

ISSN 2518-1467 (Online),
ISSN 1991-3494 (Print)

«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ

«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ» РҚБ

Х А Б А Р Ш Ы С Ы

ВЕСТНИК

РОО «НАЦИОНАЛЬНОЙ
АКАДЕМИИ НАУК
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН»

THE BULLETIN

OF THE ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF
KAZAKHSTAN

PUBLISHED SINCE 1944

5 (411)

SEPTEMBER – OCTOBER 2024

ALMATY, NAS RK

БАС РЕДАКТОР:

ТҮЙМЕБАЕВ Жансейіт Қансейітұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА құрметті мүшесі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ректоры (Алматы, Қазақстан)

ҒАЛЫМ ХАТШЫ:

ӘБІЛҚАСЫМОВА Алма Есімбекқызы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Абай атындағы ҚазҰПУ Педагогикалық білімді дамыту орталығының директоры (Алматы, Қазақстан), **Н = 3**

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

САТЫБАЛДЫ Әзімхан Әбілқайырұлы, экономика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Экономика институтының директоры (Алматы, Қазақстан), **Н = 5**

САПАРБАЕВ Әбдіжапар Жұманұлы, экономика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА құрметті мүшесі, Халықаралық инновациялық технологиялар академиясының президенті (Алматы, Қазақстан), **Н = 6**

ЛУКЪЯНЕНКО Ирина Григорьевна, экономика ғылымдарының докторы, профессор, «Киево-Могилян академиясы» ұлттық университетінің кафедра меңгерушісі (Киев, Украина), **Н=2**

ШИШОВ Сергей Евгеньевич, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, К. Разумовский атындағы Мәскеу мемлекеттік технологиялар және менеджмент университетінің кәсіптік білім берудің педагогикасы және психологиясы кафедрасының меңгерушісі (Мәскеу, Ресей), **Н = 4**

СЕМБИЕВА Ләззат Мыктыбекқызы, экономика ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), **Н = 3**

АБИЛЬДИНА Салтанат Қуатқызы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті педагогика кафедрасының меңгерушісі (Қарағанды, Қазақстан), **Н = 3**

БУЛАТБАЕВА Күлжанат Нурымжанқызы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының бас ғылыми қызметкері (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), **Н = 2**

РЫЖАКОВ Михаил Викторович, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ресей білім академиясының академигі, «Білім берудегі стандарттар және мониторинг» журналының бас редакторы (Мәскеу, Ресей), **Н=2**

ЕСІМЖАНОВА Сайра Рафихевна, экономика ғылымдарының докторы, Халықаралық бизнес университетінің профессоры, (Алматы, Қазақстан), **Н = 3**

«Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясы РҚБ-нің Хабаршысы».

ISSN 2518-1467 (Online),

ISSN 1991-3494 (Print).

Меншіктенуші: «Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясы» РҚБ (Алматы қ.). Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігінің Ақпарат комитетінде 12.02.2018 ж. берілген

№ 16895-Ж мерзімдік басылым тіркеуіне қойылу туралы куәлік.

Тақырыптық бағыты: *әлеуметтік ғылымдар саласындағы зерттеулерге арналған.*

Мерзімділігі: жылына 6 рет.

Тиражы: 300 дана.

Редакцияның мекен-жайы: 050010, Алматы қ., Шевченко көш., 28, 219 бөл., тел.: 272-13-19

<http://www.bulletin-science.kz/index.php/en/>

© «Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясы» РҚБ, 2024

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

ТУЙМЕБАЕВ Жансеит Кансеитович, доктор филологических наук, профессор, почетный член НАН РК, ректор Казахского национального университета им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

УЧЕНЫЙ СЕКРЕТАРЬ:

АБЫЛКАСЫМОВА Алма Есимбековна, доктор педагогических наук, профессор, академик НАН РК, директор Центра развития педагогического образования КазНПУ им. Абая (Алматы, Казахстан), **Н = 3**

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

САТЫБАЛДИН Азимхан Абылкаирович, доктор экономических наук, профессор, академик НАН РК, директор института Экономики (Алматы, Казахстан), **Н = 5**

САПАРБАЕВ Абдижапар Джуманович, доктор экономических наук, профессор, почетный член НАН РК, президент Международной академии инновационных технологий (Алматы, Казахстан), **Н = 6**

ЛУКЪЯНЕНКО Ирина Григорьевна, доктор экономических наук, профессор, заведующая кафедрой Национального университета «Киево-Могилянская академия» (Киев, Украина), **Н = 2**

ШИШОВ Сергей Евгеньевич, доктор педагогических наук, профессор, заведующий кафедрой педагогики и психологии профессионального образования Московского государственного университета технологий и управления имени К. Разумовского (Москва, Россия), **Н = 4**

СЕМБИЕВА Лязат Мыктыбековна, доктор экономических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан), **Н = 3**

АБИЛЬДИНА Салтанат Куатовна, доктор педагогических наук, профессор, заведующая кафедрой педагогики Карагандинского университета имени Е.А.Букетова (Караганда, Казахстан), **Н=3**

БУЛАТБАЕВА Кулжанат Нурымжановна, доктор педагогических наук, профессор, главный научный сотрудник Национальной академии образования имени Ы. Алтынсарина (Нур-Султан, Казахстан), **Н = 3**

РЫЖАКОВ Михаил Викторович, доктор педагогических наук, профессор, академик Российской академии образования, главный редактор журнала «Стандарты и мониторинг в образовании» (Москва, Россия), **Н=2**

ЕСИМЖАНОВА Сайра Рафихевна, доктор экономических наук, профессор Университета международного бизнеса (Алматы, Казахстан), **Н = 3**

«Вестник РОО «Национальной академии наук Республики Казахстан».

ISSN 2518-1467 (Online),

ISSN 1991-3494 (Print).

Собственник: РОО «Национальная академия наук Республики Казахстан» (г. Алматы).
Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания в Комитете информации Министерства информации и коммуникаций и Республики Казахстан № **16895-Ж**, выданное 12.02.2018 г.

Тематическая направленность: *посвящен исследованиям в области социальных наук.*

Периодичность: 6 раз в год.

Тираж: 300 экземпляров.

Адрес редакции: 050010, г. Алматы, ул. Шевченко, 28, ком. 219, тел. 272-13-19

<http://www.bulletin-science.kz/index.php/en/>

© РОО «Национальная академия наук Республики Казахстан», 2024

EDITOR IN CHIEF:

TUIMEBAYEV Zhansait Kanseitovich, Doctor of Philology, Professor, Honorary Member of NAS RK, Rector of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan).

SCIENTIFIC SECRETARY:

ABYLKASSYMOVA Alma Esimbekovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Executive Secretary of NAS RK, President of the International Academy of Innovative Technology of Abai Kazakh National Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan), **H = 3**

EDITORIAL BOARD:

SATYBALDIN Azimkhan Abilkairovich, Doctor of Economics, Professor, Academician of NAS RK, Director of the Institute of Economics (Almaty, Kazakhstan), **H = 5**

SAPARBAYEV Abdizhapar Dzhumanovich, Doctor of Economics, Professor, Honorary Member of NAS RK, President of the International Academy of Innovative Technology (Almaty, Kazakhstan) **H = 4**

LUKYANENKO Irina Grigor'evna, Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of the National University "Kyiv-Mohyla Academy" (Kiev, Ukraine) **H = 2**

SHISHOV Sergey Evgen'evich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Pedagogy and Psychology of Professional Education of the Moscow State University of Technology and Management named after K. Razumovsky (Moscow, Russia), **H = 6**

SEMBIEVA Lyazzat Maktybekova, Doctor of Economic Science, Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan), **H = 3**

ABILDINA Saltanat Kuatovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Pedagogy of Buketov Karaganda University (Karaganda, Kazakhstan), **H = 3**

BULATBAYEVA Kulzhanat Nurymzhanova, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Chief Researcher of the National Academy of Education named after Y. Altynsarın (Nur-Sultan, Kazakhstan), **H = 2**

RYZHAKOV Mikhail Viktorovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, academician of the Russian Academy of Education, Editor-in-chief of the journal «Standards and monitoring in education» (Moscow, Russia), **H = 2**

YESSIMZHANOVA Saira Rafikhevna, Doctor of Economics, Professor at the University of International Business (Almaty, Kazakhstan), **H = 3**.

Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan.

ISSN 2518-1467 (Online),

ISSN 1991-3494 (Print).

Owner: RPA «National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan» (Almaty). The certificate of registration of a periodical printed publication in the Committee of information of the Ministry of Information and Communications

of the Republic of Kazakhstan **No. 16895-Ж**, issued on 12.02.2018.

Thematic focus: *it is dedicated to research in the field of social sciences.*

Periodicity: 6 times a year.

Circulation: 300 copies.

Editorial address: 28, Shevchenko str., of. 220, Almaty, 050010, tel. 272-13-19

<http://www.bulletin-science.kz/index.php/en/>

© National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, 2024

ПЕДАГОГИКА – ПЕДАГОГИКА – PEDAGOGY

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ISSN 1991-3494

Volume 5. Number 411 (2024), 5–19

<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.822>

FTAMP 20.00.00

E.T. Adylbekova, N.F. Sarsenbieva, K.M. Kulzhataeva, 2024.
South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan.
E-mail: adylbekova_elvir@mail.ru

WAYS OF EFFECTIVE IMPLEMENTATION OF ELECTRONIC RESOURCES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Adylbekova Elvira Tulepbergenovna – Candidate of Pedagogical Sciences, Acting Associate Professor of the Department of Informatics, O.Zhanibekov South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan, E-mail: adylbekova_elvir@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1471-0137>;

Sarsenbieva Nagima Fayzullayevna – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Informatics, O.Zhanibekov South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: sarsenbieva60@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4296-5607>;

Kulzhataeva Kamila Madikhanovna – Master's degree, lecturer of the Department of Informatics, O. Zhanibekov South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan. aryka@mail.ru, <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-7523-443X>.

Abstract. Information technologies, including electronic educational resources, are becoming one of the main indicators of education development today. The inclusion of electronic educational resources in the educational process is an attractive moment for students and parents when choosing educational institutions. The use of electronic educational resources opens up great opportunities for the educational process. They not only ensure the effectiveness of the education system, but also affect the development of society as a whole.

Highlighting the problem of forming the readiness of future computer science teachers to create electronic educational resources as a separate research area is associated with strategic directions in the field of digital technologies in our republic, as well as the state of experience in using computers in various activities. Currently, there is a need to prepare future teachers not only for the use of electronic resources, but also for their creation and use in the educational process, the development of a methodology for the introduction of EOR in secondary schools (Sarsenbieva et al., 2021).

Thus, there is a need for scientific and methodological support for future teachers to create ER, but at the same time, the content of the development of EOR in the

theory and methodology of teaching computer science is insufficiently presented, the developed methodological recommendations are of a general nature. Therefore, the relevance of the study is due to the need to create a methodology for preparing future computer science teachers to create an EOR. The urgency of this problem and the search for ways to overcome the contradictions that have arisen led to the choice of the topic of our study.

Our research is devoted to an urgent problem of our time - the establishment of the basic rules for the formation of future teachers' readiness for the development and use of electronic educational resources in school classes. The need for research was associated with increased state requirements for the training of highly qualified personnel who are able to use information technology to solve professional problems. Higher education institutions play an important role in the training of specialists who work freely with these technologies.

Key words: Electronic educational resource, information technology, training, future teachers of computer science, educational process.

Э.Т. Адылбекова, Н.Ф. Сарсенбиева, К.М. Кулжатаева, 2024.

Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан.

E-mail: adylbekova_elvir@mail.ru

ЭЛЕКТРОНДЫҚ РЕСУРСТАРДЫ ОҚУ ҮДЕРІСІНЕ ТИІМДІ ЕНГІЗУ ЖОЛДАРЫ

Адылбекова Эльвира Тулепбергеновна – педагогика ғылымдарының кандидаты, Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің Информатика кафедрасының доценті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: adylbekova_elvir@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1471-0137>;

Сарсенбиева Нагима Файзуллаевна – экономика ғылымдарының кандидаты, Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің Информатика кафедрасының доценті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: sarsenbieva60@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4296-5607>;

Кулжатаева Камила Мадыхановна – магистр, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің Информатика кафедрасының магистр-оқытушысы, Шымкент, Қазақстан, aryka@mail.ru, <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-7523-443X>.

Аннотация. Ақпараттық технологиялар, оның ішінде электрондық білім беру ресурстары бүгінгі таңда білім беруді дамытудың негізгі көрсеткіштерінің біріне айналуда. Электрондық білім беру ресурстарының оқу процесіне қосылуы оқушылар мен ата-аналар оқу орындарын таңдайтын тартымды сәт болып табылады. Электрондық білім беру ресурстарын пайдалану оқу процесінің үлкен мүмкіндіктерін ашады. Олар білім беру жүйесінің тиімділігін қамтамасыз етіп қана қоймай, жалпы қоғамның дамуына да әсер етеді.

Болашақ информатика мұғалімдерінің электронды білім беру ресурстарын құруға дайындығын зерттеудің жеке бағыты ретінде қалыптастыру мәселесін бөлу біздің республикамыздағы сандық технологиялар саласындағы

стратегиялық бағыттармен де, компьютерлерді әр түрлі іс-әрекетте қолдану тәжірибесінің жағдайымен де байланысты. Қазіргі уақытта болашақ мұғалімді электрондық ресурстарды пайдалануға ғана емес, сонымен қатар оқу процесінде құру мен қолдануға, жалпы білім беретін мектептерде ЭББР енгізу әдістемесін әзірлеуге дайындауды жүзеге асыру қажеттілігі туындады (Сарсенбиева и др., 2021).

Осылайша, ЭР құру бойынша болашақ мұғалімдерді ғылыми-әдістемелік қамтамасыз ету қажеттілігі туындайды, бірақ сонымен бірге информатиканы оқыту теориясы мен әдістемесінде ЭББР әзірлеудің мазмұны жеткіліксіз ұсынылған, әзірленген әдістемелік ұсынымдар жалпы сипатқа ие. Сондықтан, зерттеудің өзектілігі болашақ информатика мұғалімдерін ЭББР құруға даярлау әдістемесін құру қажеттілігімен байланысты. Бұл мәселенің өзектілігі және туындаған қайшылықтарды жеңудің жолдарын іздеу біздің зерттеуіміздің тақырыбын таңдауға әкелді.

Біздің зерттеуіміз қазіргі заманның өзекті мәселесіне – болашақ мұғалімдердің мектептегі сабақтарда электрондық білім беру ресурстарын әзірлеуге және пайдалануға дайындығын қалыптастырудың негізгі ережелерін негіздеуге арналған. Зерттеу жүргізу қажеттілігі кәсіби міндеттерді шешу үшін ақпараттық технологияларды қолдана алатын жоғары білікті кадрларды даярлауға мемлекеттің талаптарының артуымен байланысты болды. Осы технологиялармен еркін жұмыс істей алатын мамандарды даярлауда жоғары оқу орындары маңызды рөл атқарады.

Түйін сөздер: Электрондық білім беру ресурсы, ақпараттық технологиялар, даярлау, болашақ информатика мұғалімдері, оқу үдерісі.

Э.Т. Адылбекова, Н.Ф. Сарсенбиева, К.М. Кулжатаева, 2024.

Южно-Казахстанский педагогический университет имени О. Жанибекова,
Шымкент, Казахстан.

E-mail: adylbekova_elvir@mail.ru

СПОСОБЫ ЭФФЕКТИВНОГО ВНЕДРЕНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ РЕСУРСОВ В УЧЕБНЫЙ ПРОЦЕСС

Адылбекова Эльвира Тулепбергеновна – кандидат педагогических наук, доцент кафедры Информатики Южно-Казахстанского педагогического университета имени О. Жанибекова, Шымкент, Казахстан, E-mail: adylbekova_elvir@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1471-0137>;

Сарсенбиева Нагима Файзуллаевна – кандидат экономических наук, доцент кафедры Информатики Южно-Казахстанского педагогического университета имени О. Жанибекова, Шымкент, Казахстан, E-mail: sarsenbieva60@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4296-5607>;

Кулжатаева Камила Мадыхановна – магистр кафедры Информатики Южно-Казахстанского педагогического университета имени О. Жанибекова, Шымкент, Казахстан, aryka@mail.ru, <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-7523-443X>.

Аннотация. Информационные технологии, в том числе электронные образовательные ресурсы, сегодня становятся одним из основных показателей развития образования. Включение электронных образовательных ресурсов в образовательный процесс является привлекательным моментом для учащихся и родителей при выборе учебных заведений. Использование электронных образовательных ресурсов открывает большие возможности для учебного процесса. Они не только обеспечивают эффективность системы образования, но и влияют на развитие общества в целом.

Выделение проблемы формирования готовности будущих учителей информатики к созданию электронных образовательных ресурсов в качестве отдельного направления исследований связано со стратегическими направлениями в области цифровых технологий в нашей республике, а также состоянием опыта использования компьютеров в различные виды деятельности. В настоящее время существует необходимость подготовки будущего учителя не только к использованию электронных ресурсов, но и к их созданию и использованию в образовательном процессе, разработка методики внедрения ЭООР в общеобразовательных школах (Сарсенбиева и др., 2021).

Таким образом, возникает необходимость научно-методического обеспечения будущих учителей по созданию ЭР, но при этом содержание разработки ЭООР в теории и методике обучения информатике недостаточно представлено, разработанные методические рекомендации носят общий характер. Поэтому актуальность исследования обусловлена необходимостью создания методики подготовки будущих учителей информатики к созданию ЭООР. Актуальность данной проблемы и поиск путей преодоления возникших противоречий привели к выбору темы нашего исследования.

Наше исследование посвящено актуальной проблеме современности – установлению основных правил формирования готовности будущих учителей к разработке и использованию электронных образовательных ресурсов на школьных занятиях. Необходимость проведения исследований была связана с повышением требований государства к подготовке высококвалифицированных кадров, умеющих использовать информационные технологии для решения профессиональных задач. Важную роль в подготовке специалистов, свободно работающих с этими технологиями, играют высшие учебные заведения.

Ключевые слова: электронный образовательный ресурс, информационные технологии, подготовка, будущие учителя информатики, учебный процесс

Кіріспе. Бүгінгі таңда жалпы білім беру мекемелері жаңа типтегі мұғалімдерден жалпы адамзаттық құндылықтардың тасымалдаушыларын, ал жас ұрпақтардан адамгершілік пен гуманизмді қалыптастыру факторын талап етеді. Болашақ ұрпақ ақпараттық технологиялардың мүмкіндіктерін өз мақсаттары үшін пайдалана отырып, көп мәдениетті ортада өмір сүре және білім алу қабілеттерін дамытуға қабілетті болуы керек. Жаңа ұрпақты қалыптастыруда негізгі рөл мұғалімге беріледі. Мұғалімдер оқушылардың

жеке тұлғасын толыққанды қалыптастыру үшін жағдай жасап қана қоймай, жас ұрпақты қазіргі өмірге тәрбиелеуі керек, сонымен қатар өздері де жоғары кәсіби маман, педагогикалық шеберлікке ие болуы керек. Өлемнің түрлі елдерінің жүйелерін зерделеу нәтижелері Үздік мұғалімдер жұмыс істейтін мектептерде мектеп жоғары нәтижелерге қол жеткізетінін көрсетті.

Ал кәсіби дайындығы әлсіз белсенді мұғалімдер жұмыс істемейтін мектептерде мектеп қызметінің сапасы көңіл көншітпейді. Мұның бәрі қазіргі заманғы мектеп мұғалімінің рөлін арттыру қажет екенін көрсетеді. Мемлекет тарапынан да, жұртшылық тарапынан да қолдау қажет. Мұғалім алдын-ала жұмыс істеуі керек, тәрбие мен оқытумен айналысуы керек, ол болашаққа жұмыс істеуі керек, жақын және алыс болашақты көруі керек. Бұл міндеттер мұғалімді даярлауға жаңа талаптар қояды. Әрине, қазіргі қоғамның сапалы жаңа жағдайына қол жеткізу жоғары оқу орындарында педагогикалық кадрларды даярлауды қажет етеді. Мұғалімді даярлау міндеттері халықаралық және ұлттық деңгейдегі қабылданған құжаттармен ХХІ ғасырдың жаңа сын-қатерлерімен күрделене түседі.

Бүгінде цифрлық технологиялар қоғамдық өмірдің барлық салаларында қолданылады. Олардың көмегімен құжаттаманы жүргізу, көрсетілген қызметтер үшін ақы төлеу жүзеге асырылады, электрондық поштаны жіберу және деректер банктерімен байланыс қамтамасыз етіледі. Сандық технологиялар кең ауқымды міндеттерді орындау үшін қолданылады. Мұның бәрі оқытудың маңызды нәтижелері және сәтті кәсіби қызметтің шарты ақпараттық құзыреттілік болып табылады деп айтуға негіз береді.

Заманауи ойлау стилі бар адам ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолдана отырып, ақпаратты ала, өңдей және қолдана білуі керек, яғни, ақпараттық технология туралы түсінікке ие болуы керек, сандық ресурстардың көмегімен ақпарат алмасу мүмкіндігі болуы керек. Демек, қабылданған құжаттар ақпараттық технологияның мүмкіндіктерін кеңінен қолдануды көздейді. Азаматтар ақпараттық технологиямен жұмыс істеу дағдыларына ие болуы керек. Бұл үшін білім беру мекемелерінде ақпараттық технологиялар зерттеу пәні болуы керек. Бұл мәселеде ақпараттық білім беру ортасын құруға үлкен мән беріледі, оның бір бөлігі электрондық білім беру ресурстары болып табылады.

Алайда, қоғамдағы және білім беру саласындағы жаңа сын-қатерлер, жаһандану жағдайында информатика мұғалімдерін жаңа цифрлық технологияларға, оның ішінде электрондық білім беру ресурстарын құруға кешенді даярлауды талап етеді.

Міндет қою. Болашақ педагогтарды дайындауда электрондық білім беру ресурстарын модельдеу және оқу процесіне енгізу үшін алдымызға мынадай міндеттерді қарастыруды жөн көрдік:

1. Болашақ информатика мұғалімдерін электрондық білім беру ресурстарын модельдеу және қолдану практикасының жай-күйін зерттеу.

2. Электрондық білім беру ресурстарын модельдеудің теориялық негіздері

мен Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінің қазіргі жағдайын талдау.

3. Электрондық білім беру ресурстарын құру технологиясын және болашақ информатика мұғалімдерін электрондық білім беру ресурстарын құруға даярлау әдістемесінің мақсатты, мазмұнды, белсенді және бағалау компоненттерін жасау.

4. Электрондық білім беру ресурстарын Participate электрондық білім беру ресурстардың жиынтығын құрайтын онлайн сервисінде әзірлеу және оның тиімділігін көрсету.

Әдебиеттерге шолу. Электрондық білім беру ресурстарының теориясын зерттеу олардың мәнін, оқу үрдісіндегі орны мен функцияларын анықтауға мүмкіндік береді. Электронды білім беру ресурстары туралы әдебиеттерді шолуда олардың құрылымын зерттеу үлкен қызығушылық тудырады. Электрондық білім беру ресурстары қандай компоненттерден тұратынын және зерттеушілер қандай элементтерді ұсынатынын білу біз үшін пайдалы (Балганова и др, 2024).

Қазіргі уақытта оқу процесінде электрондық білім беру ресурстарын құру және пайдалану мәселелері бойынша көптеген жұмыстар жарияланды (Zholaushievna и др., 2022), (Kadirbayeva и др., 2022). Зерттеу жұмыстары өте көп болғанымен электрондық білім беру ресурстарының анықтамасы келтірілген нақты тұжырымдама жоқ деп айтуға болады. Осыған байланысты зерттеуші-ғалымдардың еңбектерін бірнеше топқа бөліп қарастырдық.

Зерттеушілердің бірінші тобы Л. Х. Зайнутдинова, Г. А. Краснова, А.В. Осин (Осин, 2007) және т. б. электронды білім беру ресурсы – жоғарыда айтылғандай, көбейту үшін электронды құрылғылар қолданылатын оқу материалдары деп санайды. Мұнда авторлар оқу материалдарының түрлерін білдіреді - бұл оқу видеофильмдері, дыбыстық жазбалар, электрондық оқу құралдары мен электрондық оқулықтар.

Екінші бір топ зерттеушілер (С. Г. Григорьев, В. В. Гриншкун, Е. В. Чернобай және т. б.) оқу процесінің барлық буындарында ақпараттық-коммуникативтік технология құралдарының дидактикалық мүмкіндіктерін іске асыруды қамтамасыз ететін, тиісті пән бойынша жүйеленген материалды қамтитын білім беру электрондық басылымы ретінде ЭББР мағынасын кеңірек түсінуге бейім: танымдық міндет қою, оқу материалының мазмұнын ұсыну, оқушылардың білім, білік және дағдыларды меңгеруі бойынша шығармашылық және белсенді қызметті қамтамасыз ету. жеке тапсырмаларды орындау бойынша іс-әрекеттерді ұйымдастыру, кері байланыс, оқушылардың іс-әрекетін бақылау, одан әрі оқу қызметіне дайындықты ұйымдастыру.

Үшінші авторлар ЭББР мағынасын оқу құралы ретінде түсінуді ұсынады. «Электронды білім беру ресурстары – Д. В. Чернилевский атап өткендей, бұл белгілі бір пәндік саланы көрсететін, оны зерттеу технологиясы белгілі бір дәрежеде жүзеге асырылатын, оқу іс-әрекетінің әртүрлі түрлерін жүзеге асыру үшін жағдайлар жасалған оқу мақсатындағы бағдарламалық құралдар».

Шамамен бірдей мағынада орыс зерттеушісі О.Н.Белая ЭББР мағынасын қолдануды ұсынады. Оның пікірінше, ЭББР-бұл компьютерлік ақпараттық технологияларды қолдана отырып жасалған оқыту құралдары.

Ж. Карбозова, электронды білім беру ресурстары деп оқушылардың осы саладағы білімі, дағдылары және дағдыларды шығармашылық және белсенді игеруін қамтамасыз ететін, белгілі бір пән саласының жүйелендірілген материалы бар оқу мақсатындағы бағдарламалық құралдар деп айтады (Toleuzhan и др., 2023).

Соңғы жылдары электронды білім беру ресурстарын білім беру мен оқытудың кешенді тәсілін көрсететін және мазмұнның негізгі элементтерін де, оқу пәндері арасындағы өзара байланысты да оқшаулауға мүмкіндік беретін педагогикалық құрал ретінде ұсынуға тырысады.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының жетекші ғалымдары (Г.Қ. Нұрғалиева, А.И. Тәжіғұлова, Е. В. Артықбаева және т. б.) ЭББР электрондық оқытудың материалдандырылған негізін электрондық білім беру ортасы шеңберінде құрайтынын дәлелдеді.

Электрондық білім беру ресурстары, ең алдымен, мұғалімнің сабақтағы уақытын үнемдеу, оқушылардың оқу мотивациясын арттыру үшін қажет. Электрондық білім беру ресурсы аудио және видео материалдар ретінде пайдаланылады, бірақ мультимедиялық технологиялар негізінен оқу материалын виртуалды түрде ұсынуға мүмкіндік береді. Электрондық білім беру ресурстарының құрылымын зерттеу үшін В.В. Гриншкун, Г. В. Ившина, Г. А. Краснова және басқалардың жұмыстары талданды (Ившина, 2008, Краснова, 2001). Зерттеушілер электрондық оқыту құралдарының компоненттерін анықтайды. Жұмыстарды талдаудан көріп отырғанымыздай, зерттеушілер ЭББР компоненттерінің әртүрлі санын ұсынады. Сонымен бірге, біздің ойымызша, З.М. Филатованың ұсынысы біздің зерттеуімізге анағұрлым қолайлы (Филатова, 2011). Біз ұсынылған блоктар Г.В.Ившина мен М.И.Беляев, И.В.Морозованың шығармаларында ұсынылған тиісті элементтермен толтырылуы керек деп санаймыз. Бұл, біздің ойымызша, материалдардың толықтығы мен сапасын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, технологиялық компоненттер мен ақпараттық құралдар ЭББР барлық блоктарында пайда болуы керек (Балганова и др, 2024).

Жоғарыда қарастырылғандай, электрондық білім беру ресурстары: электрондық құрылғылардың көмегімен шығарылатын оқу материалдары; оқу материалының мазмұны мен оқу қызметін ұйымдастыру технологиясы бар электрондық басылым; пәндік саласы мен оқу технологиясы бар бағдарламалық құралдар; оқу материалын зерделеуге кешенді көзқарасты көрсететін педагогикалық құрал ретінде сипатталады.

Ғалымдардың электронды білім беру ресурстарының мәнін түсінудегі айырмашылығы, біздің ойымызша, олардың түрлерінің айырмашылығына байланысты. ЭББР мәні мен мүмкіндіктерін талдауда ЭББР иерархияларын оқу сабақтарын қолдауға арналған оқу, аудио және видео материалдардан

бастап, пәндердің мазмұнын, ақпараттық, техникалық, бағдарламалық және ұйымдастырушылық қамтамасыз етуді, қосымша зерттеуге арналған әртүрлі коллекцияларды, әртүрлі жобалау, зерттеу және басқа жұмыстарды қамтитын жаппай байқауға болады, электронды басылымдар мен ЭОӘК-ке дейін байқауға болады. Сондықтан ЭББР мағынасын білім көзі және оқыту құралы ретінде түсіну керек. Бұл оқу процесінің құрылымындағы электрондық білім беру ресурсының орнын анықтайды.

Материалдар мен әдістер. Ғылыми-әдістемелік әдебиеттерге, электрондық білім беру ресурстарын әзірлеудің талаптары мен технологиясын білім беруде пайдаланудың психологиялық, педагогикалық және әдістемелік бағыттарына талдау жасау. Электрондық білім беру ресурстарын құру теориясы мен технологиясын анықтау. Мазмұнды талдауға дәстүрлі әдістер қолданылады.

Соңғы уақытта білім беру саласында орын алған бірқатар өзгерістер, ұстаздар қауымына үнемі жаңашылдықтың жаршысы болуы қажеттігін айқындап тұрғандай. Коронавирустық инфекция бірқатар саланы басқа қырынан жұмыс жасауға баулып, өзіндік өзгерістерге ұшырауына әсер етті. Білім беру саласы да, бұрын-соңды болмаған қашықтықтан оқыту реформасын пайдаланып, оқушыларға сабақ беруін жалғастырды.

Карантин талаптарын сақтау мақсатында, халық денсаулығы алғашқы орындарға қойылып, қашықтықтан оқытуға ел көлемінде білек сыбана кірісіп кетті. Жалпы, қашықтықтан оқыту ең алдымен оқушылардың өзіндік жұмысының жетілуіне әсер етеді. Балалар тек мұғалімге сенім артып қоймай, жекелей түрде, саналы білім алуға талпынып, ізденушілік, зерттеушілік дағдылары қалыптасады. Жан-жақты білім алуға тырысып, әлемде болып жатқан өзгерістерден сырт қалмай, ақпаратты өз қажеттілігіне қарай пайдалануды үйренеді.

Олай болса, жаһандану жағдайында жоғары білім сапасын жетілдіру, кәсіби дағдыларды қалыптастыру – болашақ мұғалімдерді оқытуды оңтайлы ұйымдастыруды талап етеді. Сонымен қатар, мектепте жүргізілетін әдістемелік қызметтің маңызды шарты – мұғалімдердің әр оқушыны шығармашылық ізденіс пен зерттеуге ынталандыратын педагогикалық шеберлік деңгейіне көтерілуіне ықпал ету.

Осыған сәйкес, жоғары педагогикалық оқу орындарындағы инновациялық оқыту болашақ мұғалімдердің шығармашылық қабілеттерін дамыту мүмкіндіктерін анықтауға, өзін-өзі бақылауға, түзету мен жетілдіруге бағытталуы шарт.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау. Біз Participate электрондық білім беру ресурстардың жиынтығын құрайтын платформада информатика пәнінен ЭББР-ның эксперименттік моделін жасадық. Participate білім беру платформасы мұғалімдердің кәсіби дамуына арналған көптеген тегін курстарды ұсынады. Сонымен қатар, Participate-ті білім беру ресурстарының жинақтары үшін ақысыз қызмет ретінде пайдалануға болады (1-сурет).

Сізге осындай коллекциялар үшін шексіз орын беріледі және толығымен

тегін. Сіз өз коллекцияларыңызды өзіңіз жасай аласыз немесе әріптестеріңізді сізбен бірге коллекция жасауға шақыра аласыз. Participate веб-сайтында жасаған коллекцияларыңызды құпия сақтауға немесе оларды басқа пайдаланушылармен бөлісуге болады. Көріп отырғаныңыздай, коллекциялар құру мүмкіндігін мұғалім әріптестерімен алмасу үшін немесе оқушылар үшін білім беру ресурстарын құру алаңы ретінде пайдалана алады.

Біз информатика пәні бойынша электрондық білім беру ресурстарын (ЭББР) жасау үшін Participate платформасын қолдандық. Бұл платформада LearningApps.org, Core, Nearpod, Lumio, Edpuzzle, Udoba секілді әртүрлі қосымшаларда интерактивті тапсырмалар дайындалған. Сонымен қатар, Macromedia Flash ортасында дидактикалық тапсырмалар жасалды. Барлық жасалған сандық ресурстар Participate платформасында пайдаланушыларға қолжетімді түрде жинақталған (2-сурет).

Бұл ресурстарда ақпарат интерактивті әдіспен беріледі. Алғашқы бетте ЭББР-ның тізімі көрсетіледі, ал әртүрлі онлайн-платформаларда жасалған материалдарға гиперсілтемелер орналастырылған. Мұнда оқушылар интерактивті жаттығулар мен дидактикалық ойындарды оңай жасай алады. Ресурста 7-8-сынып оқушыларына арналған интерактивті тапсырмалар, теориялық материалдар, видеоматериалдар және мысалдармен танысу мүмкіндігі де қарастырылған (3-сурет).

Сонымен қатар, мұғалім мен оқушының практикалық жұмыстарды орындау барысындағы бірлескен әрекеттері интерактивті диалог түрінде жүзеге асады, нәтижелер қорытындыланады. Информатика пәнінің оқу материалдары мультимедиялық сипатқа ие: иллюстрациялар, анимациялар, дыбыстар және бейнематериалдар да қамтылған (4-сурет). Олар **Macromedia Flash** ортасында жасалған.

Liveworksheets онлайн сервисінде жасалған жұмыс парағы 5-суретте көрсетілген, бұл жүйенің информатика сабағына көптеген артықшылықтары бар. Ең маңыздысы – тапсырмаларды онлайн бақылау мүмкіндігі.

Сонымен қатар, **Nearpod** платформасында да тапсырмалар дайындалды. Nearpod – оқыту материалдарын жасап, оларды оқушыларға көрсетуге, сондай-ақ олардың жұмыс нәтижелерін нақты уақыт режимінде бақылауға мүмкіндік беретін инновациялық интерактивті платформа. Бұл платформаны пайдалану үшін оқушылар сабаққа бетпе-бет түрде қатысу қажет емес, олар әлемнің кез келген нүктесінен қатыса алады. Жұмыс үшін тек интернетке және гаджетке (планшет, компьютер, ноутбук немесе смартфон) қолжетімділік қажет (6-сурет).

Бұл бағдарламалық өнім «Информатика» пәнінің мазмұнына сәйкес құрастырылған. Сабақ (дәріс) оқу материалын қызықты әрі икемді нысанда .

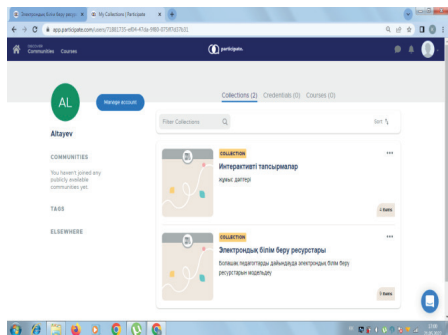
Ол беттер жиынтығынан тұрады және оқушы келесі бетке көшеді және сәйкестендіруге, сөйлем құрастыруға арналған тапсырмаларды орындайды.

Wizer.me интерактивті онлайн тапсырмаларды құру конструкторында дайындалған ЭББР ұсынамыз 7-сурет.

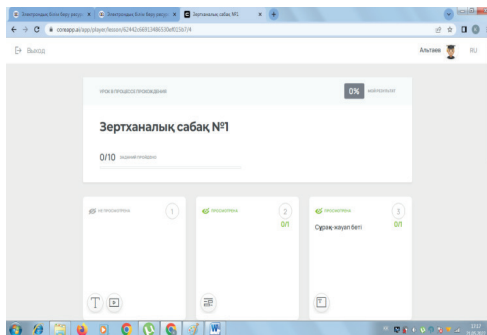
Келесі қосымша **Lumio** онлайн платформасында жасалған. Lumio - да сіз

сабақтар, интерактивті жаттығулар, дидактикалық ойындар, викториналар (командалық және жеке), виртуалды манипуляторлар, графикалық ұымдас-тырушылар және бейне іс-шаралар жасай аласыз (8-сурет).

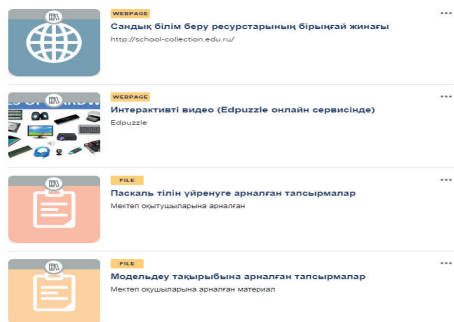
CORE онлайн платформасында жасалған зертханалық сабақтың тапсырмалары дайындалды. CORE (Construct Online Resources for Education) — онлайн білім беру саласындағы технологиялық стартап-білім беру материалдарын құрастырудың және пайдаланушыларға арналған жеке ұсынымдар әзірлеудің талдамалық жүйесі бар білімді тексерудің орталықсыздандырылған онлайн — платформасы болып табылады.

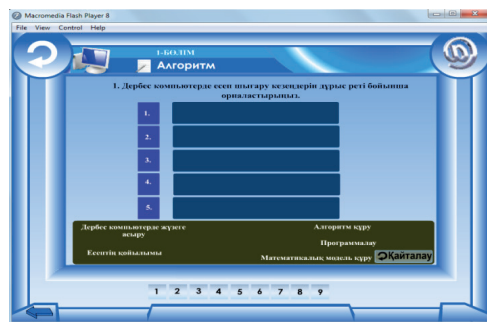
1-сурет. Сервистің бастапқы терезесі

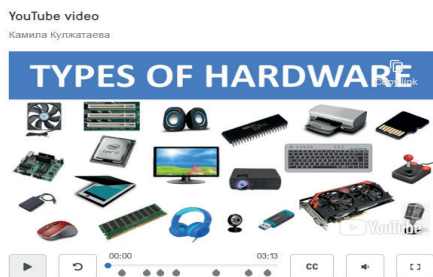
2-сурет. ЭББ ресурстардың тізімі

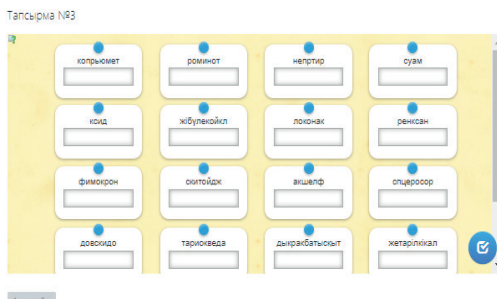
3-сурет. Сервиске кірістірілген интерактивті тапсымалар тізімі

4-сурет. Macromedia flash ортасында жасалған тапсырма

5-сурет. Интерактивті видеоға кірістірілген тапсырма

6-сурет. Eduzzle сервисіндегі интерактивті видео

Мұғалімдер арасында жүргізілген сауалнама нәтижесінде «Сіз ЭББР білесіз бе?» деген сұраққа барлық респонденттер (100%) оң жауап берді. Олар электрондық білім беру ресурстарына (ЭББР) электронды презентациялар, оқулықтар және интернет-сайттарды жатқызды. Мұғалімдер ЭББР-ның әлеуетін сипаттай отырып, бірқатар маңызды аспектілерді атап өтті: электрондық білім беру ресурстары (ЭББР) оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға, сондай-ақ меңгерілмеген немесе өткізіп алған материалдарды түсінбеумен байланысты пассивтілікті жоюға көмектеседі; сонымен қатар, олар оқушылардың ынтасын оятып, қабілеттерін сынауға, қызықты мазмұн мен сәйкес тапсырмаларды орындауға мүмкіндік береді; ЭББР арқылы оқуға деген оң көзқарас қалыптасып, материалды меңгеру қарқынын оқушы өзі таңдай алады; тапсырмаларды ұсыну, оларды орындау процесі, нәтижелерді өңдеу және саралау автоматтандырылған түрде жүзеге асырылады. Интерактивтілік пен диалогтық әдістер білім алушыларды оқу процесіне белсенді тартуға, өздік жұмыстарды жандандыруға және ынталандыруға ықпал етеді.

Электронды білім беру ресурстарын (ЭББР) әзірлеу және оларды оқу үдерісіне тиімді енгізу барысында оқытушылар бірқатар кедергілермен бетпе-бет келетіні де атап өтілді. Бұл кедергілердің ішінде ЭББР қолдану тәжірибесінің жеткіліксіздігі, осы ресурстарды әзірлейтін бағдарламалық құралдармен жұмыс істеу дағдыларының болмауы және информатика кабинетіндегі компьютерлердің техникалық мүмкіндіктерінің шектеулігі ерекше орын алады. Мұндай факторлар оқытушылардың білім беру үдерісінде заманауи технологияларды кеңінен қолдануын тежеп, олардың цифрлық ресурстарды құру мен қолдану қабілетіне кері әсер етуі мүмкін.

Осылайша, қазіргі уақытта мұғалімдердің көпшілігі ЭББР-н оқу процесінде құруға және қолдануға дайын емес, бұл олармен мақсатты жұмысты қажет етеді.

Анықтау экспериментінің нәтижелері бойынша алынған мәліметтер электрондық білім беру ресурстарымен толыққанды жұмыс істеу үшін тиісті жағдайлар жасалмаған деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Көптеген мектеп мұғалімдері ЭББР құра және қолдана алмайды. Педагогикалық университеттердегі істердің жай-күйіне келетін болсақ, зерттеу нәтижесі біздің болжамымызды растайды:

1. Болашақ мұғалімдер сабақта ЭББР қолданбайды.
2. Информатика мұғалімдері электронды білім беру ресурстарын құруға дайын ал басқа пән мұғалімдері дайын емес.

Қорыта келе ең бастысы оқушылардың қызығушылығын оятататын, көрнекіліктер көңілден шығатын, тапсырмалар тиянақты топтастырылған болуы шарт деп ойлаймыз. Қашықтан оқыту сол бағытқа басқан тағы бір қадам деп білемін. Жалпы, кез-келген өзгерістің өзіне тән артықшылықтары мен кемшіліктері болады. Біздің елде қашықтан оқыту барысында ғаламтордың қолжетімділігіне және оның жылдамдығына аса мән бергеніміз дұрыс.

Себебі, ең бастысы оқуды жүзеге асыру құралы ғаламтор екені анық. Қашықтықтан оқудың артықшылықтары мен тиімді тұстары өте көп. Ең басты-

сы, карантинде сабақтан қол үзіп қалмай, білім алуды жалғастыра алғанымыздың өзі үлкен қуаныш. Ал, оны бүгінгі таңда одан әрі жетілдіріп, жемісті еңбек етіп жатқандығымыз, жаңашылдықты жақсы қабылдағанымыздың дәлелі. Әрине, болашақта технологиялардың алар орыны ерекше.

Информатика пәнінен білім беру әдістері сан алуан. Осы әдістерді жіктеп көрсетудің мәні зор. Жіктеп көрсетуде, біріншіден: оқушыға берілетін білімнің сапасы артады, екіншіден: оқушымен жүргізілетін жұмыстың дәлдігі артады, үшіншіден: компьютерлік технологияны пайдаланып оқытуда мұғалімнің атқаратын қызметі жеңілдейді. Әрине, оқыту әдістерін таңдап қолдану оны өтілетін материялға байланысты сұрыптап алу ең қиын мәселелердің бірі. Сондықтан оқушыларға берілетін білімнің көлемін сұрыптап алу оқыту әдістерінің іске асырылуын жеңілдетеді. Оқыту әдістерін іске асыруда оларды топтастыру мен жіктеу қажетті мәселелердің бірі болып табылады.

Заманауи технологияларды игеру. Заман дамыған сайын ақпарат өрісі кеңіп, жаңа дүниелер пайда болуда. Бұл әрине, ең алдымен білімді тез игруге, ұтымды пайдалануға және сапаны айқындауға өз септігін тигізеді. Бұрын ғаламтор қолжетімділігі нашар, ал оған байланыс орнататын құрылғылар қатары аз болатын.

Қорытынды. Сонымен болашақ информатика мұғалімдерінің ЭББР әзірлеуге және қолдануға дайындығын қалыптастырудың негізгі ережелерін жасауға байланысты теориялық зерттеулер мен практикалық тәжірибе негізінде келесі жалпы тұжырымдар жасауға болады.

1. Қазіргі заманғы ақпараттық-коммуникациялық технологиялар білім беру процесінің сапасын арттырудың жаңа перспективаларын ашады. Олардың мүмкіндіктерін зерттеу республиканың көптеген ғалым-педагогтарының зерттеу нысанына айналады. Білім берудің мемлекеттік стандарты педагогикалық бағыттағы түлектерден электронды білім беру ресурстарына маңызды орын берілген заманауи білім беру ресурстарын қалай пайдалану керектігін білуді талап етеді. Білім беру процесіне ЭББР ресурстарын енгізу оқушылардың белсенділігінің артуымен, мотивацияның жоғарылауымен және пәнге деген қызығушылықтың артуымен байланысты.

Болашақ информатика мұғалімдерінің дайындық жағдайын талдау бағдарламалық сабақтарда оқыту бағдарламалары, дәрістер мен практикалық сабақтарға арналған презентациялар сирек қолданылатындығын көрсетті.

2. Тәжірибе көрсеткендей, электронды білім беру ресурстарын құрудың әмбебап технологиясы жоқ. Әр автор өзінің жеке тәсілін ұсынады. Зерттеуде біз ЭББР құру технологиясын ұсындық: ЭББР құрылымын жоспарлау; ЭББР блоктарын әзірлеу; Оқу процесіне енгізу. Біздің ойымызша, әдіс-кез-келген әрекетті орындау үшін дайын «рецепт», алгоритм, процедура. Алгоритмді дұрыс сақтау мақсатқа жетуге әкеледі. Болашақ информатика мұғалімдерінің ЭББР құруға дайындығын қалыптастыру әдістемесі, бір жағынан, болашақ мұғалімдер үшін алгоритм, әдістер мен тәсілдерді ұсынады.

3. Болашақ мұғалімдердің электронды білім беру ресурстарын дамытуға дайындығының жоғары деңгейі ЭР әзірлеуге жоғары мотивациясы бар адамдарға тән; оларда ЭББР құруға деген ұмтылыс және оларды информатика бойынша құру қажеттілігі бар; олар информатика пәнін жеткілікті жоғары

деңгейде біледі; ЭББР әзірлеу үшін бағдарламалық қамтамасыз етуді талдауды тез басшылыққа алады; информатика бойынша ЭББР дербес жасай алады; ЭББР әзірлеу мен қолданудағы мұғалімдердің ролін жақсы көрсетеді.

4. Біздің ойымызша, біздің зерттеуіміз ЭББР-ды оқу процесінде дамыту және пайдалану мәселесін толығымен шешпейді. Бұл проблема бойынша зерттеудің перспективалық бағыттары болуы мүмкін:

- басқа пәндер бойынша ЭББР әзірлеу технологиясын құру жолдары;
- онлайн платформалар мүмкіндіктері арқылы ЭББР пайдалануды зерттеу.

5. №89 мектеп-лицейде өткізілген эксперименттік жұмыс болашақ мұғалімдердің ЭББР әзірлеуге дайындығын қалыптастыру әдістемесінің орындылығы мен тиімділігін көрсетті.

Әдебиет

Балганова М.С., Адылбекова Е.Т., Бұлбұл Х.И. Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының Хабаршысы. Көлемі 3. 409 нөмірі (2024), 22-37. <https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.749> б.

Ившина Г.В. (2008). Электрондық білім беру ресурстарын дамыту: сапа мониторингі және енгізу. — 2 Бөлім [Мәтін] // - Қазан. — Б.53.

Филатова З.М. (2011). Прометейдің қашықтықтан оқыту жүйесінде электронды оқу кешенін құру технологиясы [Мәтін] // ТГМПУ Хабаршысы. - Қазан. — №1(23). — 34-39 беттер.

Қаныбекова О.Л., Нуралиева К. А., Валеревич Г. В., Бидайбеков Ю., Ю., Нуралиева К. Г., Биссенбаева З. (2020). Оқушылардың Жеке Қасиеттерін Қалыптастыру бойынша Электрондық Ресурстарды дамыту [Мәтін] // - Ақыл-Ой Кемістігі Журналы. Диагностика және Емдеушілер. — 8(4.). — 777-783 беттер.

Қадырбаева Р., Пардала А., Алимкулова Б., Адылбекова Е., Жетпісбаева Г., Жаманқараева М. (2022). Математикалық білім беруде аралас оқыту технологиясын қолдану әдістемесі [Мәтін] // Кипрдің Білім Туралы Ғылымдар Журналы. — 17(4). — 1117-1129 беттер.

Карбозова Ж.А.Ж. (2017). Болашақ мұғалімдерді электронды білім беру ресурстарын жобалауға дайындау [Мәтін] // Дис Педагогика Ғылымдарының Кандидаты: 13.00.08, Душанбе. — Б.175.

Краснова, Г.А., (2001). Электрондық оқыту құралдарын құру технологиялары [Мәтін] // Мәскеу: МГИУ. — Б.224.

Осин А. В., Зайнутдинова L.Kh., Краснова Г.А. (2007). Жаңа буынның электронды білім беру ресурстары: ашық білім беру модульдік мультимедиялық жүйелері [Мәтін] // Интернет-порталдар: мазмұны мен технологиялары. Ғылыми мақалалар жинағы. - 4 шығарылым. - М.: Ағарту.

Сәрсенбиева, Н. Ф., Мырзахметова, В.Ш., Әділбекова, Е.Т. (2021). Қазақстан республикасындағы білім беруді цифрландыру [Мәтін] // «Педагогика Және Психология Әлемі» журналы. №01 (54). 53-69 беттер.

Шыныбеков Д.А., Өскенбаева Р. К., Сербин В. В., Дузбаев Н. Т., Молдағұлова А. Н., Дүйсебекова К. С., Сатыбалдиева Р. Ж., Хасенова Г.И., Урмашев Б. (2017). Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар [Мәтін] // 1-ші басылым. Оқулық. - Алматы. —12-16 беттер.

Шыныбеков Д.А., Өскенбаева Р. К., Сербин В. В., Дузбаев Н. Т., Молдағұлова А. Н., Дүйсебекова К. С., Сатыбалдиева Р. Ж., Хасенова Г.И., Урмашев Б. (2017). Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар [Мәтін] // 1-ші басылым. Оқулық. - Алматы. —14-16 беттер.

So L. & Lee C.H. (2013). A case study on the effects of an L2 writing instructional model for blended learning in higher education. Turkish Online Journal of Educational Technology. —12(4). — Pp. 1–10. [http:// www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0-84884970506&partnerID=tZOTx3y1](http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0-84884970506&partnerID=tZOTx3y1)

Төлеужан А., Саржанова Г., Романенко С., Утеубаева Е., Карбозова Г. (2023). Ағылшын Тілінде Еркін Сөйлеуді Дамытуда YouTube Бейнелерін Тәрбиелік Қолдану: Орта Білім берудегі Цифрлық Оқыту және Ауызша Сөйлеу Дағдылары [Мәтін] // Математика, Жаратылыстану және Технологиялар Саласындағы Халықаралық Білім Беру Журналы. — 11(1). — 198-221 беттер.

Матухин Д. Және Евсеева А. (2014). Гуманитарлық Ғылымдар, Әлеуметтік Ғылымдар және

Жаһандық Бизнесті Басқару бойынша 2-Ші Халықаралық Конференция (ISSGBM 2014). — 31. —104-109 беттер. Моттерам Дж. Және Шарма П. (2009). Web 2.0 әлеміндегі оқытуды араластыру. Австралиялық Дамушы Технологиялар Және Қоғам Журналы. —7(2). — 83-96 беттер. <http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0.077955034079&partnerID=tZOtx3y1>.

Жолаушиева Н.Г., Абдрахманов Р., Адылбекова Е., Данебекқызы К. Г. (2022). Толықтырылған және виртуалды шындықты онлайн және офлайн білім беруде қолдану [Мәтін] // - Теориялық және Қолданбалы Ақпараттық Технологиялар Журналы. — 100(8). —2528-2541 беттер.

References

Balganova M.S., Adylbekova E.T., Bulbul H.I. Bulletin Of National Academy Of Sciences Of The Republic Of Kazakhstan. Volume 3. Number 409 (2024), 22–37. <https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.749>.

Ivshina G.V. (2008). Development of electronic educational resources: quality monitoring and implementation. — Part 2 [Text] // — Kazan. — P. 53.

Filatova Z.M. (2011). Technology of creating an electronic educational complex in the Prometheus distance learning system [Text] // Bulletin of TGGPU. — Kazan. — №1(23). — Pp. 34–39.

Kanybekova O.L., Nuralieva K.A., Valerevich G.V., Bidaiybekov Y.Y., Nuralieva K.G., Bissenbayeva Z. (2020). Development of Electronic Resources on the Formation of Personal Qualities of Schoolchildren [Text] // — Journal of Intellectual Disability. Diagnosis and Treatment. — 8(4). — Pp. 777–783.

Kadirbayeva R., Pardala A., Alimkulova B., Adylbekova E., Zhetpisbayeva G., Jamankarayeva M. (2022). Methodology of application of blended learning technology in mathematics education [Text] // Cypriot Journal of Educational Sciences. — 17(4). —Pp. 1117–1129.

Karbozova Zh.Zh. (2017). Preparation of future teachers for the design of electronic educational resources [Text] // Dis Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.08, Dushanbe. — P. 175.

Krasnova, G.A., (2001). Technologies for creating electronic learning tools [Text] // Moscow: MGIU. — P. 224.

Osin A.V., Zainutdinova L.Kh., Krasnova G.A. (2007). Electronic educational resources of a new generation: open educational modular multimedia systems [Text] // Internet portals: content and technologies. Collection of scientific articles. — Issue 4. — M.: Enlightenment.

Sarsenbiyeva, N.F., Myrzakmetova, B.SH., Adylbekova, E.T. (2021). Digitalization of education of the Republic of Kazakhstan [Text] // The journal «The World of Pedagogy and Psychology». №01 (54). Pp. 53-69.

Shynybekov D.A., Uskenbayeva R.K., Serbin V.V., Duzbaev N.T., Moldagulova A.N., Duisebekova K.S., Satybaldieva R.Zh., Khasenova G.I., Urmashiev B. (2017). Information and communication technologies [Text] // 1st ed. Textbook. — Almaty. —Pp. 12–16.

Shynybekov D.A., Uskenbayeva R.K., Serbin V.V., Duzbaev N.T., Moldagulova A.N., Duisebekova K.S., Satybaldieva R.Zh., Khasenova G.I., Urmashiev B. (2017). Information and communication technologies [Text] // 1st ed. Textbook. — Almaty. —Pp. 14–16.

So L. & Lee C.H. (2013). A case study on the effects of an L2 writing instructional model for blended learning in higher education. Turkish Online Journal of Educational Technology. —12(4). — Pp. 1–10. <http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0-84884970506&partnerID=tZOtx3y1>

Toleuzhan A., Sarzhanova G., Romanenko S., Uteubayeva E., Karbozova G. (2023). The Educational Use of YouTube Videos in Communication Fluency Development in English: Digital Learning and Oral Skills in Secondary Education [Text] // International Journal of Education in Mathematics, Science and Technology. — 11(1). — Pp. 198–221.

Matukhin D. & Evseeva A. (2014). 2nd International Conference in Humanities, Social Sciences and Global Business Management (ISSGBM 2014). — 31. —Pp. 104–109. Motteram G. & Sharma P. (2009). Blending learning in a web 2.0 world. Australian Journal of Emerging Technologies and Society. —7(2). — Pp. 83–96. <http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0.077955034079&partnerID=tZOtx3y1>.

Zholashieva N.G., Abdrakhmanov R., Adylbekova E., Danebekkyzy K.G. (2022). Applying augmented and virtual reality in online and offline education [Text] // — Journal of Theoretical and Applied Information Technology. — 100(8). —Pp. 2528–2541.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 20–31
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.823>

УДК 17.01.45

***A.A. Azatbakyt¹, A.M. Kartayeva¹, A.T. Tamayev², 2024.**

¹East Kazakhstan University named after S. Amanzholov, Oskemen, Kazakhstan;

²Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: aigani.86@mail.ru

ANALYZING AND TEACHING THE PSYCHOLOGY OF CHARACTERS IN THE STORIES OF M. AUEZOV

A.A. Azatbakyt – doctoral student of the Department of Kazakh, Russian Philology and journalism, S. Amanzholov East Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan, E-mail: aigani.86@mail.ru., ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8894-2817>;

A.M. Kartayeva – doctor of philological sciences, professor East Kazakhstan University named after S. Amanzholov, Oskemen, Kazakhstan, E-mail: kartaeva2011@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1715-6186>;

A.T. Tamayev – candidate of pedagogical sciences, Associate Professor of the Kazakh Language and Literature named after S. Kirabayev, KazNPU named after Abai, Senior Lecturer, Almaty, Kazakhstan, E-mail: alpisbai@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0681-4780>.

Abstract. The main purpose and direction of the scientific article is considered the methods of studying and teaching psychologism in the stories of one of the greatest writers of our time, Mukhtar Auezov, who had his own place in Kazakh literature. Saying the relevance of the problems of studying the stories of M. Auezov in Kazakh literary studies, the author notes several scientists studying the stories of writers. On the basis of scientific work, the psychology of the character in the stories of M. Auezov is considered as a scientific form. In addition, the article analyzes the works, conclusions, views of scientists who studied the stories of the writer. Naming the period of study of the writer's stories, the author refers to the conclusions of scientists who, as a result of the scientific and practical significance of the work, classified the problems of psychologism in the stories of M. Auezov, the image of the hero, psychologism in the work of art. Considering the conclusions of these scientists, the analysis of the writer's stories proves the relevance and significance. In the process of comparing and classifying conclusions, the author clearly expresses his own opinion. In addition, the article analyzes the character images in the writer's stories such as "In the Shade of the Past", "Who is blamed?", "An innocent girl", and discusses and differentiates the reproductive and research methods of teaching at a higher educational institution.

Keywords: author, psychologism, teaching methods, character psychology, writer, story.

*А.А. Азатбақыт, А.М. Картаева¹, А.Т. Тамаев², 2024.

¹Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстант университеті,
Өскемен, Қазақстан;

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан.

E-mail: aigani.86@mail.ru

М. ӘУЕЗОВ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ КЕЙІПКЕР ПСИХОЛОГИЯСЫН ТАЛДАП ОҚЫТУ

А.А. Азатбақыт – С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің Қазақ, орыс филологиясы және журналистикасы кафедрасының докторанты, Өскемен, Қазақстан, e-mail: aigani.86@mail.ru, ORCID идентификаторы: <https://orcid.org/0000-0001-8894-2817>;

А.М. Картаева – филология ғылымдарының докторы, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің профессоры, Өскемен, Қазақстан, e-mail: kartaeva2011@mail.ru, ORCID идентификаторы: <https://orcid.org/0000-0003-1715-6186>;

А.Т. Тамаев – педагогика ғылымдарының кандидаты, С. Кирабаев атындағы Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, Абай атындағы ҚазҰПУ, аға оқытушы, Алматы, Қазақстан, e-mail: alpibai@mail.ru, ORCID идентификаторы: <https://orcid.org/0000-0002-0681-4780>.

Аннотация. Ғылыми мақаланың негізгі мақсаты мен бағыты ретінде қазақ әдебиетінде өзіндік орны, қолтаңбасы бар, заманымыздың ұлы жазушыларының бірі Мұхар Әуезовтің әңгімелеріндегі психологизмді зерттеу мен оны оқытудың әдістері қарастырылады. М. Әуезов әңгімелерінің зерделену мәселелерінің қазақ әдебиеттануындағы өзектілігін айта отырып, автор бірнеше қаламгер әңгімелерін зерттеуші ғалымдарды атап өтеді. Ғылыми еңбек негізінде М.Әуезовтің әңгімелеріндегі кейіпкер психологиясы ғылыми нысаны ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, мақалада қаламгердің әңгімелерін зерттеген ғалымдардың еңбектеріне, тұжырымдарына, көзқарастарына талдау жасалады. Автор жазушы әңгімелерінің зерттелу кезеңін атай отырып, жұмыстың ғылыми және практикалық маңыздылығының нәтижесінде М. Әуезовтің әңгімелеріндегі психологизм, кейіпкер бейнесі, көркем шығармадағы психологизм мәселелерін жіктеген ғалымдардың тұжырымдарына сілтеме жасайды. Аталған ғалымдардың тұжырымдарын қарастыра келе, қаламгер әңгімелерінің талдау өзектілігін және маңыздылығын дәлелдейді. Тұжырымдарды салыстыру, жіктеу барысындағы автор өзіндік пікірін анық білдіреді. Сонымен қатар, мақалада қаламгердің «Ескілік көлеңкесінде», «Кім кінәлі?», «Кінәмшіл бойжеткен» сияқты әңгімелеріндегі кейіпкер образдары талданып, жоғары оқу орнында оқытудың репродуктивті, ізденіс әдістері талқыланып, сараланады.

Түйін сөздер: автор, психологизм, оқыту әдістері, кейіпкер психологиясы, жазушы, әңгіме.

*А.А. Азатбақыт¹, А.М. Картаева¹, А.Т. Тамаев², 2024.

¹Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
Усть-Каменогорск, Казахстан;

³Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
Алматы, Казахстан.

E-mail: aigani.86@mail.ru

АНАЛИЗ И ОБУЧЕНИЕ ПСИХОЛОГИИ ПЕРСОНАЖЕЙ РАССКАЗОВ М. АУЭЗОВА

А.А. Азатбақыт – докторант кафедры казахской, русской филологии и журналистики Восточно-Казахстанского университета имени С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан, E-mail: aigani.86@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8894-2817>;

А.М. Картаева – доктор филологических наук, профессор Восточно-Казахстанского университета имени С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан, E-mail: kartaeva2011@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1715-6186>;

А.Т. Тамаев – кандидат педагогических наук, доцент кафедры казахского языка и литературы имени С. Кирабаева, КазНПУ имени Абая, старший преподаватель, Алматы, Казахстан, E-mail: alpishbai@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0681-4780>.

Аннотация. Основной целью научной статьи является изучение методов анализа и преподавания психологизма в рассказах одного из величайших писателей современности — Мухтара Ауэзова, который занимает особое место в казахской литературе. Автор подчеркивает актуальность исследования рассказов М. Ауэзова в казахском литературоведении и отмечает вклад ученых, которые занимались анализом его произведений. Научный труд посвящен рассмотрению психологии персонажей в рассказах М. Ауэзова как важной научной категории. В статье проводится анализ работ, выводов и взглядов исследователей, изучавших психологизм в произведениях писателя.

Автор ссылается на исследования ученых, которые классифицировали проблемы психологизма, образа героя и его места в художественном произведении. Рассмотрение выводов этих ученых подтверждает актуальность и значимость произведений Ауэзова. В процессе сравнительного анализа и классификации мнений автор четко выражает свою позицию. Кроме того, в статье рассматриваются образы персонажей в таких рассказах, как «В тени старости», «Кто виноват?» и «Провинившаяся девушка», а также обсуждаются репродуктивные и исследовательские методы обучения в высшей школе.

Ключевые слова: автор, психологизм, методы обучения, психология характера, писатель, рассказ

Кіріспе. Ұлттық прозада тұңғыш рет өзіндік даралық стиль қалыптастырып, психологиялық прозаның күрделенген, өсіп өркендеген классикалық үлгісін жасаған суреткер – М. Әуезов. М. Әуезов өзінің 20-30 жылдары жазған әңгімелерінде психологизмді дамытты. Оның алғашқы туындыларының өзі ұлттық әдебиетте шындықты тану мен көркемдік бейнелеудегі өзгеше

беталысты белгіледі. М.Әуезовтің алғашқы кезде жазылған әңгімелерінен бастап қазіргі қазақ прозасы психологизмді жеке мәселе етіп қарауға, зерттеуге мүмкіндік беріп отыр

«Адам жанының бейнесі, психологизм, әрине, жанр шеңберімен шектелмейді; психологиялық роман, психологизм кең мағынада көптеген шығармаларда кездеседі. Печориннің образын сомдаған М. Ю. Лермонтов психологизмнің ең жақсы үлгісі болып табылады. Қазақ әдебиетінде, «Абай жолы» эпопеясы тарихи роман, «Қан мен тер» әлеуметтік роман, М. Әуезов пен Ә.Нұрпейісов кейіпкер психологиясын, олардың әр алуан көңіл күйлерін нанымды, әсерлі бейнелейтініне сүйсінбей қала алмаймыз», - деп «Әдебиеттану терминдер сөздігінде» анықтама беріледі (Ысмақова, 1998).

Көркем проза адам психологиясының ішкі болмысын, ойлаудың күрделі және терең жүйесін, сана мен сезімдегі тірі қозғалыстарды ашу арқылы идеялық-эстетикалық ізденістердің жана жолдарын анықтады. Жазушы-ғалым Т.Жұртбай: «Ұлы қаламгердің қилы кезені» атты еңбегінде М. Әуезовтің мына пікірін ұсынады: «... Орыс жазушыларында анық сүйетінім: Толстой, Достоевский. Адам жанын соларша қойма ақтарғандай ақтармаған соң, жазушылықтың мәні де жоқ. Прозаға психология араласпаса өзгенің бәрі сылдыр су, жабайының тақ-тақ жолы», - дейді (Жұртбаев, 1991). Көркем шығарманың табиғатын түсіну үшін оған терең психологизм қажет. Жазушының көрсеткелі отырған идеясының, суреттеп отырған оқиғасының, кейіпкер бейнесін сомдауының түп негізі психологизммен өріле беріліп, оқырманға әсер ете білуі қажет. Ал оны оқып отырған оқырманның жіті психологиялық қабылдауы, әсіресе, биік талғамы болуы керек.

Адам мәселесі тұрған жерде оның ішкі рухани дүниесі, сезім сырлары айтылмауы мүмкін емес. Халқымыздың бай ауыз әдебиетінен бастап, төл әдебиетімізбен жалғасып, күні бүгінге дейінгі әдебиетте бұл мәселе негізгі орын алып келгені белгілі. Қазақ әдебиетіндегі психологизмнің бастау алар бұлағы ауыз әдебиетінен сусындап, классикалық үлгісі Абайдан басталатынын тұңғыш рет академик Қ. Жұмалиев «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі» деген еңбегінде (Жұмалиев, 1960) ғылыми талдау жасап, төл әдебиетіміздегі психологизм мәселесін зерттеуі жұмыстың игі бастамасы болды.

«Дәстүр мен жаңашылдық» атты ғылыми жинақта ғалым М. Атымовтың «Прозадағы психологизм» деген ғылыми мақаласында қазақ халқының ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінде адамның ішкі жан дүниесін, болмысын көркемдеп суреттеу арқылы бай дәстүрлер қалыптасқанын нақты деректермен дәлелдеп береді. Ғалымның пікірінше, ішкі және сыртқы монологтарды қолданудағы бай дәстүрлер С.Мұқановтың «Мөлдір махаббат», М. Әуезовтің «Абай жолы» романында аналитикалық психологизмнің тууына алып келді. Кейіпкер психологиясын мұндай терең бейнелеу қазақ прозасында көптеп кездеседі. Алайда, осы уақытқа дейін оларды жалпы негізде зерттеу ғана болып отырғанын айтады (Атымов, 1980)

Қазақ романдарындағы психологизм мәселесін арнайы зерттеген ғалым Б.Майтановтың еңбегінде былай делінген: «Көркем әдебиеттегі психологизм табиғаты – ғылыми, әдеби мәні мол күрделі мәселе. Ол туралы арнайы зерттеу сипатты пікір Н.Г.Чернышевский, Л.Н.Толстой шығармашылығына қатысты нәзік топшылау тұжырымдарынан басталатын тәрізді. Сыншы тұңғыш рет осынау көркемдік-эстетикалық принциптің мазмұны мен ішкі бағдары туралы терең байламдар түйген еді. Біраз уақыт тасада қалған психологизм бағдары қазіргі таңда, қоғамдық ойдың жаңа белесінде қайта көтеріліп, өмірлік-эстетикалық мағына алып, әдеби процесте қайта өрістеп отыр» (Майтанов, 1996)

Психологизм әдебиеттегі барлық жанрға, яғни, эпика, драма, лирикаға бірдей тән құбылыс. Көркемдік психологизм үшін мінез-құлықты қарастыру тәсілінен гөрі кейіпкердің ішкі дүниесін, ой толғанысын көркем түрде суреттей білудің маңызы зор. Осы кейіпкер бейнесін айқын бояу, жарқын детальдармен аша білу жазушы шеберлігіне байланысты. «Сол себепті, біз қазіргі қазақ романындағы психологиялық талдаудың амал-тәсілдерін екі түрлі бағытта қарастырамыз. Оның алғашқысына адамның ішкі жан-қозғалысын бейнелейтін: монологті, диалогті, естелікті, түс көруді, ортақ төл сөзді және т.б. жатқызамыз. Ал адам характерін сырттай бейнелеудің үлгілеріне: кейіпкер психикасын қимыл-әрекет арқылы сипаттауды, яғни, оның кейіп-кескінін, бет, көз құбылысын, дене қозғалысын жатқызамыз», - деп профессор Т.Рахымжанов көркем шығармадағы психологиялық талдаудың амал-тәсілдерін ажыратып береді (Рахымжанов, 1997).

Әр кейіпкерді кесек тұлғаға айналдырып, даралау үшін Әуезовтің қолданатын амал-тәсілдері өте мол. Ол көбінесе кейіпкердің болмыс-бітімін, мінез-құлқын, ішкі әлемін, рухани дүниесін ашуда ішкі сөздердің түрлері: монолог, диалог, портрет берудегі детальдар, психологиялық антитеза, пейзаж, кейіпкердің іс-әрекетімен қимылы, кейіпкер арқылы болашақ сәтсіздікке ұшырауды алдын-ала сезетін түс көру, айқын психологиялық портреттер тағы басқа көркемдік тәсілдерді шеберлікпен қолданады.

Көркем шығармадағы психологизм туралы ғалым М.Майтанов: «Қаһарманның рухани әлемін, ішкі жан дүниесін жеткізудің амал-тәсілдері немесе идеялық-эстетикалық, шығармашылық феномен, психологизм», - деп атап көрсетті (Майтанов, 1996).

Көркем шығармадағы кейіпкер бейнесін жасау тәсілінің бірі – адамның күйініші мен сүйінішінің суреттеу деп алып, белгілі ғалым З. Қабдолов мынадай анықтама береді: «Адамның ішкі тұңғыық тереңін, адам психологиясының көзге ілінбес нәзік қалтарыстарын, адамға тән құштарлықтың жан түсінбес қиын құпиясын жарқ еткізіп ашып, қопара көрсеткен осынау керемет зергерлік образ жасаудың тағы бір тамаша тәсілі – озғын үлгісі. Адамның ішкі тұңғыығының тереңдігін, адам психологиясының көрінбейтін иірімдерін, адамға тән құштарлықтың түсініксіз құпиясын ашатын зергерлік бұйымдардың осы керемет бейнесін жасаудың тағы бір тамаша тәсілі. Адамның сезімін,

күйіну не сүйіну сезімін суреттеу деп осы айтылады. Бұл – өте күрделі тәсіл. Бұндай тәсілді тек талантты тарландар ғана игере алады» (Қабдолов, 1983). Расында да, тарлан талантты жазушы М. Әуезовтің қаламынан туындаған шығармалары қым-қиғаш оқиғаға толы кең құлашты, күрделі психологизмге құрылған туындылар болып саналады.

Қазақ әдебиетіндегі психологизмнің классикалық үлгісі М.Әуезовтен шығармаларында тереңдей түскен. Себебі жазушы әңгімелері жүрек тебіренерлік сан алуан сезімдерге бөлеп, адам баласының ішкі жан дүниесіне үнілтеді. Ол өмір қайшылықтарын бүкпесіз ашқан, жақсылық пен жамандықты, әсемдік пен сұлулықты, адамгершілік пен зұлымдықты салыстыра анықтаған. Адам мінезінің сан алуан қырын аша отырып, ішкі сезім иірімдеріне терең бойлай білген. «Ескілік көлеңкесінде» атты әңгімесінде бас кейіпкер байдың ерке қызы Жәмешке ғашық болып жүрген Қабыштың арманын жазушы былай деп береді: «...Қалай да болса, Жәмеш жарық айлы түнде, оңаша тоғайдың ішінде алғашқы рет Қабышпен көрісетін болса, соның өзі де жас жігіттің бұл күнге шейін басынан атқармаған рақаты болмақ» (Әуезов, 1979).

Сондай-ақ «Кім кінәлі?» әңгімесінде: «Тыстағы жарық ай, тыныштыққа батқан желсіз түн, ұйықтаған ауыл, жым-жырттықпен қалғыған салқын ауа көңлін басып тұрған ауырлықты бір мүйнетте сергіткендей» (Әуезов, 1979). Сүйіскен екі жастың айлы түнде жапырақ жамылып, оңаша кездесіп тұрған кейіптері бір әсем сурет. Бәрі айқын көрінеді: екеуі де біресе «қызарып», біресе «сұрланып», «пішіндері құбылып, белгісіз қысылады». Айналада тылсым тыныштық. Тіпті «ісінген демалысы» мен «жүрегінің лүпіліне» дейін шалынғандай құлағымызда.

М. Әуезовтің өте көркем, тартымды жазылған «Кім кінәлі?» әңгімесінде: «...Ғазизаның да жүрегі елжіреп босай бастады. Асау сезімі есінен тандырып, бір суынып, бір күйінген, жас жігіт айтар сөзі таусылып, Ғазизаның жұмсақ денесін қатты қысып, қайта-қайта сүйе берді. Ғазиза да жабысып құшақтап, досының дуылдаған қызулы бетінен, дірілдеген ыстық ернінен ұзақ-ұзақ сүйді...» (Әуезов, 1979). Махаббаттың тілсіз терең сезімдерге толы сан иірімдері, ауылдан аулақта кездескен екі ғашықтың бір-біріне деген пәктігі, жүрек лүпілі асқан шеберлікпен берілген. Ынтық болып, зорға қосылған қос ғашық өзгеден ұрланып тіл қата алмай біресе қызарып, біресе сұрланады. Жазушы ғашықтық сезімді осындай табиғи күйде, аса іңкәр күйде табысқан тылсым күштің жанды суретін осылайша шебер бейнелейді. жазушы әңгімеде Қабыштың қызбен кездесу алдындағы сәтіне дөп басып, жігіттің психологиялық күйін нанымды бейнелейді.

Осы сияқты мысалды Қабыштың Жәмешпен кездесуге бара жатқан сәтін суреттеген тұсынан да кездестіреміз. «Қабыштың көңіліне еріксіз діріл кірді. Жүрегі лүпілдеп, буынынан сұлдер кетіп, Жұматайдың не бұйрығына болса да көне бергендей» (Әуезов, 1979). Махаббат сезімінің терең психологиялық иірімдерін жазушы образды бейнелейді.

Жазушы әңгімелеріндегі осы үзінділерд махаббат сезімінің терең

психологиялық иірімдерін білдіретін Абайдың «Қызарып, сұрланып» өлеңін еске түсіреді. Мәселен:

«Қызарып, сұрланып,
Лүпілдеп жүрегі
Өзгеден ұрланып
Өзді-өзі керегі» (Абай, 1961).

Абай ғашықтық сезімді, махаббат мұңын аса бір шабытпен, беріле құлаған ынтық сезіммен жырлайды. Ынтық болып, зорға қосылған қос ғашық өзгеден ұрланып тіл қата алмай біресе қызарып, біресе сұрланады. Ақын ғашықтық сезімді осындай табиғи күйде, аса іңкәр күйде табысқан тылсым күштің жанды суретін осылайша шебер жырға қосады. Осы өлеңдегі сезім иірімдерін білдіретін сөздерді жазушы әңгімеде Қабыштың қызбен кездесу алдындағы сәтіне дөп басып, жігіттің психологиялық күйін нанымды бейнелейді.

Материалдар мен негізгі әдістер. Әдіс – әдебиет сабақтарындағы мұғалім мен студенттің бірігіп атқаратын оқу-танымдық іс-әрекеті. Сабақ тақырыбына лайық дұрыс тандалған әдіс арқылы студент жаңа білім мазмұнын игереді, жаңа білік-дағдыларға ие болады, қабілеті жетілдіріліп, белгілі бір дүниетанымдық көзқарасы қалыптасады. (Қалкөз, et al, 2021).

Репродуктивтік әдістер – тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетін студенттерге сапалы оқытудың тиімді әдістерінің бірі болды. Негізінде, әдебиет лекцияларында репродуктивтік әдіс үлкен орын алады. Өйткені дайын көркем шығарма мәтінін оқу, түрлі талдаулар жасап, тапсырмалар орындау жұмыстары репродуктивтік әдіс арқылы жүзеге асырылады. Прозалық шығарманың, поэзиялық туындының, драмалық шығарманың эпизодтарын немесе белгілі бір кейіпкердің сөзін талдата отырып, оқытушы көркем талдау жүйесін меңгертеді. Сол арқылы студентті өз бетімен талдауға дағдыландыра алады. Репродуктивтік әдістің тиімді болып табылатын құраушы элементтер: баяндау, әңгімелеу, мазмұндау, шолу дәрістері, көркем шығарма мәтіні, әдеби шығарманың түпнұсқасы, сұрақтар тізбесі, викториналар т.б. Репродуктивті әдісті қолдану мақсатында жазушының алғашқы повестерінің бірі - «Кінәмшіл бойжеткен» әңгімесін талдауға болады. Бұл М. Әуезовтің психологиялық проза саласындағы асқан шеберлігін айқындайтын көркем туындыларының бірі. Сонымен қатар бұл ел аузында көп айтылмайтын шығарма болғандықтан, студенттер өз беттерімен ізденіп, қаламгердің аса танымал емес шығармаларын оқып, талдап келеді. (Қалкөз, et al, 2021). Қаламгердің алғашқы әңгімелерінің ішінде оқиғасы өзгешелеу оқшау тұрған әңгімесі осы еді. Өйткені әңгіменің сюжеті бұған дейін қазақ жерінде болмаған және айтылмаған соны тақырыпқа арналған. Кейіпкерлердің тағдыры да күрделі психологиялық шиеленіске негізделген. Әңгімеде губерниялық қаладағы қазақтың оқыған жастарының өмірлері бейнеленген. Шығарманың негізгі қаһарманы – гимназияда оқып жүріп, оны бітірмей тастап кеткен қазақтың Ғайша есімді қызы. Басында ол халықтың ықылысына ілініп, сый құрметіне бөленеді. Қаладағы қоғамдық істерге белсене қатысады, мұнысы бірақ ұзаққа бармайды. Өзінің сұлулығы

мен ақылына, «оқығанына» мастанған жас қыз өзіне өзі сеніп, оқуын бітірмей тастайды, қоғамдың істерден де қол үзеді, бірыңғай ойын-сауықпен кетеді, сән-салтанат қуады. Бұл оның бара-бара әдетіне айналып, сауықшыл болып алады, жеңіл мінезін тоқтата алмайтын болады. Уақыт өткен сайын Ғайша көркінен де, бет беделінен айырылып, төмендей береді. Енді Ғайша үшін күйеуге шығу, тұрмыс құру деген үлкен қасіретке ұласады. Жазушы әңгімеде бұл жайтты былай жеткізеді: «Бұл уақытта күйеусіз тіршіліктің күні қараң екеніне әбден көзі жетті. Өзінше көп ойланып, көп толғанған кісі сияқтанды. Сондықтан енді күйеу дегенді ерекше дерттілікпен іздейтін күйге жетіп еді. Бұл замандағы Ғайшаның күндіз-түні ойлайтын бар арманы, бар қайғысы сол еді» (Әуезов, 1979)

Нәтижелері.

Әңгімеде Семей қаласындағы болған оқиғаның шындық көріністері бейнеленіп, автордың өзі араласып, куәсі болған оқиғалар желісі суреттелген. Жазушы мұндай тебіреністі шақтардың сезім шарпуын өз жүрегі арқылы сыннан өткізеді.

«...Әңгімесінің бұрынғы атын («Қазақ қызы») өзгертіп алуы жазушының өз кейіпкеріне деген қатынасы мен авторлық позициясындағы жаңа нышанды байқатады. Өйткені, Ғайша сол кездегі қазақ қыздары үшін типтік, жинақтық бейне бола алмақ емес. Ал «Кінәмшіл бойжеткен» деген атауда нәзік астармен берілген юмор, тіпті ажуа да бар» (Әуезов, 1979).

Әңгімеде Ғайшаның келесі танысқан жігіті губерниялық қалаға шет жақтан жаңадан келген Ғаббас болды. Ғайша мен Ғаббастың танысқанына көп уақыт болған жоқ, бұл күні екеуі губерниялық қаланың бақшасында кездесті. Ғаббастың Ғайшаға білдірген сезімін жазушы былай деп береді: «Ол ішкі сырын сүйемін... құмармын... тілегім, үмітім... деген сияқты ыстық сезім тілімен бітірді. Сол сөздер Ғайшаны өзгертер, толқындар деген сеніммен айтылған, Ғайша бірталай нәзік сөзді естісе де бұрынғы қалпынан көп өзгермеді» (Әуезов, 1979). Бұл үзіндіден Ғаббастың өтірікші мінезін, жасанды сөзінің астары мен сайқымазақ қылығының шетін байқауға болады. Ғайша бұндай сөзді алғаш рет естіп отырған жоқ, құлағына әбден сіңісті болып, еті үйреніп кеткен. Жазушы шығармадағы кейіпкерлердің мінез құлықтарын әзіл юмормен ащы сынайды.

Келесі мысалда: «Ғаббастың бүгінгі сезіміне Ғайшаның соңғы сөзі тәттіге ащыны араластырғандай тиіп еді. Бірақ әлі Ғайша бұған қымбат, әлі де сұлу, жақсы әйел, сондықтан жас жігіттің көңіліндегі сүю мен құмарлық мынадай аз бөгетке қарап кеміген жоқ» (Әуезов, 1979). Қыз бен жігіт арасындағы сезімді жазушы психологиялық шеберлікпен өрнектеп, оқырманға шынайы шеберлікпен жеткізеді.

Енді Ғайша өзінің ішкі сырын, өкінішті өмірін, барлық арманын Ғаббасқа хат арқылы ақтарады. Ол өмірінің сүреңсіздігін, өз басының сүйеу көрмеген жалғыздығын айтып, енді шынайы махаббатын тапқаны туралы әдетке айналған дағдылы өтірігін хатпен жеткізеді. Хатының соңынан Ғаббасқа деген көңілін білдіріп, Татьянаның Онегинге айтқан сөзін мысалға келтіреді.

«...Шыныңды айт – кімсің тербеткен,
Иембісің сақтаушы?
Әлде азғырып әуре еткен,
Жаумысың теуіп таптаушы?
Шеш көңілімнің жұмбағын:
Әлде бір алданыш,
Жас жүрек жайып саусағын,
Талпынған шығар айға алыс?..»

«Ғаббас хатты бір жолдасына тастап, сақылдап күліп еді», -деп әңгіме жалғасады (Әуезов, 1979). Жазушы әңгіменің фабуласына Абайдың аудармасы «Татьянаның Онегинге жазған хатынан» үзіндіні келтірген. Бұл аудармадан үзінді беруінің себебі, Татьянаның хатын сол кезде қазақ жастарының барлығы сүйіп оқып, жатқа айтатын. Қыздың хат жазуының өзі шынайы көңілден емес, жасанды мінезден екенін көрсеткенде, автор кейіпкер характерін ащы сынайды. Осы сәтте оқырман Ғайшаға жаны ашып, Ғаббастың мазағына қалғанына ыза болатыны анық. Ғаббастың қыздан алған хатына осыншама сақылдап күлуі - өрескел мәдениетсіздік пен білімсіздікті білдіреді. Автор Ғайшаның ішкі сезім пернелерін дәл тауып, оның өкініш, арман, қиял, күйік, қайғы, мұң сияқты көңіл күйін білдіретін психологиялық жағдайын дәл бедерлеп, оқырманның ішкі әлеміне әсер етеді. Ғайшаның арпалысқан сезімі, торыққан көңілі, күйінген ішкі сыры, әлсіздік күйі мен толғатқан ойлары терең психологиялық дәлдікпен дөп келеді.

Талқылау.

Жазушы Ғайшаның қазақ қызына лайық емес жеңіл жүрісін әшкерелей отырып, оның бақытсыз тағдырына жаны ауырады. Автор оқырманды Ғайшамен бірге сырластырып, онымен бірге ойға батырады. Ғайшаның іс-әрекетін оқып отырған оқырман ашуға кенеліп, қазақ қызының қылығына ащы сын айтып та отырады. М. Әуезов осы әңгімесі арқылы халқымыздың әдет-ғұрпына жат қазақ қызының қылығын әшкерелеп, қыз тағдыры, қыз тәрбиесі мәселесін көтереді. Сол кездегі «қазақ оқығандарының», қазақ жігіттерінің беті жылтыр мінездерін де айтып сынайды. Қала халқының гулеп тұрған өсек-аяңын да ашына түйрейді.

Ізденіс әдісі – білім беру үдерісінде ерекше мақсатты көздейтін әдіс түрі (Бітібаева, 1997). Ізденіс әдісін қолданғанда мұғалім тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетінің болмысындағы өзіндік белгілер мен жаңа қырларын ашатын әдістің ерекшелігін жақсы түсінуі керек. Қазақ әдебиеті тарихының осы кезеңге дейінгі даму барысындағы көркем туындылардағы еркіндік пен тәуелсіздік деген идеяның қолға бақыт құсындай қонғандығы студенттерге ашық та еркін әңгіме барысында түсіндіріледі. Ізденіс әдісін көркем шығарманы өз бетімен талдауға үйрету мақсатында қолданып, эвристикалық әдісті қолданғанда студент өзімен бірге жетелеп алып жүретін болса, бұл әдісті қолдануда студент өзінің ізденіс жасауына жол береді. Әрине, мұғалім кеңес беру, бағытын айқындау, түзетіп отыру арқылы жетекшілік ролін еш кемітпейді. Ізденіс

әдісін бірқалыпты қолдана отырып, өзара пікірталас, семинарлар өткізуге, конференцияларда ғылыми баяндамалар қорғап, ғылыми бәйгелерге қатысуға септігін тигізеді. Сөз жоқ, эвристикалық әдіс пен ізденіс әдісі – студенттің интеллектуалдық дамуын, ойлау және сөйлеу, жазу шеберлігін қалыптастыруда үлкен орын алатын әдістер.

Ізденіс арқылы білім беру – жаңалық аша отырып оқытудың бір түрі. Бір ерекшелігі – бұл кезде мұғалімнің көбірек қатысуы қажет. Сократтық білім беру әдісіне (Collins, et al, 1977) сүйенетін ізденіс үлгісінің басты мақсаты – оқушыларды пайымдауға, жалпы принциптерді негіздеуге, оларды жаңа жағдайларда қолдануға үйрету. Негізгі оқыту нәтижесіне болжам жасап, оны тексере алуды; жеткілікті жағдайда қажеттіні айыра алуды; болжам жасауды және болжамға қай кезде көбірек ақпарат қажет екенін анықтауды жатқызудың болады. (Collins, et al, 1983).

«Әдебиет пәнінің оқытушысы оқушыларды жүйелі түрде зерттеп, оқырмандық қызығушылықтарын анықтайды, олардың психологиялық жас ерекшелігін ескере отырып, оқыған шығарманы қабылдау, түсіну дәрежесін саралайды. Әдебиетті өнер табиғатына сай оқыту арқылы жаңа психикалық қасиеттер қалыптасады, баланың дамуы, өздігінен ойлауы жоғары сатыға көтеріледі. Ойлау - таным әрекетінің ең жоғарғы формасы, ол – күрделі психикалық үрдіс. Демек, әдебиетті оқытудың шығармашылық сипатын күшейту оқушылардың оқу еңбегіндегі ой дербестігін, оқу әрекетін, образды ойлау, қайта елестете алу қасиеттерін дамытуға ықпал етеді» - дейді әдіскер-ғалым Т. Жұмажанова. (Жұмажанова, 2009) .

Қорытынды.

Қорыта келгенде, М.Әуезовтің суреткерлік шеберлігінің өзі осы адам жанын, табиғатын, психологиясын терең тануында жатыр. Мұны қарымды қаламгер былай деп сипаттайды: «Тегі адам құр әрекет етпейді, ол белгілі бір байлау жасап, соның нәтижесінде мінез көрсетеді. Сол байлаудың жасалуын ішкі бір қажетті сырдан туатын бойлау екені бізден жасырын қалады. Ал, оқушыға ең керекті, ең қызықты жай- сол бүркемеде қалған жасырынның өзі емес пе?» Адамның ішкі өмірін, оның қайшылықтары мен күрделілігін кеңінен талдап жазу М. Әуезовтің шығармашылығына тән қасиет. Сондықтанда психологизм суреткердің өзіне лайық стилінде. Әрине, адам өзінше бір жұмбақ әлем. М. Жұмабаев айтпақшы «Теңіз терең емес, адамның жаны терең. ... Дүниеде адамнан қиын жұмбақ жоқ, адам- шешуі жоқ жұмбақ,». (Нұрғали, 2003).

М. Әуезов өзіне дейінгілерден ерекшелігі оның үлкен психологтігінде жатыр. Бұл шеберлікке жету үшін жазушы екі түрлі қағиданы берік ұстаған тәрізді. Бірінші - суреттеген болмысының өмір шындығының дәл келуі, екінші - басқаның сезім, күйініш-сүйініш өз сезімінен өткізе білетіндігі, сол арқылы оқушыларының сезімін тербете алуы. Сонымен қатар, оны талантты психолог ақын-жазушылардың қатарына қосатын екінші бір шеберлік, суреттеп отырған құбылысын, қаншама, өзінің сезім жүйесінен өткізіп, жан толғанысымен жаза отырса да, оқушыларына сол құбылысты сырттан ғана суреттеуші болып көріне білуінде.

Әдебиеттер

- Атымов М. (1980). Прозадағы психологизм // Дәстүр мен жаңашылдық. - Алматы: Ғылым. – 79 б.
- Әуезов М. (1979). Жиырма томдық шығ. жин. Әңгімелер. – Алматы: Жазушы. – 1 т. - 370-456 б.б.
- Әуезов М. (1979). Қилы заман. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Жазушы. – 242-293б.б.
- Бітібаева Қ. (1997). Әдебиетті оқыту әдістемесі. Алматы: – Атамұра. – 288б.
- Жұмажанова Т. (2009). Әдебиетті оқыту әдістемесі Алматы: Білім. - 288 бет.
- Жұмалиев Қ. (1960). Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. 2 т. - Алматы: ҚМКӘБ. - 364 б.
- Жұртбаев Т. (1991). Ұлы қаламгердің қилы кезеңі. - Алматы // Жұлдыз. - №10. - Б. 132
- Қабдолов З. (1983). Таңдамалы шығармалар. II т. - Алматы: Жазушы, 1983. - 456 б. 117
- Қалқоз А.Ж., Болатова Г.Ж. (2021). Т. Әбдіков шығармаларындағы психологизмді оқыту әдістемесі”, (4/2), 36 б.
- Құнанбаев А. (1961). Шығ. бір томдық толық жинағы. – Алматы: Қазмемкөркемәд баспасы. – 148 б.
- Collins, A. (1977). Processes in acquiring knowledge. In R. C. Anderson, R. J. Spiro, & W. E. Montague (Eds.), *Schooling and the acquisition of knowledge* (pp. 339–363). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Collins, A., & Stevens, A. L. (1983). A cognitive theory of inquiry teaching. In C. M. Reigeluth (Ed.), *Instructional-design theories and models: An overview of their current status* (pp. 247–278). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Майтанов Б. (1996). Қазақ романы және психологиялық талдау. - Алматы: Санат. - 3б.
- Нұрғали Р. (2003). Сөз өнерінің эстетикасы. – Астана, 2003 — 424 б.
- Рахымжанов Т.(1997) Романның көркемдік әлемі. - Алматы: Пауан. -11б.
- Ысмақова А. (1998). Психологиялық роман // Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. - Алматы: Ана тілі. - 280 б.

References

- Atymov M. (1980). *Psychologism in prose // Tradition and innovation. [Prozadagy psihologizm // Dastur men zhanashyldyk]. - Almaty: Gylym. – p.79. (in Kaz.)*.
- Auezov M. (1979). *Output in twenty volumes. Stories. [Zhiyrma tomdyk shyg. zhin. Angimeler]. – Almaty: Zhazushy. – 1 t. – p.p.370-456 (in Kaz.)*.
- Auezov M. (1979). *Kili Zaman. Stories and stories. [Kily zaman. Povester men angimeler]. – Almaty: Zhazushy. – p.p.242-293 (in Kaz.)*.
- Bitibaeva K. (1997). *Methods of teaching literature. [Adebietti okytu adistemesi]. Almaty: – Atamura. – p.288. (in Kaz.)*.
- Zhumazhanova T. (2009). *Methodology of teaching literature. [Adebietti okytu adistemesi]. Almaty: Bilim. – p.288. (in Kaz.)*.
- Zhumaliev K. (1960). *Problems of the history of Kazakh literature and the language of Abai's poetry. Vol. 2. [Kazak adebieti tarihyynyn maseleleri zhane Abai poeziyasynyn tili. 2 t.]. - Almaty: KMKAB. – p.364. (in Kaz.)*.
- Zhurtbaev T. (1991). *The period of the great writer's life. [Uly kalamgerdin kily kezeni].-Almaty // Zhuldyz. -1991. - №10. - P. 132. (in Kaz.)*.
- Kabdolov Z. (1983). *Selected Works. II Vol. [Tandamaly shygarmalar. II t.]. - Almaty: Zhazushy, 1983. – p.117. (in Kaz.)*.
- Kalkoz A.Zh., Bolatova G.Zh. (2021). *Methodology of teaching psychologism in the works of T. Abdikov. [T. Abdikov shygarmalaryndagy psihologizmdi okytu adistemesi]. (4/2), p.36. (in Kaz.)*.
- Kunanbaev. A. (1961). *Get out. Complete collection in one volume. [Shyg. bir tomdyk tolyk zhinagy]. – Almaty: Kazmemkorkemad baspasy. – p.148. (in Kaz.)*.
- Collins, A. (1977). *Processes in acquiring knowledge. In R. C. Anderson, R. J. Spiro, & W. E. Montague (Eds.), Schooling and the acquisition of knowledge* (pp. 339–363). Hillsdale, NJ: Erlbaum. (in Eng.).
- Collins, A., & Stevens, A. L. (1983). *A cognitive theory of inquiry teaching. In C. M. Reigeluth (Ed.), Instructional-design theories and models: An overview of their current status* (pp. 247–278). Hillsdale, NJ: Erlbaum. (in Eng.).

Maitanov B. (1996). Kazakh novel and psychological analysis. [Kazak romany zhane psihologiyalyk taldau]. - Almaty: Sanat. – p.3. (Kaz.).

Nurgali R. (2003). Aesthetics of the art of the word. [Soz onerinin estetikasy]. – Astana, 2003 p.424. (Kaz.).

Rahymzhanov T. (1997). The artistic world of the novel.[Romannyn korkemdik alemi]. - Almaty: Rauan. – p. 11. (Kaz.).

Ysmakova A. (1998). Psychological novel // Literary studies. Dictionary of terms. [Psihologiyalyk roman // Adebiettanu. Terminder sozdigi.] - Almaty: Ana tili. – p.280. (Kaz.).

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 32–44
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.824>

UDC 378.1
IRSTI: 14.01.11

L.S. Dzhumanova¹, A.S. Sagindykova², G.M. Kadyrova², 2024.

¹ Karaganda University named after Academician E.A. Buketov,
Karaganda, Kazakhstan;

² S.Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan.
E-mail: mega.dzhumanova@mail.ru

FORMATION OF STUDENTS' TEXT READING COMPETENCE IN GERMAN LANGUAGE LESSONS

Dzhumanova Lyailya Seitkazievna – senior teacher of the Department of Practical Foreign Language course, Karaganda University named after Academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan, E-mail: mega.dzhumanova@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0002-0260-9499>;

Sagindykova Ardak Sanekeevna – senior teacher of the Department of Foreign Languages, S.Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan, E-mail: sanekeevna@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0002-2519-3596>;

Kadyrova Gulnur Makhsatkhanqyzy – senior teacher of the Department of Foreign Languages, S.Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan E-mail: gulhappy@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0003-2610-2710>.

Abstract. The scientific article discusses the experience of working on an authentic text in the German language class at the Karaganda University named after academician E.A. Buketov on the example of the textbook «Menschen (Niveau B1)» of the German publishing house «Hueber Verlag». We studied some of the possibilities for the formation and development of the competence of reading texts in the classroom, tested them and revealed the positive effect of the productive reading technology and the method of dialogue with the text that we used in the classroom. We can say about the increased interest of students in new forms of work, the manifestation of activity in the classroom. At the beginning of the lesson the students were quite passive, then gradually everyone tried its extra part show their knowledge and thinking, express their opinion and defend their point of view by participating in the stages of processing and discussing the text. Such interest in the topic under discussion and the activity of students opened up the prospect of creating debate platforms and discussions right during class in the classroom. Applying these technologies in the processing and analysis of authentic text, we noticed that students have increased the volume of statements, they have become

more confident in using various speech turns in their speech, their vocabulary has not only increased, but has become much richer and more diverse. The analysis of the problems and situations presented in the texts has become more complex and comprehensive. Thus, we can argue about the positive impact of technology on the formation of reading competence in students in the German language classes.

Key words: authentic text, stages of working with text, educational process, state compulsory education standards, dialogue with the text, productive reading technology, situations, educational competencies.

Л.С. Жұманова¹, А.С. Сағындықова², Г.М. Қадырова², 2024.

¹Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,

Қарағанды, Қазақстан;

²С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,

Астана, Қазақстан.

E-mail: mega.dzhumanova@mail.ru

НЕМІС ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ МӘТІНДІ ОҚУ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Джуманова Ляйля Сейтказиевна – Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Шетел тілінің практикалық курсы кафедрасының аға оқытушысы, Қарағанды, Қазақстан, E-mail: mega.dzhumanova@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0002-0260-9499>;

Сағиндықова Ардак Санекеевна – С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Шетел тілдері кафедрасының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан, E-mail: saneekевна@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0002-2519-3596>;

Қадырова Гүлнұр Мақсатханқызы – С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Шетел тілдері кафедрасының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан Астана, Қазақстан E-mail: gulhappy@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0003-2610-2710>.

Аннотация. Ғылыми мақалада академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университетінде неміс тілі сабағында «Hueber Verlag» неміс баспасының «Menschen (Niveau B1)» оқулығының мысалында түпнұсқа мәтінмен жұмыс жасау тәжірибесі қарастырылған. Сабақта мәтіндерді оқу құзыреттілігін қалыптастыру мен дамытудың кейбір мүмкіндіктерін зерттеп, оларды сынақтан өткізіп, сабақта қолданып жүрген өнімді оқу технологиясы және мәтінмен диалог әдісінің оң әсерін анықтадық. Студенттердің жұмыстың жаңа түрлеріне қызығушылығының артуы, сабақтағы белсенділіктің көрінісі туралы айтуға болады. Егер сабақтың басында студенттер біршама енжар болса, сабақ өте келе бірте-бірте әркім өзін жақсы жағынан көрсетуге, білімі мен ой-өрісін көрсетуге, мәтінді талқылау кезеңдеріне қатысу арқылы өз пікірін білдіруге және өз көзқарасын қорғауға тырысты. Талқыланатын тақырыпқа және студенттердің белсенділігіне деген қызығушылық тікелей сабақ үстінде пікірталас алаңдары мен пікірталастарды құру перспективасын ашты. Осы технологияларды түпнұсқалық мәтінді өңдеу мен талдауда қолдана отырып, біз студенттердің мәлімдеме көлемінің ұлғайғанын, сөйлеу барысында әртүрлі

сөйлеу айналымдарын қолдануға сенімділігі артқанын, сөздік қорларының көбейіп қана қоймай, анағұрлым байығанын байқадық. Мәтіндерде берілген мәселелер мен жағдаяттарды талдау күрделеніп, жан-жақты бола түсті. Сонымен, неміс тілі сабағында студенттердің оқу құзиреттілігін қалыптастыруға технологияның оң ықпалы бар екендігін айтуға болады.

Түйін сөздер: түпнұсқа мәтін, мәтінмен жұмыс кезеңдері, оқу процесі, мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттары, мәтінмен диалог, өнімді оқу технологиясы, жағдаяттар, оқу құзыреттілігі.

Л.С. Джуманова¹, А.С. Сагиндыкова², Г.М. Кадырова², 2024.

¹Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова,
Караганда, Казахстан;

²Казахский агротехнический исследовательский университет
имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан.

E-mail: mega.dzhumanova@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ КОМПЕТЕНЦИИ ЧТЕНИЯ ТЕКСТОВ СТУДЕНТАМИ НА ЗАНЯТИЯХ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА

Джуманова Ляйля Сейтказиевна – старший преподаватель кафедры Практического курса иностранных языков Карагандинского исследовательского университета им. академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, E-mail: mega.dzhumanova@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0002-0260-9499>;

Сагиндыкова Ардак Санекеевна – старший преподаватель кафедры Иностранных языков Казахского агротехнического исследовательского университета имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан, E-mail: sanekееvna@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0002-2519-3596>;

Кадырова Гульнур Максатханқызы – старший преподаватель кафедры Иностранных языков Казахского агротехнического исследовательского университета имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан, E-mail: gulhappy@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0003-2610-2710>.

Аннотация. В научной статье рассматривается опыт работы над аутентичным текстом на занятии немецкого языка в Карагандинском университете имени академика Е.А. Букетова на примере учебника «Menschen (Niveau B1)» немецкого издательства «Hueber Verlag». Мы изучили некоторые возможности формирования и развития компетенции чтения текстов на занятии, апробировали их и выявили положительный эффект применявшейся нами на занятии технологии продуктивного чтения и метода диалога с текстом. После работы с текстом мы можем сказать о повышении заинтересованности обучающихся к новым формам работы, проявлении активности на занятии. Если к началу занятия обучающиеся были достаточно пассивны, то постепенно каждый стремился проявить себя с хорошей стороны, показать свое знание и мышление, высказывал свое мнение и защищал свою точку зрения, участвуя в этапах обработки и обсуждения текста. Такой интерес к обсуждаемой теме и активность студентов открыла перед нами перспективу создания дебатных площадок и дискуссии прямо во время занятия в аудитории. Применяя эти

технологии при обработке и анализе аутентичного текста мы заметили, что у студентов увеличился объем высказываний, они стали более уверенно использовать различные речевые обороты в своей речи, их словарный запас не только увеличился, а стал значительно богаче и разнообразнее. Анализ проблем и ситуации, изложенных в текстах, стали более комплексными и всесторонними. Таким образом, мы можем утверждать о положительном влиянии технологии на формирование компетенции чтения у студентов на занятиях немецкого языка.

Ключевые слова: аутентичный текст, этапы работы с текстом, образовательный процесс, государственные общеобязательные стандарты образования, диалог с текстом, технология продуктивного чтения, ситуации, учебные компетенции

Introduction. Every citizen of the Republic of Kazakhstan has the right to use his or her native language, to freely choose the language of communication, education, learning, and creativity (Law of the Republic of Kazakhstan «On Languages», 1997). This is evidenced by the Law of the Republic of Kazakhstan on Languages in our country, which provides for equal respect for all the languages used in the Republic of Kazakhstan without exception. This concept of language policy determined the main difficulty in creating an optimal linguistic space of the state - a clear definition of the ratio of languages. In one of his speeches on language policy, the First President of the country, N.A. Nazarbayev, said: «We must make every effort to further the development of languages in Kazakhstan, which is the main factor uniting all the people of Kazakhstan. At the same time to create favorable conditions for representatives of all nationalities living in the country to freely speak, learn in their native language and develop it» (Law of the Republic of Kazakhstan «On Languages», 1997).

Today changes are now taking place in education around the world, due to the progress of all mankind. The world is changing rapidly and dynamically. Technology is changing, sustainable development is going on, demographic changes in society, security in the world - all of these factors are global. The educational system is also changing. Consequently, functioning educational systems must also change. In the modern era of intensive integration and modernization processes, each country is trying to adapt, to find its own way of development in the world community. Our state also annually masters new technologies, participates in international organizations and has made significant progress in foreign policy and economic relations. The process of building knowledge and related practical skills is now recognized as equally important. International experts have found that students turn more often to Internet resources than to printed textbooks and books in search of necessary information and knowledge (On approval of the State program for 2020-2025, 2019) Teachers seek to organize learning activities and, above all, independent work with the textbook and additional literature. But how to achieve the highest productivity of independent reading in the classroom, how to make it so that for a minimum of

the allotted time to achieve the most effective result? This is especially important nowadays, when textbooks are overloaded with information, when students sit for long and unproductive hours at school and at home (Selyaeva, 2015: 82). Therefore, before teaching students to the mysteries of reading we need to awaken their interest in this activity, so that they were drawn to the printed editions and books independently and at ease. The earlier the teacher will motivate children to read, the better the learner's mind will adapt to the new influences. In motivation distinguish incentives, motives, needs, interests. The term «motivation», as applied to reading, directs a person to engage with a book. «Reading is the best learning!», - A.S. Pushkin wrote. He was right to write these lines in his diary. Nothing and nothing leaves a trace in a person's memory like reading good books. In our fleeting time, the book is a faithful companion and good friend, which teaches reflection, multiplies knowledge, awakens curiosity, helps to think and act independently. After all, truly wise words, «He who reads a lot, knows a lot!». Reading is a technology of intellectual development, a way of acquiring culture, a mediator in communication, a means for solving the problems of life. Without reading, intellectual development and self-education, which continues throughout life, is impossible. The content of the text always has many degrees of freedom: different people understand the same text differently due to their individual characteristics and life experience (L. Vygotsky) (Rozhdestvenskaya, et al, 2012: 57). But, today in our scientific article we want to discuss not only reading fiction, but also to direct the people motivated to reading, whether they are schoolchildren or students, to apply their direction to reading authentic texts in order to obtain information, enrich their vocabulary, develop their mental and thinking abilities, develop their speech and learning good manners, above all getting a decent education and knowledge for the fight to take a worthy place in the world's labor market. Only in this way can a graduate student with no work experience can find his place in the sun, to which a competitive knowledge will open the way!

Materials and Methods. The priority in education is the readiness of students to use the available knowledge in practice. «Education is a continuous process of education and training carried out for the purpose of moral, intellectual, cultural, physical development and formation of professional competence» (Law of the Republic of Kazakhstan on education, 2007). The use of languages in Kazakhstan is regularly discussed and often at the highest level. Kazakhstan today seeks to integrate into the world community and the world educational space. And it causes consideration of questions of studying foreign languages. In many states, the use of English opens up new opportunities for national interests in such important areas as economic integration and access to new technologies. Linguistic innovations are changes and innovations in the language, formed in connection with the conditions of life of the linguistic and cultural community (Law of the Republic of Kazakhstan on education, 2007).

The state compulsory standards of education require new emphases in the goals of foreign language teaching:

- 1) educational content with a focus on learning outcomes;
- 2) the maximum amount of students' and pupils' learning load;
- 3) the level of training of students in general educational institutions (Law of the Republic of Kazakhstan «On Languages», 1997).

In today's world, educational institutions have high expectations and requirements; they must teach how to learn, teach how to live, teach how to live together and with perspective, teach how to work and earn their potential and knowledge. That is why the problem of students' independent successful assimilation of new knowledge, skills and competencies, including the ability to learn, is acute and remains acute at the present time. Independent learning activity becomes the most important component of the educational process when teaching a foreign language. In this regard, an approach to teaching a foreign language, based on the management of the formation of independent learning activity is necessary. Only by mastering different types of reading students learn to navigate in the amount of existing information at the moment, learn to separate the main from the secondary, to distinguish the main idea of the text and what the author wanted to say. After reading the entire text, students express their opinions, their views of what happened, and draw conclusions from what they have read. And teachers must teach their students reading comprehension strategies so that they will be able to use them independently later, no matter what topic the text is about or what language it is in. The development of universal learning activities offers great opportunities for this. The concept of universal learning activities (A.G. Asmolov, G.V. Burmenskaya, I.A. Volodarskaya) distinguishes the actions of meaningful reading connected with understanding the purpose and choosing the type of reading depending on the communicative task; identification of primary and secondary information; formulation of the problem and the main idea of the text (Asmolov, et.al, 2011: 105).

The purpose of teaching a foreign language is to develop a linguistic personality capable of working independently to learn the language, maintain and enrich their knowledge, the development of communicative and informational culture. The great German writer J.W. Goethe said: «What a man does not understand, he does not own». This thought can be continued: «What a man does not understand does not belong to him and what he does not love». School practice confirms that dislike of reading and related learning difficulties, up to and including loss of interest in learning, often arise from the student's inability to understand what is being read, which means that educational organizations need to intensify work to motivate students to read authentic texts. Reading occupies a significant place in a person's life. It not only enriches a person spiritually, but also allows him to better understand the world around him. To do this, they usually choose authentic texts, that is, texts that, when translated into another language, invariably retain the meaning and content of the original. Visual texts are presented in compliance with the norms of spelling and authentic text translation (Asmolov, et.al, 2011: 136). For semantic understanding it is not enough just to read the text, it is necessary to evaluate the information, to react to the content. Since reading is a meta-disciplinary result, its components will

be in the structure of the entire universal learning activity. In all academic subjects, students improve their information handling skills and replenish them. Learning to read in a foreign language is no exception in this regard, as it has almost as much importance for the learner of that language. One of the main problems of teaching reading is the problem of clear organization of work with them. It is no secret that quite often university students work with texts, the content of which is beyond their interests and needs. This leads not only to a decrease in learning motivation, but also to the loss of the meaning of reading itself as a type of speech activity.

In the practice of work there are ways to ensure the development of skills of meaningful reading, mastery of different reading mechanisms by students:

- Systematic work on parsing learning tasks, instructions, aimed at developing the ability to read the task, highlight key words, develop understanding of the meaning of the task, «translate» the task, the instruction into an algorithm of actions.

- Active use of written assignments: answering questions; expressing one's point of view; giving arguments, both in support of the statement made and in refutation of it; explaining various situations with the help of the text; proving someone's point of view on the basis of the text read.

- Reading different types of texts.

Results. Practice shows that in the new conditions of teaching foreign languages more attention is paid to oral speech. Let us consider the practice of working on the text, where modern pedagogical technologies are used and speech practice is required.

The method of «conducting a dialogue with the text». Dialogue with the text occurs as a result of active reading of text information in order to understand the «secrets» of the text, discern the author's position, realize one's attitude toward this position. This method is known in hermeneutics, the science of interpreting texts. The use of this method in German classes allows students to form the ability to draw conclusions about the author's intentions or the main idea of the text. Psychologists who have used the «slow reading» technique (text presented in sentences) have described how an experienced reader, when dealing with a book, «talks» to it: he or she has questions, various assumptions, the correctness of which he or she checks with the help of the text. This dialogue often begins already when familiarizing with the title of the work, and ends with the independent search for answers to the questions left unresolved in the text (Antipina, 2015: 16).

The method of «dialogue with the text» is most significant at the before reading stage (work with the title) and in the process of reading the text, as it activates the processes involved in comprehension. After the dialogue with the text, it is much easier for the student to proceed to the analysis of the thoughts and feelings that the author wanted to share with him/her when creating his/her work. Using this method, the teacher relies on the students' skills formed during introductory study, browsing, searching, and selective reading. The dialogue with the text proceeds so quickly that it is not realized by the experienced reader (Antipina, 2015: 22). Understanding the events of the text is much more intense than the work of the creative imagination

(Buneeva, et al, 2014: 21). As students master the methods of comprehension of the text, they develop the ability to deeply comprehend the text and without performing them in expanded form. In the course of reading there are «barely perceptible» thoughts of this kind: «it is necessary to understand, I will read very carefully», «further there should be an explanation, it is necessary to understand well», «it is something important», i.e. «a state of internal tension and readiness», based on mastering the methods of understanding the text (Sapa, 2014: 5).

Let's consider the practical part of this method of work in the «Lesemagazin» section on the example of the text «Der Freundefinder - alte Freunde finden per Internet» of the textbook «Menschen (Niveau B1)», p. 27, several stages of dialogue with the text (Braun-Podeschwa, et al., 2014: 27). The experiment of work on the text was conducted in a German language class in the group KA-36 (11 students) of the Karaganda University named after Academician E. A. Buketov.

In the beginning a plan of work with the text was made (table 1):

Table 1

Before reading	Stages in the course of reading		After reading
	Search reading	Independent reading	
Work with the title to determine the main idea of the text.	Highlight what you don't understand, ask questions to the incomprehensible.	Search in the text for hidden copyright issues. What questions would you ask the author? Suggest your continuation of the topic.	Check your guesses against the text.

In order to save time, the instructor, as homework, can let students read the whole text at home and write down all their emotions and states related to the text in their notebooks. Students should especially pay attention to the title. In class, they should talk about their thoughts about the title. In class, student Zamira strongly objected to the title, stating that it did not reflect what was going on in the text at all. According to the text in reference with that in the text of an elderly man looking for his childhood friends, succumbing to the nostalgia of the past. Since he can not know where to look for them, he uses the World Wide Web. This action on the part of the main character of the text on the one hand delighted the students, but on the other hand saddened them because, according to student Aidana, the main character could have gone to his native village, where he spent his childhood and could have found the rest of his companions there. According to most of the students who supported Aidana, a person should not forget his native land, his native place where he was born.

As they read, the students highlighted what they did not understand: Why did the main character remember his childhood friends in his old age? What prompted him to take this step? There were many versions of answers from the students: maybe he decided to see them before he died, maybe he wanted to ask their forgiveness for the mistakes of the past years, maybe the human soul is looking for long-forgotten outlines and images of his childhood friends in real life? There were many thoughts.... Students drew conclusions, emphasizing the rightness of the proverb «where one is born, there one comes in handy!». In the class the students were asked to activate

their imagination about the appearance of the hero and about his state of mind. At first the students «activated» their imagination only when the age and health of the hero were described, i.e., in the initial paragraphs containing 1-2 pictorial elements that were easy to recreate. Gradually, reading paragraph after paragraph, the number of such elements increased, moving on to reproducing pictures in their entirety. Students described pictures of the hero in the native expanse, walking along the dusty road with the hope of seeing a familiar face.... Ayazhan, a student who was deeply affected by the picture, said she wanted to see the hero in the car, with her son or grandson at the wheel, who wanted to help the hero realize his long-held dream by lending a helping hand to a native. According to the student's words, relatives and friends should always pay attention and be there for them. During the class the work was done not only educational, but also educational. Discussing such scenes students made harsh remarks to some «callous» people for their callousness, remembered movies with a similar script and meaning. Even one student found in a famous movie similar in the imagination of the main character of the text - an old man with a similar appearance. I would like to say that the discussion in class took place in German.

Conclusions on the «dialogue with the text» methodology. The students' imagination after reading the text helped them to do the following:

a) Express their thoughts orally and in writing, in words and colors, attitudes and feelings;

b) Finding answers to key questions;

c) Creating verbal and graphic images, especially on the material of those works that do not directly generate visual images of space and time, portrait characteristics, descriptions of characters' behavior, which could be missed, «not seen» during the first reading.

Imagination is more often expressed in words in foreign language classes. We use: key questions, descriptions, drawing words. For example: Describe the appearance of the characters, what pictures you imagined after reading the text, how the characters spoke, illustrate a scene from the story, prepare a scenario, analyze the pictures to the text on page 27, compare these drawings with what you managed to draw orally. It is important to ask students: Does your mental image match the picture drawn in the text? The answers will vary.

This was one of the works on the «dialogue with the text» method. If the instructor does not have time, it is possible to work with a text that is unfamiliar in content in class. Students run through the text with their eyes without reading the details. The purpose of such reading is to understand the general meaning or to find an answer to a brief question. They don't need to read all of the text, looking at every word and understanding every word. It is just a matter of running through the text with your eyes. Such review reading is very useful because students will try to «catch» the essence of the text «on the fly» to prepare for questions and assignments to discuss the text. Such short-term discussions can be conducted by:

(a) Reviewing film and book reviews with students to see if they should read them in their entirety or not;

b) by looking at articles before reading into the details;

c) looking at short stories and texts to understand what they are about in general, to get the big picture before going into detail, etc.

This skill is very useful because once you are familiar with a text in general terms first, it is much easier to read and understand it again, in more detail. To get students used to this skill, in addition to explaining what it is and why, the following tasks should be given:

1. Read the text and pick the most appropriate title; 2. Read the text and connect it to the correct picture; 3. Read the text and check your assumptions, etc.

This type of reading (review reading) is usually timed (1-2 minutes) and during the text assignment, it is important to tell students that they do not need to understand every word and read the text from the first word to the last. In this case, the text is read in order to find more detailed information in it and to answer more detailed questions. Because answering a question involves navigating the details, this type of reading usually comes second to the «text-to-speech» method described above. In this case, the text is read in its entirety, searching for details and deeper understanding (Bredikhina, 2018: 108).

The second type of text-based method that was used with the above text during the class is called «Productive Reading Technology». It differs sharply from the traditional technology of transferring ready-made knowledge to the student. The main methods of work with the text in this technology are commented reading and dialogue with the author. The entire work can be divided into three stages (table 2):

Table 2

Stage one: before reading	Stage two: while reading	Stage three: after reading
Students read the name of the author, the title of the work, consider the illustration that precedes the text, then express their assumptions about the characters, theme, content.	After the text is read for the first time, during re-reading («slow reading»), the storyline of the text is clarified.	Meaningful conversation in the text. Collective discussion of the read, discussion. Formulation of the main idea of the text or the totality of its main meanings. Work with the title, illustrations. Discussing the meaning of the title.
They read and translate the text and comment on the content in parallel. What did the author want to say? Who are childhood friends? Description of a person's feelings (Memories, pleasant moments, annoyance, hope, anticipation of joy). Description of a person's appearance (health, playfulness, old age, illness, fading strength). Description of others (look at the meeting of childhood friends, follow emotions, listen to life situations).		Collective discussion of the read, discussion. Students are asked questions: Question: Are childhood friends positive or negative? Answer: There are both positive and negative ones. Question: Why does a person look for childhood friends? Answer: When a person reaches old age, this is often done. Question: What do you think, is it right to stir up the memory of the past days? Answer: Yes. A person wants to find answers to questions that have been tormenting him for a long time or ask for forgiveness from those whom he offended / hurt in his youth, realizing his mistake in old age. Questioner: Don't you think that the remembrance of days long past will have a negative effect on the health of seekers?

Consequences (promises no longer lost, keep in touch, long separation) Reason for meeting childhood friends (nostalgia for childhood, longing for childhood friends, memories of past years, search for answers to questions that have long tormented the soul).	Answer: It depends on the person himself. Question: So that there is no remorse in front of childhood friends who have long gone into another world, what should be done now? Answer: It is necessary to protect, respect, appreciate each of them. Realize that what has been done cannot be undone. Therefore, before you say / do something you need to think slowly. Question: Do you value your friends yourself? Answer: I can answer this question only after thinking and analyzing my words and actions in relation to my friends. It would be better if my friends answered this question. Question: What is your impression of this text? Answer: I was shocked by the content of this text and its presentation of information. I didn't think my friends were very important to me. Question: What advice would you give to your peers based on this text? Answer: Never betray your current and childhood friends.
---	--

Applying this technology in class to work with a text, I found that this technology complements the previous method, because there is a second stage of discussion of what is happening, the students come to a long-awaited conclusion and draw a conclusion. And here I made different conclusions, which I was very happy about. According to the productive reading technology, the following conclusion was made:

1. The whole process of working on the text is done by the students independently;
2. The teacher plays a guiding role;
3. The students' imagination of the picture from the text is increased;
4. The students' desire to express their opinions and express their perceptions grows;
5. Understanding of the mental state of people in old age increases;
6. Increasing responsibility for family and friends increases;
7. The value of kinship, friendship, and moral origins grows.
8. The attitude to life changes.

Relying on technique during the lesson does not mean that in foreign language classes the work with text should be homogeneous in structure and organization. Each teacher or foreign language teacher can choose his or her own methods of working with text at his or her own discretion, based on the interest and level of knowledge of the students. In general, the learning process should contribute to the achievement of educational goals and correspond to the capabilities and needs of children in activity, in learning the world around them, in transformative activity, in independence, in respect and recognition, in creative self-realization and development (Liz, 2014: 116).

Discussion and conclusion. In this research paper we have considered the appropriate technologies and methods of formation of reading competence of students. Competence is a set of issues in which the subject has knowledge and experience of their own activities (Prantsova, et al., 2016: 254). This technology

helps to improve the effectiveness of the educational process and achieve the results specified in the new standards. First, at school it is necessary to lay the foundation for the formation of a literate reader, then at the university to continue the started work going even deeper, ensuring a strong habit of reading, knowing books and being able to choose them independently. Achieving this goal involves solving the following tasks:

1. Formation of techniques of reading, understanding and analysis of the text;
2. Developing an interest in the process of reading itself and awakening the need for reading.
3. Introducing students through reading texts to the world of human relationships, moral and ethical values and formation of aesthetic taste.
4. Development of oral and written speech, mastering of speech and communicative culture; development of students' creative abilities.

The main thing in this technology is to understand the meaning, to extract information, to have one's own opinion, to prove one's right about what is happening in the text and to say the opposite, to be able to draw conclusions. The teacher should get students interested in reading the text so that they feel like characters in the text and can feel all the emotion, the action of the character in the text. And observe their reactions. Only then can the instructor have a conversation with them about what they have read, discuss problems, share emotions, and give life advice at the same time. At the end of the class, the teacher should write down three talking points: a) The most important idea of the class; b) The most controversial idea of the class; c) An idea I would like to discuss in the next class (Kasyanenko, 2018: 6). Thus, thoughtful and purposeful work with the text allows the student to choose from a large amount of information the necessary and useful, acquiring social and moral experience. It makes the student think, draw conclusions, make decisions on the basis of independently obtained information to acquire the primary experience of critical attitude to the received information, comparing it with information from other sources and the available life experience (Eremenko, 2021: 4). This experience gives native speakers of a foreign language the statutory benefits, will increase both the number of learners and the quality of language learning. Where there is quality, there is always reliability, perspective and achieved peaks.

References

- Law of the Republic of Kazakhstan «On Languages in the Republic of Kazakhstan» (as amended and supplemented as of 01/10/2022) - Astana, Akorda, July 11, 1997, No. 151-I.
- On approval of the State program for the implementation of the language policy in the Republic of Kazakhstan for 2020-2025. Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 31, 2019.- No. 1045.
- Selyaeva L. A. Methods of work with the text // Scientific and methodical electronic journal «Concept». - 2015. - Vol. 6. - P. 81–85. – URL: <http://e-koncept.ru/2015/65217.htm>.
- Rozhdestvenskaya L., Logvina I. Formation of functional reading skills. Manual for teachers. - 2012. – <http://umr.rcokoit.ru/dld/metodsupport/frozhddest.pdf>
- Law of the Republic of Kazakhstan on education (with amendments and additions as of 01.01.2022) - Astana, Akorda, July 27, 2007, No. 319-III ZRK.

Formation of universal educational activities in basic school: from action to thought. Task system: teacher's manual / [A. G. Asmolov, G. V. Burmenskaya, I. A. Volodarskaya]; ed. A. G. Asmolova.- 2nd ed.- M.: Enlightenment.- P. 159. – 2011.

Antipina E.A. Meaningful reading as the basis for the formation of universal learning activities. -Pedagogical Council. -2015

Buneeva E.V., Chindilova O.V. Reading technology: its essence and peculiarities of use in the education of children of preschool and school age // M: Ballast, -2014.

Sapa A.V. Formation of the bases of meaningful reading in the framework of the implementation of the FSES of basic general education. - Experiment and innovation in school. - 2014/5. <http://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-osnov-smyslovogo-chteniya-v-ramkah-realizatsii-fgos-osnovnogo-obschego-obrazovaniya>

Julia Braun-Podeschwa, Charlotte Habersack, Angela Pude. Menschen, Niveau B1. Deutsch als Fremdsprache (Kursbuch). - Hueber Verlag, - P.27. - 2014.

Bredikhina I.A. Methodology of teaching foreign languages / Teaching the main types of speech activity. Yekaterinburg: Publishing house of the Ural University, - P.108. – 2018.

Liz N.A. Fundamentals of modern pedagogy // Study Guide. - Rostov-on-Don: Southern Federal University Press, - P.346. - 2014.

Prantsova G.V., Romanicheva E.S. Modern reading strategies: theory and practice// Meaningful reading and working with the text.- 2016 .

Kasyanenko A.I. Work with the text at literary reading lessons //Matveevo-Kurgan..- 2018.

Eremenko I.I. Methods and methods of working with the text. Manual.- 2021.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 45–61
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.825>

УДК 37.018.4
МРПТИ 29.01.45

D.M. Zharylgapova*, A.A. Almagambetova, U.A. Abitayeva, 2024.

Korkyt Ata Kyzylorda State University, Kyzylorda, Kazakhstan.

E-mail: djm.06@mail.ru

DEVELOPMENT OF COMPETENCES OF STUDENTS IN TEACHING PHYSICS BY USING COMPUTER MODELS

Zharylgapova Dina Muratovna – candidate of pedagogical sciences, Korkyt Ata Kyzylorda State University. Kyzylorda. Kazakhstan, E-mail: djm.06@mail.ru. <https://orcid.org/0000-0001-7962-9239>;
Almagambetova Aigul Aldazharovna – candidate of pedagogical sciences, Korkyt Ata Kyzylorda State University. Kyzylorda. Kazakhstan, E-mail: aldazarovna_1971@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8790-8948>;

Abitayeva Ulbosyn Abdikapparovna – Master of Pedagogical Sciences. Doctoral student of Korkyt Ata Kyzylorda State University. Kyzylorda. Kazakhstan, E-mail: ulbosyn_abitayeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1398-9992>.

Abstract. The development of professional competence of a teacher is the formation of individual creativity of a specialist, the ability to perceive and evaluate innovations in the professional sphere, to adapt to positive changes. The article deals with the method of implementation of the elective course of the formation of skills and abilities of self-development of professional competencies of the future teacher when studying at a university. This article discusses the importance of laboratory work in the learning process, and the role in mastering the subject. The course of the digital laboratory for the oscillations of a spring pendulum is given. During demonstration experiments, students play the role of a passive observer, and when performing laboratory work, they experience physical phenomena with their own hands, make measurements, set physical and constant values. The task for today is to expand the physical knowledge of students in the performance of laboratory work using new information technologies, computers, with online teaching of laboratory work carried out in the basic school physics course. And this introduction of computers into the methodology of teaching physics improves the quality of lessons, the motivation of students to study lessons and influences the formation of competence in teaching physics in the context of using computer models. The main goals of using a digital laboratory in the educational process in physics are: deepening knowledge in physics based on mastering new means of implementing an educational experiment, increasing interest in the study of physics, developing research and communication skills of students.

Key words: competence, laboratory and practical work, way of organizing the educational process, digital laboratorie.

Д.М. Жарылгапова*, А.А. Алмагамбетова, У.А. Абитаева, 2024.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

E-mail: djm.06@mail.ru

КОМПЬЮТЕРЛІК МОДЕЛДЕРДІ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ФИЗИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Жарылгапова Дина Муратовна – педагогика ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің қауымдастырылған профессоры, Қызылорда, Қазақстан, E-mail: djm.06@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7962-9239>;

Алмагамбетова Айгул Алдажаровна – педагогика ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің қауымдастырылған профессоры, Қызылорда, Қазақстан, E-mail: aldajarovna_1971@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8790-8948>;

Абитаева Улбосын Абдиқаппаровна – педагогика ғылымдарының магистрі, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің докторанты, Қызылорда, Қазақстан, E-mail: ulbosyn_abitaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1398-99927>.

Аннотация. Маманның кәсіби құзыреттілігін дамыту – маманның жеке дара шығармашылығын, кәсіби саладағы жаңалықтарды қабылдау, бағалау, оң өзгерістерге бейімделу қабілетін қалыптастыру болып табылады. Ұсынылып отырған мақалада болашақ мұғалімнің кәсіби құзерттілігін өздігінен дамыту дағдылары мен іскерліктерін білім алу кезінде қалыптастыруды элективті курста жүзеге асырудың жолы ұсынылған. Бұл мақалада зертханалық жұмыстың оқу процесіндегі маңызы, пәнді меңгерудегі рөлі қарастырылады. Серіппелі маятниктің тербелістерінің цифрлық зертханалық жұмысы берілген. Демонстрациялық тәжірибелер кезінде оқушылар пассивті бақылаушы рөлін атқарады, ал зертханалық жұмыстарды орындау кезінде физикалық құбылыстарды өз көздерімен көріп бақылай алады, өлшемдер жасайды, физикалық және тұрақты мәндерді қояды. Бүгінгі күннің міндегі мектептің негізгі физика курсында жүргізілетін зертханалық жұмыстарды онлайн режимінде жаңа ақпараттық технологияларды, компьютерлерді пайдалана отырып, оқушылардың зертханалық жұмыстарды орындау барысында физикалық білімдерін кеңейту. Ал физиканы оқыту әдістемесіне компьютердің бұлайша қолданылуы сабақтың сапасын, оқушылардың сабақты оқуға деген ынтасын арттырып, компьютерлік модельдерді қолдану жағдайында физиканы оқытудағы құзыреттіліктердің қалыптасуына әсер етеді. Физика пәні бойынша оқу үдерісінде цифрлық зертхананы пайдаланудың негізгі мақсаттары: оқу экспериментін жүзеге асырудың жаңа құралдарын меңгеру негізінде физика пәнінен білімді тереңдету, физиканы оқуға деген қызығушылықты арттыру, оқушылардың зерттеушілік және коммуникативтік дағдыларын дамыту болып табылады.

Түйін сөздер: құзыреттілік, зертханалық және практикалық жұмыстар, оқу процесін ұйымдастыру тәсілі, цифрлық зертханалар.

Д.М. Жарылгапова*, А.А. Алмагамбетова, У.А. Абитаева, 2024.

Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан.

E-mail: djm.06@mail.ru

РАЗВИТИЕ КОМПЕТЕНЦИЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ В ПРЕПОДАВАНИИ ФИЗИКИ ПУТЕМ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОМПЬЮТЕРНЫХ МОДЕЛЕЙ

Жарылгапова Дина Муратовна – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры физики и математики, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан, E-mail: djm.06@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7962-9239>;

Алмагамбетова Айгул Алдажаровна – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры физики и математики, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан, E-mail: aldajarovna_1971@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8790-8948>;

Абитаева Улбосын Абдикаппаровна – магистр педагогических наук, докторант Кызылординского университета имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан, E-mail: ulbosyn_abitaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1398-9992>.

Аннотация. Развитие профессиональной компетентности – это формирование индивидуального творчества специалиста, способности воспринимать, оценивать новшества в профессиональной сфере, приспосабливаться к изменениям. В предлагаемой статье рассматривается способ реализации на элективном курсе формирования навыков и умений саморазвития профессиональных компетенций обучающихся при обучении в вузе. В данной статье рассмотрены значения лабораторной работы в процессе обучения и роли при усвоении предмета. Вместе с тем дан ход цифровой лаборатории для колебаний пружинного маятника. При демонстрационных экспериментах обучающиеся играют роль пассивного наблюдателя, а при выполнении лабораторных работ испытывают своими руками физические явления, делают измерения, задают физические и постоянные величины. Задача на сегодня расширить физические знания учащихся при выполнении лабораторных работ с использованием новых информационных технологий, компьютеров при онлайн-обучении лабораторных работ, проводимых в базовом курсе физики. А это внедрение компьютеров в методику преподавания физики, повышает качество уроков, мотивацию у обучающихся к изучению предмета и влияет на формирование компетентности при обучении физики в условиях применения компьютерных моделей. Основными целями применения цифровой лаборатории в учебном процессе по физике являются: углубление знаний по физике на основе овладения новыми средствами реализации учебного эксперимента, повышение интереса к изучению физики, развитие исследовательских и коммуникативных умений учащихся. Использование компьютерных моделей в процессе обучения физики в целом дает обучающимся возможность самостоятельно углубить свои знания с помощью компьютера.

Ключевые слова: компетентность, лабораторные и практические работы, способ организации учебного процесса, цифровые лаборатории

Введение

Современный педагог должен быть человеком, способным повышать свою профессиональную квалификацию при постоянном саморазвитии, обладающим очень высоким человеческим характером, светлым взглядом на жизнь. Причина в том, что в современное время спрос на профессиональную компетентность преподавателя очень высок, в соответствии с требованиями государственного образовательного стандарта от преподавателя требуется большая работа со стороны обучающихся и родителей, а также много критики. Решение этой проблемы заключается в том, чтобы повышать профессиональную квалификацию педагога, не опережая время, быть в курсе потоков современной информации, учиться находить пути эффективного решения любой проблемы, возникающей в образовательном процессе. Поэтому педагог всегда должен находиться в творческом поиске. Когда прекращаются творческие поиски учителя, перестаёт приносить плоды в работе.

Материалы и методы исследования

Профессиональная компетентность учителя во многих научных работах определяется как совокупность научно-практических знаний и умений для рационального решения педагогических и воспитательных задач (Введенский, 2003).

В целом под профессиональной компетентностью педагога можно понимать совокупность профессиональных и нравственных качеств, необходимых для осуществления им педагогической деятельности на высоком профессиональном уровне. В образовательном процессе можно отметить несколько видов профессиональной компетентности учителя: организационно-педагогическую, психолого-педагогическую и методическую и др. (Imashev, et al, 2020).

Общепедагогические компетенции учителя физики:

- повышение профессиональной квалификации;
- уметь быстро оценивать собственные возможности и текущую ситуацию;
- самообразование;
- принимать решения и брать на себя ответственность в случае необходимости;
- быстро принимать и адаптироваться к изменениям в жизни и работе;
- найти эффективные методы обучения или внести изменения с целью повышения эффективности предыдущих методов.

Общепредметная компетентность учителей физики предполагает овладение современными педагогическими технологиями за счет трех составляющих:

- культура взаимодействия с людьми;
- уметь получать информацию в области своего предмета и эффективно использовать ее в процессе обучения и совершенствования своих знаний;
- умение донести информацию до учащихся.

А профессиональная компетентность учителя в преподавании каждого отдельного предмета описывается так называемыми общими (мировоззренческой, коммуникативной, психолого-педагогической, нормативно-правовой, рефлексивной) и специальной (предметно-методической) компетенциями. При этом учитель физики должен владеть следующими важными профессиональными компетенциями, чтобы осуществлять учебный процесс на основе компетентности.

Предметные компетенции учителя физики:

- научные знания;
- методики обучения (уметь действовать по образцу);
- опыт творческой деятельности, показывающий умение принимать эффективные решения в проблемных ситуациях;
- состоит из системы, адаптированной к опыту эмоционально-ценностных отношений с природой, обществом и человеком.

Если уточнить эту профессиональную компетентность:

- овладение научно-познавательными методами изучения мира, проведения наблюдений и экспериментов, проведения измерений, обработки и интерпретации результатов экспериментальных экспериментов;
- знание основных понятий и законов физики, понимание физического смысла понятий и величин, знание физических явлений, законов и теорий;
- иметь представление об основных идеях современной астрономии и астрофизики, о природе небесных тел, строении и эволюции Вселенной;
- узнать об основных современных тенденциях развития естествознания и физики;

Предметная компетентность считается одной из важнейших профессиональных компетенций учителя физики. Предметная компетентность определяет уровень знаний учителя физики по физике. Формирование предметной компетенции постепенно переходит к методической компетенции.

Методическая компетентность учителя физики состоит из методических знаний и профессионально-методических умений и навыков (обоснование собственных целей, планирование, проведение и анализ уроков, определение связи между предметами естественнонаучного, педагогико-психологического и общекультурного цикла и умение реализовать ее в учебном процессе, профессиональное преподавание физики – обеспечение методической рефлексии на необходимом уровне, использование эффективных методов в обучении и оценивании с учетом специфики предмета и т.д.

Компетентность — это потенциальная готовность обучающихся решать задачи со знанием дела; включает в себя содержательный (знание) и процессуальный (умение) компоненты и предполагает знание существа проблемы и умение её решать; постоянное обновление знаний, владение новой информацией для успешного применения этих знаний в конкретных условиях, то есть обладание оперативным и мобильным знанием.

Образование является стратегическим ресурсом, формирующим интеллектуальный капитал страны. В связи с этим образование определено как один

из важнейших приоритетов во всех стратегиях развития страны. Сегодня все развитые страны работают над качественной системой образования.

Значение физики как основного компонента основного образования необходимо для применения в практической деятельности, для изучения других учебных предметов, для продолжения учебы в системе дополнительного образования, через овладение реальными физическими знаниями с их ролью в развитии человеческой цивилизации, научно-технического прогресса, современной науки и производства, а также определяется значением физического воспитания в формировании духовной среды подрастающего поколения, развитии его интеллектуальных и других качеств.

Эффективность образования зависит от активного участия обучающихся в образовательном процессе, то есть она напрямую связана с высокообразованным преподавателем и высокообразованными, способными, активными обучающимися, овладевающими знаниями. Поэтому для реализации учебного процесса необходимо повышать качество работы преподавателя, то есть повышать качество проведения занятий, практических и лабораторных работ, стимулировать активную учебно-познавательную деятельность обучающихся, рационально обосновать учебный процесс.

В последнее время большое внимание также уделяется решению физических задач с помощью компьютера с целью совершенствования методики преподавания физики. Л.И. Резников изучил методику использования графических моделей в обучении физике, С.Е. Каменецкий показал роль и возможности моделей – аналогов, а Л.Р. Калапуша и И.И. Логвинов раскрыли символьные модели. Таким образом, в решении физических задач, изучаемых в средней школе, возникли противоречия, ожидающие своего решения, между огромными потенциальными возможностями использования компьютера и недостаточной сформированностью методики конструирования и использования соответствующих компьютерных моделей.

В процессе обучения очень эффективно применяется моделирование физических предметов и явлений на компьютере. Посредством моделирования реализуются такие принципы обучения, как научность, наглядность, последовательность, активность. Также методология учебной деятельности совмещается с методологией научно – исследовательской работы.

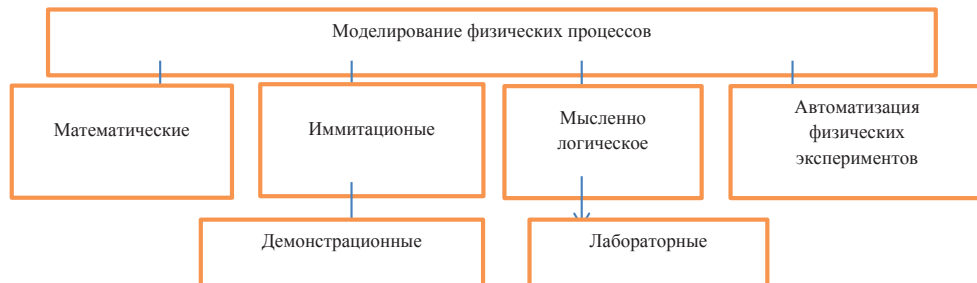

Схема 1. Моделирование физических процессов

В последних исследованиях было показано, что эффективность обучения увеличивается не в использовании готовых моделей, а при их разработке и представлении учащимися самостоятельно. Фактически, создавая модель, учащиеся создают конструкцию объекта, его признаки. В ходе дальнейшей работы с моделью усваиваются теоретические знания, создаются благоприятные условия для самостоятельной реализации переноса знаний на аналоговый материал.

Мнение о важности использования компьютера в моделировании явлений и объектов, проходящих в средней школе, прочно закрепляется в педагогической науке. Академик

В.Г. Разумовский указывает, что в связи с внедрением компьютера в учебный процесс возможности многих методов научного мировоззрения, особенно метода моделирования, сразу возрастают, так как при моделировании сущность феномена особо различается, а их единство уточняется, что позволяет резко повысить эффективность обучения (Разумовский, et al, 1974). Определено, что преподаватель должен проявлять большую активность в лабораторной работе, чем в других видах обучения. В таких работах преподаватель взаимодействует с каждым обучающим и помогает им эффективно управлять собственной работой.

Лабораторные занятия можно рассматривать как организующую форму учебного процесса, т.е. организованную по умению применять теорию в жизни при проведении и формировании экспериментальных исследований, развитии творческих способностей, практических занятиях с инструментами.

Интерпретация лабораторных работ эффективна для объяснения важности теоретических знаний, для прочувствования явлений, проходящих через физику. Лабораторный эксперимент, отвечающий задачам обучения физике в школе, имеет особую академическую ценность.

При выполнении лабораторных работ обучающиеся учатся работать с физическими приборами и оборудованием, развивают свои умения с политехническими навыками, понимают практическое значение технических значений, убеждаются в том, что они являются необходимыми средствами для познания явлений природы (трансформатор, телескоп, спектроскоп).

В ходе лабораторных работ обучающиеся учатся делать собственные выводы об окружающих нас природных явлениях, понимают практическое значение законов физики, понимают связь физической науки с техникой и жизнью (природа молнии, электростанции). Это помогает устранить формализм в обучении физике.

На лабораторных занятиях обучающиеся привыкают к ведению научно-исследовательской работы, верят в познавательную силу физической науки, повышается их энтузиазм к обучению (микроскопия, физические основы полета самолета, плавание корабля).

По участию студентов в лабораторном эксперименте подразделяется на лабораторные работы: 1) аудиторские лабораторные работы, которые все они

должны выполнять; 2), выполняемые вне аудитории (на занятиях физики, дома) где участвуют обучающиеся, которых интересует физика.

Лабораторные работы делятся на 4 вида по месту и времени их выполнения: 1) в течение одного полного занятия; 2) на короткое время (5-10 мин.) в аудитории; 3) длительное время (2 занятия) называется физической практикой; 4) эксперимент, проводимый вне аудитории (в кабинете, дома - 10.30 мин.).

III. По содержанию лабораторный эксперимент делится на количественные и качественные работы.

II. Лабораторный эксперимент методами проведения: 1) фронтальный; 2) система различных работ; 3) физическая практика делится на 3 вида.

По назначению лабораторный эксперимент подразделяется на исследовательский, эвристический и иллюстративный.

Фронтальные лабораторные работы краткосрочные или одночасовые. На уроке находится «на одном фронте», то есть все учащиеся выполняют одну и ту же работу одновременно (измерение толщины книжного листа, удельной теплоемкости тела). Это имеет ряд организационно-методических преимуществ: а) тесно связано с предметом; б) все учащиеся выполняют одну и ту же работу, учителю становится легче ее проводить и проверять.

Преподаватель также должен понимать следующие трудности: а) невозможно обеспечить всех учащихся в аудитории одним и тем же оборудованием; б) так как одну и ту же работу выполняют 3-4 студента в группе, измерением занимается только один из них, а остальные должны только контролировать; в) преподавателю непросто раздавать и собирать рабочие инструменты одновременно.

На данный момент лабораторные работы по физике проводятся с учебниками ученых следующих авторов: Беклемешев А.В., Кравцов Ю.А., Мансуров А.Н., Майсов Н.Г., Белянкин А.Г., Мотулевич Г.П.. Изучение практических и лабораторных работ будет недостаточным для повышения профессиональной подготовки студентов по физике и их готовности к обучению. Можно указать ряд недостатков в подготовке и проведении лабораторных занятий по физике:

- оборудование, используемое для лабораторных занятий, не всегда соответствует современным требованиям;
- несоответствие лабораторной работы пройденному материалу;
- неподготовленность студентов к выполнению работы;
- отсутствие у обучающихся умения анализировать происходящее явление и делать выводы из эксперимента;
- не всегда просчитана индивидуальная подготовка обучающихся;

Согласно вышеперечисленным недостаткам в организации, к допуску на лабораторных работ, проводимых по курсу физики, а также некомпетентности и неосведомленности студентов, все это наглядно свидетельствует о необходимости обновления теории и методики обучения.

В связи с этим важность исследования определяют следующие противопоставления:

- противоречия между информационной грамотностью в современном обществе и требованиями к личностным качествам;

- противоречия между описанием организационной формы, методикой образовательного процесса и повышением уровня компетентности выпускника;

Преподаватели физики красноречиво пытаются разрешить эти противоречия, т. е. способствуют совершенствованию методики проведения и организации лабораторных работ. Назовем направления, которые позволят выполнить эти задачи:

- добавление новых лабораторных работ;

- выполнение (добавление новых задач, редактирование существующих задач) и усложнение ранее выполненных задач (Барсуков К.А., Уханов Ю.И.);

- модернизация структуры лабораторных занятий, методов расчета и измерений (А.З.Загайнов, В.В. Майер, Е.С. Мамаев и др.) (Загайнов et al, 2011);

- техническое перевооружение рабочих мест обучающихся и лабораторных работ (С.Г.Каленков, Г.И. Соломахо и др.);

- повышение креативности и активности обучающихся при выполнении лабораторных работ (А.Г. Петров и др.);

- использование вычислительной техники и компьютера при выполнении лабораторных работ (М. Сабилов, Н.Н. Темиркулов, Г.И. Грейсух и др.).

Следует отметить, что по сравнению с другими занятиями методика и содержание лабораторных работ проводятся очень медленно, требует много времени и внимательности при выполнении.

Оснащение образовательных учреждений интерактивными оборудованием и требование времени использовать современные программные обеспечения в процессе обучения дали толчок развитию инновационных методов обучения. Поэтому необходимо изучение европейского (e-Learning) и российского опыта внедрения и развития мобильного самообразования, применения компьютерных моделей в процессе обучения. В частности, необходимо раскрыть вопрос применения компьютерного моделирования в процессе подготовки педагогических кадров, также актуальным становится вопрос внедрения предмета компьютерного моделирования во многих специальностях высшей школы.

За последние годы значительно выросло число людей, работающих в сфере инновационных технологий, а в ближайшее десятилетие и все остальные в той или иной степени соприкоснутся с этой областью. Подготовка квалифицированных пользователей – это в первую очередь, задача средней ступени образования. Это признается на государственном уровне во многих странах мира.

Компьютерная программа – это набор машинных команд, которые следует выполнить компьютеру для реализации того или иного алгоритма, т.е. программа это форма представления алгоритма для исполнения его машиной. Можно утверждать, что программы и сам компьютер состоят из структур данных и алгоритмов. Написание программ непосредственно в машинных

кодах чрезвычайно трудоемко, поэтому были созданы программы переводчики алгоритмических языков программирования (BASIC, PASCAL, C++ и т.д.) в машинные коды, функция которых заключается в том, чтобы помочь человеку создать программу в машинных кодах.

Поскольку наглядно-образные компоненты мышления играют исключительно важную роль в жизни человека, то использование их в процессе обучения, в том числе при разъяснении многих теоретических понятий, оказывается чрезвычайно эффективным. Как свидетельствует педагогический опыт, компьютерная модель помогает обучающимся незаметно усваивать основные принципы программирования, манипулируя различными объектами, меняя скорость их движения, параметры системы и др. Компьютерное моделирование и экспериментирование является весьма эффективным средством восприятия процесса в разных отраслях науки.

Новые условия современного общества, обусловленные все более активным использованием информационных технологий в различных видах деятельности человека, меняют требования к подготовке специалистов, к результатам образования. В свою очередь, достижение новых результатов образования невозможно без современной организации процесса обучения с использованием новых информационных технологий. Успешное формирование у студентов мотивации к самообразованию возможно лишь на основе организации научно-обоснованной комплексной системы учебно-воспитательной работы и при обеспечении информационно-дидактической базой. Достижение новых результатов образования невозможно без современной организации процесса обучения с использованием новых информационных технологий (Смирнов, 2004)

Использование компьютерных моделей в процессе обучения в целом дает обучающимся возможность самостоятельно углубить свои знания с помощью компьютера. Но необходимо отметить, что при любой образовательной деятельности компьютер выступает как инструмент, повышающий эффективность образовательного процесса, и не заменяет самообразовательные факторы создаваемыми внешними и внутренними человеческими мотивами. Визуализация быстро происходящих процессов, построение многомерных графиков зависимости, виртуальное моделирование внутриатомных процессов и абстрактных понятий дают возможность зрительно воспринимать информацию, влияет на запоминаемость материала и дает возможность ученику управлять процессом и заниматься самостоятельно.

Одним из проблем преподавания естественнонаучных дисциплин является недостаточный показ демонстрации и физических опытов. Например, сделать механическую модель сложения двух колебаний в одном направлении методический остается не решенным. Потому что, практически невозможно получить незатухающие колебания. Так же невозможно показать изменения графика для различных параметров разных колебательных систем, например, зависящие от географического расположения объекта исследования (сила Кариолиса). Для решения проблем визуализации процессов огромную роль

играет компьютерное моделирование и соответствующие вычисления, так как сложность графиков требует компьютерного вычисления.

Преподавание физики и повышение качества знаний, полученных учащимися по данному предмету, во многом зависит от развития физического эксперимента в преподавании и от развития физического эксперимента в его преподавании и широкого правильного использования в процессе обучения. Особое значение имеет выполнение учащимися практических занятий, проводимых в кабинете физики школы, в частности, физических лабораторных работ в VII-IX классах, для получения ими не сухих знаний, а действительно наглядных знаний. Какова должна быть методика, вид, содержание и объем проведения лабораторных работ в классах основной школы с точки зрения реализации принципа политехнического обучения? (Zharylgarova, et al, 2019)

Данная проблема не может быть решена отдельно от всей системы эффективного проведения лабораторных занятий по физике в основной школе, так как лабораторная работа должна быть лишь одной из ветвей этой системы. Поэтому при организации практических занятий учащихся, например, в конце учебного года, нельзя довольствоваться только проведением небольших лабораторных работ.

Лабораторная работа приносит некоторую пользу в ходе урока, повышает интерес учащихся к уроку физики, так как позволяет учащимся не только познакомиться с книгой, но и непосредственно познакомиться с физическими явлениями. Тем не менее, более глубокий анализ процесса обучения показывает, что не только демонстрационный эксперимент, но и лабораторный эксперимент по физике очень впечатляет, если он задан для определенной цели и тесно связан с процессом обучения.

Основными целями применения цифровой лаборатории в учебном процессе по физике являются: углубление знаний по физике на основе овладения новыми средствами реализации учебного эксперимента, повышение интереса к изучению физики, развитие исследовательских и коммуникативных умений учащихся. Ряд педагогических исследований предлагает использование цифровых лабораторий в различных формах в учебном процессе в современной школе:

- В ходе фронтальных лабораторных работ
- В ходе практикума по физике
- В ходе элективного курса «Физический эксперимент»
- В ходе учебно-исследовательской и проектной работы учащихся.

Лабораторная работа также может проводиться параллельно с прохождением материалов в программе, в этом случае это облегчит изучение материала. Также возможна отдельно от материалов в процессе. В это время дает возможность использовать полученные знания при решении конкретных производственных и технических задач.

В заключение комплексные лабораторные занятия помогают решить следующие задачи:

- Обучающихся учат использовать знания, полученные на лекциях, на практике.
- Может быть инструментом профессионального образования.
- Формирует практические квалификации и навыки, необходимые для жизни и работы.

- Обеспечивает профессиональное руководство.

Она оказывает большое влияние на формирование качественных качеств личности, а также создает возможность реализовать связь физики и специальных предметов.

Результаты исследования

Представляю вашему вниманию лабораторную работу ниже

Тема: Частота колебаний пружинного маятника

Цель работы: пронаблюдать затухающие колебания пружинного маятника, установить, что период колебаний не зависит от амплитуды колебаний.

Оборудование

Беспроводное устройство управления «Cobra4»

Беспроводное устройство связи «Cobra4»

Датчик измерения силы «Cobra4±4Н»

Демонстрационная доска

Зажим на штативе

Винтовая пружина, 3Н/м

Держатель для гирь с прорезями

Гиря, 10г, черная

Гиря, 10г, серебряная

Программное обеспечение «Cobra4» и школьная лицензия

Дополнительное оборудование

Персональный компьютер с USB выходом, Windows 2000 или более поздний

Рекомендации

Полезно установить и закрепить датчик силы «Сверху вниз», чтобы было легче достать кнопку вкл/выкл (рис1)

Установка

Соберите экспериментальную установку, как показано на фото (рис1)

Порядок выполнения работы

-Включите компьютер и запустите Windows

-Подключите беспроводное устройство управления «Cobra4» к компьютеру через USB выход

-Запустите пакет программ для измерения на компьютере

-Включите беспроводное устройство связи «Cobra4» и прилагающийся датчик измерения силы «Cobra4» 4Н. Теперь датчик автоматически опознается и ему присвоен идентификационный номер (01), который показывается на дисплее беспроводного устройства связи. Процесс передачи информации между беспроводным устройством управления «Cobra4» и беспроводным устройством связи сопровождается показаниями светодиодного индикатора.

- На начало работы показания датчика силы равны 0Н.
- Запустите эксперимент “2.1.5.1. Частота колебаний пружинного маятника” (Эксперимент>Открыть эксперимент>2.Физика) Теперь все необходимые настройки для записи измерений установлены.
- Начните процесс измерения с нажатия кнопки «Старт» ●

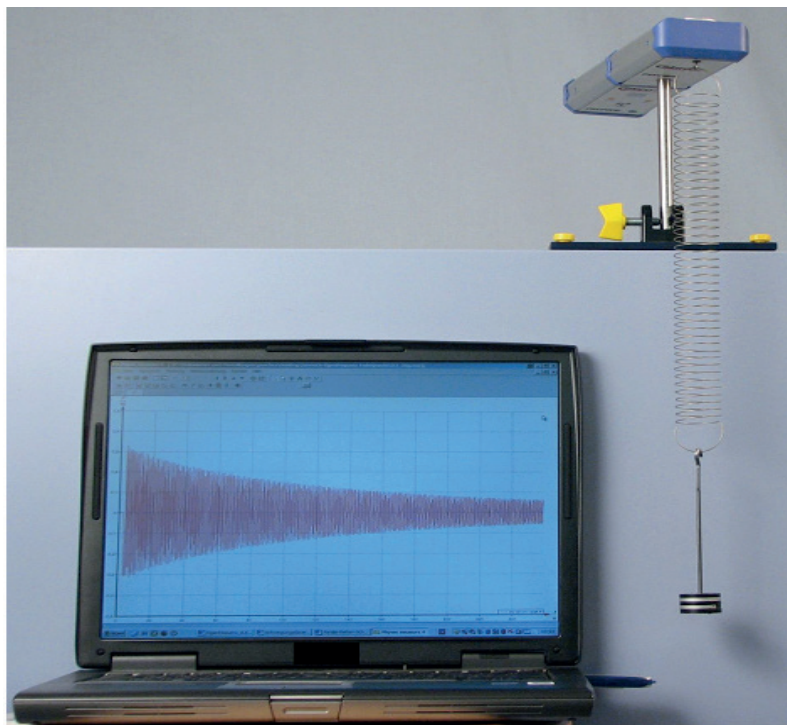

Рисунок 1. Установка оборудования.

- Записывайте колебания пружинного маятника припл. 10 минут, затем завершите опыт.

Обработка и оценка результатов измерений

- Рисунок 2 демонстрирует результаты измерения силы упругости при колебаниях маятника за время t . Сила упругости пружины имеет минимум в той точке траектории, где нет растяжения из-за груза, т максимум, где растяжения из-за веса груза максимально. Можно заметить экспоненциальной спад амплитуды, соответствующий затуханию колебаний из-за внутреннего трения системы.

Теперь вы можете определить период колебаний T по расстоянию между силовыми максимумами колебаний с помощью функции «Обзор». Чтобы сделать это, поместите линии курсора на максимумы колебания, расстояние между которыми должно быть определено.

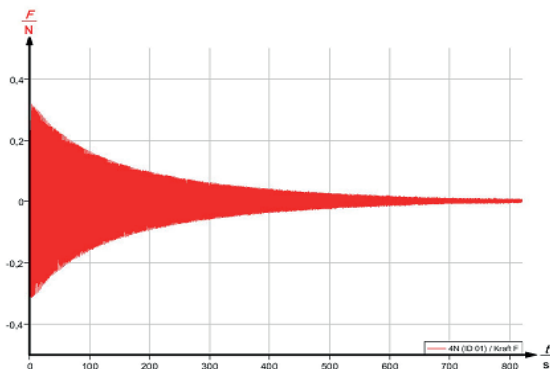

Рисунок 2. Зависимость силы упругости F от времени t.

Используйте «Показать опции», «Символы», чтобы вывести на экран единичные точки измерения. Чтобы точнее измерить период колебания, лучше измерить расстояние между 10 колебательными максимумами и округлить это значение. Чтобы рассмотреть различную амплитуду, определите время колебания в начале и в конце измерения (рис. 3 и 4). Исследование показывает:

При больших амплитудах колебаний (рис.4):

$$T_{10} = 8,49 \text{ s} \Rightarrow T = 0,85 \text{ s} \Rightarrow f = 1,18 \text{ Hz}$$

При маленьких амплитудах колебаний (рис.5)

$$T_{10} = 8,51 \text{ s} \Rightarrow T = 0,85 \text{ s} \Rightarrow f = 1,18 \text{ Hz}$$

- Благодаря этому ясно, что частота колебаний пружинного маятника не зависит от амплитуды колебаний. Такая характеристика как частота является величиной, которая зависит от коэффициента жесткости пружины k и массы m .

Рисунок 3. Определение частоты f за период времени T на расстоянии между колебательными максимумами. Для большей точности здесь в среднем 10 максимумов. Δx представляет собой разницу между двумя выбранными максимумами.

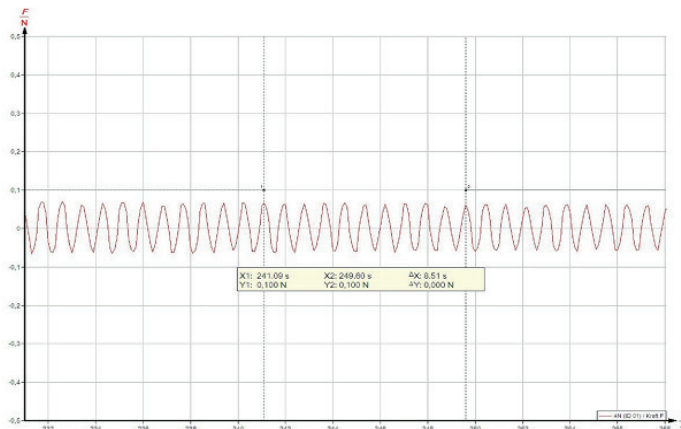

Рисунок 4. Определение периода колебаний для 10 колебаний с маленькой амплитуды (после приблизительно 4 минут колебаний).

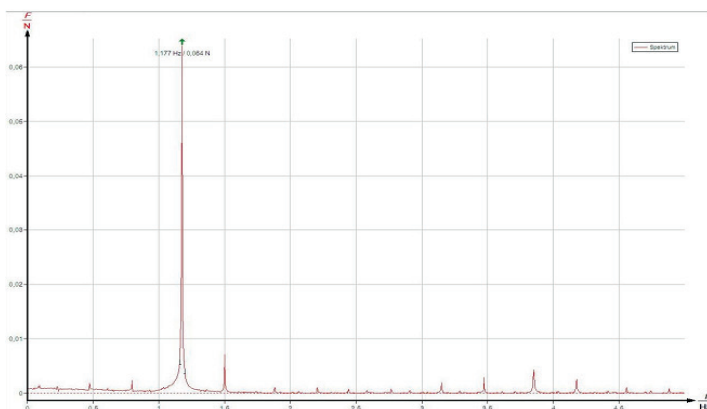

Рисунок 5. Частотный анализ колебания пружинного маятника.

Заключение

Формирование компетентности с помощью современных компьютерных программ является одной из востребованной задачей сегодняшнего дня. В результате осуществляется подготовка высококвалифицированных специалистов с профессионально педагогической компетентностью.

Основная цель современного образования – подготовить личность к удовлетворению потребностей и запросов общества, к склонности к социальным изменениям в обществе, к труду, к самообразованию, к развитию своих способностей. Поэтому спрос на квалифицированного, свободомыслящего, творческого и конкурентоспособного педагога возрастает. В связи с этим важнейшим вопросом является полноценное формирование профессиональных компетенций преподавателей физики в высших учебных заведениях.

Литература

Введенский В.Н. Моделирование профессиональной компетентности педагога//Педагогика. – М., 2003, – № 10, – С. 51-55.

Загайнов А.З., Скипина Е.С. Процесс индивидуализации лабораторных работ по электрорадиотехнике в педагогическом вузе// Вестник ТГПУ. 2011. Выпуск 4(106) – С. 48-54.

Жарылгапова Д.М., Матыгул А.М. Педагогические условия по стимулированию у студентов интереса к самообразованию/ ВЫСШАЯ ШКОЛА: ОПЫТ, ПРОБЛЕМЫ, ПЕРСПЕКТИВЫ Материалы X Международной научно-практической конференции В 2-х частях. Том Часть 1. Научный редактор В.И. Казаренков. 2017. Издательство: Российский университет дружбы народов (РУДН) (Москва). стр. 376-382.

Жарылгапова Д.М., Пірмағанбет А.Е., Мобильді қосымшалар арқылы физиканы оқытуда оқушылардың пәнге қызығушылығын және интеллектуалды қабілеттерін арттыру. <https://doi.org/10.52081/mpimet.2024.v05.i1.032>

Имашев, Г. (Имашев, Гизатулла) ; Куанбаева, Б.У. (Куанбаева, Баян У.) ; Ележанова, С.К. (Ележанова, Шынар К.) ; Мирзашева, А.Н. (Мирзашева, Айгуль Н.) ; Медешова, А.Б. (Медешова, Айгуль Б.) ; Кошанова, Г. (Кошанова, Гулаш) ; Жарылгапова, Д.М. (Жарылгапова, Дина М.) ; Султангалиева, Л.С. (Султангалиева, Лида С.) Innovative approaches to the development of environmental education in high school/ Ad alta-journal of interdisciplinary research. Том 10, Выпуск 1, Страница 22-26, Специальный выпуск 10, 2020 г.

Казаренков В.И. Самообразование в системе университетской подготовки специалистов. // Проблемы современного образования. Вып. 6. – М.: РУДН, МАНПО, 2007.

Косов В.Н., Красиков С.А. Численное моделирование на уроках физики. Учебное пособие для лицеев, гимназий и школ с углубленным изучением физики. – Алматы: ТОО «Алматыкітап», 2005. – 240 стр.

Кузьмина Н.В. Актуальные проблемы профессионально-педагогической подготовки учителя //Советская педагогика, 1992. – № 3. – С. 32-38.

Савенко В.С., Шведовский А.В. Компьютеризация учебного процесса по физике: методическое пособие. – Минск: Высшая школа, 1991 г. - 123 ст.

Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования. От деятельности к личности: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений/ - 3-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 400 с.

Taimuratova L.U., Almagambetova A.F. Significant issues in professional training of future teachers of physics Higher school of Kazakhstan. Scientific and analytical journal. №4 (28)/2019. Nur-Sultan 2019. ISSN 2413-5488.

Щукина, Г.И. Проблема познавательного интереса в педагогике. - М.: Педагогика, 1971. - 351 с.

Yedilbayev Y., Sarybayeva A., Zharylgapova D., Usembayeva I., Kurbanbekov B. Cogent Education, 2023, 10(1), 2212119 Factors influencing future physics teachers' acceptance of information and communicative competence technologies: A survey study <https://orcid.org/0000-0001-7962-9239>.

Zharylgapova D.M., Medeshova A.B. Bulletin of the ZKSU No.4(76), Science magazine, “The state of practice of higher educational institutions in the development of students’ interest in self-learning in classroom work”, 2019 - 99 p.

References

Vvedensky V.N. Modeling the professional competence of a teacher//Pedagogy. – М., 2003, – No. 10, – P. 51-55.

Imashev, G (Imashev, Gizatulla) [1] ; Kuanbayeva, BU (Kuanbayeva, Bayan U.) [1] ; Yelezhanova, SK (Yelezhanova, Shynar K.) [1] ; Myrzasheva, AN (Myrzasheva, Aigul N.) [1] ; Medeshova, AB (Medeshova, Aigul B.) [2] ; Kochshanova, G (Kochshanova, Gulash) [3] ; Zharylgapova, DM (Zharylgapova, Dina M.) [4] ; Sultangaliyeva, L.S. (Sultangaliyeva, Lida S.) [5] Innovative approaches to the development of environmental education in high school/Ad alta-journal of interdisciplinary research. Volume 10, Issue 1, Pages 22-26, Special Issue 10, 2020

Razumovsky V.G. etc.; Lab. teaching physics at the Scientific Research Institute of Symbols of the Academy of Pedagogical Sciences of the USSR. -M.: APN USSR, 1974. - P. 142

Smirnov S.D. Pedagogy and psychology of higher education. From activity to personality: textbook. A manual for students. higher textbook institutions/ - 3rd ed., revised. – M.: Publishing Center “Academy”, 2007. – 400 p.

Zagainov A.Z., Skipina E.S. The process of individualization of laboratory work in electrical and radio engineering at a pedagogical university // Vestnik TSPU.2011. Issue 4(106) – P.48-54.

Zharylgapova D.M., Pirmaganbet A.E., Increasing students’ interest in the subject and intellectual abilities in teaching physics through mobile applications. <https://doi.org/10.52081/mpimet.2024.v05.i1.032>

Kazarenkov V.I. Self-education in the system of university training of specialists. // Problems of modern education. Issue 6. –M.: RUDN, MANPO, 2007.

Kosov V.N., Krasikov S.A. Numerical modeling in physics lessons. A textbook for lyceums, gymnasiums and schools with in-depth study of physics. – Almaty: Almatykitap LLP 2005. – 240 pp.

Zharylgapova D.M., Matygul A.M. Pedagogical conditions for stimulating students’ interest in self-education /HIGH SCHOOL: EXPERIENCE, PROBLEMS, PROSPECTS Materials of the X International Scientific and Practical Conference In 2 parts. Volume Part 1. Scientific editor V.I. Kazarenkov. 2017. Publisher: Peoples’ Friendship University of Russia (RUDN) (Moscow). pp. 376-382.

Savenko V.S., Shvedovsky A.V. Computerization of the educational process in physics: a methodological manual. – Minsk: Higher School, 1991 - 123 Art.

Kuzmina N.V. Current problems of professional pedagogical training of teachers//Soviet pedagogy, 1992. – No. 3. – P. 32-38.

Taimuratova L.U., Almagambetova A.F. Significant issues in professional training of future teachers of physics Higher school of Kazakhstan. Scientific and analytical journal. №4 (28)/2019.Nur-Sultan 2019.ISSN 2413-5488.

Shchykina. G.I. The problem of cognitive interest in pedagogy. - M.: Pedagogy, 1971.-351c.

Yedilbayev Y., Sarybayeva A., Zharylgapova D., Usembayeva I., Kurbanbekov B. *Cogent Education*, 2023, 10(1), 2212119 Factors influencing future physics teachers’ acceptance of information and communicative competence technologies: A survey study <https://orcid.org/0000-0001-7962-9239>

Zharylgapova D.M., Medeshova A.B. Bulletin of the ZKSU No.4(76), Science magazine, “The state of practice of higher educational institutions in the development of students’ interest in self-learning in classroom work”,2019 -99 p.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 62–78
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.826>

FTAMP 17.01.45

G.G. Ibragimov*, **A.P. Mynbaeva**, **K.Zh. Saparbayeva**, 2024.
South Kazakhstan Pedagogical University named after O. Zhanibekov,
Shymkent, Kazakhstan.
E-mail: mutlu_8484@mail.ru

DEVELOPMENT OF ESSAY WRITING SKILLS OF PUPILS BASED ON THE ART OF RHETORIC

Ibragimov Ganisher Gulyamovich – doctoral student, South Kazakhstan Pedagogical University named after O.Zhanibekov, Shymkent, Kazakhstan, iggd7@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-6685-6276>;

Mynbayeva Akbilek Pazilkhanovna.- PhD, South Kazakhstan Pedagogical University named O.Zhanibekov, Shymkent, Kazakhstan, mutlu_8484@mail.ru, Orcid: 0000-0002-2204-8545;

Saparbayeva Qarlygash Zhylyqbayqyzy – Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, South Kazakhstan Pedagogical University named after O.Zhanibekov, Shymkent, Kazakhstan, karlas77@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-4400-8421>;

Abstract. This article discusses the theoretical and methodological issues of developing students’ skills in writing essays based on the Art of Rhetoric. The authors paid attention to ways to solve difficulties that students encounter when writing essays; writing a thesis, introduction, justification of the thesis in the main part based on the deliberative speech of oratory and national rhetorical examples. Methods of teaching the type of persuasion of deliberative speech described in “Rhetoric” by Aristotle and “Fundamentals of the Theory of Rhetoric” by Zh. Dadebaev for 9th grade students are systematized. Based on the theory of A. Baitursynuly, it is proved that oratorical sayings belong to the type of speech – argumentative, and the structure of argumentative speech (bastama, usynba, bayandama, korytpa) that is similar to the structure of an essay (introduction, thesis, body, conclusion). And, the importance of systematizing an idea using numbers is illustrated by examples from the words of Zhusip Balasagun, Anet bi Kishikuly, Kazybek bi Keldibekuly, Boltirik sheshen Almenuly, Abay Kunanbayuly.

In order to develop the creative and critical thinking of students, the authors compiled level assignments using excerpts from the work of Zhusip Balasagun, the sayings of Maiky bi Tobeyuly and Abay Kunanbayuly’s poem. The completed tasks consist of four levels: reproductive, algorithmic, heuristic, and creative. At the first level, pupils study an excerpt from a poem by Abay Kunanbayuly. At the second level, they analyze an excerpt from the works of Zhusip Balasagun, and at the third level, they discuss the words of Maiky bi. In drawing up level tasks, the authors focus

on how effective it is for students to master the type of persuasion and deliberative speech when completing a creative level task (essay).

External observation and document analysis methods were used as research methods. The results of the experiment are tabulated according to established criteria.

The article was prepared within the framework of the grant project AP15473614 – “Cultural and linguistic competence in the educational paradigm: metalanguage connotation”, approved by the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of Kazakhstan Republic.

Keywords: the Art of Rhetoric, deliberative speeches, 9th grade, essay, level assignments, a creative level.

Г.Г. Ибрагимов*, **А.П. Мыңбаева**, **Қ.Ж. Сапарбаева**, 2024.

Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан.

E-mail: mutlu_8484@mail.ru

ШЕШЕНДІК ӨНЕР НЕГІЗІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЭССЕ ЖАЗУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ

Ибрагимов Ганишер Гулямович – докторант, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан, iggd7@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-6685-6276>;

Мыңбаева Ақбілек Пазылханқызы – PhD доктор, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: mutlu_8484@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2204-8545>;

Сапарбаева Қарлығаш Жылқыбайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, karlas77@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-4400-8421>.

Аннотация. Бұл зерттеу жұмысында шешендік өнерді үйрету негізінде білім алушылардың эссе жазу дағдысын дамытудың теориялық және әдістемелік мәселелері қарастырылады. Авторлар мектептегі білім алушылардың эссе жазу барысында эссенің кіріспе бөлімінде тезис жазу, жазылған тезис-ұсынбасын негізгі бөлімде дәйектеп-дәлелдеу сияқты қиындықтарын шешендік өнер теориясының ақыл-кеңес сөзі мен шешендік сөз үлгілері негізінде шешу жолдарына назар аударады. Жүйелі түрде Аристотель «Риторикасында», Ж.Дәдебаевтың шешендік өнер теориясына қатысты зерттеу еңбегінде көрсетілген ақыл-кеңес сөздің қос түрін төрт түрлі деңгейден тұратын тапсырмалар көмегімен 9-сыныптың білім алушыларына игертудің әдістері мен тәсілдері баяндалады. Сонымен қатар Ахмет Байтұрсынұлының шешен сөзді мәтіннің байымдама түріне жатқызатыны келтіріліп, байымдама мәтіннің бастама мен ұсынба, баяндама мен қорытпадан тұратын құрылымы кіріспе, кіріспедегі тезис, негізгі бөлім мен қорытындыдан тұратын эссенің құрылымына сәйкес келетіні салыстырыла дәлелденеді. Зерттеу жұмысында айтылатын пікірді санамалап жүйеге салудың қажеттілігі Жүсіп Баласағұнның,

Әнет би Кішікұлы мен Қазыбек би Келдібекұлының, Бөлтірік шешен Әлменұлы мен Абай Құнанбайұлының сөздерін мысал келтіру негізінде дәйектеледі.

Зерттеушілер білім алушылардың сыни ойлау, шығармашылық ойлау дағдыларын дамытуға бағытталған Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығармасынан бәйіттерді, Майқы би Төбейұлы айтқан нақыл сөздерді, Абай Құнанбайұлының «Ғылым таппай – мақтанба» өлеңінен үзінділерді пайдаланып, деңгейлік тапсырмаларды дайындаған. Құрастырылған тапсырмалар төрт деңгейден тұрады: репродуктивтік деңгей, алгоритмдік деңгей, эвристикалық деңгей, шығармашылық деңгей. Оқушылар репродуктивті деңгейде Абай Құнанбайұлының өлеңіне зерттеп, талдайды. Алгоритмдік деңгейде Жүсіп Баласағұн «Құтты білік» бәйіттерін талқыласа, үшінші деңгейде Майқы бидің нақыл сөздерін талқылайды. Ал шығармашылық деңгейде эссе жазады. Авторлардың деңгейлік тапсырмаларды құрастыруда оқушылардың шешендік өнердің көндіру сөзін меңгеруі шығармашылық деңгей жаттығуын орындауға қаншалықты тиімді болатынын айқындауға жіті назар аударған.

Жаттығуларды деңгейлерге сәйкес білім алушылардың орындау кезеңі кестеде сипатталған. Сырттай бақылау әдісі мен құжатқа талдау жасау әдісі зерттеу әдістері ретінде пайдаланылған. Әдіснама негізінде жүргізілген эксперимент нәтижелері кесте мен диаграммаға түсірілген. Зерттеу жұмысының қорытындысында шешендік өнердің теориясына, шешендік сөз үлгілеріне негізделіп әзірленген деңгейлік жаттығуларды орындау арқылы оқушыларда эссе жазуға қажет болатын құзыреттіліктердің қалыптасуы мен дамуы сипатталған.

Зерттеу жұмысы ҚР ҰҒК мақұлдаған АР 15473614 «Білім беру парадигмасындағы мәдени-тілдік құзыреттілік метатілдегі коннотация» тақырыбы аясында орындалған.

Түйін сөздер: шешендік өнер, ақыл-кеңес сөз, көндіру сөзі, 9-сынып, эссе, деңгейлік тапсырмалар, шығармашылық деңгей.

Г.Г. Ибрагимов*, А.П. Мынбаева, К.Ж. Сапарбаева, 2024.

Южно-Казахстанский педагогический университет имени О. Жанибекова,
Шымкент, Казахстан.

E-mail: mutlu_8484@mail.ru

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ НАПИСАНИЯ ЭССЕ У УЧАЩИХСЯ НА ОСНОВЕ ИСКУССТВА РИТОРИКИ

Ибрагимов Ганишер Гулямвич – докторант, Южно-Казахстанский педагогический университет имени О. Жанибекова, E-mail: iggd7@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-6685-6276>;
Мынбаева Акбилек Пазылхановна – PhD, Южно-казахстанский педагогический университет имени О. Жанибекова, Шымкент, Казахстан, e-mail: mutlu_8484@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2204-8545>;

Сапарбаева Карлыгаш Жылкыбайкызы – кандидат филологических наук, старший преподаватель, Южно-Казахстанский педагогический университет имени О. Жанибекова, karlas77@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-4400-8421>.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретико-методические вопросы развития у обучающихся навыков написания эссе на основе риторики. Авторы уделили внимание способам решения трудностей, возникающих у обучающихся при написании эссе: написание тезиса, вступительная часть, обоснование тезиса в основной части, основываясь на совещательную речь ораторского искусства и национальных риторических примеров. Систематизированы методы обучения по типу убеждения совещательной речи, описанные у Аристотеля в «Риторике» и «Основах теории ораторского искусства» Ж. Дадебаева, для учащихся 9-х классов. На основе теории А. Байтурсынова доказывается, что ораторское изречение относится к типу речи – рассуждение, и структура рассуждения (бастама, усынба, баяндама, корытпа) аналогичное структуре эссе (введение, тезис, основная часть, заключение). Важность систематизации идеи с помощью цифр поясняется примерами из слов Жусипа Баласагуна, Анет би Кишикулы, Казыбека би Келдибекулы, Болтирика шешен Алменулы, Абая Кунанбаева.

В целях развития творческого и критического мышления учащихся, авторы составили уровневые задания, используя отрывки из произведения Жусипа Баласагуна, изречения Майки би Тобейулы и стихотворения Абая Кунанбаева. Составленные задания состоят из четырех уровней: репродуктивный, алгоритмический, эвристический, творческий. На первом уровне ученики изучают отрывок из стихотворения Абая Кунанбаева. На втором уровне анализируют отрывок из произведений Жусипа Баласагуна, а на третьем уровне обсуждают слова Майки би Тобейулы. В составлении уровневых заданий авторы акцентируют внимание на том, насколько эффективно овладение учениками типа убеждения совещательной речи при выполнении задания творческого уровня (эссе).

Порядок выполнения обучающимися заданий поясняется с помощью таблицы. В качестве методов исследования использовались методы внешнего наблюдения и анализа документов. Результаты эксперимента внесены в таблицу по установленным критериям. В заключении статьи приведены навыки, необходимые для написания эссе, сформированные благодаря выполнению учениками уровневых заданий.

Статья подготовлена в рамках грантового проекта AP15473614 – «Культурно-языковая компетентность в образовательной парадигме: метаязыковая коннотация», утвержденного Комитетом науки МОН РК.

Ключевые слова: искусство риторики, совещательная речь, 9 класс, эссе, уровневые задания, творческий уровень

Кіріспе. Жалпы орта білім беретін мектептердегі «Қазақ әдебиеті» пәнін оқытуда ұлттық құндылық ретінде халқымыздың сан ғасырлық әдеби мұрасын, сонымен қатар бүгінгі тәуелсіз еліміздің рухани ізденістерімен өрімделген жаңа сипаттағы көркем туындыларын терең меңгерту көзделеді. Оқушылардың әдеби білім мазмұнын игеруіне қажетті білім, білік, дағдыларды қалыптастыратын

құзыреттіліктер тұрғысындағы жазба жұмыстарын орындай алуға үйрету әдебиетті оқытудың әдістемелік мүмкіндіктерімен сипатталады. ҚР Президенті Қ.К.Тоқаевтың Қазақстан халқына «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» Жолдауында сапалы орта білім алуы оқушы атаулының құқығы дей отырып, сапаны білім берудің негізгі түйіні ретінде көрсетуі білім алушылардың керекті білімге ие болып, көпшіліктің мүддесін ойлайтын, адамшыл қасиет жоғары, рухани құндылықтар бойынан табылатын, бүгінгі күннің қоғамында қисынды көзқарасы қалыптасқан, ой өрісі жоғары жас буынды тәрбиелеп, оларға тәлім берудің қаншалықты өзекті екенін айқындап тұр (Тоқаев, 2023).

Қазақ әдебиеті пәнінің оқу бағдарламасында көрсетілгендей, шешендік сөз үлгілері 9-сыныпта оқытылады. Бағдарламада белгіленген оқытудың мақсаттары білім алушыларды жазба жұмыстарын орындау барысында қисынды ойлап, ойын жүйелеп, жүйелі жазуға бағдарлайды. Нақтылап айтқанда, шешендік өнерді оқыту негізінде эссе жазуға қажет дағдыларды дамыту білім алушылардың функционалды сауаттылық, шығармашылық ойлау, қисынын келтіре жүйелеу, жеке көзқарасын дәлелдеу, мысалдармен дәйектеу сынды құзыреттіліктерін қалыптастыруға бағыттталып, сөз күдіретін терең түсінуге жетелейді. 2022 жылдың мамыр айының 12-інде Білім және ғылым министрі №193 бұйрығының 39-тармағына сәйкес қазақ тілінде білім беретін мектептердің 9-сынып білім алушылары өздерінің ана тілінде эссе түрінде емтихан тапсырады. Ал 2022 жылдың тамыз айының 3-інде Оқу-ағарту министрінің №348 бұйрығының үшінші қосымшасына сәйкес Негізгі орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында негізгі міндеттердің бірі сын тұрғысынан ойлау және шығармашылық ойлау дағдыларын қалыптастыру мен дамыту болып анықталған. Өйткені жүйелі түрде ұйымдастырылған сапалы білім берілсе, оқушылар шығармашылық ізденіс жолына түседі, тиісті тақырып бойынша эссе, ойтолғау, сыни мақала сынды шығармашылық жазба жұмыстарын жазуға дағдыланады (2023-2024 оқу жылында Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарындағы оқу-тәрбие процесінің ерекшеліктері туралы, 2023: 38).

Қазіргі күнде маңызды саналған шығармашылық жұмыстардың бірі эссе болғандықтан, эссе жұмысының кіріспе бөлімінде тезисті беру, негізгі бөлімінде тезисті орынды дәлелдеп, мысалдармен дәйектеу, тезиске сай қорытындылау шығармашылық ойлауды, оның дағдыларын керек ететіні сөзсіз-ақ. Эссе жазу жуық арада білім алу процесіне енген шығармашылық дүние емес. Үш бөлімнен (кіріспе, қорытынды және негізгі бөлімнен) тұратын мәтінді А.Байтұрсынұлы мәтіннің пайымдау (байымдама) түріне жатқызады. Байымдама құрылымы мынадай: бастамасы, ұсынбасы, баяндамасы, қорытпасы (Байтұрсынов, 2003: 96). Шешендік сөз де мәтіннің пайымдау түріне кіреді.

Шешендік өнер – қасиетті болған құндылықтардың нағыз қазынасы; халықтың идентификациясы мен мәдени құндылықтардың жүйесін өз ішіне алған әмбебап саналған құралдардың бірі (Malikova, 2023). Көненің бүгінге тәлім берер дидактикалық үлгілері адам атаулының сөйлей алу шеберлігін,

оқып-тану әрі жазу сауаттылығын дамытуға қомақты үлесін қосып келеді (Holmes-Henderson, 2022: 253). Сондықтан да шешендік сөз үлгілеріне қатысты шешендік өнер теориясының тұжырымдарын 8-9-сыныптың білім алушыларына білім алу деңгейіне сәйкестендіре меңгерту тиімді болмақ.

Ұлттық шешендік үлгілері ретінде ХІ ғасырдағұмыр кешкен Ж.Баласағұнның «Құтты білік» шығармасынан «Жүрсін бектер бес нәрседен алыстап» деп басталатын бес бәйіт үзінді, Шыңғыс ханның оң қол ақылшысы болған Майқы би Төбейұлының мақалға айналған алты нақыл сөзі, Хакім Абайдың қарама-қарсы бесті, дұшпан мен асыл істі, сипаттайтын тармақтары алынды.

Хакім Абайға тиесілі тармақтарда ақыл-кеңес сөздің көндіру-айныту мақсатымен айтылған екі түрі де кездеседі. Бірақ Жүсіп Баласағұнның бәйіттерінде аталмыш сөздің айныту түрі ғана болса, Майқы би Төбейұлы айтқан нақыл сөздерді көндіру мен айныту сөздеріне оқушылардың өзі айналдырады. Ал төртінші деңгейде авторлардың «бес асыл ісі» мен «бес дұшпанын» пайдаланып немесе өзі қосып, кіріспе бөлім тезисінде үш немесе бес мінезді айқындап, негізгі бөлімде санамалауға, ойды реттеуге қызмет ететін қыстырма сөздерді пайдаланып, асыл қасиеттерге қатысты жеке көзқарасы көрініс тапқан эссе жұмысын жазады.

Әдебиетке шолу

Қазақ шешендік өнері, оның тарихы, теориясы тыңғылықты түрде зерттеліп, кейбір өзекті мәселелері қазір де қарастырылу үстінде. Шешендік сөз үлгілеріне А.Байтұрсынұлы шешен сөз атауын беріп, оның мазмұны мен мақсатына қарай түрлерін көрсетті. Шешендік сөздерге М.Әуезов «Әдебиет тарихы» еңбегінде «Билер айтысы» бөлімінде тоқталса, «Қазақ әдебиетінде» С.Сейфуллин «Билер сөзі» ретінде тілге тиек етті. Билердің шешендік сөздерін зерттеп диссертация жазған Ә.Мәметованың тұжырымын әрі қарай өрбітіп, Б.Адамбаев шешендік сөздердің жанрлық түрлерін, құрылысын анықтады. С.Негимов шешендік сөздің түрлерімен, жанрларымен қатар тақырыпты таңдау, материал жинау, түртіп алу (конспектiлеу) сықылды практикалық мәселелерді, ал Г.Қосымова шешендік сөздегі тілдік таным, шешенге қойылатын талаптар, сөйлеуге дайындық, сөйленетін сөздің құрылымын зерттеді. Ж.Молдабеков шешендік өнер қолданылу аясын, арнасын, С.Медеубекұлы шешен сөздің тұрпаттамасын, Ж.Дәдебаев шешендік өнердің мақсаттары мен амалдарын, шешен еңбегінің сатыларын зерделеді. М.Ахетов қазақ шешендік өнерінің генезисін, типологиясы мен поэтикасын 3 томдық еңбегінде жан-жақты қарастырды.

Антикалық дәуірдің ойшылы Аристотель сөйлеудің үш түрлі болатынын айтып, оларды ақыл-кеңес сөз, билік сөз және эпидейктика (сын сөз) деп атайды. Эпидейктиканың міндеті мақтау не даттау болса, билік сөздің мақсаты – кінәлау не ақтау, ал ақыл-кеңес сөздің қызметі – көндіру не айныту (Аристотель, 2023: 418). Бұл мақалада зерттеуімізге қажет түрі – ақыл-кеңес сөз, яғни көндіру не айныту сөзі.

Оқушылар «Қазақ әдебиеті» пәнінен Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы «Ғылым таппай мақтанба» өлеңімен 6-сыныпта танысатыны белгілі (Керімбекова, 2018: 56). Ж.Дәдебаев бұл өлеңдегі бес асыл істі – ақыл-кеңестің көндіру түріне жатқызады, ал «бес дұшпанды» айныту сөзіне мысал болатынын айтады. Қайшылықты түсіндіре келе ғалым: «Абайдың адам болар жолды таңдаған жастарға берген насихатында бес нәрседен қашық болу тыйым бар», – дейді (Дәдебаев, 2016: 46). Хакім Абай ақыл-кеңес сөзін қарама-қарсы қос «беспен» берудегі екі мақсатты байқауға болады: біріншісі – ізгі істерге үндеу, жаманына жақындамауға шақыру; екіншісі – өсиетін беске салып тыңдарманға жүйелеп жеткізу. Жүйелеудің бұл түрін ақын шығармаларында көп қолданады. Мысалы, толық адам ережесі, яғни бірдей ұсталуға тиіс үшеу: ақыл мен қайрат және жүрек, имани гүл делінген үш сүю (Жаратқанды, күллі адам баласын, әділетті сүю), отыз бірінші сөзде тыңдағанды ұмытпауға қатысты төрт себеп, отыз екінші сөзде талапқа тиесілі алты шарт, отыз үшінші сөздегі өнердің төрт түрлі кеселі, отыз сегізінші сөздегі адамды қорлыққа душар ететін үш нәрсе (Құнанбайұлы, 2020: 62-159).

Бұл әдісті ХІ ғасырда ғұмыр кешкен Ж.Баласағұн «Құтты білік» дастанында пайдаланғанын байқаймыз. 9-сынып білім алушыларына арналған оқулықта «Құтты біліктен» үзінді келтіріліп, онда шығарма авторы бектерді бес нәрседен – ұшқалақтық пен сарандықтан, ашу мен надандықтан және өтіріктен – бойын аулақ ұстауға үндейді (Керімбекова, 2019: 9). Ақын бес жағымсыз қасиетке қосып, тағы екі істі – өзімшілдік пен залымдықты айтып, өз сөзін түйіндейді.

Тұжырымды санмен жүйелеу тәсілі 1626-1723 жылдар аралығында өмір сүрген Әнет бидың шешендік толғауларында да кездеседі: үш арсыз, үш ғайып, үш даусыз. (Төрөқұл, 2006: 102-103). Бөлтірік шешен Әлменұлы да сөзін санмен жүйелейді. Мысалы, бір төренің «төрт жақсысына» «бес жаманмен» жауап береді. Кіші баласына жеті ата, жеті ру, Жеті жарғы, жеті жақсы, жеті жаман, жеті жетімді білуді өсиет ретінде айтады. Бірақ баласы: «Әке, сіздің жеті жақсы деп айтқан сөзіңіз ел ішінде әрқалай айтылады. Жақсының саны сіз айтқандай, жеті емес, одан әлдеқайда көп қой. Соның анығын сіздің ауызыңыздан естиін деп едім», – дегенде, сөзге мән бере бастаған баласына Бөлтірік шешен: «Е, балам, жақсы қанша көп болса да, көптік етпейді, жаман біреу болса да, аздық етпейді», – дейді (Төрөқұл, 2006). Әрі Бөлтірік Әлменұлы тек шешен сөйлеуге емес, қисынды ойлау мен есеп шығаруға да шебер болған екен (Байбеков, 2018: 64). Сарыбай би қартайған адамның үш түрі болатынын тарқатып айтып береді (Төрөқұл, 2006).

Адам айтар ойын сан арқылы жүйелеп жеткізуге бала кезінен машықтанады. Мысал ретінде «Санамәк» деп аталатын өлеңге құрылған ойынды келтіруге болады. К.Матыжанов санамәк арқылы бала әдемі сөйлеуге дағдыланып, оның жаттау қабілеті, танымы, ойы дамидынын, санамәкты ырғағымен айта білу мәнерлі сөйлеуге үйрететінін, санамәк тәртібін бұзбай айту баланы сергектікке, байқампаздыққа, турашылыққа баулитынын айтады. (Матыжанов, 2023: 129). Гилфорд та есте сақтау мен ойлау сынды әрекеттерді іске асыру

барысында адамның қандай да бір қарым-қатынас не нәтижеге қол жеткізуде символ не сандарды маңызды санайды (Бартлетт, 2020: 274). Қорыта айтқанда, ойын жүйелеп жеткізу үшін санды қолдануды адам бойында жастайынан қалыптасатын маңызды дағды ретінде айқындауға болады.

9-сынып оқушыларына шешендік өнердің бір түрі болған ақыл-кеңес сөзді менгертудің тиімділігі байқалады. Әл-Фараби шешендік өнерді тұжырымдау өнері ретінде анықтап, мақсатын көз жеткізу деп көрсетеді (Әбу Насыр әл-Фараби, 2007: 172). Бұл – бір. Ал екіншіден, бұл әдіс – көнеден келе жатқан ұлттық әдіс. Бірақ бұл әдісті қазіргі кезде Батыстың елдері өтірікке балайтын іргесі игілік пен шындық болып табылмайтын шешендікпен шатастырып алмаған жөн (Holmes-Henderson, 2022: 253). Себебі қазақ шешендік өнерінің өкілдері санмен жүйеленген тұжырымдары – ойдың елегінен, өмірдің тәжірибесінен өтіп жасалған түйінді тұжырым, нақты насихат. Үшіншіден, мысал ретінде келтірілетін шешендік үлгілерінде көрініс тапқан рухани құндылықтар – терең ойға бет бұрған жеткіншек үшін өте қажет құндылықтар. Өйткені жеткіншектік кезеңі – өзгелердің ойы балаға әсер ететін маңызды бір кезең (Meijer, 2020: 3).

Эссе – жазылым дағдысының бір түрі. Сөздікте педагогика саласына тән термин ретінде дағды – қалыптасатын білім алу мен оны қорытудың және пайдаланудың машықтары, деп түсіндіріледі (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011). Продуктивті дағдылар қатарында саналатын жазылым – білім алушылардың қалыптасып дамуға тиіс дағдыларының маңызды бір бөлігі (5-9-сыныптардың білім алушыларының пәндік және метапәндік дағдыларын дамыту үшін тапсырмалардың алуан типтері мен түрлерін әзірлеу бойынша әдістемелік ұсынымдар, 2023: 5) [18]. Ф.Оразбаева: «...жазылым құбылысында сөйлесім әрекетінің барлық түрі қатысады», – дейді (Оразбаева, 2019: 198).

Жазылымның бір дағдысы ретінде оқу бағдарламасында эссе жазу тілге тиек етіледі. Эсседе автордың қандай да бір тақырыпқа байланысты өз ойы, көзқарасы көрініс табуы қажет. Эссе жұмысын сапалы жазудың бір шешімі ретінде шешендік өнерді айқындауға болады. Себебі эсседе де, шешендік сөзде де көзқарастың қисынды баяндалып, мазмұндауында дәйекті мысалдың, дәлелді шешімнің болуы өте қажет. Бұл – бір. Екіншіден, құрылымы ұқсас: эсседе тезис, шешен сөзде ұсынба болуға тиіс (Байтұрсынов, 2003: 101). Бірақ эссе жазумен шектелсе, шешендік өнер көпшілік алдында шебер сөйлеуді де өз ішіне алады. Десе де, Ж.Дәдебаев сөйлейтін сөзін жазып алып, «рет-ретімен, жүйе-жүйесімен, әсерлі оқып шығудың өзі де үлкен өнер» екенін түсіндіреді (Дәдебаев, 2016: 46). А.Қыдыршаев сөз сөйлеу мәтінін күні бұрын жазып әзірлеуді сөйлеу мәдениеті деңгейін көтеру үшін қажет дағдылардың біріне жатқызады (Қыдыршаев, 2012: 76). Қазіргі кезде сөйлейтін сөзін жазып алып дайындалу шешенге ойын реттеп, мәнсіз сөзді айтып қоймауға бір ойдың орынсыз қайталанбауына көмектеседі (Қосымова, 2005: 266). Ғалымдардың тұжырымдарды түйіндей келе, сөйлейтін сөзді алдын ала жазып дайындау дағдысы көпшіліктің алдында шебер сөйлеу үшін қаншалықты маңызды екенін аңғарамыз.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу Action Research, яғни іс-әрекетті зерттеу әдіснамасына негізделді. Теориялық әдістерден сипаттау мен салыстыру, талдау мен жинақтау әдістері қолданылса, сырттай бақылау мен білім алушылардың жұмыстарын талдау сынды әдістер тәжірибені жүргізу кезінде пайдаланылды. Зерттеудің сандық нәтижесін көрсету мақсатында оқушылардың деңгейлік тапсырмаларды орындау нәтижесі пайызбен анықталса, төртінші деңгей тапсырмаларының іске асуы сандық жағынан критерийлермен тексерілуімен қатар, жазба жұмыстардың сапасына талдау жасалды.

Шешендік өнердің ақыл-кеңес сөзін игеріп, эссені сапалы жазуға бағытталған тапсырмалар төрт түрлі деңгейге жіктелген (Кобдикова, 2020: 144-145). Тапсырмалар Негізгі орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартына сәйкес құрастырылған: стандартта, қандай болмасын, білім мен дағдыны кезеңіне қарай тереңдету қажеттігі түсіндіріледі.

1-кесте – Деңгейлік тапсырмалар

Деңгей	Үзінді немесе нақыл сөз авторы	Білім алушылар орындайтын тапсырма
Репродуктивтік деңгей	Абай Құнанбайұлының өлеңіндегі «бес асыл іс» пен «бес дұшпан»;	1. Білім алушылар авторға, оның шығармасына қатысты «Қазақ әдебиеті» пәнінен алған білімдерін еске түсіреді. 2. Қасиеттерді мұғалімнің бағыттауымен мінезге айналдырып жазады.
Алгоритмдік деңгей	Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігінен» «Жүрсін бектер бес нәрседен алыстап» үзіндісі	1. Ақынның өлеңін оқиды, талдайды, зерттейді. 2. Бәйіттерде келтірілген қасиеттерді мінезге айналдырып жазады. 3. Антоним мінездерді анықтайды: байсалды да жомарт, сабырлы да парасатты және турашыл.
Эвристикалық деңгей	Майқы бидің бес нақыл сөзі	1. Нақыл сөздердегі әдейі «қалдырылған» тірек сөздерді анықтап көреді. 2. Өзінің нұсқасын түпнұсқамен салыстырады. 3. Абайша «асыл іс» пен «дұшпанға» жіктейді: ақылды, есті; даулы, жалқау, есер, паракор, сараң. 4. «Бес асыл іс» пен «бес дұшпанға» айналдырады: ақылды, есті, ынтымақты, еңбекқор, пара алмайтын, жомарт; надан, есер, даулы, жалқау, паракор, сараң.
Шығармашылық деңгей	Ж.Баласағұн, Майқы би, А.Құнанбайұлы	Эссенің ұсынбасында (тезисінде) екі ақынның, бір бидің жағымды санаған қасиет-мінездерді қолданып не өзі басқа қасиет-мінезді келтіріп, негізгі бөлімінде ойды реттеуге, санамалап айтуға қызмет ететін қыстырма сөздермен бастап эссе жазады.

Бірінші деңгей. Ақыл-кеңес сөзді үйретуді Абай Құнанбайұлы өлеңінен бастау қажет. Себебі автор ақыл-кеңес сөздің қарама-қарсы мақсатты екі түрін де қолданады. Оқушылар, алдымен, өлеңнің керекті бөлігін есіне түсіріп, кейінінен «бес асыл істі», яғни талап пен еңбекті, терең ой мен қанағатты және рақымды мінезге айналдырып, топтастыру қағазына жазады.

2-кесте – Топтастыру кестесі

«Бес асыл істі» үлгі бойынша топтастыру арқылы оқушылар екі түрлі сұраққа жауап бере алатын болады: біріншісі «Адам бойында қандай қасиет табылуға тиіс?» болса, екіншісі – «Адам қандай болуы керек?» Солайша перифраздаудың бір тиімді тәсілін де меңгереді.

Ал бірінші деңгейдің екінші кезеңінде «бес дұшпан», яғни өсек пен өтірік, мақтаншақ пен еріншек және бекер мал шашпақ мінезге айналдырылып, 2-кестедегідей топтастырылады.

Екінші деңгей. Оқушылар «бес асыл», «бес дұшпан» мінездерді топтастырып болған соң, екінші деңгейде Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігінен» алынған «Жүрсін бектер бес нәрседен алыстап» үзіндісін талқылайды. Ақын, алдымен, бес нәрсені (ұшқалақтық, сараңдық, ашу, надандық, өтірік) айтып, соңында ең қорлығы ретінде тағы екеуін (өзімшілдік, залымдық) атайды. Аталған жетеуді де білім алушылар мінезге айналдырады.

Мінезге айналдырылған соң, Ж.Баласағұн шығармасында келтірілген жағымсыз қасиеттер А.Құнанбайұлы тілге тиек еткен дұшпан қасиеттерге салыстырылады, ұқсастығы мен айырмасы талданады. Білім алушылар қос ақынның нендей қасиеттерді ұнатпағанын талқылайды және қазіргі күннің құндылығы тұрғысынан бағалайды. Жүсіп Баласағұн көрсеткен бес жағымсыз мінездің антонимін анықтайды, солайша бес жағымды мінезді жазып көреді. Мысалы, сабырлы – ұшқалаққа; жомарт – сараңға; байсалды – ашуланшаққа; парасатты – наданға; шыншыл өтірікшіге қарсы қойылады.

Кейінінен дәл осы жағымды қасиеттерді не мінездерді қолданып, эссеге тезис жазып көреді. Мысалы, «Адамзатты жақсылыққа, жақсы атқа жетелейтін бес қасиет бар. Олар: сабырлылық та байсалдылық, турашылдық пен жомарттық және парасаттылық. Осы қасиеттер бойынан табылған адам ғана көпшіл атанбақ».

Үшінші деңгей. «Құтты білік» дастанынан үзінді талқыланып болған соң, үшінші деңгейде Майқы би Төбейұлының нақыл сөздері талданбақ.

Үшінші деңгейдің бірінші кезеңінде оқушылар төрт нақыл сөздің «қалып қойған» тірек сөздерін, яғни мінездерді табуға тырысады:

1. Ханның биі _____ болса – қара жерден кеме жүргізеді.
2. Дауыл болмай, жауын болмас,
_____ болған қауым болмас.
4. Егіз ешкі сауын болмас,
Екі _____ ауыл болмас.
5. _____ айтқан тура сөз шыңға тіккен тумен тең,
_____ айтқан тура сөз құмға сіңген сумен тең.
6. _____ биге ісің түспесін,
_____ үйге кісің түспесін».

Екінші кезеңінде білім алушылар нақыл сөздердегі мінездерді әдеттегідей ақ пен қараға айырады:

3-кесте – Мінездерді ақ-қараға айыру

Асыл мінез	Дұшпан мінез
Ақылды	
	Даулы
	Жалқау
Есті	Есер
	Парақор
	Сараң

Артынша ақылды, даулы, жалқау, парақор, сараң мінездерінің антонимін анықтайды.

4-кесте – Мінездердің антонимін анықтау

Асыл мінез	Дұшпан мінез
Ақылды	Надан
Ынтымақты	Даулы
Іждағатты	Жалқау
Есті	Есер
Пара алмайтын	Парақор
Жомарт	Сараң

Байқап тұрғанымыздай, тапсырма күрделене түсті – біріншіден, оқушылар қалып қойған тірек сөздерді, яғни мінездерді табуға тиіс, екіншіден, Майқы би келтірген мінездерді асыл мен дұшпанға айыру қажет, үшіншіден, қайшы сыңары жоқ мінездердің антонимін анықтаса, төртіншіден, анықталған жағымды-жағымсыз мінездерді Жүсіп Баласағұнның бәйіттерінде, Абай Құнанбайұлының тармақтарында көрсетілген мінездермен салыстырады.

Төртінші деңгей. Шығармашылық деп аталатын төртінші деңгейде білім алушылар эссе жазады. Себебі эссе мәтінінің түрі – пайымдау. Ахмет Байтұрсынұлы шешен сөздің де «байымдама» болатынын тілге тиек етеді. Әдебиеттанушы байымдамаға мынадай мысал келтіреді: «Мәселен, бір

адамды сөз қылуға алсақ,.. ол адамның істеген істерінің, өзінің жақсы-жаман болғанының мәнісін, себебін тексере байындап сөйлейміз» (Байтұрсынов, 2003: 16).

Орайы келгенде, шешендік сөздің пайымдау мәтінінен айырмашылығын да айта кеткен жөн. Шешендік сөзде сөйлеушінің мақсаты баяндау немесе сипаттаумен шектелмейді, сөйлеуші сөйлеген сөзіне тыңдарманды ұйыту, сендіруді де мақсат тұтады (Байтұрсынов, 2003: 101). Десе де, эссе жазу шешендік сөз бен пайымдау мәтінін дұрыс құру дағдыларын қалыптастыратыны айқын. Оқушы эссе жазу барысында ойын жазып, көзқарасын баяндап, неге бұл көзқарасты таңдағанын түсіндіріп, мысалдар көмегімен, дәйек келтіріп дәлелдеуге, ұсынбаға сәйкес қорытынды жасауға үйренеді.

Шешендік өнердің ақыл-кеңес сөзіне негізделген эссе жазу барысында білім алушы мінез-қасиеттерді тілге тиек ету себебін өз сөзімен түсіндіреді. Мысалы: «...адам баласы шыншыл болуы қажет. Неге десеніз, бір рет өтірік айттыңыз ба, екінші рет адамдар сізге сенбейді. Сенуге тырыспайды да...»

Зерттеу нәтижелері және талқылау

Түркістан облысының Сайрам ауданындағы №13 А.Навои атындағы жалпы білім беретін мектептің білім алушылары арасында зерттеудің эксперименті жүргізіліп, тәжірибеден өткізу барысында оқушылардың үш деңгейде меңгерген білім, дағдыларын шығармашылық деңгейде қалай қолданатыны тексерілді. Алдыңғы бөлімде баян етілгендей, зерттеу Action Research, іс-әрекетті зерттеу әдіснамасына сәйкес іске асырылды.

Әдістемелік ұсынымда көрсетілген эссе жазудағы тақырыптан ауытқымау, құрылымды сақтау, ой-көзқарастың көрініс табуы сынды талаптар да ескерілді (Сыныптар бойынша жазба жұмыстарын жүргізуге қойылатын талаптар, 2022: 56-72).

Әдісті тәжірибеге енгізіп көруден бұрын, оқушылардың эссе жұмыстары тексерілгенін айта кетейік. Тексеру кезінде білім алушылар эссенің ұсынбасын жаза алмауы, ұсынбасын жазған оқушылардың ұсынбада білдірген көзқарасын негізгі бөлімде толық мазмұндамауы немесе ұсынбаның негізгі бөлім ойымен «келісе қоймауы», білім алушылардың ойды реттеу мақсатында қыстырма сөздерді қолданбауы анықталды.

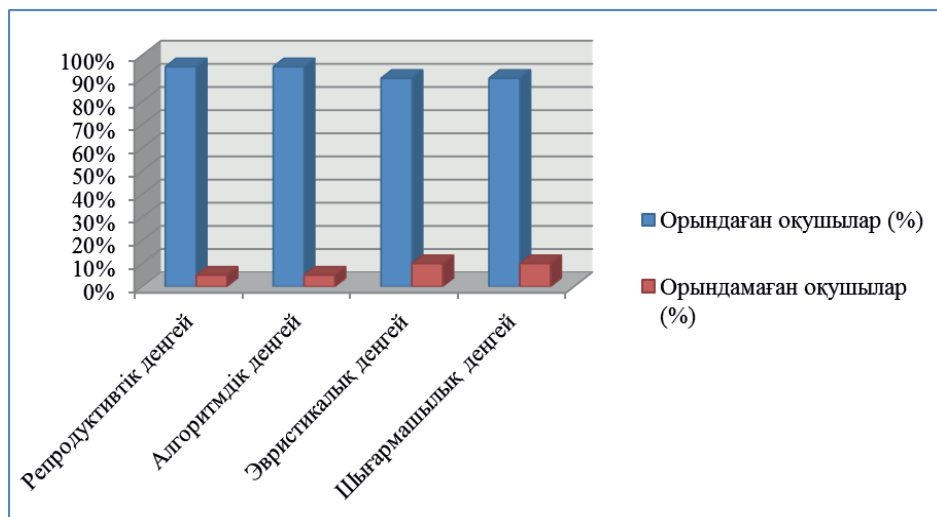
Эссе жазудың мәселелерін шешу мақсатында білім алушыларға жеті жаттығудан тұратын деңгейлік тапсырмалар орындатылды. Алдымен, білім алушыларға мына мәлімет баяндалды: «...Ақыл-кеңес сөздің өзі екі түрлі: көндіру және айныту... Ж.Дәдебаев деген ғалым Абай Құнанбайұлының төмендегі тармақтарында мақсатты түрде ақыл-кеңес сөздің екі түрі де қолданылғанын баяндайды...».

Эксперименттің нәтижелері төмендегідей болды:

5-кесте – Деңгейлік тапсырмалардың орындалу көрсеткіші

Тапсырма деңгейі	Орындаған оқушы саны
I деңгей	19
II деңгей	19
III деңгей	18
IV деңгей	18

1-диаграмма – Деңгейлік тапсырмалардың орындалуы(%)

5-кестеде әрі 1-диаграммада көрсетілгендей, оқушылардың 95%-ы I және II деңгей тапсырмаларын орындаған, екі оқушының III, IV деңгей тапсырмаларын орындай алмау себебі – мәліметті баяу қабылдауы. Сондықтан екі білім алушыға тапсырмалар қайта түсіндіріліп, үй тапсырмасы ретінде беріліп, орындалуы мұқият қадағаланғаны жөн. Өйткені Негізгі орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты бойынша оқушылардың өзін-өзі жетілдіруге талпынуы қарастырылуы тиіс.

Эксперименттің басты мақсаты шығармашылық деңгей тапсырмаларының орындалу сапасын айқындау болғандықтан, білім алушылардың жұмысы критерийлер арқылы тексерілді.

Эссе кіріспе бөлімінің критерийлері:

- авторлардың шығармаларында келтірілген мінез-қасиеттерді қолданады (1);
- маңызды деп білген басқа мінез-қасиетті келтіреді (2).

Эссе негізгі бөлімінің критерийлері:

- мінез-қасиеттерді санамалап жүйелейді, яғни ойды реттейтін қыстырма сөздерді пайдаланады (3);
- мінез-қасиетті таңдаудағы себепті түсіндіреді (4);
- эссе ұсынбасын дәлелдейді (5);

Эссе қорытынды бөлімінің критерийлері:

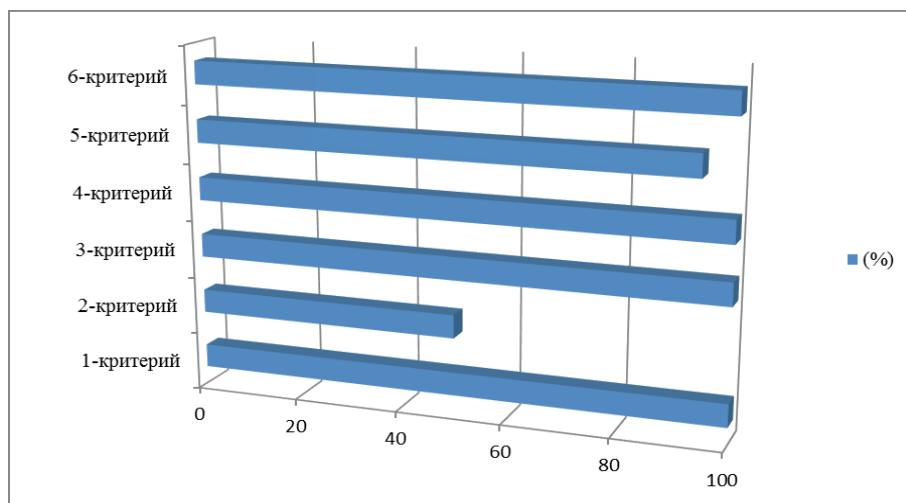
– эссенің кіріспе және негізгі бөліміне сәйкес түрде түйіндеп, қорытынды жазады (6).

Критерийлер диаграммада реттік санмен көрсетілді (2-диаграмма).

6-кесте – Критерийлерге сәйкес орындалуы

Белгіленген критерийлер	Орындаған білім алушылар
Шығармаларда көрсетілген мінез не қасиеттерді пайдалануы	18
Білім алушы маңызды санаған басқа мінез не қасиетті келтіруі	9
Қыстырма сөздерді қолдануы	18
Мінез не қасиетті таңдау себебін көрсетуі	18
Эссе ұсынбасын дәлелмен нақтылауы	17
Эссенің алғашқы екі бөліміне сәйкес түйіндеуі	18

2-диаграмма – Критерийлерге сәйкес орындалуы (%)

«Асыл мінездерді» кіріспе бөлімнің тезисінде оқушылар екі түрлі тәсілмен көрсеткен. Бірінші тәсіл – Жүсіп Баласағұн, Абай Құнанбайұлы өлеңдеріндегі тәсіл. Оқушы жұмысынан мысал: «...талап, еңбек, сабыр, шындық және әділдік». Білім алушы бұл қасиеттерді тезисте зат есім күйінде келтіргенмен, негізгі бөлімде сын есімге айналдырған: талапты, еңбекқор, сабырлы, шыншыл, әділетті. Мұнан оқушылардың жаттығуларды орындау барысында сөздің табын ауыстыру тәсілін меңгергенін байқауға болады.

Екінші тәсіл – Майқы би нақыл сөздеріндегі тәсіл. Оқушы жұмысынан мысал: «...ақылды, шыншыл, әділетті, сабырлы, жомарт». Яғни білім алушы сын есімдерді пайдаланған. Бұл қасиеттер тезисте қалай келтірілсе, негізгі бөлімде сол күйінде жазылған.

Қорыта айтқанда, жалпы білім беретін мектепте тиісті әдіснамаға сәйкес жүргізілген экспериментте оң нәтижеге қол жеткізілді. Өйткені шығармашылық

деңгейдің эссе жазу тапсырмасын орындаған білім алушылардың барлығы автор шығармасында тілге тиек етілген мінез-қасиеттерден ұсынбада пайдаланды; ойын реттеу мақсатында қыстырма сөздерді қолданды; ұсынбада көрсетілген мінез-қасиетті таңдау себептерін эссенің негізгі бөлімінде жаза алды. Оң нәтиже ретінде тағы эссе ұсынбасын дәлелдеуімен, эссенің кіріспе және негізгі бөліміне сәйкес түрде түйіндеп, қорытынды жазуымен негіздеуге болады.

Әрине, эссе жұмысын жазу барысында дәлелді дұрыс дәйектеу, нақыл сөздерден, мақал-мәтелдерден мысалдарды орынды келтіру маңызды-ақ. Десе де, шешімін табуға тиіс басты мәселе құрылымды сақтап, ойды ұсынба бойынша өрбіту болғандықтан, зерттеу экспериментінде сәйкесінше жазба жұмыстың құрылымының сақталуы мен ұсынбаның негізгі және қорытынды бөлімдерінде көрініс табуы тексерілді.

Төртінші деңгейдің тапсырмасын орындаған білім алушылардың төмендегідей жетістіктерін көрсетуге болады:

- шешендік өнердің ақыл-кеңес сөз деген түрін шешендік сөз үлгілері арқылы меңгерді;
- қарапайымнан күрделіге ұстанымына сай түрде құрастырылған төрт деңгейден тұратын тапсырмаларды орындады;
- айтар ойды қыстырма сөздермен реттеудің қаншалықты маңызды екенін ұқты;
- ұсынба эссе құрылымының іргесі екенін түсінді;
- бірнеше сөздің антоним мен синонимдерін үйрену арқылы сөздік қорын байыта түсті.

Қорытынды

Шешендік сөздер – қазақ халқының даналық әлемінің кілті ретінде аға буынның жас ұрпаққа қалдырған мұрасы, рухани құндылықтардың қоры әрі өмірлік тәжірибе негізінде адамшылықтың асыл құндылықтарымен ұштастыра қабылданған, көпшіліктің көңілінен шыққан шешімдердің жиынтығы. Сондықтан шешендік өнер теориясы, шешендік сөз үлгілері жас жеткіншектің бала кезінен қалыптасып келе жатқан шығармашылық ойлау дағдысын дамытуы, қисынды ойлаудың, ретін тауып сөйлеудің амал-тәсілдерін меңгертуі сөзсіз. Қажетті білім мен дағдыны меңгерту үшін ақыл-кеңес сөздің екі түрін оқушыларға шешендік сөз үлгілерінен мысал келтірумен қатар, оларға интерактивті жаттығуларды орындату қажет. Нәтижесінде білім алушылар пайымдау мәтініне жатқызылатын эссенің ұсынбасын, ұсынба негізінде негізгі, қорытынды бөлімдерін жазады. Солайша, эссе құрылымына қатысты оқушылар тап болатын қиындықтардың оңтайлы шешімі табылмақ.

Қорыта айтқанда, жазылым дағдысын қалыптастыруға тірек болатын жазба жұмыстарының бірі ретінде эссе оқушылардың таным көкжиегін кеңейтуге қозғау саларлық байламдармен көмкерілген ойдың ұшқырлығына, сөз мәдениетін қолданудың озық үлгісіне жол ашатын педагогикалық іс-әрекеттің оң нәтижесін көрсетеді. Эссе жазу барысында оқушылардың бойындағы жеке даралық психологиялық өзіндік ерекшеліктер қабілеттіліктер тұрғысынан

көрініс тауып, шығармашылық өнім беретін дағдылардың дұрыс бағытта дамуына көмектеседі. Сонымен қатар, шешендік сөздердің көркемдігін, шешендердің жеті өлшеп, бір кескен тұжырымды ойларын оқыту мақсатына сәйкес бүгінгі күн құндылығы тұрғысынан баға беру, талқылау себебімен білім алушылардың құндылықтар қоры да молая түспек. Action Research әдіснамасына негізделі жүргізілген тәжірибе бойынша шығармашылыққа қатысты деңгей тапсырмасын атқарған оқушылар ақыл-кеңес сөзді көндіру мақсатында қолдануды игерумен бірге, эссенің ұсынбасын кіріспеде нақтылап, негізгі бөлімде әрі қарай өрбітіп, қыстырма сөздермен ойларын реттей алды. Сондықтан шешендік өнер теориясын оқыту негізінде білім алушылардың эссе жазу дағдыларын дамыту тиімді әрі маңызды деп тұжырымдауға болады.

Әдебиеттер

«2023-2024 оқу жылында Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарындағы оқу-тәрбие процесінің ерекшеліктері туралы» әдістемелік нұсқау хат. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы ҰБА, 2023. – 104 б.

«Сыныптар бойынша жазба жұмыстарын жүргізуге қойылатын талаптар» әдістемелік ұсыным – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы ҰБА, 2022. – 163 б.

5-9-сыныптардың білім алушыларының пәндік және метапәндік дағдыларын дамыту үшін тапсырмалардың алуан типтері мен түрлерін әзірлеу бойынша әдістемелік ұсынымдар. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2023. – 48 б.

Arlene Holmes-Henderson, Janja Žrnar and Anne-Grete Kaldahl (2022). Rhetoric, oracy and citizenship: curricular innovations from Scotland, Slovenia and Norway (p. 253). *Literacy*. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/lit.12299>

Malikova A.M., Imanzhusyp R., Rakimzanova S.K. Cultural and value concepts in oratory // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences.Philosophy.Religion Series. 2023. – Vol. 142. – No. 1. – С. 211-224. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-211-224>

Paulien C. Meijer, Ronald A. Beghetto (2020). A review study about creativity in adolescence: Where is the social context? *Thinking Skills and Creativity*. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2020.100702>
Аристотель. Этика. Политика. Риторика. Афоризмы. – Москва: Эксмо, 2023. – 544с.

Әбу Насыр әл-Фараби. 10 томдық шығармалар жинағы. 5-том. Әлеуметтік философия. Этика. Эстетика. – Астана: Лотос – Астана, 2007. – 304 б.

Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.

Бартлетт С. Бертон Д. Білім берудегі зерттеулер. Кіріспе. – Алматы, 2020. – 464 б.

Дәдебаев Ж. Шешендік өнер теориясының негіздері: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 286 б.

Керімбекова Б., Мұқанова Ж. Қазақ әдебиеті. Жалпы білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2018. – 152 б.

Керімбекова Б., Мұқанова Ж. Қазақ әдебиеті. Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2019. – 256 б.

Кобдикова Ж.У. Технологизация учебного процесса в условиях применения ТТМСО, учебно-методическое пособие для педагогических кадров. – Алматы: Дайыр, 2020. – 381 с.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 4-том. / Құраст.: Н.Әшімбаева, Қ.Рысбергенова, Ж.Манкеева және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.

Қосымова Г. Қазақ шешендік өнерінің негіздері және тілдік танымы. – Алматы, 2005. – 296 б.

Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: «Жазушы», 2020

Қыдыршаев А.С. Шешендіктану: теориясы және практикасы. – Орал, 2012. – 230 б.

Мағыжанов К.І. Рухани уыз. Қазақ балалар фольклоры. – Алматы: Атамұра, 2023. – 272 б.

Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаевтың «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауы https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K23002023_1#z0

Оразбаева Ф. Тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Қазақ тілі, 2019. – 656 б.

С.Н. Байбеков, С.М. Шормакова, Э.М. Аязбекова. Ұлы Дала көне есептері және оның Бөлтірік шешен шығармашылығындағы көрінісі. // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ сериясы - BULLETIN of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series№2 (123)/2018, 64-69бб. <https://bulphil.enu.kz/index.php/main/article/view/586>

Төрөкүл Н. Даланың дара ділмарлары. – Алматы: ЖШС «Қазақстан», 2006. – 592 б.

References

Letter of methodological guidance” on the peculiarities of the educational process in secondary education organizations of the Republic of Kazakhstan in the 2023-2024 academic year”. - Astana: National Bank of the Republic of Kazakhstan named after I. Altynsarin, 2023. – 104 P.

Methodological recommendation “Requirements for writing work by classes” – Astana: National Bank of the Republic of Kazakhstan named after I. Altynsarin, 2022. – P. 163.

Methodological recommendations for the development of a wide variety of types and types of tasks for the development of subject and metaspecific skills of students of grades 5-9. - Astana: National Bank of the Republic of Kazakhstan named after I. Altynsarin, 2023. - 48 p.

Arlene Holmes-Henderson, Janja Žmavc and Anne-Grete Kaldahl (2022). Rhetoric, oracy and citizenship: curricular innovations from Scotland, Slovenia and Norway (p. 253). Literacy. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/lit.12299>

Malikova A.M., Imanzhysyp R., Rakimzanova S.K. Cultural and value concepts in oratory // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences.Philosophy.Religion Series. 2023. – Vol. 142. – No. 1 – - pp. 211-224. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-211-224>

Paulien C. Meijer, Ronald A. Beghetto (2020). A review study about creativity in adolescence: Where is the social context? Thinking Skills and Creativity. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2020.100702>

Aristotle. Ethics. Politics. Rhetoric. Aphorisms. - Moscow: Eksmo, 2023. - 544c.

“I don’t know,” he said. Collection of works in 10 volumes. Volume 5. Social philosophy. Ethics. Aesthetics. - Astana: Lotus-Astana, 2007 – - 304 P.

Baitursynov A. literary critic. Research and poems. - Almaty: Atamura, 2003. - 208 P.

Bartlett S. Burton D. research in education. Introduction. - Almaty, 2020 – - 464 P.

Dadebaev zh.fundamentals of The Theory of Public Speaking: monograph. - Almaty: Kazakh university, 2016 – - 286 P.

Kerimbekova B., Mukanova zh. Kazakh literature. Textbook for the 6th grade of a comprehensive school. - Almaty: School, 2018 – - 152 P.

Kerimbekova B., Mukanova zh. Kazakh literature. Textbook for the 9th grade of a comprehensive school. - Almaty: school, 2019 – - 256 P.

Kobdikova zh. U.technologization of the educational process in the conditions of the introduction of TTMC, a methodological approach for pedagogical personnel. - Almaty: Dayyr, 2020 – - 381 P.

Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 4. / Comp.: N. Ashimbayeva, K. Rysbergenova, zh. Mankeeva and others-Almaty, 2011. - 752 P.

Kosmova G. fundamentals of Kazakh oratory and linguistic knowledge. - Almaty, 2005 – - 296 P.

A complete two-volume collection of works by kunanbayuly A. - Almaty: “Writer”, 2020

Kydyrshaev A. S. Chechen studies: theory and practice. - Uralsk, 2012 – - 230 P.

Matyghanov K. I. Ruhani zhangyru. Kazakh children’s folklore. - Almaty: Atamura, 2023. – 272 P.

Address of the head of State K. K. Tokayev to the people of Kazakhstan “economic orientation of just Kazakhstan” https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K23002023_1#z0

Orazbayeva F. problems of Linguistics. - Almaty: Kazakh language, 2019 – - 656 P.

“I Don’t Think So,” She Said. Ancient accounts of the Great Steppe and its reflection in the work of the boltirik Chechen. // Bulletin of L. N. Gumilyov Eurasian National University. Philology series-BULLETIN of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series№2 (123)/2018, 64-69bb. <https://bulphil.enu.kz/index.php/main/article/view/586>

Turekul N. individual dilemmas of the Steppe. - Almaty: LLP “Kazakhstan”, 2006 – - 592 P.n (Kazakh)

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 79–95
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.827>

MPHTI: 14.07.01:

R.Zh. Ismanova, G.K. Akhmetova, 2024.
Zhanibekov University, Shymkent, Kazakhstan.
E-mail: ismanova.rabiga0310@okmpu.kz

SPEECH THERAPY AND THE BASICS OF NEUROPSYCHOLOGY

Ismanova Rabiga Zholdasovna – Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Pedagogy of Preschool Education and Training, Zhanibekov University, Shymkent, Kazakhstan, E-mail: ismanova.rabiga0310@okmpu.kz // <https://orcid.org/0000-0002-3917-0627>;
Akhmetova Gaukhar Kenzhebeyevna – Senior Lecturer of the Department of Special Pedagogy, Zhanibekov University, Shymkent, Kazakhstan, E-mail: akhmetova-gaukhar2501@okmpu.kz // <https://orcid.org/0000-0002-6939-1754>.

Abstract. The article mentions how necessary the level of neuropsychological knowledge of a speech therapist is in the work on speech therapy correction of children with speech disorders. Language is the main indicator of human development, and development is associated with the development of memory, attention, thinking, and mental abilities. Various parts of the human body, including the brain, occupy a special place in development. Neurology of language disorders after damage to the central nervous system, determination of how they are related to motor and cognitive abilities, neuropsychological features that determine the level of functioning of a child's mental functions, as well as the presence of certain disorders, to identify difficulties in learning, adaptation to the environment, communication, behavior of a child when working with children with speech disorders conclusions a speech therapist should also know. Since speech is the main higher mental function, neuropsychological correctional work is valuable as the main complement to correctional work. Because when a child experiences difficulties with fulfilling the requirements corresponding to his age in upbringing and training, this is due to his neuropsychological specifics. i.e. the necessary neuropsychological corrective work to strengthen the connections between the two hemispheres of the brain, necessary for harmonious mental activity, contributing to the energetic nutrition of the motor brain, increasing mental abilities and accelerating all mental processes, contribute to management, areas of his brain affect planning, programming and the acquisition of management response skills. It was noted that the problems identified on the basis of these methods, applied depending on the characteristics of children in special classes, require neuropsychological addition of knowledge and experience of a speech therapist. In the article, we focused on the competencies needed by specialists performing joint work of speech therapy and neuropsychology.

Keywords: neuropsychological principles in speech therapy, features of the cerebral cortex, high mental function

Р.Ж. Исманова, Г.К. Ахметова, 2024.

Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан.

E-mail: ismanova.rabiga0310@okmpu.kz

ЛОГОПЕДИЯ ЖӘНЕ НЕЙРОПСИХОЛОГИЯ НЕГІЗДЕРІ

Исманова Рабига Жолдасовна – педагогика ғылымдарының кандидаты, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, мектепке дейінгі тәрбиелеу және оқыту педагогика кафедрасының аға оқытушысы, Шымкент, Қазақстан, E-mail: ismanova.rabiga0310@okmpu.kz // ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3917-0627>;

Ахметова Гаухар Кенжебаевна – Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, арнайы педагогика кафедрасының аға оқытушысы, Шымкент, Қазақстан, E-mail: akhmetova-gaukhar2501@okmpu.kz // <https://orcid.org/0000-0002-6939-1754>.

Аннотация. Мақалада сөйлеу тілінде бұзылыстары бар балаларды логопедиялық тұрғыдан түзету жұмыстарындағы логопед маманның нейropsychологиялық білім деңгейінің қаншалықты қажет екендігі қарастырылады. Тіл адам дамуының негізгі көрсеткіші, ал даму есте сақтау, зейін, ойлау, ақыл-ой қабілетінің дамуымен байланысты. Адам ағзасының түрлі бөліктері, оның ішінде мидың дамудағы алатын орны ерекше. Орталық жүйке жүйесінің зақымдалуынан кейінгі тіл бұзылыстарының неврологиясы, қозғалыс пен когнитивті қабілеттерге қалай қатысы бар екенін анықтау, сөйлеу тілінде бұзылысы бар балалармен жұмыс жүргізуде баланың оқу, ортаға бейімделу, қарым-қатынасқа түсу, мінез-құлқындағы қиындықтарды анықтау үшін, баланың психикалық функцияларының жұмыс істеу деңгейін, сондай-ақ белгілі бір бұзылыстардың болуын анықтайтын нейropsychологиялық тұжырымдарды логопед те білуі керек. Сөйлеу негізгі жоғары психикалық функция болғандықтан нейropsychологиялық түзету жұмыстары – түзету жұмыстарына негізгі қосымша толықтыру ретінде құнды. Себебі бала тәрбие мен оқудағы жасына сай талаптарды орындауға қиналатын болса, ол оның нейropsychологиялық ерекшелігіне байланысты болады яғни, үйлесімді ақыл-ой белсенділігі үшін қажет мидың екі жарты шарының арасындағы байланысты нығайтуға, қозғалыс мидың энергетикалық қоректенуіне, ақыл-ой қабілетінің жоғарылауына және барлық психикалық процестердің жеделдеуіне ықпал етуде қажетті нейropsychологиялық түзету жұмыстары баланың өзін-өзі басқаруға, оның ми аймақтары жоспарлауға, бағдарламалауға және басқаруға жауап беру дағдыларын игеруге әсер етеді. Арнайы сыныптардағы балалардың ерекшеліктеріне орай қолданылатын осы әдістер негізінде анықталған мәселелер логопед маманның білімі мен тәжірибесін нейropsychологиялық тұрғыдан толықтыруды қажет ететіні байқалды. Мақалада логопедия мен

нейропсихологияның бірлескен жұмысын атқаратын мамандарға қажетті құзыреттіліктерге тоқталдық.

Түйін сөздер: логопедиядағы нейропсихологиялық принциптер, ми қыртысының ерекшеліктері, жоғары психикалық функция.

Р.Ж. Исманова, Г.К. Ахметова, 2024.

Южно-Казахстанский педагогический университет им. О. Жанибекова,
Шымкент, Казахстан.

E-mail: ismanova.rabiga0310@okmpu.kz

ЛОГОПЕДИЯ И ОСНОВЫ НЕЙРОПСИХОЛОГИИ

Исманова Рабига Жолдасовна – кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры педагогики дошкольного воспитания и обучения Южно-Казахстанского педагогического университета им. О. Жанибекова, Шымкент, Казахстан, E-mail: ismanova.rabiga0310@okmpu.kz, ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3917-0627>;

Ахметова Гаухар Кенжебаевна – старший преподаватель кафедры специальной педагогики Южно-Казахстанского педагогического университета им. О. Жанибекова, Шымкент, Казахстан, E-mail: akhmetova-gaukhar2501@okmpu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-6939-1754>.

Аннотация. В статье упоминается, насколько необходим уровень нейропсихологических знаний специалиста-логопеда в работе по логопедической коррекции детей с нарушениями речи. Язык является основным показателем развития человека, а развитие связано с развитием памяти, внимания, мышления, умственных способностей. Различные части человеческого тела, в том числе мозг, занимают особое место в развитии. Неврология языковых расстройств после поражения центральной нервной системы включает в себя определение взаимосвязи этих расстройств с двигательными и когнитивными способностями. Важными аспектами являются нейропсихологические особенности, которые определяют уровень функционирования психических функций ребенка, а также наличие определенных нарушений. Это необходимо для выявления трудностей в обучении, адаптации к окружающей среде, а также в общении и поведении ребенка. Все эти факторы должен учитывать логопед при работе с детьми с нарушениями речи. Поскольку речь является основной высшей психической функцией, нейропсихологическая коррекционная работа ценна как основное дополнение к коррекционной работе. Когда ребенок испытывает трудности с выполнением требований, соответствующих его возрасту в воспитании и обучении, это может быть связано с его нейропсихологической спецификой. В таких случаях необходимы нейропсихологические коррекционные работы, направленные на укрепление связей между двумя полушариями мозга. Это важно для гармоничной умственной деятельности и энергетического питания двигательного мозга. Коррекция способствует повышению умственных способностей и ускорению психических процессов, а также влияет на

управление различными областями мозга, что необходимо для планирования, программирования и формирования навыков реагирования. Было замечено, что проблемы, выявленные с помощью методов, применяемых в зависимости от особенностей детей в специальных классах, требуют нейропсихологического дополнения знаний и опыта специалиста-логопеда. В статье мы остановились на компетенциях, необходимых специалистам, выполняющим совместную работу логопедии и нейропсихологии.

Ключевые слова: нейропсихологические принципы в логопедии, особенности коры головного мозга, высокая психическая функция

Кіріспе. Әлемде адами фактордың бірінші орынға қойылуы заңды нәрсе. Адамзаттың өміріндегі күнделікті қажеттіліктер қоршаған орта мен қоғамның арасындағы байланыстың шиеленісе түскенін көрсетеді. Адам-қоғам-табиғат әрқашан бір-бірімен тығыз байланыста жүреді. Кейбір жағдайда қоғамда алдыңғы қатарға қойылып отырған мәселелер тәжірибе жүзінде қажетті дәрежеге жетпей жататыны да бар. Логопедияда да ерекше қарастыруды қажет ететін проблемалар аз емес. Сөйлеу тілінде бұзылысы бар балаларды оңалту-түзету жұмыстарындағы нәтижелер көрсеткішінің айтарлықтай дәрежеде болмауы да аландатар жағдай.

Логопедия психология, педагогика ғылымдарымен тығыз байланыста оқытылады. Психологиялық-педагогикалық диагностикаларымыз да баланың тіл бұзылысына бағыттала жүргізіледі. Ал тіл бұзылысы қайдан, неге, не себепті деген сұрақтарға жауап ретінде көбіне баланың қорытындыланған нәтижелер сараптамасына жүгінеміз. Осыдан келіп тіл бұзылыстарын түзету жұмыстарында тек сол сараптамаға ғана негізделген жаттығулар жүргізіледі. Логопед маманына осы ғана жеткілікті ме? Әлде қалай?

Адамның жан-жақты дамуының, өзін-өзі тануының негізгі көзі ол тіл, себебі тіл қарым-қатынас құралы. Адам қарым-қатынас арқылы дамитыны белгілі. Ғылыми зерттеулерде теориялық тұрғыдан негізделіп, тәжірибеде де іске асырылып жатқан нейропсихология қарқынды дамуда.

Нейропсихология - әртүрлі психикалық процестерді жүзеге асыруға мидың қатысы, мидың дамуындағы жарақаттар мен бұзылулардың әсері, мидың дамуы, балалық шақтың нейропсихологиялық ерекшеліктерін сонымен бірге адамның миының даму ерекшеліктері оның жеке басына және мінез-құлқына қалай әсер ететінін зерттейтін заманауи ғылым. Жалпы баланың дамуы танымдық қабылдауына - есте сақтау, зейін, ойлау, сөйлеумен байланысты. Ерекше білімге қажеттілігі бар балаларда психикалық дамудың тежелуі, тіл бұзылыстарының, сөйлеу тілінің кешігуі, зият бұзылыстары, ұсақ және жалпы моторикадағы бұзылыстар сынды қиындықтарға тап болған жағдайда нейропсихологиялық түзету оңалту әдістері өте қажет. Баланың дамуындағы айтар болсақ тәрбие мен оқудағы жасына сай талаптарды орындауға қиналатын болса, ол оның нейропсихологиялық ерекшелігіне байланысты болады. Себебі әр адамның миының өзіндік ерекшелігі, өзінше дамуы болатындығымен

түсіндіріледі. Ерекше білімге қажеттілігі бар балаларды да оқытуда біз осы мәселеге көп көңіл бөле бермейміз. Міне осы жерден нейропсихология мен логопедияның тығыз байланыста жұмыс жүргізу қажеттегі туындайды.

Зерттеу әдістері мен материалдары

нейропсихологиялық тексерудің нәтижелерін талдау және баланың клиникалық және психологиялық-педагогикалық сипаттамасымен салыстыру, ал нейропсихологиялық зерттеулерге сүйене отырып консультациялық жұмыс технологияларын игерту, баланың жалпы ойлау қабілетінің дамытудағы логопедиялық түзету жұмыстарын жүргізу, мидың зақымдалған функцияларын өтеуге бағытталған нейропсихологиялық әдістердің тиімділігін дәлелдеуге бағытталған әдістер қолданылды.

Көптеген жағдайларда кешенді тәсіл – нейропсихологтардың, логопедтердің, психотерапевттердің бірлескен жұмысы жақсы нәтиже береді. Олар бірге балаға өз проблемаларының барлық спектрін шешуге, нейропсихологиялық қана емес, эмоционалды, мінез-құлық қиындықтарын жеңуге көмектеседі: оқуды қаламау, құрдастарымен және ересектермен қарым-қатынас жасау проблемалары, сыныптағы жаман мінез-құлық, мазасыздық, қорқыныш және тағы басқалар.

Ми қыртысының қозғалтқыш аймақтарын дамытуға, үйлесімді ақыл-ой белсенділігі үшін қажет мидың екі жарты шарының арасындағы байланысты нығайтуға, қозғалыс мидың энергетикалық қоректенуіне, ақыл-ой қабілетінің жоғарылауына және барлық психикалық процестердің жеделдеуіне ықпал етуде қажетті нейропсихологиялық түзету жұмыстары баланың өзін-өзі басқаруға, оның ми аймақтары жоспарлауға, бағдарламалауға және басқаруға жауап беру дағдыларын игеруге әсер етеді. Дегенмен нейропсихология тек баланың жалпы және ұсақ моторикасын дамытумен ғана шектелмейді. Түзету аясында жұмыс психикалық функциялармен тікелей жүреді: есте сақтау, зейін, ойлау, сөйлеу, кеңістіктік көріністер. Бірте-бірте қарапайымнан күрделіге қарай жылжып, баланың жетістігіне сүйене отырып, маман оның барлық қиындықтарын зерттейді және жұмыс істейді.

Логопедияда тіл бұзылысы туралы зерттеу бағыттары бойынша балаларда сөйлеу дамуының бұзылуы және сөйлеу қабілетінің нашарлығы жиі кездесіні, сөйлеу қабілеттері тілдік дағдылардың өзгергіштігіне байланыстығы, балалардың тілдік профилін және сөйлеу мен тіл арасындағы байланысты тереңірек түсіну үшін стихиялық тілді және сөйлеуді егжей-тегжейлі талдауды қолдана отырып, зерттеулер жүргізу ұсынылады (Emma Everaert, et al, 2023)7

Сонымен бірге интегративті логопедиялық терапия хаттамасының мақсаты ауызша моторлық ынталандыруды, арнайы артикуляциялық және тілдің фонологиялық аспектілерін ынталандыру арқылы жүйке-психомоторлық дамуы бұзылған науқастарда сөйлеуді қалпына келтіруде және жақсартуға ықпал ететіндігі де аталады (Vania, et al, 2022) транскраниальды тұрақты тоқты пайдалану барысында да ғалымдар ми қыртысындағы белгілі бір бұзылыстарды

реттеу арқылы сөйлеу тілінде бұзылыстарды түзетудегі әсерін айта келіп, балалардың осы тобына арналған терапевттердің мақсаттары үш санатқа бөлінеді деп болжайды: балалардағы проблемалық аймақтар мен дағдыларды жою; функционалды маңызды дағдыларға қол жеткізу және оларды ауыстыру; және қолайлы қарым-қатынас ортасын құруда ересектерге қолдау көрсету. Нақты конфигурация баланың контекстімен және қажеттіліктерімен анықтау дұрыстығы көрсетіледі (Lydia Morgan, et al, 2019)

Балалардағы сөйлеудің ерекше бұзылыстары деп те аталатын сөйлеуді дамытудың бұзылуы ондаған жылдар бойы тұрақты ғылыми назарда болғанымен, бұл бұзылыстың табиғаты мен механизмдері түсініксіз болып қала береді. Ең бастысы, біз ерте жастағы басқа «кеш сөйлейтіндер» арасында шұғыл араласуды қажет ететін балаларды әлі де сенімді түрде анықтай алмаймыз және аутизм спектрінің бұзылуы сияқты психиатриялық құбылыстармен қатар жүретін аурулардың жоғары таралуын түсіне алмаймыз. Мұның негізгі себептерінің бірі- популяцияның гетерогенділігіне әкелетін дәстүрлі «алып тастау диагнозы». Балалардың ана тілін өздігінен меңгеруіне кедергі келтіретін көптеген нейробиологиялық даму бұзылыстары. Атап айтқанда, сөйлеу тілінің дамуының бұзылуына бағытталған зерттеулердің қазіргі жағдайына шолу сөйлеу мен ерте балалық шақта дамитын басқа да жоғары когнитивті функциялар, соның ішінде қабылдау, зейін және атқарушы функциялар арасындағы терең және жүйелі байланыстарды көрсетіп, сөйлеу нейробиологиялық қабілеттердің бірі ретінде қарастырылады және оның дамуының кешігуі басқа нейробиологиялық тапшылықтармен түсіндіріледі (Ekaterina Tomas, et al, 2018).

Алдыңғы зерттеулер тілдік қабілеттердің зейін мен мінез-құлықты реттеу үшін маңызды екенін көрсетті, бірақ толық анықтаған жоқ. Тілдік қабілеттер зейін тапшылығының гиперактивтілігінің бұзылуын және мінез-құлық бұзылыстарын, сондай-ақ субклиникалық мәселелерді түсінуге әсер етуі мүмкін (Isaac, et al, 2013).

Тілге бұрынғы көзқарастар оны салыстырмалы түрде оқшаулауда қарастырғанымен, қазіргі көзқарастар тілдің мотор функцияларына негізделгенін, жалпы мақсаттағы когнитивті жүйелердің бөлігі екенін және жалпы доменнің ресурстарына сүйенетінін көрсетеді. ОЖЖ зақымданғаннан кейін тіл бұзылыстарының неврологиясы туралы әлі де көп нәрсені түсіну керек, бірақ тіл бұзылыстарының қозғалыс пен когнитивті қабілеттерге қалай қатысы бар екенін анықтау керек (Maureen Dennis, 2010).

Сөйлеу қатысым құралы ретінде адамның ойлау қабілетіне енетін жоғары психикалық құбылыс яғни, ми құрылысының аймақтарындағы түрлі бөліктердің даму деңгейіне байланысты. Мидың сөйлеу белсенділігіне баланың жасерекшелігіне орай белгіленетін тіл нормаларының орындалу деңгейі мен тіл бұзылысындағы ерекшелікті анықтау нейробиологияға жүгінуді қажет етеді. Нейробиология мен логопедия арасындағы тығыз байланыс тіл бұзылыстарын түзету жұмыстарының да нақты және нәтижелі

жұмыс жүргізілуіне әсері мол. Сондықтан логопедиядағы нейропсихологиялық негіздерді зерттеу бағыты әлдеқайда көп және оларды болашақта талқылау өте өзекті.

Логопедия арнайы педагогика, арнайы психологиямен тығыз байланыста оқытылады. Көбінесе ерекше білімге қажеттілігі бар балалардың өзіндік психологиялық ерекшелігіне орай оқытылады осыған байланысты отандық арнайы психологияның өзекті мәселелері мен тұжырымдарын сипаттау, бұзылыстарды диагностикалау проблемаларын жіктеу, психикалық дизонтогенездің негізгі түрлерін қолдану, психологиялық тексеру процедурасын салыстыру, бұзылыстарды дифференциалды диагностикалау әдістері, құралдарын пайдалана отырып психологиялық қорытындылауын қорғау, ЕБҚ бар балалар мен тұлғаларға олардың ата-аналарына, педагогтерге кеңес беру әдістері бағалау, психологиялық профилактикалық жұмыстар туралы түсініктері кеңейіп, ғылыми көзқарастары қалыптасуын жоспарлай білу нәтижелері күтіледі. Ерекше білімге қажеттілігі бар балаларды тәрбиелеу-оқыту үрдісінде тек осы аталған нәтижелерді игеру логопедке жеткілікті ме, психологияны тереңдете білу үшін нейропсихологиялық бағыттағы білімін жаңғырта түсу үшін логопедке нейропсихология қажет пе деген сұрақ туындайды. Сөйлеу тілінде бұзылысы бар балаларға жүргізілетін түзету жұмыстары бұзылыстың феноменологиясына қарап жүргізіледі де ал ми механизміндегі бұзылыстың себеп факторлары анықталмай қалады да логопедтің кәсіби құзыреттілігін төмендетеді. Осыған байланысты логопед нейропсихологиялық факторларды негізге алмай сәтті жұмыс жүргізе алады ма, жүргізілген түзету жұмыстары нәтижелі, балаға ұтымды бола алады ма?

Себебі әлемдегі психологиялық-педагогикалық зерттеулерде түзету жұмыстарында баланың ерекшелігін тереңдей білу үшін нейропсихологиялық тұрғыдан диагностикалау құзыреттілігінің болуы қажет екені аталады.

Ғылыми тұжырымдар оналту мекемелеріндегі логопедтер мен нейропсихологтар арасындағы байланыс пен ынтымақтастыққа ықпал ететін кедергілер мен факторларды атап, бағалау мен араласудағы логопед пен нейропсихологтің болжамды рөлі, оқыту мен философиялық көзқарастардағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар, сонымен бірге келісілген тұжырымдар анықталды (Jeffrey C Wertheimer, Tresa M Roebuck-Spencer, Fofi Constantinidou, Lyn Turkstra, Marykay Pavol, Diane Paul). Мидың негіздерін және сөйлеу дамуының үш байланысты бұзылыстарының: оқу қабілетсіздігі, немесе даму дислексиясы, сөйлеудің бұзылуы, және сөйлеудің дыбыстық сүйемелдеуі бұзылыстарының генетикасын қарастырып дислексия, сөйлеудің бұзылуы фонологиялық бұзылулармен байланысты, бұл олардың сөйлеудің дыбыстық сүйемелдеуі бұзылыстарымен қатар жүретін патологиясын түсіндіруі үш бұзылыстың бір-бірімен байланысын түсінуге ықпал ететін нейропсихологиялық тұжырымда нақты жауап береді (Robin, et al, 2007), балалардағы сөйлеу тіліндегі бұзылыстарының белгілері туралы неғұрлым толық түсінік мида

өзгерістер қай жерде болады, керісінше, ми мен сөйлеуді модельдеу процесінде бұл процестің «бұзылуы» қашан болды? деген сұрақтарды сөйлеу мен тілді үйрену процесінің белгілі бір көрінісі деп болжауға болады, бұл өз кезегінде мидың даму процесін көрсетеді және бірнеше рет қайталанатын құрылымдық шешімдерге айналатын нақты динамикалық шешімдер алынады. Сондықтан мидың құрылымы мен қызметі арасындағы кері реакцияны қамтитын дәстүрлі тәсіл сөйлеу тілінде бұзылысы бар балаларда немесе афазиясы бар ересектерде клиникада байқалатын құбылыстарды қанағаттанарлық және дәйекті түрде түсіндіре алмайды (Pachalska, et al, 2007). Осыған байланысты логопедиялық түзету жұмыстары нейропсихологиялық тұрғыдан негізделгені дұрыс.

Сөйлеу тілінде бұзылыстары бар балаға жүргізілетін түзету жұмыстары нейропсихологиялық тәсілдермен негізделе жүргізілудің тиімділігі баланың тиісті мүмкіндіктерін ескере отырып және көптілді әлеуметтік-мәдени ортаның ерекшеліктеріне жағымды икемделуінде жақсы нәтиже болатыны аталады (Kozina, et al, 2018). Сөйлеу әрекетінің бастапқы бұзылыстары кеңейтілген экспрессивті сөйлеу немесе мәлімдеме ниеттен немесе ойдан басталады, екі процесс те бір жағынан күрделі мотивтердің пайда болу аппараты болып табылатын мидың фронтальды бөліктерінің қатысуын және екінші жағынан белсенді ниет немесе тұжырымдама құруды қажет етеді, Егер мәлімдеменің мотиві болмаса және дизайнның белсенді пайда болуы болмаса, өздігінен белсенді сөйлеу табиғи түрде пайда болмайды, айқын фронтальды синдромы бар науқастарға тән, оларда жалпы аспонтанизммен және адинамиямен бірге сөйлеу аспонтанизмі айқын көрінеді, ол өздігінен пайда болатын мәлімдемелердің болмауында да, олардың диалогтық сөйлеуі қойылған сұрақтарға тек пассивті және моносиллабты (кейде эхолоальды) жауаптармен шектелетіндігінде де көрінеді (Лурия, 2003). Мидың сол жақ жарты шарының премоторлы бөлімдерінің зақымдануы басқаларға интеллектуалды белсенділіктің бұзылуына әкеледі. Бұл бұзылулар барлық психикалық процестерді уақытша ұйымдастырудың қиындықтарымен сипатталатын премоторлы синдромның бөлігі болып табылады. Науқастардың бұл санатында қозғалыстардың «кинетикалық схемаларының» ыдырауы және бір қозғалыс актісінен екіншісіне ауысу қиындықтары ғана емес, сонымен қатар ойлау процесінің динамикасының бұзылуы байқалады бұл науқастарда динамикалық афазияның негізінде жатқан сөйлеу ниетін қолдану процесі ғана емес, сонымен қатар мәтіннің мағынасын түсіну үшін қажет сөйлеу құрылымдарын «бүктеу» процесі де бұзылады. Екі жағдайда да сөйлеу процестерінің динамикасының бұзылуы және нәтижесінде ауызша-логикалық ойлау динамикасының бұзылуы байқалады (Хомская, 2005). Нейропсихологиялық әдістердің әртүрлілігіне қарамастан, олардың барлығы төменде сипатталған принциптерді яғни, белгілі бір психикалық процесті немесе оның белгілі бір буынын зерттеуге басымдық беруі («функционалды сынақ» принципі), психикалық функциялардың зақымдалған буындарын анықтау үшін нейропсихологиялық әдістерді қолдану, нәтижелері бір-бірін нақтылайтын және толықтыратын бірнеше әдістерді

қолдана отырып, әрбір психикалық функцияны зерттеу, қызметтің түпкілікті нәтижесін ғана емес, сонымен қатар тапсырманы орындау процесін де міндетті түрде талдау, нейродинамикалық, операциялық, мотивациялық және реттеуші компоненттерге назар аудару қажет, анықталған бұзылулардың сапалық талдауының симптомдардың ауырлық дәрежесін сандық бағалаумен үйлесуі, әдістемені орындау процесінде бекіту мүмкіндігін көздейтін оқыту принципі мүмкіндік субъектінің іс-әрекет әдісін игеруі және оны ұқсас тапсырмаларда қолдануы, нейропсихологиялық тексеру кезінде алынған деректерді анамнез деректерімен және объективті клиникалық зерттеулермен салыстыру, субъектінің преморбидтік және жас ерекшеліктерін есепке алу, психикалық функциялар өз қызметін атқарудың әртүрлі деңгейлерінде, еріктілікте және афференттік байланыстардың әртүрлі құрамымен бағаланады, әдістеме материалы сенсбилизацияға мүмкіндік береді — орындалу қарқынын жеделдету, визуалды бақылауды алып тастау, қызмет көлемін ұлғайту, ынталандыру материалының бөлшектерін қиындатуды басшылыққа алады (Баулина, 2018).

Сөйлеу тілінің бұзылыстарын нейропсихологиялық жағынан қарастыруда біріншіден психикалық процестердің сарқылуының жоғарылауы, белсенділікке қосылудың баяулауы, шоғырлану мен зейінді бөлудің қиындауы, гиперактивтілік пен импульсивтіліктің талапқа сай болмауы байқалатын балалардың психикалық процестердің нейродинамикасын қамтамасыз ету яғни, жалпы белсенділік қабілетінің, ОЖЖ жалпы тонусын, қозу мен тежелу тепе-теңдігін сақтау, жалпы белсенділік қабілетін көрсету көрсеткішіне; үлкен жарты шарлардың артқы бөлімдерінің кортексінің қалыптаспауымен, екінші және үшінші өрістердің, ми мен жұлын аймағының қалыптасуының кешеуілдеуімен; жарты шар аралық өзара әрекеттесудің дамуындағы бұзылыстар, ерікті және мақсатты зейіннің болмауы, тез нәтиже алу қажеттілігі, тітіркенудің жоғарылауы, мидың эмоционалды белсендіру жүйесін сөйлеу арқылы ерікті реттеуімен алмастыру синдромдары бар балалардағы бұзылыстарды анықтау арқылы түзету бағытында жүргізіледі және мидың маңдай бөліктерінің моторлы, префронтальды қыртысының, алдыңғы маңдай қыртысының кортикальды және субкортикальды байланыстарымен анықталатын ерекшеліктерге негізделіп жүргізіледі.

Сөйлеу тілінде бұзылысы бар балалармен жұмыс жүргізуде баланың оқу, ортаға бейімделу, қарым-қатынасқа түсу, мінез-құлқындағы қиындықтарды анықтау үшін, мысалы, боялған заттарды өз бояуымен сәйкес қорапшаға салу, ол заттардың атын есте сақтау т.б. сынды жаттығулар орындату арқылы диагностика жүргізу нейропсихолог тарапынан орындалады да олардың нәтижелері бойынша нейропсихолог баланың жоғары психикалық функцияларының жұмыс істеу деңгейін, сондай-ақ белгілі бір бұзылыстардың болуын анықтайды. Дәл осындай жұмыстар логопед тәжірибесінде де қажет.

Сөйлеу тілінде бұзылыстары бар балалардың миының әртүрлі құрылымдарының үйлесімді дамуын ынталандыруға бағытталған мотор, тыныс алу жаттығулары, танымдық ойындар, есте сақтау, зейін, ойлауды

дамытуға арналған когнитивті тапсырмаларды қамтитын диагностикаға негізделген нейропсихологиялық түзету баланың дамуына тиімді әсер беретін ол 3 жастан 12 жасқа дейінгі мерзім. Осы аралықтағы баланың жалпы ойлау қабілетінің дамуы оның келешектегі бейімделу іс-әрекетіне ерекше әсер ететін мезгіл болғандықтан логопедиялық түзету жұмыстары мидың зақымдалған функцияларын өтеуге бағытталған нейропсихологиялық әдістер қолданылады. Негізгі жоғары психикалық функциялардың қалыптасуы; жарты шар аралық өзара әрекеттесу байланыстарын дамыту және оларды түзету; танымдық функциялардың дамуын ынталандыруға бағытталған нейропсихологиялық тәсіл түзету бағдарламасын толықтырады және онымен бірге жүзеге асырылады және сауатты сүйемелдеу стратегиясын құруға, бұзылыстың себебін анықтауға және баланы одан әрі оқыту үшін негізгі функцияларды қалыптастыруға көмектеседі.

Сөйлеудің физиологиялық негізі болып табылатын есту, көру, кинестетикалық, сонымен қатар ойлау операцияларын қалыптастырудың негізі болып табылатын нейропсихологиялық түзету әдістерін қолдану логопедтің жұмысында әртүрлі анализаторларды арнайы ынталандыруда тиімді.

Ерекше білімге қажеттілігі бар балалар арасында сөйлеу жүйесінің барлық негізгі компоненттерінің дыбыстық айтылу, фонематикалық процестер, сөздік қоры, сөйлеудің грамматикалық құрылымы, үйлесімді сөйлеу бұзылыстары жиі кездеседі ал сөйлеу негізгі жоғары психикалық функция болғандықтан нейропсихологиялық түзету жұмыстары түзету жұмыстарына негізгі қосымша толықтыру ретінде құнды. Сондықтан нейропсихология орнына емес онымен бірге іске асырылған дұрыс. Осы бағытта қолданылатын түрлі әдістер дыбыстарды түзетудің көп уақытты қажет ететін және ұзақ жолы, артикуляциялық гимнастикадағы және дыбыстарға арналған құрылымдарды құрудағы қиындықтарды, әртүрлі бұрмаланулар кезінде дыбыстарды шығаруды, айтудың және оларды түсінудің қиындықтарын, дизартрия кезінде механикалық көмекпен дыбыстарды қоюдағы ерекшеліктерін, қойылған дыбыстардың ұзақ уақыт автоматтандырылмауын, айтылым барысында дыбыстардың енгізілмей қалуын, просодия мен сөйлеудің нақтылығындағы бұзылыстарды, баланың сөйлеу тілінің дамуына әсер ететін саусақтардың нәзік қимылдарындағы бұзылыстарды, артикуляциялық-акустикалық дисграфияны түзету бағытында жүргізіліп жатыр. Арнайы сыныптардағы балалардың ерекшеліктеріне орай қолданылатын осы әдістер негізінде нейропсихологиялық тұрғыдан толықтыруды қажет ететіні жүргізілген анықтау экспериментінде байқалды.

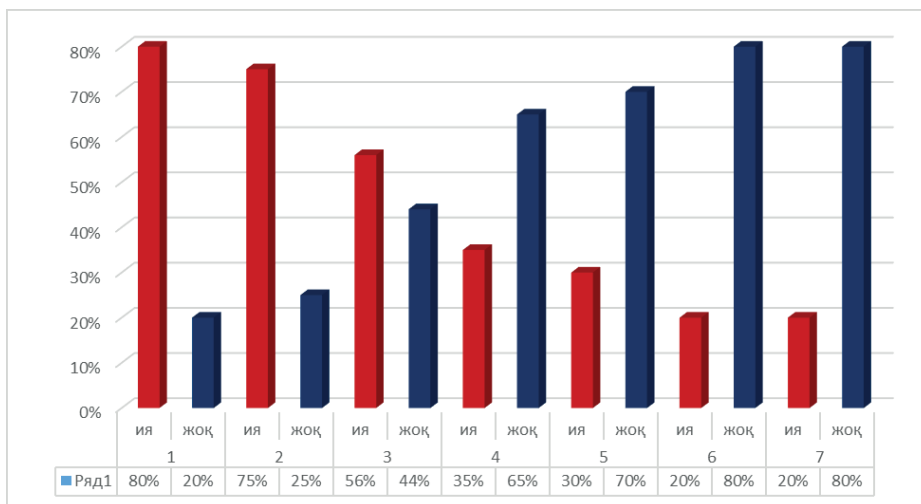
Эксперимент нәтижелері

Арнайы педагогика білім беру бағдарламасы бойынша білім алушылардан алынған сауалнама негізінде нейропсихология бойынша түсінігі мен білім деңгейі төмендегідей нәтиже көрсетті

Сауалнамаға 164 білім алушы қатысты

Кесте 1. Білім алушылардан алынған сауалнама

1		2		3		4		5		6		7	
балалар нейрорпсихологиясының теориялық негіздерін білесіз бе?		балалардың девиантты дамуына байланысты нейрорпсихологиялық диагностикалаудың негізгі принциптері мен әдістеріне талдау жасай аласыз ба?		адамның психикалық қызметін нейрорпсихологиялық талдауға негізделген түзету-дамыту сабақтарын құрудың негізгі принциптерін білесіз бе;		балаларды нейрорпсихологиялық тексеруден өткізу жолдарын білесіз бе?		түзету әдістемелерін дұрыс тандауды жүзеге асыру және сөйлеу тілінде бұзылыстары бар балалардың жеке (нейрорпсихологиялық) ерекшеліктерін барынша ескеретін дифференциалды және кешенді оқыту бағдарламаларын негіздеуді білесіз бе?		нейрорпсихологиялық тексерудің нәтижелерін талдау және баланың клиникалық және психологиялық-педагогикалық сипаттама сымын салыстыра аласыз ба?		Нейрорпсихологиялық зерттеу деректерін ескеріп отырып, СТЖД балаларға білім беруді қолдау мәселелері бойынша білім беру қатынастары субъектілерімен консультациялық жұмыс технологияларын игергенсіз бе?	
ия	жоқ	ия	жоқ	ия	жоқ	ия	жоқ	ия	жоқ	ия	жоқ	ия	жоқ
132	32	124	40	92	72	58	106	49	115	33	131	33	131

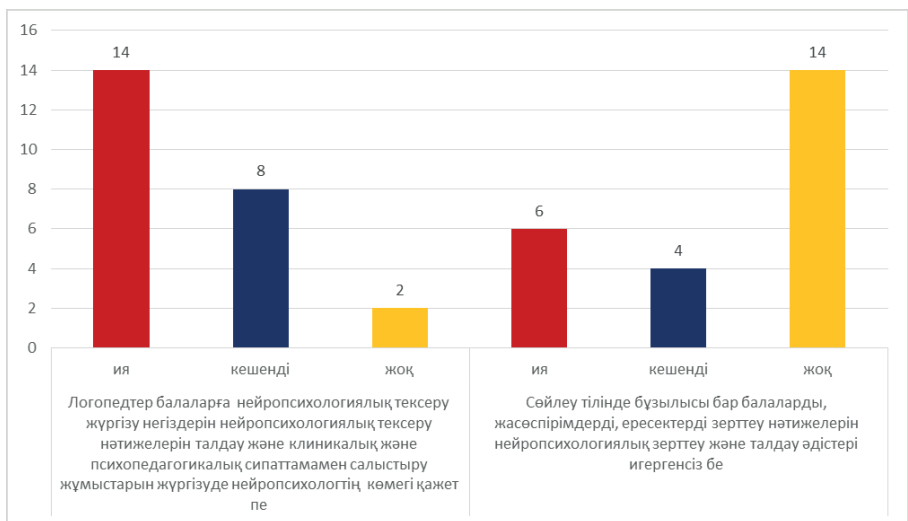
1-сурет - Сауалнама көрсеткіші

Нәтиже көрсетіп отырғандай болашақ логопедтер жеке нейрорпсихологиялық ерекшеліктерін барынша ескеретін дифференциалды және кешенді оқыту бағдарламаларын негіздеуді 70%, нейрорпсихологиялық тексерудің нәтижелерін талдау және баланың клиникалық және психологиялық-педагогикалық сипаттамасымен салыстыруды 80%, ал нейрорпсихологиялық зерттеулерге сүйене отырып консультациялық жұмыс технологияларын игеру бойынша 80% білім алушылардың білмейтіндігі көрініп отыр.

Анықтау экспериментін нақтылау үшін логопед мамандардан да сауалнама алдық. Сауалнамаға 24 логопед маманы қатысты

Кесте 2. Логопед мамандардан алынған сауалнама

Логопедтер балаларға нейропсихологиялық тексеру жүргізу негіздерін нейропсихологиялық тексеру нәтижелерін талдау және клиникалық және психопедагогикалық сипаттамамен салыстыру жұмыстарын жүргізуде нейропсихологтің көмегі қажет пе?			Сөйлеу тілінде бұзылысы бар балаларды, жасөспірімдерді, ересектерді зерттеу бойынша нейропсихологиялық зерттеу және талдау әдістері игергенсіз бе?		
ия	кешенді	жоқ	ия	кешенді	жоқ
14	8	2	6	4	14

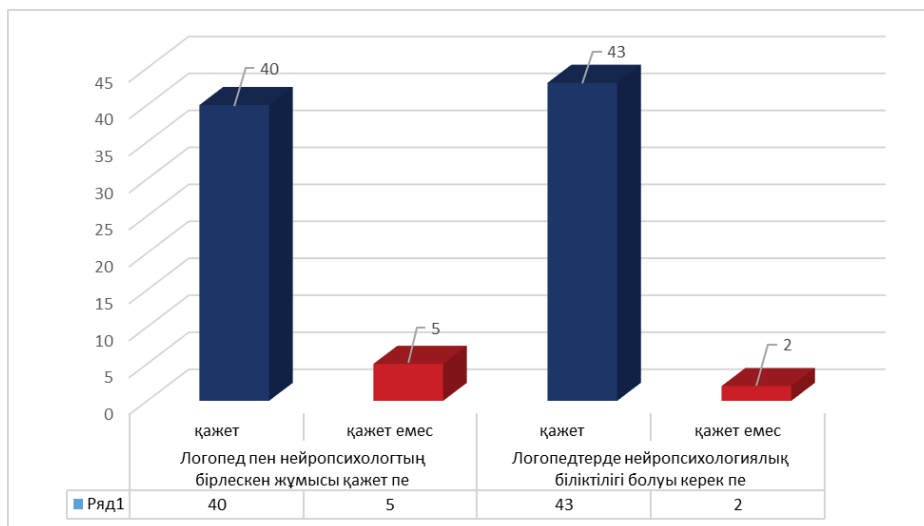
2-сурет – Мамандар көрсеткіші

Көріп отырғанымыздай логопед мамандардың 58% нейропсихологиялық тұрғыдан біліктілікті қажет етеді.

Логопедиялық түзету жұмыстардағы негізгі көмек ата-аналармен бірге жүргізілетін жұмыстар екені анық. Ата-аналардан да сауалнама алынды, 45 ата-ана қатысты.

Кесте 3. Ата-аналардан алынған сауалнама

Логопед пен нейропсихологтің бірлескен жұмысы қажет пе?		Логопедтерде нейропсихологиялық біліктілігі болуы керек пе?	
қажет	қажет емес	қажет	қажет емес
40	5	43	2

3-сурет – ата-аналар көрсеткіші

Талқылау және қорытынды

Осы нәтижелерді талдай келе жалпы логопед мамандарында нейропсихологиялық білімнің тек негізгі теориялық жағынан емес толық теориялық-практикалық тұрғыдан біліктілігі болу керек дегіміз келеді.

Йель университетінің профессоры Раул Блумның «Введение психологию» атты курсына қуаныш пен қайғы, сіздің естеліктеріңіз бен амбицияларыңыз, өзіңіздің ерік-жігеріңізді қабылдау – бұл жүйке жасушаларының және онымен байланысты молекулалардың қимылы, әрине, бұл жүйке жасушалары ол ми деген мәліметке де көңіл бөлгеніміз дұрыс. (Раул Блумның (<https://coursera.org/share/02ec49c0e7d6e29f4d8646cdf4aba1a2>, 2022)

Мида химиялық қосылыстардың, әртүрлі бөліктердің массасы бар, бірақ негізгі әсер ету орны, ойлауға әсер ететін бөлігі, негізгі мақсаты болып табылатын бөлігі нейрондар. Өйткені бәрі нейрондардан келеді, нейрондардың түрлеріне қарай адам организмінің түрлі бөліктеріндегі құбылыстар осы нейрондарға байланыстылығы аталады және түрлі функцияларды түрлерді тану, жүру, сөйлемдерді түсіну сияқты құбылыстарды анықтайтындығы зерттеледі. Осындай сөйлеу тілінде бұзылыстары бар балаларға жүргізілетін түзету жұмыстарында нейропсихологиялық зерттеулер тұжырымдарын негізге алу қажеттігі туындайды.

Осыған байланысты нейропсихологияның теориялық негіздерін біле отырып, балалар мен ересектерге нейропсихологиялық тексеру жүргізу; нейропсихологиялық тексеру нәтижелерін талдау және клиникалық және психопедагогикалық сипаттамамен салыстыруды; сөйлеу тілінде бұзылысы бар балаларды нейропсихологиялық зерттеу және талдау әдістерін қолдану арқылы түзету жұмыстарын баланың нейропсихологиялық ерекшеліктерін барынша

ескере отырып жүргізуді игертуге көңіл бөліну қажет және осы нәтижелерді негізге алатын пәндерді, атап өтсек, нейропсихология, нейропатология, педиатрия бағытындағы білім негізделу керек.

Логопед мамандарында невропатология мен дефектологияның байланысы, оқыту және тәрбиелеу механизмдерінің нейрофизиологиялық негіздеріне сүйене отырып даму, оқыту және тәрбиелеу арасындағы байланысы, жүйке жүйесінің эволюциясы, ұрық болып түзілуінен бастап, тіршілігінің соңына дейінгі барлық өзгерістердің жиынтығын, Ми өзін-өзі дамытатын жүйе ретінде, Маңызды функционалды жүйелерді дамыту, ағза ұрпағының денесіндегі бір тканьнің, немесе мүшенің күні бұрын немесе кешігіп жетілуінің жүйелік генезісі туралы ілімін, мидың жас эволюциясы, дамудың маңызды кезеңдері, жүйке жасушасының құрылымдық ерекшеліктері. орталық жүйке жүйесінде сау ми мен дене функцияларында маңызды рөл атқаратын екі *ми жартысы* арасындағы және ортасында орналасқан мидың кішкене бөлігі диэнсфалонның құрылымы мен маңызын, ми мен жұлынның мембраналары, асқазан жүйесі, жұлын-ми сұйықтығы: олардың маңызы, қан-ми тосқауылы. жоғары жүйке қызметінің түрлері; олардың психоневрология мен дефектологиядағы маңыздылығы туралы терең білімі мен тәжірибесі болу керек. Сөйлеу бұзылыстарын түзету кезеңінде, мысалы алалиямен ауыратын балалардағы генезисфонетикалық-фонематикалық және лексикалық-грамматикалық бұзылыстар себептерін түсіну, микроцефалия және гидроцефалия өткен нейроинфекцияның салдары ретінде екенін, экспрессивті және импрессивті сөйлеу, оқу және жазу, санау, практикалық функцияларды зерттеумен ұштастырыла жүргізілу керек. Сонымен бірге балалардың дифференциалды нейропсихологиясының принциптерін, балалардың девиантты дамуын нейропсихологиялық диагностикалаудың негізгі принциптері мен әдістері, адамның психикалық қызметін нейропсихологиялық талдауға негізделген түзету-дамыту сабақтарын құрудың негізгі принциптері, нейропсихологиялық тексерудің нәтижелерін талдау және баланың клиникалық және психологиялық-педагогикалық сипаттамасымен салыстыру, ерекше біліме қажеттілігі бар мектеп жасына дейінгі балалардың нейропсихологиялық тексеру және тексеру нәтижелерін талдау дағдылары, нейропсихологиялық зерттеу деректерін ескере отырып, ерекше білімге қажеттілігі бар балаларға білім беруді қолдау мәселелері бойынша білім беру қатынастары субъектілерімен консультациялық жұмыс технологиялары тақырыптары бағытындағы құзыреттілігі болу қажет. Бұл өте мұқтаж контингентке – сөйлеу қабілеті бұзылған балалар мен ересектерге уақтылы және заманауи білікті көмек көрсету үшін қажет. Педагогтерді даярлаудың мазмұны әдістемелік білімді, әдістерді шығармашылық бағытында қолдану тәжірибесі мен құндылық-эмоционалды қарым-қатынастың педагогикалық бейімделген жүйесі екені (Abiltayeva, et al, 2023), сонымен бірге кәсіби құзыреттілік болашақ маманның жеке басының дамуы мен өзін-өзі дамыту процесінде қалыптасатыны аталып (Kulekenova, et al, 2023), дидактикалық принциптердің жүйесі ғылымилық, жүйелілік, бірізділік, саналылық,

белсенділік, көрнекілік, беріктік, түсініктілік, ынталандыру, ізгілендіру, теория мен тәжірибе бірлігі, оқытудың топтық және жеке түрлерін тиімді пайдалану сияқты принциптер оқыту үдерісінің басты қағидалары болып қала беретіні ғалымдар тұжырымдарында көрсетіледі (Zholmakhanova, et al, 2022).

Жалпы, зерттеудің соңғы нәтижелерін талдау сараланған нәтижелердің тиімділігін дәлелдеу негізінде айқындалған баланың тиісті мүмкіндіктерін ескере отырып жүргізілетін түзету жұмыстарын нейропсихологиялық тұрғыдан толықтыруды қажет етілу тенденциясы ерекше білім беруге қажеттілігі бар балаларға және олардың ата-аналарына логопедиялық, психологиялық-педагогикалық тұрғыдан қажеттілікті анықтайды және сөйлеу тілінде бұзылыстары бар балалардың мен ата-аналарға педагогикалық қолдау көрсетуде маманның нейропсихологиялық біліктілігінің нақтылана түсуіне тиімділігі туралы зерттеулер жүргізілу керектігі анықталды.

Әдебиеттер

Эмма Эверарт, Айрис Селтен, Тессель Бурма, Майкл Хоубен, Джейкоб Ворстман, Эстер де Уайльд, Дезире Дерксен, Сара Хаверкамп, Фрэнк Вейнен, Эллен Герритс. Языковой профиль детей дошкольного возраста с синдромом делеции 22q11.2 и взаимосвязь с разборчивостью речи // American journal of speech-language pathology, исследовательская статья 11 января 2023 года. https://doi.org/10.1044/2022_AJSLP-21-00328

Ванья Л.К. Карвалью Лима , Камила Космо , Клебер Б. Лима , Мариана А. Мартинс , Сьюлин Г. Росси , Луанда А. Колланж Греко , Мауро Музкат , Клара Р. Брандан де Авила Нейромодуляция: протокол комбинированной терапии для реабилитации речи у ребенка с церебральным параличом 2022 января;29:10-15. DOI: 10.1016/j.jbmt.2021.09.002 pubmed.ncbi.nlm.nih.gov

Лидия Морган, Джули Маршалл, Сэм Хардинг, Дэй Пауэлл, Ивонн Рен, Джейн Коуд, Сью Рулстоун, «это зависит»: характеристика речевой терапии для детей дошкольного возраста с нарушениями речи и языка в процессе развития // МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ЯЗЫКА И КОММУНИКАЦИИ. РАССТРОЙСТВА. международный общественный разлад. ноябрь-декабрь 2019; 54(6): 954-970. www.ncbi.nlm.nih.gov

Екатерина Томас, Констанс Виссерс. За кулисами расстройства развития речи: время вернуть нейропсихологию на сцену //Front Hum Neurosci. 2018; 12: 517.

Опубликовано онлайн 9 января 2019 года. doi: 10.3389/fnhum.2018.00517. www.ncbi.nlm.nih.gov

Айзек Т. Петерсен, Джон Э. Бейтс, Брайан М. Д'Онофрио, Клэр А. Койн, Дженнифер Э. Лэнсфорд, Кеннет А. Додж, Грегори С. Петтит, Кэрл А. Ван Халле. Языковые способности предсказывают развитие проблем с поведением у детей //J Abnorm Psychol. 2013, май; 122(2): 542-557. doi: 10.1037/a0031963. www.ncbi.nlm.nih.gov

Морин Деннис. Нарушения речи у детей с поражением центральной нервной системы //J Clin Exp Neuropsychol. Апрель 2010; 32(4): 417-432. doi: 10.1080/13803390903164355 www.ncbi.nlm.nih.gov

Джеффри К. Вертхаймер, Треза М. Робак-Спенсер, Фофи Константииду, Лин Туркстра, Мэри Кей Павол, Диана Пол Сотрудничество между нейропсихологами и логопедами в реабилитационных учреждениях PMID: 18815504 DOI: 10.1097/01.NTR.0000336840.76209.a1 pubmed.ncbi.nlm.nih.gov

Робин Л. Питерсон, Лорен М., Макрат, Шелли, Д.Смит, Брюс Ф. Пеннингтон Нейропсихология и генетика нарушений речи, языка и грамотности 2007 июнь; 54(3): 543-61, vii. doi: 10.1016/j.pcl.2007.02.009. DOI: 10.1016/j.pcl.2007.02.009 pubmed.ncbi.nlm.nih.gov

Пончальска Мария, Ястржембовская, Гражина, Липовская, Малгожата, Пуфаль, Анна. Специфические нарушения речи: нейропсихологические и нейролингвистические аспекты. 2007/01/01 VL - 5. JO - Acta Neuropsychologica. Э-Э... www.researchgate.net C. 131-154

Козина Б., Борисова Е.Ю., Данилова О.В., Корякова Е.В. Нейропсихологическая диагностика и коррекция в обучении детей с ограниченными возможностями дошкольного возраста // Международная конференция по образованию, социальным и гуманитарным наукам, 2018. - Дубай, ОАЭ ISBN: 978-605-82433-3-0 252

Лурия А. Р. Основы нейропсихологии. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — М.: Издательский центр «Академия», 2003. — 384 стр.

Хомская Е. Д. Нейропсихология: 4-е издание. — СПб. Питер, 2005. — 496 стр.

Баулина М.Е. Нейропсихология: учебник для вузов / М.Е. Баулина. — М.: Издательство ВЛАДОС, 2018. — 391 стр.

Абильтаева А., Жумагулова Ж., Мамбетова Л. Тенденции профессиональной подготовки будущих учителей биологии на основе интеграции ssn 1991-34941. 2023 вестник Национальной академии наук Республики Казахстан issn 1991-3494 том 1, номер 401 (2023), 99-100p <https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.424> гтамр 14.01.11

Кулеkenова Ж.Г., Ешимбетова З.Б., Б.Н. Агабекова Б.Н., Акимбекова Ш.А. Обучение иностранному языку в развитии профессиональной компетентности магистрантов // issn 1991-34941. 2023 Бюллетень Национальной академии наук Республики Казахстан issn 1991-3494 том 1, номер 401 (2023), 190-200 <https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.431> удк 378:80/81. 199p.

Жолмаханова А., Карбозова Б., Рыбина Е. Научно-методические аспекты преподавания воспоминаний эмигрантов. Вестник Национальной академии наук Республики Казахстан ISSN 1991-3494, Том 5, номер 399 (2022), 58-67 <https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.358> UDK 551.3, 528.8.59с.

References

Emma Everaert, Iris Selten, Tessel Boerma, Michiel Houben, Jacob Vorstman, Hester de Wilde, Desiree Derksen, Sarah Haverkamp, Frank Wijnen, Ellen Gerrits. The language profile of preschool children with 22q11.2 deletion syndrome and the relationship with speech intelligibility // American journal of speech-language pathology research article 11 jan 2023. https://doi.org/10.1044/2022_AJSLP-21-00328

Vania L C Carvalho Lima , Camila Cosmo , Kleber B Lima , Mariana A Martins , Suellen G Rossi , Luanda A Collange Grecco , Mauro Muzskat , Clara R Brandão de Ávila Neuromodulation: a combined-therapy protocol for speech rehabilitation in a child with cerebral palsy. 2022 Jan;29:10-15. DOI: 10.1016/j.jbmt.2021.09.002 pubmed.ncbi.nlm.nih.gov

lydia Morgan, Julie Marshall, Sam Harding, Daye Powell, Yvonne Wren, Jane Coad, Sue Roulstone it depends. Characterizing speech and language therapy for preschool children with developmental speech and language disorders// INTERNATIONAL JOURNAL OF LANGUAGE & COMMUNICATION DISORDERS. int j lang commun disord. 2019 nov-dec; 54(6): 954–970. www.ncbi.nlm.nih.gov

Ekaterina Tomas Constance Vissers Behind the Scenes of Developmental Language Disorder: Time to Call Neuropsychology Back on Stage//*Front Hum Neurosci*. 2018; 12: 517. Published online 2019 Jan 9. doi: 10.3389/fnhum.2018.00517. www.ncbi.nlm.nih.gov

Isaac T. Petersen, John E. Bates, Brian M. D'Onofrio, Claire A. Coyne, Jennifer E. Lansford, Kenneth A. Dodge, Gregory S. Pettit, Carol A. Van Hulle. Language Ability Predicts the Development of Behavior Problems in Children//*J Abnorm Psychol*. 2013 May; 122(2): 542–557. doi: 10.1037/a0031963. www.ncbi.nlm.nih.gov

Maureen Dennis. Language disorders in children with central nervous system injury//*IJ Clin Exp Neuropsychol*. 2010 Apr; 32(4): 417–432. doi: 10.1080/13803390903164355 www.ncbi.nlm.nih.gov

Jeffrey C Wertheimer, Tresa M Roebuck-Spencer, Fofi Constantinidou, Lyn Turkstra, Marykay Pavol, Diane Paul Affiliations expand. Collaboration between neuropsychologists and speech-language pathologists in rehabilitation settings PMID: 18815504 DOI: 10.1097/01.HTR.0000336840.76209.a1 pubmed.ncbi.nlm.nih.gov

Robin L Peterson , Lauren M, McGrath, Shelley, D. Smith, Bruce F. Pennington Neuropsychology and genetics of speech, language, and literacy disorders 2007 Jun;54(3):543-61, vii. doi: 10.1016/j.pcl.2007.02.009. DOI: 10.1016/j.pcl.2007.02.009 pubmed.ncbi.nlm.nih.gov

Pachalska, Maria, Jastrzębowska, Grażyna, Lipowska, Malgorzata, Pufal, Anna. Specific language impairment: Neuropsychological and neurolinguistic aspects. 2007/01/01 VL - 5. JO - Acta Neuropsychologica. ER - www.researchgate.net P. 131-154

B. Kozina , E. Y. Borisova , O. V. Danilova , E. V. Koryakova Associate Professor, Mari State. Neuropsychological diagnostics and correction in learning for children with disabilities of preschool AGE7// International Conference on Education, Social Sciences and Humanities, 2018. - Dubai, U.A.E. ISBN: 978-605-82433-3-0 252

Luria A. R. Fundamentals of neuropsychology. Study guide for students. higher. studies. institutions. — M.: Publishing center “Academy”, 2003. — 384 p.

Chomskaya E. D. Neuropsychology: 4th edition. — SPb. Peter, 2005. — 496 pages

Baulina M.E. Neuropsychology: textbook for universities / M.E. Baulina. — M.: VLADOS Publishing House, 2018. — 391 p.

A.Abiltayeva, K. Zhumagulova, L. Mambetova. Trends in the professional training of future biology teachers based on integration ssn 1991-34941. 2023 bulletin of national academy of sciences of the republic of Kazakhstan issn 1991-3494 volume 1, number 401 (2023), 99-100p <https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.424> $\text{\textcircled{R}}$ amp 14.01.11

ZH.G. Kulekenova, Z.B. Yeshimbetova, B.N. Agabekova2, SH.A. Akimbekova Foreign language education in the development of undergraduates’ professional competence // issn 1991-34941. 2023bulletin of national academy of sciences of the republic of Kazakhstan issn 1991-3494 volume 1, number 401 (2023),190-200<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.431>удк 378:80/81. 199p.

A. Zholmakhanova, B. Karbozova, E. Rybina. Scientific and methodical aspects of teaching emigrant memories. Bulletin the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan ISSN 1991-3494 Volume 5, Number 399 (2022), 58-67 <https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.358>UDK 551.3, 528.8.59p.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 96–108
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.828>

UDC 377.131.11

L. Kazykhankyzy^{1*}, D. Babakhanova², 2024.

¹Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Turkistan, Kazakhstan;

² Abay School-lyceum, Turkistan, Kazakhstan.
E-mail: lazura.kazykhankyzy@ayu.edu.kz

FUTURE ENGLISH TEACHERS' USE OF SELF-REGULATED LEARNING STRATEGIES IN DEVELOPING LANGUAGE PROFICIENCY

Kazykhankyzy Lazura – PhD, Assist. Prof. at Foreign Languages Teaching Department of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan, E-mail: lazura.kazykhankyzy@ayu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-4155-6430>;

Babakhanova Dana – Master of Philological Sciences, English language teacher at Abay School-lyceum, Kazakhstan, Turkistan. E-mail: babakhanova.dana@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6358-706X>.

Abstract. One of the main goals of education is to develop students' ability to learn on their own. To achieve this, students need to develop effective self-regulation strategies in learning. Self-regulation plays a major role in learning English for achieving setting goals. It is significant to monitor and control the behaviors and motivation in the learning process. The purpose of this study was to explore English pre-service teachers' use of self-regulated learning strategies in developing language proficiency. The participants were 70 undergraduate students enrolled at the Foreign Languages Teaching Department of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University in Turkestan. This study used a quantitative descriptive research design. A survey method using a questionnaire was used to collect necessary data and analyzed descriptively using Statistical Package for Social Sciences (SPSS) version 23.0. The result of this study showed that pre-service teachers use different types of self-regulated learning strategies in different situations. The record-keeping and monitoring strategies were found to be used more often than the strategies such as rehearsal and memorization, seeking social assistance, goal setting and planning, seeking opportunities to practice English and self-consequences strategies. The results of the present study might be useful for pre-service as well as in-service teachers in making decisions to use different types of self-regulation strategies in language classrooms.

Keywords: self-regulation, EFL pre-service teachers, self-regulated learning strategies, quantitative research, survey, foreign languages teaching.

Л. Қазыханқызы^{1*}, Д. Бабаханова², 2024.

¹Қожа Ахмет Яссауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан;

² Абай атындағы мектеп-лицей, Түркістан, Қазақстан.
E-mail: lazura.kazykhankyzy@ayu.edu.kz

БОЛАШАҚ АҒЫЛШЫН ТІЛІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ БІЛІМ АЛУДА ӨЗІН-ӨЗІ РЕТТЕУ СТРАТЕГИЯЛАРЫН ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ТІЛДІК ҚАБІЛЕТІН ДАМУ

Қазыханқызы Лазура – PhD, Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Филология факультеті, Педагогикалық шетел тілдері кафедрасының қауым. проф.м.а., Түркістан, Қазақстан, E-mail: lazura.kazykhankyzy@ayu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-4155-6430>;

Babakhanova Dana – Филология ғылымдарының магистрі, Абай мектеп-лицейінің ағылшын тілі мұғалімі, Түркістан, Қазақстан. E-mail: babakhanova.dana@gmail.com.

Аннотация. Білім берудің басты мақсаттарының бірі – оқушылардың өздігінен білім алу қабілетін дамыту. Бұл мақсатқа жету үшін оқушылар оқуда өзін-өзі реттеудің тиімді стратегияларын дамытуы қажет. Алға қойған мақсаттарға жету үшін ағылшын тілін үйренуде өзін-өзі реттеу үлкен рөл атқарады. Оқу процесінде мінез-құлық пен мотивацияны бақылау өте маңызды. Бұл зерттеудің мақсаты болашақ ағылшын тілі мұғалімдерінің тілді меңгеруде өзін-өзі реттейтін оқыту стратегияларын пайдалануын зерттеу болды. Қатысушылар Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің педагогикалық шетел тілдері бөлімінде білім алып жатқан 70 студент болды. Бұл зерттеуде сандық сипаттамалық зерттеу дизайны қолданылды. Қажетті деректерді жинау үшін сауалнама әдісі қолданылды және Әлеуметтік ғылымдарға арналған статистикалық пакеттің (SPSS) 23.0 нұсқасы арқылы сипаттамалық талдау жасалды. Бұл зерттеудің нәтижесі болашақ ағылшын тілі мұғалімдері әртүрлі жағдайларда өзін-өзі реттейтін түрлі оқыту стратегияларын қолданатынын көрсетті. Қайталау және есте сақтау, әлеуметтік көмек іздеу, мақсат қою және жоспарлау, ағылшын тілін тәжірибеде қолдану мүмкіндіктерін іздеу және өзіндік салдарлар стратегияларына қарағанда, есепке алу және бақылау стратегиялары жиі қолданылатыны анықталды. Осы зерттеудің нәтижелері ағылшын тілі сыныптарында өзін-өзі реттеудің әртүрлі стратегияларын қолдану туралы шешім қабылдауда қызметке дейінгі мұғалімдерге де, қызметтегі мұғалімдерге де пайдалы болуы мүмкін.

Түйін сөздер: өзін-өзі реттеу, EFL даярлық мұғалімдері, өзін-өзі реттейтін оқыту стратегиялары, сандық зерттеу, сауалнама, шет тілін оқыту.

Л. Казыханкызы^{1*}, Д. Бабаханова², 2024.

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмета Ясави, Туркестан, Казахстан;

² Школа-лицей имени Абая, Туркестан, Казахстан.
E-mail: lazura.kazykhankyzy@ayu.edu.kz

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СТРАТЕГИЙ САМОРЕГУЛИРОВАНИЯ В РАЗВИТИИ ЯЗЫКОВОГО МАСТЕРСТВА БУДУЩИМИ УЧИТЕЛЯМИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Одной из основных целей образования является развитие у обучающихся способности самообучения. Для этого обучающимся необходимо развить эффективные стратегии саморегулирования в обучении. Саморегулирование играет важную роль в изучении английского языка для достижения поставленных целей. Важно отслеживать и контролировать поведение и мотивацию в процессе обучения. Целью данного исследования было изучение использования будущими учителями английского языка стратегий саморегулирования в обучении для развития языковых навыков. Участниками были 70 студенты бакалавриата, обучающихся на факультете преподавания иностранных языков Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмета Ясави в Туркестане. В данном исследовании использовался количественный описательный исследовательский дизайн. Метод опроса с использованием анкеты использовался для сбора необходимых данных и был проанализирован с помощью статистического пакета для социальных наук (SPSS) версии 23.0. Результат данного исследования показал, что будущие учителя используют различные типы стратегий саморегулирования в обучении в разных ситуациях. Было обнаружено, что стратегии ведения записей и мониторинга используются чаще, чем такие стратегии, как повторение и запоминание, поиск социальной помощи, постановка целей и планирование, поиск возможностей для практики английского языка и стратегии самопоследствий. Результаты настоящего исследования могут быть полезны как для будущих, так и для нынешних учителей при принятии решений об использовании различных типов стратегий саморегулирования в языковых классах.

Ключевые слова: саморегулирование, будущие преподаватели английского языка как иностранного, стратегии саморегулируемого обучения, количественное исследование, опрос, преподавание иностранных языков

Introduction. One of the main purposes of the education is to teach students how to learn in learning. To reach this purpose, the teachers need to teach the required knowledge, skill and also effective and suitable teaching strategies. Self-regulated learning is an active process through which students control their behaviors, motivation and set goals to achieve desired outcomes in their learning process.

With the help of self-regulated learning strategies students can achieve higher results in their learning process, as they control and monitor their own learning process. Teachers' duty is to teach learners the skills, knowledge and strategies for the purpose of reaching the aim in learning process. Students' duty is to retain the skills, knowledge and strategies that help them to be skilled long-term students. These processes connected to Zimmerman's self-regulated learning theory which he introduced in 1980s (Nejabati, 2015). With the help of self-regulation students realize, what they are capable of and what they are not capable of in learning. Students know their own strength and weaknesses with the help of self-regulated learning strategies. From 1980's several educational realms have been investigated the self-regulated learning (Palalas, 2020). Anthony et al. (2020) suggested to aid students to learn effective self-regulated learning strategies by using them in the classroom by the teachers themselves.

Over the past 20 years, self-regulated learning has become an essential factor for the learners. Self-regulation strategies are considered as one of the personal skills. To develop their personal skills, for the purpose of being successful in their lives, learners should be able to memorize, understand and manage (Denat et al., 2017). Many students do not know how to study and how to control their learning, because they do not learn self-regulated learning strategies in school. Many students enter university without knowing how to study effectively. Students need to be familiar with self-regulated learning strategies for the purpose of using these strategies not only in their study but also in everyday life. That is why teachers need to teach them to facilitate their students' learning process. According to Qadaristin (2021) students should be familiar with self-regulated learning strategies from elementary school, and teachers should not only pay attention to content but also to the process of learning. Students who are able to use self-regulated strategies are able to manage their time; therefore, they do not waste their time for useless things. Self-regulated learning is pliant and flexible, and students can make their own repertory of strategies. Self-regulated learning helps students to regulate their own behavior. For example: to ask help from their teachers, to create a peaceful place for study and to switch their phone off, since they cannot concentrate their attention to study.

According to Zimmerman's theory self-regulated learning contains 3 phases. They are planning, performance and self-reflection. Firstly, students investigate a given task, then define aims and plan it, how to achieve the aims in the planning phase. Then in second performance phase students perform tasks and use self-control strategies to be motivated to complete the task. At the last third self-reflection phase students evaluate how they executed the task (Qadaristin, 2021). In self-regulation "the learner is in charge" (Winne, 2018, as cited in Lawson et al., 2019, p.40). This means that in self-regulation the learner is senior person, and the learner take responsibility of their own learning. According to Fauzi et al. (2018) self-regulated students will take responsibilities in their own learning process. Students will be aware of their own obligations concerning when and what they should study with the aid of self-regulation (Shing, 2020).

Obviously, for university students the role of self-regulated learning is significant. As, university students should be responsible for their own learning. Moreover, a student who has low self-regulated learning is less successful than a student who has high self-regulated learning (Xiao et al., 2019). To increase knowledge students, need to practice self-regulated learning skills, that's why it is important to support self-regulated learning at university (Waluyo, 2018). Moreover, self-regulated learning cannot develop automatically. Therefore, teachers have crucial role, since they can teach self-regulated learning and support their students (Manso-Vázquez et al., 2018). Schunk et al. (2013) in their study indicated that if self-regulatory processes connect with academic content, students will know the usage of these processes in learning. Students who apply self-regulated learning strategies become independent students, because they know which strategies is useful and effective as they control their own learning process.

Self-regulation enhances the quality of knowledge. Moreover, self-regulation learning strategies enlarge students' motivation, scores and effort for learning a foreign language. Self-regulated students view their future lives hopefully and know how self-regulatory learning effective and how and why they should be utilized. Students who have very poor self-regulation cannot pay attention to the areas which they need the most. Self-regulated learning benefits all kind of students, for instance: adults, college students, elementary students, disable students, and university students. While students use these self-regulated learning strategies, they will know their progression and which strategies to use.

The purpose of the study was to investigate ELT pre-service teachers' use of self-regulated learning strategies in developing language proficiency. The present study aimed to answer the following research questions:

1. To what extent do the pre-service English teacher use self-regulated learning strategies in learning English?
2. How do self-regulated learning strategies in learning English differ according to the students' gender?
3. How do self-regulated learning strategies in learning English differ according to the students' years of study?

Methodology. Research Design. The present study used a quantitative method using questionnaire. Questionnaire is an instrument that used to collect the quantitative data (Aithal et al., 2020). Thus, the present study is regarded as a descriptive research design. Descriptive study is the study where the researcher gathers needed information from samples and without trying to change the environment. The main peculiarity of the descriptive study is that the researcher only informs what current situation (Mishra et al., 2022).

Participants and setting. The participants of the present study were 70 undergraduate students of Philology faculty of Khoja Akhmet Yasawi International Kazakh-Turkish University in Turkestan. All the participants were students of Foreign Languages Teaching Department. The participants of this study consisted of 34 junior (48.6%) and 36 senior students (51.4%). Female participants comprised 85.7% (n=60), whereas 14.3% (n=10) were male participants.

Research Instrument. The Questionnaire of English Self-regulated Learning Strategies (QESRLS) developed by Wang et al. (2005) was employed to gather the data. The original questionnaire includes 68 items divided into 11 categories. The researchers adopted 24 questions out of 68, which according to the researchers precisely measures what was intended to measure. 24 items in turn comprise 6 subscales of the questionnaire: 1) Rehearsal and memorization (6 items); 2) Seeking social assistance (2 items); 3) Seeking opportunities to practice English (8 items); 4) Record keeping and monitoring (2 items); 5) Self-consequences (2 items); 6) Goal setting and planning (4 items). The first subscale “rehearsal and memorization” assesses the students’ capability of memorizing information through reading. The second subscale “seeking social assistance” assesses students’ ability of seeking help from their groupmates or family members to understand the material. The third subscale “Record keeping and monitoring” measures the students’ ability of monitoring their learning process and recording errors that made in the lessons. The fourth “Goal setting and planning” subscale assesses the learners’ ability of setting the objective in order to achieve the desired results and plan the entire study period (Alotaibi et al., 2017). Next fifth subscale “Seeking opportunities to practice English” measures ability of learners seeking possibilities to learn or practice English. And the last sixth subscale “Self-consequences” measures students’ ability of rewarding oneself for hard working. Participants were asked to answer for questions that coincided their employ of these strategies on a 4-point Likert type scale 1= “I never use it”, 2= “I seldom use it”, 3= “I sometimes use it”, and 4= “I often use it”. Cronbach’s alpha results are demonstrated in table 1.

Table 1 – The results of Cronbach’s alpha

Reliability Statistics	
Cronbach's Alpha	N of Items
,837	24

The Cronbach’s alpha of this questionnaire was $\alpha=837$ with 24 items. This shows that the Questionnaire of English Self-regulated Learning Strategies (QESRLS) is a reliable instrument.

Data collection procedure and analysis. The questionnaire was conducted among third and fourth ELT students in the middle of the autumn semester of the 2022-2023 academic years. The questionnaire was created using Google forms and sent via “WhatsApp” application by the researchers. The samples were chosen randomly. Random sampling is a type of sampling which a researcher selects participants from a random set. Each element of the population has an equal chance of being included in the sample (Mishra et al., 2022). However, the convenience sampling method was used in this study. Convenience sampling method is a type of sampling which participants are chosen on the basis of desire and accessibility to participate (Wang et al., 2020). With the permission of the teachers, during the lessons the researchers explained the aim of the survey and asked students to complete the questionnaire.

The data was analyzed using the Statistical Package for Social Sciences (SPSS) version 23.0. In this study the researchers conducted descriptive statistics as well as inferential statistics in the form of Mann-Whitney U-test.

Findings. *Test of normality.* At the first step a test of normality was carried out. According to the Kolmogorov-Smirnov test significant value showed that distribution is non-normal $p < 0.05$. Therefore, it was decided to implement non-parametric tests during the analysis.

Research Question 1. Preliminary descriptive statistics was applied to receive the answer to the first research question ‘To what extent do the pre-service English teacher use self-regulated learning strategies in learning English?’ The findings related to descriptive statistics are shown in table 2.

Table 2 – Descriptive Statistics of the Questionnaire of English Self-regulated Learning Strategies

	Self-regulation strategies	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
1	Rehearsal and memorization	70	1,17	4,00	2,7643	,59891
2	Seeking social assistance	70	1,00	4,00	2,7000	,87394
3	Seeking opportunities to practice English	70	1,25	4,00	2,6304	,58221
4	Record keeping and monitoring	70	1,50	4,00	2,9286	,73369
5	Self consequences	70	1,00	4,00	2,7429	,70064
6	Goal setting and planning	70	1,25	4,00	2,8536	,64197
	Total	70	1,75	4,00	2,7411	,48487

The highest score is regarded as 4.00, the total outcome showed that participants have moderate level of self-regulated learning strategies in learning English ($\bar{x}=2.74$). According to the results, among subscales the highest mean score was found on the subscale “record keeping and monitoring” ($\bar{x}=2.92$); on the “goal setting and planning” mean score was found ($\bar{x}=2.85$); on the “rehearsal and memorization” subscale ($\bar{x}=2.76$); and the “self-consequences” subscale ($\bar{x}=2.74$); on the “seeking social assistance” mean score of participants was ($\bar{x}=2.70$). Compare with other subscales’ mean score, on the “seeking opportunities to practice English” subscale was found the lowest mean score ($\bar{x}=2.63$).

Research Question 2. To answer the second research question ‘How do self-regulated learning strategies in learning English differ according to the students’ gender?’ Mann-Whitney U-test was accomplished. The results are presented in table 3.

Table 3 – Mann-Whitney U-test results for the comparison by male and female students’ use of self-regulated learning strategies

Self-regulation strategies	Gender	N	Mean Rank	Sum of Ranks	U	p
Rehearsal and memorization	male	10	30,60	306,00	251,000	,409
	female	60	36,32	2179,00		
Seeking social assistance	male	10	38,35	383,50	271,500	,628
	female	60	35,03	2101,50		

Seeking opportunities to practice English	male	10	34,90	349,00	294,000	,920
	female	60	35,60	2136,00		
Record keeping and monitoring	male	10	21,45	214,50	159,500	,016*
	female	60	37,84	2270,50		
Self-consequences	male	10	37,40	374,00	281,000	,744
	female	60	35,18	2111,00		
Goal setting and planning	male	10	39,75	397,50	257,500	,472
	female	60	34,79	2087,50		
Total	male	10	33,85	338,50	283,500	,782
	female	60	35,78	2146,50		

* $p < 0,05$

As demonstrated in table 2, total outcome showed that there were no statistically significant differences between male and female undergraduate students according to the results concerning the self-regulated learning strategies ($U=283.5$, $p=.782$). Since, p -value is .782 which is greater than $>.05$. Despite that, mean rank of female students was $MR=35.78$, which was a little higher than male students $MR=33.85$. There was no statistically significant difference between male and female undergraduate university students according to their results regarding the first subscale “rehearsal and memorization” ($U=251.0$, $p=.409$). However, results showed that males mean rank was $MR=30.60$, whereas the mean rank was $MR=36.32$ for female, which was higher as compared with male. There was no statistically significant difference between female and male undergraduate university students according to their results concerning the second subscale “seeking social assistant” ($U=271.5$, $p=.628$). Nevertheless, “seeking social assistant” subscale evaluated a little higher by the males with the mean ranking of $MR=38.35$ than the females with the mean ranking of $MR=35.03$. Statistically significant difference was not found on the third “seeking opportunity to practice English” subscale between female and male undergraduate university students ($U=294.0$, $p=.920$). The mean rank of the male students was $MR=34.90$, while the mean rank was $MR=35.60$ for the female students, which was slightly higher as compared with male. There was only statistically significant difference between males and females according to their results concerning the fourth subscale “record keeping and monitoring” ($U=159.5$, $p=0.016$). Results indicated females mean rank was $MR=37.84$ and mean rank of males was $MR=21.45$, which was lower as compared with female students. Results showed that on the fifth subscale “self-consequences” there was no statistically significant difference between females and males ($U=281.0$, $p=.744$). However, mean rank of male students was slightly higher than female students (male, $MR=37.40$; female, $MR=35.18$). Simultaneously, it was observed that there were no statistically significant differences between male and female according to their results regarding the last sixth subscale “goal setting and planning” ($U=257.5$, $p=.472$). However, mean rank of male was higher than female students (male, $MR=39.75$; female, $MR=34.79$).

Research Question 3. To answer the third research question ‘How do self-regulated learning strategies in learning English differ according to the students’ years of study?’ Mann-Whitney u -test was applied. Results are demonstrated in table 4.

Table 4 – Mann - Whitney U-test results for the comparison junior and senior students’ use self-regulated learning strategies

	Self-regulation strategies	Grade level	N	Mean Rank	Sum of Ranks	U	p
1	Rehearsal and memorization	3rd year students	34	34,72	1180,50	585,500	,754
		4th year students	36	36,24	1304,50		
2	Seeking social assistance	3rd year students	34	32,04	1089,50	494,500	,162
		4th year students	36	38,76	1395,50		
3	Seeking opportunities to practice English	3rd year students	34	35,66	1212,50	606,500	,948
		4th year students	36	35,35	1272,50		
4	Record keeping and monitoring	3rd year students	34	31,56	1073,00	478,000	,107
		4th year students	36	39,22	1412,00		
5	Self-consequences	3rd year students	34	35,28	1199,50	604,500	,928
		4th year students	36	35,71	1285,50		
6	Goal setting and planning	3rd year students	34	35,74	1215,00	604,000	,925
		4th year students	36	35,28	1270,00		
	Total	3rd year students	34	34,57	1175,50	580,500	,711
		4th year students	36	36,38	1309,50		

As shown in table 3, according to the total result, it was found that there was no statistically significant difference between junior and senior students concerning the self-regulated learning strategies ($U=580.5$, $p=.711$). Mean rank of junior university students was $MR=34.57$, whereas senior university students’ mean rank was $MR=36.38$.

Statistically significant difference was not discovered between third- and fourth-year students’ regarding the first subscale “rehearsal and memorization” ($U=585.5$, $p=.754$). However, results showed that mean rank of junior university students was $MR=34.72$, whereas the mean rank was $MR=36.24$ for senior university students, which was higher as compared with junior students.

The results revealed that there was no statistically significant difference between junior and senior students concerning the second subscale “seeking social assistance” ($U=494.5$, $p=.162$). Though, the results showed mean rank of senior students was higher than junior students (junior, $MR=32.04$; senior, $MR=38.76$).

Moreover, there was no statistically significant difference between junior and senior students regarding the third subscale “seeking opportunities to practice English” ($U=606.5$, $p=.948$). However, slight differences were found between junior and senior students mean ranks (junior, $MR=35.66$; senior, $MR=35.35$).

Further, statistically significant difference was not found between junior and senior university students according to their results concerning the fourth subscale “record keeping and monitoring” ($U=478.0$, $p=.107$). Mean rank of junior students

was $MR=31.56$ and senior students' mean rank was found to be $MR=39.22$, which was higher as compared with junior students.

There was no significant difference between junior and senior university students on the fifth subscale "self-consequences" ($U=604.5$, $p=.928$). Results showed that mean rank of junior university students was $MR=35.28$, whereas the mean rank was $MR=35.71$ for senior university students.

Finally, it was discovered that there was no statistically significant difference between junior and senior students according to their results concerning the last subscale "goal setting and planning" ($U= 604.0$, $p=.925$). Anyway, results indicated that mean rank of junior students was $MR=35.74$, while mean rank of senior students was found as $MR=35.28$.

Discussion. The present study aimed at exploring ELT pre-service teachers' use of self-regulated learning strategies in developing language proficiency. The QESRLS scale was employed to measure participants' level of using self-regulated learning strategies. Results of descriptive statistics showed that ELT pre-service teachers use different types of self-regulated learning strategies in different situations, since the results indicated medium level of mean scores. It was discovered that ELT pre-service teachers mostly apply record keeping and monitoring strategy more than other types of strategies.

Moreover, statistically significant difference was not discovered between female and male undergraduate university students regarding their use of different self-regulation strategies. Anyhow, according to results only difference was found in the use of record keeping and monitoring strategy between males and females in which mean rank scores of female students were higher than males. This indicates female students keep records and monitor their learning process better than male students. The results indicated that there was no significant difference between female and male undergraduate students regarding their use of rehearsal and memorization strategy. Nonetheless, female students mean rank was higher than male students. It denotes that female students memorize information through reading better than male students. According to the findings, there was no significant difference in the use of seeking social assistant strategy between female and male undergraduate university students. Nevertheless, mean rank of male students was higher than females. It explains that male students seek more help from social assistant, for instance: from parents, group mates or friends to understand the materials. Statistically significant difference was not found on seeking opportunity to practice English strategy between female and male undergraduate university students. However, the mean rank of the male students was slightly lower than females and it means females seek more opportunity to learn or practice English rather than male students. Statistically significant was not found on self-consequences strategy between female and male undergraduate university students; anyway, male students' mean rank was higher than female students, which indicates that male students use self-consequences strategy more than female students. There was no significant difference between female students and male students' use of goal setting and planning strategy. However, if to look at the mean

rank scores, male students indicated a little bit higher results than females. It means that males set goal and plan their learning process better than females.

When the results of the present study were interpreted, it was discovered that there was no significant difference between junior and senior university students in the use of self-regulated learning strategies. If to look at the results participants related to all strategies, significant difference was not found between junior and senior students. However, the senior students demonstrated higher mean rank on the rehearsal and memorization, seeking social assistance and record keeping and monitoring strategies than junior students. It showed that in learning English senior students memorize materials through reading; seek help from their friends, group mates or parents in order to understand materials and they monitor their learning process more than junior students. According to the findings it was found that there was no statistically significant difference between junior and senior students in the use of self-consequences strategy. Moreover, it was noticed there was slight difference in mean rank between senior and junior students, it explains that junior and senior university students have the same level of ability of rewarding oneself for hard working and seeking possibilities to learn or practice English. Similarly on the goal setting and planning and also seeking opportunities to practice English strategies there was no significant difference between junior and senior undergraduate students and there was slight difference in the mean rank results between junior and senior students. We found junior and senior university students have the same level of ability of setting goals and planning their own learning process and seeking opportunities to practice English.

Shmais's (2003) study results are in line with the results of the present study, in her study significant difference was not discovered between female and male students' use of self-regulated learning strategies. However, there are some other researchers who discovered that female students are more self-regulated than male students. Good examples is Shing et al.'s (2020) study, in which they investigated that female students are more self-regulated than male students in learning English. Chen et al. (2018) in their study discovered that female students showed higher results than male students, it means female students use self-regulated learning strategies more often than male students.

With the help of self-regulated learning strategies students can enhance academic achievements and get higher grades on language proficiency tests. Mirhassani et al. (2007) in their study they found that students who self-regulate their learning process get higher grades on language proficiency tests.

Overall, students cannot know self-regulated learning strategies automatically, thus teachers should teach them. Teachers' role is essential, they should assist their students in learning and support their students. With the help of self-regulated learning strategies students can see their own progression in learning and can get higher results.

Conclusion. In the present study, ELT pre-service teachers' use of self-regulated learning strategies in developing their language proficiency was explored. Based on

the results, it was found that ELT pre-service use different types of self-regulated learning strategies in different situations. Self-regulated students facilitate their learning process rather than other students who are not self-regulated. Anyway, students may not know how to regulate their own learning, that's why they need guidance from their teachers. Thus, it is essential for teachers to familiarize self-regulation techniques to students who are not familiar with self-regulation techniques. Overall, students who are more self-regulated achieve better results.

The study examined the pre-service teachers', who are soon-to-be English language teachers. Since the nature of the relationship between the teacher and the students changes, in which student is a full subject of activity in solving educational tasks (Bazarbayeva, Mubarak & Mirichi, 2024), receiving the necessary assistance from the teacher in terms of developing different self-regulation strategies for self-education is of crucial importance. Therefore, the results might be useful for in-service teacher educators in preparing future teachers of English language, since the results may be generalized to pre-service English teachers. There are some suggestions from researchers for future researchers. It may be suggested to find out the influence of self-regulated learning strategies on students' developing different professional competences, which might be very useful for pre-service teachers in their future professional life as teachers.

Conflict of Interests

On behalf of the authors, the corresponding author declares that there is no conflict of interest.

References

- Aithal A., & Aithal P.S. (2020). Development and Validation of Survey Questionnaire & Experimental Data—A Systematical Review-based Statistical Approach. *International Journal of Management, Technology, and Social Sciences (IJMTS)*, 5(2), 233-251. DOI:10.47992/IJMTS.2581.6012.0116
- Alotaibi K., Tohmaz R., & Jabak O. (2017). The relationship between self-regulated learning and academic achievement for a sample of community college students at King Saud University. *Education Journal*, 6(1), 28-37. DOI:10.2139/ssrn.3444622
- Anthonyamy L., Koo A.C., & Hew S.H. (2020). Self-regulated learning strategies and non-academic outcomes in higher education blended learning environments: A one-decade review. *Education and Information Technologies*, 25(5), 3677-3704. DOI:10.1007/s10639-020-10134-2
- Bazarbayeva A.N., Mubarak A.M., Mirichi S. (2024) Didactic Principles for Using the System of Collaborative Open Learning in the Training of Future Computer Science Teachers. BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. – 4 (410). – 107–118. <https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.791>
- Chen Y.H., & Lin Y.J. (2018). Validation of the short self-regulation questionnaire for Taiwanese college students (TSSRQ). *Frontiers in Psychology*, 9, 259. DOI:10.3389/fpsyg.2018.00259
- Denat Y., Dikmen Y., Arslan G., Karalar D., & Yilmaz G. (2017). Factors affecting self-regulated learning in nursing students in Turkey. *Oxidation Communications*, 40(2), 973-985.
- Fauzi A., & Widjajanti D.B. (2018, September). Self-regulated learning: the effect on student's mathematics achievement. In *Journal of Physics: Conference Series* (Vol. 1097, No. 1, p. 012139). IOP Publishing. DOI:10.1088/1742-6596/1097/1/012139
- Lawson M.J., Vosniadou S., Van Deur P., Wyrta M., & Jeffries D. (2019). Teachers' and students' belief systems about the self-regulation of learning. *Educational Psychology Review*, 31(1), 223-251. DOI:10.1007/s10648-018-9453-7
- Manso-Vázquez M., Caeiro-Rodríguez M., & Llamas-Nistal M. (2018). An xAPI application

profile to monitor self-regulated learning strategies. *IEEE Access*, 6, 42467-42481. DOI:10.1109/ACCESS.2018.2860519

Mirhassani A., Akbari R., & Dehghan M. (2007). The relationship between Iranian EFL learners' Goal-oriented and Self-regulated learning and their language proficiency. *Teaching English Language*, 1(2), 117-137.

Mishra S.B., & Alok S. (2022). Handbook of research methodology. Educreation. ISBN: 978-1-5457-0340-3

Nejabati N. (2015). The effects of teaching self-regulated learning strategies on EFL students' reading comprehension. *Journal of Language Teaching and Research*, 6(6), 1343. DOI:10.17507/jltr.0606.23

Palalas A., & Wark N. (2020). The relationship between mobile learning and self-regulated learning: A systematic review. *Australasian Journal of Educational Technology*, 36(4), 151-172. DOI:10.14742/ajet.5650

Qadaristin D.F.L. (2021). Assessing Self-Regulated Learning in Primary School: A Systematic Literature Review. *OPTIMA: Journal of Guidance and Counseling*, 1(1), 55-72.

Schunk, D. H., & Zimmerman, B. J. (2012). Self-regulation and learning. *Handbook of Psychology, Second Edition*, 7.

Shing L.S., & Rameli M.R.M. (2020). The influence of self-regulation towards academic achievement in English among Malaysian upper primary students. *Universal Journal of Educational Research*, 8(5). DOI:10.13189/ujer.2020.081901

Shmais W. A. (2003). Language learning strategy use in Palestine. *TESL-EJ*, 7(2)

Waluyo B. (2018). Promoting self-regulated learning with formative assessment and the use of mobile app on vocabulary acquisition in Thailand. *Indonesian Journal of English Language Teaching and Applied Linguistics*, 3(1), 105-124. DOI:10.21093/ijeltal.v3i1.133

Wang C., & Pape S. (2005). Self-efficacy and self-regulation in learning English as a second language. *The CATESOL Journal*, 17(1), 76-90.

Wang, X., & Cheng, Z. (2020). Cross-sectional studies: strengths, weaknesses, and recommendations. *Chest*, 158(1), S65-S71. DOI:10.1016/j.chest.2020.03.012

Xiao S., Yao K., & Wang T. (2019). The relationships of self-regulated learning and academic achievement in university students. In *SHS web of conferences* (Vol. 60, p. 01003). EDP Sciences. DOI:10.1051/shsconf/20196001003

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 109–119
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.829>

FTAMP 14.35.09

B.D. Karbozova^{1*}, M. Imankulova², A.B. Shormakova³, 2024.

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;

²Abai Kazakh National pedagogical university, Almaty, Kazakhstan;

³Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: bulakarb_83@mail.ru

FORMATION OF CREATIVE THINKING SKILLS IN THE STUDY OF THE KAZAKH LANGUAGE

B.D. Karbozova – PhD, leading researcher, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, E-mail: bulakarb_83@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9287-5319>;

M. Imankulova – PhD, lecturer, Abai Kazakh National pedagogical university, Kazakhstan, Almaty. E-mail: mika_iman@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0836-096X>;

A.B. Shormakova - PhD, Senior Researcher at the A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan, E-mail: Arailybotan@cmail.com , <https://orcid.org/0000-0002-7758-0651>.

Abstract. The article considers the ways of mastering the Kazakh language by students through the development of creative thinking in the study of the Kazakh language. Due to the fact that it is not enough to master only words and the meaning of words to master a language, students need to further develop critical and creative thinking skills, improve language abilities. With the proper use of language features, it is important that the student masters the ability to freely and clearly convey his thought. In the world education system, great importance is attached to non-traditional education in accordance with the intensity of the development of society, the efficiency of the information flow, the expansion of intercultural relations, the development of globalization processes, the growing importance of human capital. Formation of a person capable, intelligent, thinking outside the box, able to make effective decisions, process information as needed and use it in life. In accordance with this, the article identifies ways to develop creative thinking skills through mastering the Kazakh language, which increases the ability of students to original thinking. To identify creative thinking, a set of tasks was compiled that led to the search for several solutions to the same problem, taking into account the features of divergent thinking. Such tasks allowed students not only to make decisions, but also to approach them creatively, to put forward new ideas, extraordinary thoughts. The types of tasks that are used in the process of teaching schoolchildren in world practice were also used and their results were demonstrated. Developing creative teaching of the Kazakh language allowed students not only to master the language comprehensively, but also to transform their views based on the will of the imagination.

Keywords: Kazakh language, teaching, creative thinking, methods, skills, education, methodology.

Б.Д. Карбозова^{1*}, М. Иманқұлова², А.Б. Шормақова³, 2024.

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан;

³Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан.
E-mail: bulakarb_83@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУ ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Б.Д. Карбозова – PhD, жетекші ғылыми қызметкер, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, E-mail: bulakarb_83@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9287-5319>;

М.Иманқұлова – PhD, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, E-mail: mika_iman@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0836-096X>;

А.Б. Шормақова – PhD, ³Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан, E-mail: Arailymbotan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7758-0651>.

Аннотация. Мақалада шет тілді аудиторияда (орта деңгей) қазақ тілін меңгерту барысында тілді үйренушілерге шығармашылық ойлаудың компоненттерін дамыту арқылы меңгерту жолдары қарастырылған. Мемлекеттік тілді жетік меңгеру үшін тілдегі лексикалық бірліктерді және оның мағынасын меңгеру жеткіліксіз болғандықтан, білім алушылар сыни ойлау және ақыл-ой қабілеті мен сөздік дағдыларын да қосымша дамытып, тілдік қабілеттерін жетілдіруі қажет. Білім алушы тілдік дағдыларды игеру арқылы тілдік ерекшеліктерді сауатты қолданып, ойын еркін, әрі нақты жеткізу шеберлігін меңгеруі аса маңызды.

Әлемдік білім беру жүйесінде қоғам дамуының қарқындылығы, ақпараттар ағымының жеделдігі, мәдениетаралық қатынастың кенеюі, жаһандану үдерісінің дамуы, адам капиталы мәнінің артуына сәйкес дәстүрлі емес білім беруге аса мән берілуде. Қабілетті, интеллектуалды, ерекше ойлайтын, тиімді шешім қабылдай алатын, ақпараттарды қажеттілігіне қарай өңдеп, өмірде қолдана алатын жеке тұлға қалыптастыру – Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде де басты мәселелердің бірі. Осыған сәйкес мақалада білім алушының ерекше ойлау қабілетін арттыратын шығармашылық ойлау дағдысын қазақ тілін меңгерту арқылы дамыту жолдары анықталды.

Шығармашылық ойлауды анықтау үшін конвергентті ойлаудан күрделі түрі дивергентті ойлаудың ерекшеліктерін ескеріп, бір мәселенің бірнеше шешімін табуға жетелейтін тапсырмалар жиынтығы құрастырылды. Мұндай тапсырмалар студенттердің тек шешім қабылдауға ғана емес, сондай-ақ

шығармашыл көзқараспен қарап, жаңаша идеяларын, бір-біріне ұқсамайтын ерекше ойларын ұсынуға жол ашты. Қазақ тілін шығармашылық ойлауды дамыта оқыту білім алушыларды тілді жан-жақты меңгеруімен қатар, ойларын терең пайымдап, пікір-көзқарастарын қиял еркіне сүйеніп, түрлендіре алатын деңгейіне жеткізді.

Түйін сөздер: қазақ тілі, оқыту, шығармашылық ойлау, әдістер, дағды, білім беру, әдіснама, айтылым, жазылым.

Б.Д. Карбозова^{1*}, М. Иманкулова², А.Б. Шормакова³, 2024.

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан;

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы,
Казахстан;

³Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова, Алматы, Казахстан.
E-mail: bulakarb_83@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Б.Д. Карбозова – PhD, ведущий научный сотрудник, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы, E-mail: bulakarb_83@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9287-5319>;

М. Иманкулова – PhD, лектор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, Алматы, E-mail: mika_iman@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0836-096X>;

А.Б. Шормакова - PhD, старший научный сотрудник Института языкознания им. А. Байтурсынова, Алматы, Казахстан, E-mail: arailymbotan@cmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7758-0651>.

Аннотация. В статье рассмотрены пути овладения учащимися казахским языком через развитие творческого мышления при изучении казахского языка. В связи с тем, что для овладения языком недостаточно овладеть только словами и значением слов, учащимся необходимо дополнительно развивать навыки критического и творческого мышления, совершенствовать языковые способности. При грамотном использовании языковых особенностей важно, чтобы обучающийся овладевал умением свободно и четко передавать свои мысли.

В мировой системе образования большое значение придается нетрадиционному образованию в соответствии с интенсивностью развития общества, оперативностью информационного потока, расширением межкультурных отношений, развитием процессов глобализации, ростом значения человеческого капитала. Формирование личности способной, интеллектуальной, нестандартно мыслящей, способной принимать эффективные решения, обрабатывать информацию по мере необходимости и использовать ее в жизни. В соответствии с этим в статье определены пути развития навыков творческого мышления

через овладение казахским языком, что повышает способность учащихся к оригинальному мышлению.

Для выявления творческого мышления был составлен комплекс задач, которые привели к поиску нескольких решений одной и той же задачи с учетом особенностей дивергентного мышления. Такие задания позволили учащимся не только принимать решения, но и творчески подходить к ним, выдвигать новые идеи, неординарные мысли.

Также использовались виды заданий которые применяются в процессе обучения школьников в мировой практике и были продемонстрированы их результаты. Развивающее творческое обучение казахского языка позволило обучающимся не только всесторонне овладеть языком но и трансформировать свои взгляды опираясь на волю воображения.

Ключевые слова: казахский язык, обучение, творческое мышление, креативность, методы, навыки, образование, методология

Кіріспе. Бүгінгі таңда тілді меңгеруде педагогикалық әдістердің заманауи түрімен дәріс беру ұтымды әрі нәтижелі болып отыр. Қазақ тілін өзгетілді аудиторияда инновациялық әдістер мен интерактивті құрылғыларды пайдаланудың негізінде студенттердің ғылым-білімге деген қызығушылы мен оқуға деген белсенділігі артып келеді. Ақпараттық технологияның қарқынды дамыған заманында заманауи технологиялар мен гатджетті тиімді, әрі ұтымды қолдану арқылы әр сабақты түрлендіріп беру, тіл үйренушінің тілді үйренуге деген бар ықылас-зейінін оятып, студенттің оқуға деген қызғушылығын арттырады.

Қазақ тілін дамыту – Қазақстан Республикасы мемлекеті саясатының ең маңызды және ең өзекті бағыт-бағдарының бірі ретінде табылады. Еліміздің білім беру бағдарламасында «Мемлекеттік тілді оқытудың саны мен сапасына көңіл бөлу керек» деген қағида басты ұстаным ретінде ұсынылған. «Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында», «Жеке адамның шығармашылық, рухани және дене мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, жеке басының дамуы үшін жағдай жасау арқылы интеллектін байыту» – дейтін тұжырымдар қазіргі таңда білім беру жүйесінің мақсаттары мен міндеттерін айқындаумен ғана шектеліп емес, мемлекеттік тілді насихаттау мен дамытудағы көкейкесті мәселелерді де айқындайды (Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы).

«Шығармашылық ойлау» термині еңбектерде «креатив» ойлау, «өнімді» ойлау мәндерімен сәйкес келетін, тиімді шешім қабылдау түрі ретінде кездеседі. «Шығармашылық ойлау» мәселесіне арналған алғашқы зерттеулер Батыс ғалымдарының: Ф.Барон Дж.Гилфорд, Дж. Рензулли, К. Тейлор, Л.Терстоун, П.Торранс зерттеулерінен бастау алады.

Л.Терстоун шығармашылық құрылымында жаңаны тез игеріп, әртүрлі тәсілдермен қолдану қабілетінің мүмкін болатын рөлін талдай кетсе,

Дж.Гильфорд және оның әріптестері шығармашылықты сипаттайтын 16 интеллектуалды гипотетикалық параметрдің түрін ашып берген. Ой еркіндігі, ойдың икемділігі, ойдың өзіндік ерекшелігі, білуге құмарлығы, иррелевантылық, фантастикалық гипотезаны құра білуі секілді маңызды тұжырымдарға тоқталған.

Сонымен қатар, ақпаратты игеруде, шығармашылық жетістіктерді индуктивті ойлаудың және қабылдаудың кейбір ерекшеліктерінің маңыздылығын атап өтті. Дж.Гильфорд бұл факторларды дивергентті ойлау деген жалпы атаумен түсіндіреді. Ол креативті ойлауды шығармашылық ойлаудан бөлек, терең пайымдап, жаңаша көзқарастар туғыза алатын күрделі ойлау түрі ретінде көрсетіп, білім беруде қолдану қажеттігін айтады (Гилфорд Дж., 1965). Осы тұрғыдан келген американдық зерттеуші ғалым П.Торранс, интеллект мәселесін шығармашылық ойлау және түсіну тұрғысынан сипаттайды. Білім беруде кездескен қиындықтарды, мәселелерді, ақпараттағы олқылықтарды, жетіспейтін элементтерді, қандай да бір сәйкессіздікті сезіну процесі ретінде болжам жасау және гипотезалық тұжырымдау қажеттігіне баса назар аудару керек деп қорытады. Ал тілді оқытудағы креативті ойлауды дамыту Smith S.M., Ward T.B. & Finke R.A. көзқарасы бойынша тіл үйренушілер жауаптарды немесе идеяларды жаңа тәсілдермен біріктіре алуы керек дейді (Smith, Ward, Finke, 1995). Сонымен қатар тілді үйретуде қарапайым және күрделі тапсырмаларды орындауда шығармашылық ойлау модельдерін қолдану (Feldman, 1997) жоғары нәтижеге жеткізеді. Тілді оқытудағы шығармашылық ойлау көптеген ғылыми еңбектерде сыни ойлаумен қатар қарастырылады. Себебі сын тұрғысынан ойлайтын тіл үйренушілер мәлімдеме туралы шешімді мұқият және әдейі шешіп, қабылдай, қабылдамай немесе кейінге қалдыра алуы керек (Mooge, Parker, 1986) Тілді сыни тұрғыдан үйренушілер пікірлері мен жауаптарының тиімділігінің себептерін анықтап, өздерінің және басқалардың әдістері мен әрекеттерін түзете алады, сонымен қатар біркелкілікке, заңдылықтарға, стандартты емес жағдайларға және арнайы шектеулерге бейімделуі маңызды.

Қазіргі білім беру жүйесінде білім көздерінің ашық, еркін таралуы білім алушыларға ақпараттарды тандап, сүзгіден өткізіп, тез қабылдаумен қатар, ақпараттар легінің жан-жақтылығына қарай шығармашыл болуды да қажет етеді. Себебі, шығармашылық ойлау – ерекше ой-пікірлерге, жаңаша көзқарастарға жол ашып, ең қажетті идеялардың тууына әсер етеді.

Білім беру жүйесіндегі психокоррекциялық жаттығуларды қолдану мәселесімен ғалым Қ.Б Жарықбаев айналысып, өз дидактикалық материалдарында жаттығу тапсырмалары ретінде көрсеткен (Жарықбаев, 2005). Психолог Қ.Жарықбаев: «Ойлау дегеніміз – сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының байланыс-қатынастарының миымызда жалпылай және жанама түрде сөз арқылы бейнеленуі. Нәресте айналасындағы дүниені бірінші сигнал жүйесінің қызметі арқылы танып біледі. Ойлаудың бұл түрі оның танымын онша кеңіте алмайды. Баланың тілі шығып, сөз арқылы үлкендермен қарым – қатынасқа түскенде ғана оның ойлау шеңбері кеңейетін

болады. ...Ойдың дамуы адамның нақтылы іс-әрекетімен шарттас болуымен қатар, оның сөйлеу мәдениетін меңгере білуімен де, сөз өнеріне жетілуімен де тығыз байланысты» (Жарықбаев, 2005) – деп түсіндіреді. Білім алушы ақпаратты қабылдау барысында конвергентті ойлау және дивергентті ойлау үдерістерінен өтеді. Конвергентті ойлау белгілі бір мәселені шешуге арналған ақпараттарды қамтып, оның дұрыс, әрі оңтайлы шешімін табуға әсер етеді. Ал дивергентті ойлау бірнеше мәселелердің жан-жақтылығына қарай, әр түрлі ақпараттарды қамти отырып, бірнеше шешімдер қабылдауына ықпал етеді. Сондай-ақ шығармашылық қабілетке жеткізетін де, дивергентті ойлау түрі. Дивергентті ойлау түрін тапсырма беріп, оның бірнеше жолдарын тапқызу арқылы тексеруге болады. Қарым-қатынас түсінісу болған кезде ғана жүзеге асады, конвергентті ойлауда адамдар бірін-бірі түсінісіп, белгілі бір хабарды алмасады. Ал дивергентті ойлауда хабар жан-жақты болғандықтан, бірнеше ақпараттарды қабылдап, жауап беру процесі күрделенеді. Жаңаша ойды қалыптастыру үшін М. Микалко пікірінше, мәселенің бірнеше шешімін тапқанша ізденудің қажеттілігін айтады: «Когда нас посещает идея, которая, как кажется, может сработать, мы с трудом воспринимаем альтернативные варианты. Мы переходим к более частным вопросам – начинаем отделять идею, рассуждаем, что именно следует предпринять, и держимся за свой подход к проблеме, пока не оказывается, что он совершенно неприемлем» (Микалко, 2016).

Білім берудің маңызды функциясы – өзіне сенімді, ізденімпаз бола алатын жеке тұлғаны дайындау, шығармашылық, жаңашыл, сонымен қатар айырмашылықтарды түсінуге қабілетті. Осындай білім алушыларды байқай білу және сол білім алушыларды дереккөздер туралы ойлана алатын сәтке жеткізу үшін құнды ой-тұжырымдар, пікірлер мен шешім шығар алуы маңызды. Шығармашылық ойлау, ойлау дағдыларының бірі ретінде берілген дағдыларды қамтиды: адамның қиялын жүзеге асыру арқылы оны оқытуға ықпал ету, оған жаңа мүмкіндіктер беруді ойлау, өз идеяларыңызды білдіру және оны жаңа ақпаратты қабылдауға жеңіл іске асыру [Esen Ersoya, Neş'e Başer, 2014].

Зерттеу жұмысының мақсаты – қазақ тілі пәні аясында техникалық мамандықта оқитын ЖОО студенттерінің мемлекеттік тілді үйренуде, тапсырмаларды орындау барысында өз ой-қорытындысын көрсетуде, шығармашылық ойлауды жүзеге асыру және аталған әдістің студент санасын гуманитарлық бағытқа бейімдеп, дамыту.

Зерттеу әдістері – шешім табудағы проблемалық, сыни ойлау, өз бетімен жинақталған білімін қорыту, анализдеу, синтездеу, өзіндік тұжырым жасау және алған ақпараттардың негізінде коммуникация орнату.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Тілді шығармашылық ойлау арқылы оқыту теориялық базасын анықтау барысында салыстыру, жүйелеу әдістері қолданылып, шығармашылық ойлауға арналған тапсырмалар жиынтығы құрастырылып, Алматы қаласындағы Қ.Сәтпаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университетінің Академиялық деңгей (В1) бойынша білім

алатын 1 курс студенттеріне тәжірибелік жұмыстар жүргізіліп (2022-2023), нәтижесі қорытындыланды.

Зерттеу жағдайы, мәселелері. Қазақ тілін шығармашылық ойлау арқылы оқыту барысында мынадай міндеттерге мән берілуі назарға алынады:

студенттің жас ерекшелігіне сәйкес тілдік тапсырмалардың жан-жақтылығы; айтылым тапсырмаларын беру арқылы, студенттің сөйлеу шеберлігін арттыру;

шығармашылық ойлауды жазылым тапсырмалары арқылы дамыту (шығарма, мазмұндама);

білім алушының шығармашылық қабілетін, берілген мәтіннің аясында ойын ұшқырлау;

пікір-талас кезінде ерекше шешімдер қабылдауға бейімдеу;

ұлттық болмыс-қасиеттерді тіл арқылы меңгерту.

Студенттерге айтылым және жазылым тапсырмалары беріліп, шығармашылық ойлау ерекшеліктерін дамытумен қатар, сөйлеу шеберлігі мен жазу сауаттылығы алға қойылды.

Нәтижелер мен талқылау. Шығармашылық ойлау бес кезеңнен тұрады: дайындық, инкубация, түсіну, бағалау және қайта қарау (Jackson, Modupe, Malia, Mason, 2017). Сондықтан шығармашылық ойлауды дамытуға арналған тапсырмаларды құрастыруда бес кезеңді ескеру қажет. Әр кезеңге тапсырмаларды орындауға уақыт беріліп отырады. Дайындық кезеңі берілген тапсырманы орындауға саналы түрде, бар ынтасымен кірісу болса, инкубация тапсырманың мазмұнына үңілу, мида ой-талқыға салу түсіну кезеңінде өтсе, соңғы кезеңдер коммуникацияның орнауы болып табылады.

Коммуникативтік оқыту қазақ тілінің даму барысында 4 тілдік әрекетке негізделеді: олар оқу, жазу, тыңдау, сөйлеу, солар арқылы білім алушы ауызша да, жазбаша да дамиды [Оразова, 2013].

Шығармашылық ойлауды дамытудың кемшіліктері де жоқ емес, шығармашылық тапсырмалар студенттің қиял еркіне берілетіндіктен, кей жағдайда уақыт тапшылығына әкелуі мүмкін. Сондықтан әр сабақ сайын тапсырмалардың студентке түсінікті, нақты, әрі тереңінен ойланып, жауап беруіне мүмкіндік жасалды. Сабақ барысында орындалған тапсырмалардың бірақатарын ұсынамыз.

Тапсырма. «Кім? Не?», «Не үшін?», «Қашан?», «Қалай?», «Қандай?», «Қанша? Неше?» сұрақтарына жауап беру. Бұл әдістің тиімділігін Е.А. Utebaeva, Т.А. Pastushenko зерттеуінде көрсетіп, кез келген мәселені түп-тұңғығына жетіп, проблеманы шешу сұрақ қоюдан басталады дейді (Hannah Tuck, 2020). Осыған сәйкес мынадай қарапайым тапсырма түрі – бастапқыда студентке өздерін толғандырып жүрген проблеманы паракқа жазу тапсырылды. Сол жазылған проблеманы шешу үшін сұрақтар легі қойылып, мәселенің бірнеше шешімі шығарылды. Мысалы, Асылхан бос уақытында тек компьютерде ойнағысы келеді, алайда үй тапсырмасын орындау, үй шаруасына көмектесу сынды бірқатар жұмыстардан бос уақыты қалмайтынын айтты. Білім алушылар кезегімен сұрақтар қойып шықты:

Сұрақ: «Не үшін компьютер ойнағың келеді?»

Жауап: «Компьютердегі ойындар мен интернеттегі әлеуметтік желілер қатты қызықтырады»

Сұрақ: «Үй тапсырмасын орындауға неше сағат бөлесің?»

Жауап: «Орындағанымға сәйкес, алдын ала уақыт бөліп көрмедім»

Сұрақ: «Қандай үй шаруаларын істеп, жақындарыңа көмектесесің бе?»

Жауап: «Әртүрлі, үй жинау, қоқыс тастау, т.б.»

Шешім: Білім алушылар сұрақтарын қойып біткенде, шешімдерін, ұсыныстарын өз бетімен шығара бастады. Асылханға уақытын дұрыс жұмсау бойынша кеңес берілді, күнделікті алдын ала күн тәртібін, үй шаруаларының тізімін жасауды немесе үлгермеген істерге басқа жақындарынан көмек сұрау қажеттігі айтылды. Білім алушы осылай мәселенің бірнеше шешімін шығарудың тәсілін игерді.

Тапсырма. Айтылым әрекетін дамытуға арналған «Сыйлық» тапсырмасы. Әр студент аудиторияда өзінің сыйлығын сыйлайтын курстас досын анықтап алғаннан кейін, оған қандай сыйлық сыйлайтынын жоспарлайды. Шарт бойынша сыйлықтың суретін көрсетіп, «не үшін?» бұл сыйлықты сыйлап тұрғанын түсіндіруі қажет. Және бұл сыйлықты сыйлаудың кем дегенде он себебін айтып беруі керек. Бұл тапсырманы өз тәжірибесімен бөліскен Кембридж университетінің ұстазы Hanna Tuck (Hannah Tuck, 2020) білім алушылар тапсырманы орындау барысында зор ынта мен жоғары қызығушылықпен орындағанын айтты. Техникалық оқу орынның студенті де бұл тапсырмаға өздерінің шығармашылық ойларын қосып, оны түсіндіріп айту үшін сөйлеу шеберліктерін де дамытты. Сөйлеу әрекетін де адам ойлау процесін де қатар алып отыру қажеттігі көрінеді. Студент сол мезетте тез ойын жинақтап сыртқа шығаруы маңызды болып табылады.

3. Тапсырма. Фанфик жазу. Мұнда мәтін студенттің мамандығына, кәсібіне қатысты сауалнамалық сұрақтар арқылы беріліп, тиісті жауаптар студенттің логикасынан алынуы тиіс. Яғни белгілі бір физика немесе IT-технологиясына қатысты сұрақтар арқылы мәтін құрастырылып, ары қарай сол мәтіннің мазмұнына ену арқылы өз жауабымен тақырыпты болашақ өмірмен байланыстыра отырып, құрастырып жазу. Мұндай тапсырманы беру барысында алынған сұрақ-мәтін студенттің мамандығына арналған мәтіндер базасынан алынды. Себебі мәтін мазмұнын ары қарай өз ойымен жалғастыру үшін, міндетті түрде мәтін өз саласына қатысты, өз келешегіне маңызды ақпараттарға бай болуы қажет. Білім алушы мазмұнды бұрып, жаңаша логикалық тұжырымдар жасап, қиял еркімен жаңа, заманауи дүниелерді, идеяларды әкелуіне әбден болады. Мысалы, мынадай мәтіннің жалғасын олар қиялына ерік беріп, өз ойындағы оқиға желісімен толықтырды.

Жақында ауылдың мектебіне жас маман жұмысқа орналасты. Кезекті жиналыстардың бірінде басшылық тарапынан жас маманға тиісті сұрақтар қойылды. Маманның жауабына сіз қанағаттандыңыз ба? Ол маманның орнында сіздің жауап қандай болар еді..?

- Қазақстандағы IT саласында қандай проблемалар бар деп ойлайсыз? Біздегі ақпараттық технологиялар нарығында кадр жетіспеушілігі неден туындап отыр? Байқасаңыз, бізде шетелдік компанияларға ауысып кетушілер көп.

- Өкінішке қарай, біздің елімізде жоғарыда айтылған сервистердің қолданылу практикасы өте сирек. Бұл проект талаптарына арналған сервистердің Қазақстан территориясында жоқ болуынан немесе оның жұмыс істемеуінен туындауы мүмкін. Не болса да, мұндай сервистердің қажеттілігі қазіргі таңда айқын сезіледі. Менің ойымша, отандық компанияларда оларды қолдануды арттырып, бар энергия негізгі идеяны іске асыруға, жақсартуға жұмсалуды керек. IT бизнесі – жаһандық бизнес, сондықтан программаға сай талаптар және қызметкерлердің жұмыс жағдайы әлемдік деңгейде болуы керек. Егер мысалы, қазақстандық компанияның ұсынатын жалақысы шет елдердің ұсынатын жалақысынан бірнеше есе аз болса, ол компанияға қызметкерлерді ұстап тұру қиын болмақ. Бірақ аталған мәселе көп жағдайда компанияның ғана проблемасы, сол себепті бұл Қазақстанда «бәрі жаман» дегенді білдірмейді (Роулин, 2020).

Әр білім алушы өздерінің қызықты фанфиктерімен бөлісіп, берілген сауал негізінде өз ойының ұшқырлығын, алға мақсат қоя алатындығын және сол мақсатқа орай міндеттер атқарып, болашаққа нық қадам басуға болатынын көрсете алды.

Алынған жауаптарды бағалау мынадай критериилерге қарай бағаланды:

Орындалған жұмыстың икемділігі;

Идеяның жаңашылдығы;

Ұсынылған ойдың пайдалылығы;

Ойды жеткізу еркіндігі мен дәлдігі;

Жауаптың сауаттылығы.

Қорытынды. Қорыта келгенде, қазақ тілін меңгерту арқылы шығармашылық ойлауды дамыту күрделі де, жан жақты ізденісті қажет ететін ұзақ үдеріс. Әлемдік тәжірибеде тілді оқытудағы шығармашылық ойлауды дамытуға қатысты зерттеулер күннен күнге артып, сондай-ақ шығармашылық ойлау сын тұрғысынан ойлаумен бірге қарастырылған еңбектер де кездеседі (Bromley, 1956). Аталған еңбектердің басты қағидаты – білім алушыларды мейлінше өз ойының қорытындысын көрсетуі және өз ой-тұжырымын жасауы білім алуда аса маңызды.

Бұл зерттеудің нәтижелері басқа зерттеулердің көпшілігіне сәйкес келеді (Бромли, 1956; Альпо және Биррен, 1977; Жакиш және Риппл, 1981; Агарвал және Кумар, 1982; бар, 1993).

Студенттердің шығармашылық ойлау қабілетінің дамуы олардың интеллектуалды қабілетті болуына тікелей әсер етеді. Сондай-ақ білім ошағында алған білімдерін өмірде қолдана алу икемділігі артады. Тілдік бірліктерді жиі қолдану арқылы студенттер қоғамда коммуникативтік белсенділігін (коммуникативная активность) дамытады. Сондықтан қарапайым

болсын, орта деңгейде білім алатын студенттерге болсын «Қазақ тілі» пәні аясында шығармашылық ойлауды дамытудың маңызы аса зор.

Ұсынылып отырған зерттеу мақаласы Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті ИРН АР15473326 «Қазақ тілінің жиілік сөздігі – Қазақстанның техникалық жоғары оқу орындары студенттеріне мемлекеттік тілді оқыту әдістемесінің инновациялық базасы» атты тақырыптың негізінде орындалып отыр.

Әдебиеттер

- Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы.
Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта / Психология мышления. М., Прогресс, 1965. 14 с.
Smith S.M., Ward T.B. & Finke R.A. (1995). The Creative Cognition Approach. Cambridge MA: Bradford.
Feldman R.S. Essentials of Understanding Psychology. New York: The McGraw Hill Company. – 1997.
Moore B.N. & Parker R. Critical Thinking. California: Mayfield Publishing Company. – 1986.
Жарықбаев Қ. Психология негіздері. Алматы: «Эверо». 2005 ж. – 462 б.
М. Микалко. Взлом креатива: как увидеть то, что не видят другие / Майкл Микалко; пер. с англ. Александра Коробейникова. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2016.
Esen Ersoya, Neş'e Başerib. The effects of problem-based learning method in higher education on creative thinking. Procedia - Social and Behavioral Sciences 116 (2014) 3494 – 3498.
Jackson G. Lu, Modupe A., Malia F. Mason «Switching On» creativity: Task switching can increase creativity by reducing cognitive fixation. Organizational Behavior and Human Decision Processes. Volume 139, 2017, page 63-75.
Оразова А. Жаңаша оқытуға- жаңаша көзқарас // Ұлағат. - 2013. - № 1. - Б. 122-123.
Hannah Tuck. Incorporating Creative Thinking activities into English language classrooms. Published 29 September 2020. <https://www.cambridge.org/elt/blog/2020/09/29/creative-thinking-in-english-language-classrooms/>
Uteubaeva E.A.; Pastushenko T.A. Creative thinking in teaching foreign languages. Bulletin of the Karaganda University. 2012. <https://rep.ksu.kz/handle/data/8271>
https://kaz.inform.kz/news/it-mamany-tolyk-tauelsiz-el-bolu-ushin-akparattyk-kauipsizdik-zhogargy-dengeyde-boluy-kerek_a3963756/
Kabilan M.K. Creative and Critical Thinking in Language Classrooms. Интернет-журнал TESL, Vol. VI, №6, июнь 2000 г. <http://iteslj.org/>
Роулин Ж.К. Хэрри Поттер мен жасырын бөлме. Алматы: Steppe&World, 2020. – 324 б.
Bromley, D.B. (1956), “Some experimental tests of the effect of age on creative intellectual output”, Journal of Gerontology, 11:74-82.

References

- Law of the Republic of Kazakhstan No. 319 dated July 27, 2007.
Gilford J. Three sides of intelligence / Psychology of thinking. М., Progress, 1965. 14 p.
Smith S.M., Ward T.B. & Finke R.A. (1995). The Creative Cognition Approach. Cambridge MA: Bradford.
Feldman R.S. (1997). Essentials of Understanding Psychology. New York: The McGraw Hill Company.
Moore B.N. & Parker, R. (1986). Critical Thinking. California: Mayfield Publishing Company.
Zharykbayev K. Fundamentals of psychology. Almaty: «Evero». 2005. – 462 б.
Mikalko M. Hacking the creative: how to see what others don't see / Michael Mikalko; translated from the English by Alexander Korobeynikov. М. : Mann, Ivanov and Ferber, 2016.
Esen Ersoya, Neş'e Başerib. The effects of problem-based learning method in higher education on creative thinking. Procedia - Social and Behavioral Sciences 116 (2014) 3494 – 3498.

Jackson G. Lu, Modupe A., Malia F. Mason “Switching On” creativity: Task switching can increase creativity by reducing cognitive fixation. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*. Volume 139, 2017, page 63-75.

Orazova A. New Approach to learning // *Ulagat*. - 2013. - No. 1. - p.122-123.

Uteubaeva E.A., Pastushenko T.A. Creative thinking in teaching foreign languages [Bulletin of the Karaganda University]. – №3 (73). 2012. <https://rep.ksu.kz/handle/data/8271>

Hannah Tuck. Incorporating Creative Thinking activities into English language classrooms. Published 29 September 2020. <https://www.cambridge.org/elt/blog/2020/09/29/creative-thinking-in-english-language-classrooms/>

https://kaz.inform.kz/news/it-mamany-tolyk-tauelsiz-el-bolu-ushin-akparattyk-kauipsizdik-zhogargy-dengeyde-boluy-kerek_a3963756/

Kabilan M.K. Creative and Critical Thinking in Language Classrooms. Интернет-журнал TESL, Vol. VI, №6, июнь 2000 г. <http://iteslj.org/>

Rowling J. K. *Harry Potter and the secret room*. Almaty: Steppe&World, 2020. – 324 pages.

Bromley, D.B. (1956), “Some experimental tests of the effect of age on creative intellectual output”, *Journal of Gerontology*, 11:74-82.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 120–133
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.830>

УДК 371.3

G.T. Kurbankulova*, A.S. Stambekova, 2024.

Institute of Pedagogy and Psychology of KazNPU named after Abay,
Almaty, Kazakhstan.
E-mail: g-kurbankulova@mail.ru

WAYS TO PREPARE FUTURE PRIMARY EDUCATION TEACHERS FOR INSTILLING NATIONAL VALUES IN THE STUDENTS

Kurbankulova Gulzhan – Phd student. Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: g-kurbankulova@mail.ru. <https://orcid.org/0000-0002-2538-1837>;
Stambekova Asel – candidate of pedagogical sciences, associate professor. Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: stambekova_81@mail.ru. <https://orcid.org/0000-0002-6869-7401>.

Abstract. In today’s rapidly evolving global landscape, the role of primary education educators goes beyond traditional teaching. This article examines the urgent need for future teachers to familiarize themselves with comprehensive strategies and pedagogical approaches aimed at fostering national values among younger schoolchildren. The development of a reliable basis for the training of future primary school teachers will become a necessary condition for the formation of a generation based on the basic values that define the cultural identity of the nation. This article examines the multifaceted aspects related to the training of future teachers, emphasizes the importance of an interdisciplinary approach combining educational theories, cultural studies and practical teaching methods. Summarizing scientific research, this article highlights the key role of teachers as facilitators in shaping students’ understanding and representation of national values, fostering a sense of identity and cultural pride.

It is not easy to form and develop national value skills and put them into practice. We analyzed several effective methods of forming the tasks assigned to future primary education teachers, interviewed and analyzed education teachers. Realizing the importance of new terms that penetrate the industry, we supplement them with excerpts from articles by scientists who previously studied the benefits that society needs. The significance and prerequisites for the formation of transversal skills for optimizing the training of future primary education teachers of the deontological requirements found in the article are analyzed.

National value is the most important, relevant topic at the moment, requiring updating every time. In developed and developing countries, national values are

taught and studied at the same level. Therefore, they are theoretically replenished, based on the experience of world scientists. In the future, we will delve into the study of national values in order to offer the most convenient methods and ways of teaching for future teachers of education.

Keywords: primary education teachers, national values, transversal skills, deontology, interdisciplinary intelligence, student`s development.

Г.Т. Курбанкулова*, Ә.С. Стамбекова, 2024.

Абай атындағы ҚазҰПУ, Педагогика және психология институты,
Алматы, Қазақстан.

E-mail: g-kurbankulova@mail.ru

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ БІЛІМ ПЕДАГОГТЕРІН ОҚУШЫЛАРДЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚҚА БАУЛУҒА ДАЯРЛАУ ЖОЛДАРЫ

Курбанкулова Гүлжан – PhD, Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
E-mail: g-kurbankulova@mail.ru. <https://orcid.org/0000-0002-2538-1837>;

Стамбекова Әсел – п.ғ.к., доцент. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан. E-mail: stambekova_81@mail.ru. <https://orcid.org/0000-0002-6869-74017>.

Аннотация. Бүгінгі қарқынды дамып келе жатқан жаһандық ландшафтта бастауыш білім беру педагогтерінің рөлі дәстүрлі оқытудан асып түседі. Бұл мақала болашақ педагогтерді жас оқушыларда ұлттық құндылықтарды тәрбиелеуге бағытталған кешенді стратегиялар мен педагогикалық тәсілдермен таныстырудың шұғыл қажеттілігін зерттейді. Болашақ бастауыш сынып педагогтерін даярлаудың сенімді негізін әзірлеу ұлттың мәдени бірегейлігін анықтайтын негізгі құндылықтарға негізделген ұрпақты қалыптастырудың қажетті шарты болады. Бұл мақалада болашақ педагогтерді даярлауға байланысты көп қырлы аспектілер қарастырылады, білім беру теорияларын, мәдениеттануды және оқытудың практикалық әдістерін біріктіретін пәнаралық тәсілдің маңыздылығы атап өтіледі. Ғылыми зерттеулерді жалпылау арқылы бұл мақала педагогтердің оқушылардың ұлттық құндылықтарды түсінуі мен бейнелеуін қалыптастырудағы, өзіндік ерекшелік және мәдени мақтаныш сезімін тәрбиелеудегі фасилитатор ретіндегі негізгі рөлін атап көрсетеді.

Ұлттық құндылық дағдыларын қалыптастыру, дамыту, оны практикада қолдану оңай емес. Болашақ бастауыш білім педагогтерінің өзіне артылған міндетін қалыптастырудың бірнеше тиімді әдістерін саралап, білім педагогтерінен сауалнама алып, талдау жасадық. Салаға еніп жатқан жаңа терминдердің маңыздылығын түсініп, қоғамға берер пайдасын бұрын зерттеген ғалымдар мақалаларынан үзінділермен толықтырып отырдық. Мақалада кездесетін деонтологиялық талаптардың болашақ бастауыш білім педагогтеріне оқытуды оңтайландырудың маңызы мен трансверсальды дағдылардың қалыптасуының алғы шарттары мен мақсатын талдадық.

Ұлттық құндылық қазіргі кездегі ең маңызды, өзекті тақырып, әр

кез жаңаланып отыруды талап етеді. Дамыған, дамушы елдерде ұлттық құндылықтар бір деңгейде оқылып, зерттеледі. Сондықтан, әлемдік ғалымдар тәжірибесіне сүйеніп, теориялық жағынан толығып отырады. Алдағы уақытта ұлттық құндылықтарды болашақ білім педагогтары үшін оқытудың ең ыңғайлы әдіс-тәсілдерін ұсыну үшін тереңдей зерттей түсеміз.

Түйін сөздер: бастауыш білім педагогтері, ұлттық құндылықтар, транверсальды дағды, деонтология, пәнаралық интеллект, оқушылардың дамуы.

Г.Т. Курбанкулова*, А.С. Стамбекова, 2024.

Институт педагогики и психологии КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан.

E-mail: g-kurbankulova@mail.ru

СПОСОБЫ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ К ФОРМИРОВАНИЮ У УЧАЩИХСЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Курбанкулова Гульжан – PhD, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, E-mail: g-kurbankulova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2538-1837>;

Стамбекова Асель – кандидат педагогических наук, доцент, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, E-mail: stambekova_81@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6869-7401>.

Аннотация. В современном быстро развивающемся глобальном ландшафте роль педагогов начального образования выходит за рамки традиционного обучения. В данной статье исследуется острая необходимость ознакомления будущих педагогов с комплексными стратегиями и педагогическими подходами, направленными на воспитание национальных ценностей у младших школьников. Разработка надежной основы подготовки будущих педагогов начальных классов станет необходимым условием формирования поколения, основанного на основных ценностях, определяющих культурную идентичность нации. В данной статье рассматриваются многогранные аспекты, связанные с подготовкой будущих педагогов, подчеркивается важность междисциплинарного подхода, сочетающего в себе теории образования, культурологию и практические методы обучения. Обобщая научные исследования, эта статья подчеркивает ключевую роль педагогов как фасилитаторов в формировании понимания и представления учащимися национальных ценностей, воспитании чувства самобытности и культурной гордости.

Формировать, развивать национальные ценностные навыки, применять их на практике непросто. Проанализировали несколько эффективных методов формирования возложенных на будущих педагогов начального образования задач, опросили и проанализировали педагогов образования. Понимая важность новых терминов, которые проникают в отрасль, мы дополняем отрывками из статей ученых, которые ранее изучали преимущества, которые необходимы

обществу. Проанализированы значение и предпосылки формирования трансверсальных навыков оптимизации обучения будущих педагогов начального образования деонтологических требований, встречающихся в статье.

Национальная ценность – самая важная, актуальная тема на данный момент, требующая обновления каждый раз. В развитых, развивающихся странах национальные ценности обучаются и изучаются на одном уровне. Поэтому они теоретически пополняются, опираясь на опыт мировых ученых. В дальнейшем мы углубимся в изучение национальных ценностей, чтобы предложить наиболее удобные методы и способы обучения для будущих педагогов образования.

Ключевые слова: педагоги начального образования, национальные ценности, трансверсальные навыки, деонтология, междисциплинарный интеллект, развитие учащихся

Кіріспе. Ұлттық құндылық педагогиканың негізгі әрі өзекті тақырыбы. Ұлттық құндылықтар әр кезеңде дамып, толығып отырады. Ұлттық құндылықты дамыту үш түрлі жолмен пайда болып қалыптасады деген гипотеза айтамыз. Бірінші, ұлттық құндылық тұлғаның өскен ортасы, отбасы болса, екіншісі білім беруде қалыптасатын ұлттық құндылықтар. Осы кезең ең маңызды болып саналады, өйткені дұрыс бағдар беріп, оның оң, қателігін өзі қатарлас ортадан көргенде өнімді де, нәтижелі дағды пайда болады. Үшінші кезең әр уақытта саналы түрде жаңғыртып, толықтырып отыру (Кешенкеев, т.б., 2019).

Болашақ бастауыш білім педагогтері тәжірибелі, теорияны практикада қолдана алатын маман ғана емес, аратор әрі фасилитатор болуы маңызды. Орта білім бері, жоғары сыныптарда оқушылар ой таразысына салып, оң мен солды, жақсы мен жаманды айыра алатын кезеңге аяқ басады. Ал бастауыш білім беруде педагогтің айтқаны ең дұрыс деген түсінік болатыны белгілі. Осы кезеңде ораторлықпен әр предметті, әр бөлікті айтып түсіндіреміз, ал, фасилитатор ретінде ұлттық құндылықтарды, ерекшеліктерді, мәдени мұраларымызды, туған жер, тіл, діл, және құқықтар мен әлеуметтік ортадағы орны мен қоғамның негізгі құндылығы – адам екенін түсіндіру, ұғындыру мәселесін қарайды. «Біздің тақырыбымыздың негізгі де, өзекті тұсы осыда. Ұлттық құндылықтарды оқыту болашақ білім педагогтеріне қоғамдағы әртүрлі көзқарастарды құрметтеуге тәрбиелеу және әлеуметтік келісімді дамыту арқылы өздерінің мәдени мұраларын түсінуге көмектеседі» (Мейірбек, т.б., 2020).

Ғылым дамып, технологияның озық үлгілері пайды болып, оқу мен оқыту процесстері күн сайын өзгеріске ұшырап жатыр. Жасанды интеллект, виртуальды дос, сөйлесетін көмекші құрылғылар адам өміріне дендеп кірді. Осы кезде адам мен адам, адам мен тарихымыз, салт дәстүрлеріміз тек теория жүзінде қатынасқа түсіп, виртуальды қатынас деген терминді естіп жүрміз. Осы ара қатынастардың әсерінен ғылымда синергия, деонтология, иппотерапия т.б. жаңа бағыттар пайда болды. Бұл әрине ең алдымен педагогтерге, соның ішінде бастауыш сынып педагогтерінің негізгі көмекші құралы бола алады. Ұлттық құндылықтарды маман ретінде үйреніп, оны дағды қалыптастыру оңай процесс

емес. Мәселен педагогикада соңғы кездері жиі талданып жүрген деонтология ғылымы ғылым туралы педагог маман Д. Бөрібаева: «Деонтология дегеніміз бұл адам баласының ізгілікке, парыздылыққа қатысты өмір салты, қылықтары, әрекеттері мен әдеттері туралы ғылым. Парыз адамзатқа ғана болған тән азаматтық міндет, жауапкершілік. Енді педагогикалық деонтология – бұл педагогтың мұғалімнің қызметіне байланысты парыздылыққа негізделген этикалық ережелер, нормалар, ұстанымдар жиынтығы жатады. Мұнда оқушы мен педагогтың арасындағы сенімділікті қатынастың кепілі бола алатын кәсіптік этиканың қағидалары қарастырылып, педагогтың құзыреттілігі, басқа адамдарға, олардың қылықтарына шыдамды болуы, тәлім-тәрбиелік іс әрекет барысында алынған шешімдерге моральдық жауапкершілігі көрсетіледі», - (<https://www.researchgate.net/profile/Zumrud-Guliyeva-3/publication/38195663>) деп зерттеу жұмысында көрсетеді. Жалпы ұлттық құндылықтардың жиынтығы сол деонтология терминінің мағынасымен егіз, синоним ретінде қарауға да болады. Себебі, білім алудың ең бірінші ережесі тәрбие болса, деонтологияның түп қазығы сол ізгілік, дұрыс тәрбие, саналы ұрпақ. Ұлттық құндылығымыздың негізгі өзегі сол тәлімді тәрбие мен қазақы болмыс. Болмыс деген не? Болмыс жалпы ұлтқа тән мінез бен әрекеттердің жиынтығы. Сонда болашақ білім педагогтерінің ұлттық құндылық дағдысының қалыптасуының формуласы ұлттық құндылық=>деонтология=>тәрбие=>жүйелі білім болашақ білім педагогтерінің дағдысын қалыптастырудың негізгі формуласы.

Деонтология саласы жаңа бағыттағы, жаңа термин, жаңа сала. Дегенмен өзге елдердің практикасында қолданған зерттеулерге сүйене отырып, қазақ деген ұлттың ұлттық болмысын қалыптастыру үшін зерттеуші ғалым Қ. М. Кертаева еңбегінде ұстазға қойылатын деонтологиялық талаптарды негізінен төрт ұстаным аясына сыйдырады:

- 1) оқушының ден саулығына, жан саулығына зиян келтірмей әсер ету;
- 2) мұғалім барлық жүріс-тұрысымен, ой-өріс, іс-әрекеттерімен осы ұстанымның кең тарауына және оқушы санасына өзіндік бақылау дағдыларын қалыптастыруына жол ашу;
- 3) осы ұстанымды бұзуынан келген зиянды салдарын мұғалім бүкіл жан дүниесімен, сана-сезімімен жоюға ынталану;
- 4) жоғарыдағы ұстанымдарға сүйеніп оқушының табиғатына үйлесімді жан-жақты дамуына жәрдемдесу (Кертаева, 2002: 147).

Болашақ бастауыш сынып педагогтері ұлттық құндылықтарды өз бойларына дағды ретінде толық қалыптасып үлгермей алдында отқан болашақ тұлға, өз пікірі бар кішкентай дос ретінде білім алушыны қабылдамай, өзгелерге үйрете алмайды. Себебі борш, парыз деген ұғымдар адам санасында қалыптасу керек. Оның қайнар көзі ұлттық құндылықтарда, тәрбие мен білімде екенін білеміз. Болашақ бастауыш білім педагогтары, жалпы жас маман педагогтар алдында отқан білім алушы қазір бала болғанмен уақыт өте келе өз дәрежесімен тең тұлға өсіп шығарын ұмытпау керек, сол жолда кәсіби парызын адал атқару керек. Сонда деонтология ғылымының қалыптасу мақсаты орындалғаны.

Құндылық тек ұлттық болмайды, отбасылық құндылық, рухани құндылықтар деген түрлері бар. Оның нақты саны белгісіз және құндылық болу үшін мынадай талабы бар деп шектеу қойылған межесі жоқ.

Бастауыш білім беру мен тәрбиелеу ісі оқытудың барлық деңгейлеріне ортақ болып табылатын және оқушы тұлғасының мінез-құлқы мен қызметін ынталандыратын өмірлік тұрақты бағдарлары болуға арналған ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарды дамытуға бағытталған (Білім берудің барлық деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттары, 2022.). Болашақ бастауыш білім педагогтерінің ұлттық құндылықтар дағдысын өз бойында қалыптастырып, оны практикада қолдану үшін отандық және әлемдік тәжірибелерден өткен көптеген зерттеу тәсілдерін ұсынамыз. Мәселен жоғарыда айтқан адамды ізгілікке, білімге, күнделікті дағдыларды орындауға арналған деонтология ғылымының ұлттық құндылықтарды дағды етудің негізгі ұстамындарын айттық, ендігі бір жаңа әдіс ұлттық құндылықтарды трансверсальды оқыту мәселесі. Зерттеуші ғалымдар Г.Х. Сарсенбаева, А.Е. Жумабаева «Ұлттық құндылықтар негізінде болашақ бастауыш білім педагогтерінің трансверсальді дағдыларын дамытудың мүмкіндіктері» деген мақаласында отандық, шетелдік ғалымдардың зерттеулерін талдай келе трансверсальды дағды қалыптастыру қазақ тарихында да бұрын соңды айтылып жүрген бірақ терминде өзгеріс болғанмен жалпы идея қазақ танымына бөтен емес екенін жазады. А.Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейханұлы, Шәкерім Құдайбердіұлы, Мағжан, Міржақып жазуларымен халыққа етене таныс бола бастаған. «Ол туралы алғашқы ойлар ертедегі соңғы уақытта «трансверсальді дағдылар» терминімен көбірек қолданыла бастады. Әсіресе, бұл термин Еуропадағы білім беру жүйелерінде жиі қолданылады. Өмірлік маңызды дағдылар немесе ХХІ ғасыр дағдылары деп аталатын трансверсальді дағдылар –бұл жастардың жеке, академиялық, әлеуметтік және экономикалық қиындықтарды жеңуге дайын, икемді, бейімделгіш оқушы және азамат болуына мүмкіндік беретін тұлғааралық қатынастар немесе әлеуметтік–эмоционалдық дағдылар» (Сарсенбаева, т.б., 2023: 269).

Ұлттық құндылықтардың негізгі бастау көзі – ана тілі. Тіл адамның адамдық белгісінің зоры» деп А.Байтұрсынұлы айтқандай, тіл арқылы біздің ұлттық мінезіміз қалыптасады. Ғалымдардың зерттеуінше баланың қай тілде сөйлейді оның акустикалық базасы қалыптасады, беттің формасы қалыптасады, миында сол тілдің ұлттық ерекшеліктері орнығады. Ми автоматты түрде сол тілде сөйлейтін халықтың ұлттық құндылықтарын бойына сіңіреді. Әрине елімізде тілдік мәселелер оң шешімін тауып салыстырмалы түрде соңғы он жылдықта тілдің мәртесі көтеріп, тілдің қолданушылары көбейіп келеді. Бірақ техниканың қарқынды дамуы, өзге елдің мәдениет бейбербалды түрде санамызға сіңіріп жатыр. Мәселен, соңғы кездегі жаңа заман прецедентті батырлардың бастауыш сынып білім алушыларының санасында мектеп жасына дейін қалыптасып, әрекеттерін қайталап, бейсаналы түрде соны қайталап жүреді. Оны бастауыш сыныпта трансверсальды әдіс көмегімен өзгерте аламыз. Ол үшін әрине

бастауыш сынып педагогтерінің араторлық, фасилитаторлық қабілеттері іске қосылу керек деп ойлаймыз. Бастауыш білім педагогтері өзге педагогтеріне қарағанда көп қырлы, тез коммуникацияға түсетін болу керек, яғни, артылған жүгі ауырлау болады. Ұлттық құндылықтар дағды болып қалыптасуы сондықтан өте маңызды.

«Әдетте нақты жұмысқа, тапсырмаға, оқу пәніне немесе тәжірибе саласына қатысты емес және әр түрлі жағдайлар мен жұмыс параметрлерінде (мысалы, ұйымдастырушылық дағдылар) қолдануға болатын дағдылар». Бұл дағдыларды «жұмсақ» немесе «ауыспалы» деп те атауға болады, өйткені олар белгілі бір секторға немесе жұмыс рөліне тән емес. ЮНЕСКО трансверсальді дағдылардың алты санатын анықтайды:

1. Сыни және жаңашыл ойлау.
2. Тұлғааралық қарым-қатынас дағдылары.
3. Тұлғаішілік дағдылар.
4. Жаһандық азаматтық.
5. Ақпараттық сауаттылық.
6. Басқалар.

Мұндағы басқалар проблеманы шешуді, тайм-менеджментті, командалық жұмысты, үздіксіз дамуды, көшбасшылықты және т.с.с. қамтиды» (Сәрсенбаева, т.б., 2023: 270).

Әу баста трансверсальды дағды жеке адамның карьералық дамуы, табысының өсуін жақсартуға арналған дағды ретінде қалыптасып, оң нәтиже көрсеткен соң ғылымның өзге салаларында кеңінен қолданыс тапты. Халықаралық дәрежеде қолданысқа енді, оның негізгі тиімді санаттарын тізіп болашақ бастауыш педагогтер үшін де тиімді тұстарын өзімізге мысал ретінде алып отырмыз. Жаңаша ойлау, қарым-қатынас дағдылары, тұлғаның әр кез өзін өзі дамытып отыруы, сауатты болуы, дұрыс ақпаратты алып, нақты жеткізуі деген тұстары қазіргі заманғы педагогтердің негізгі табысты қызметінің кілті. Олай болу себебі, трансверсальды дағды тек коммуникация емес, сауалнамалар, коучингтер ұйымдастыру т.б. жұмыстар.

Зерттеудің мақсаты

Зерттеу жұмысымыз ерте кезеңнен бері көп талданап келе жатқан тақырып. Бірақ күнделікті қоғам дамуы, ғылым мен білімнің де тоқтаусыз ізденісін талап етеді. Ғылым мен техника қатар дамып, қарқынды өзгерістерге ұшырап жатыр, 4-5 жыл алдыңғы өзекті, нәтижелі деген әдіс-тәсілдер ескіріп жаңа түрлерімен толығып жатыр. Сондықтан әр кез ізденісте болып, жаңа тәсілдерді игеріп отыру маңызды. Зерттеу болашақ білім педагогтерінен сауалнама алып, диаграмма түрінде статистикасын шығаруды өзімізге мақсат еттік. Әрине жүргізілген сауалнаманың көлеміне байланысты көлеміне байланысты, статистика қорытындысы тек сауалнама жүргізген алдам санына қарай шығарылды.

Статистика біздің мынандай мақсаттарға жетуге көмектесетін тәрбие құралы болады.

- жеке тұлғаның толыққанды кемел адам болып қалыптасуға;
- азаматтық, құқықтық көзқарасын білдіре алатын еркін ұрпақ ретінде тәрбиеленуіне;
- салт-дәстүрді құрметтейтін, білетін, сонымен қатар жаңа технологиялары үйлестіре алатын;
- жаңашылдық, жаһандағы болып жатқан пайдалы ақпараттарды өз игілігіне жарата алатын;
- ана тілін терең меңгеріп, өзге тілдерді, өзге халықтардың салт-дәстүрін құрметтейтін (инклюзивтілік) білім алушыларды даярлау барысында бастауыш білім педагогтерінің мақсаты осы функтерден құралуы тиіс. Осы мақсаттарға жету барысында, оң нәтиже алу барысында өз еліміздің ғалымдары мен шетел зерттеушілерінің озық тәжірибелерін назарға ала отырып, тиімді әдістерді ұсынуға талпынамыз. Зерттеушілер Г. Бағдатова мен Е.Жұмабаевтың пікірінше: педагогтер оқушылардың өміріндегі ықпалды үлгі болып табылады. Болашақ педагогтерді ұлттық құндылықтарды тарату құралдарымен жарақтандыру оларға жастардың санасын тиімді қалыптастыруға және оқудың оң ортасын құруға мүмкіндік береді. (Бағдатова, т.б., 2021: 21) осы пікірді бізде қолдай отырып, ата-аналармен жұмыс деген әдісті осы жерде қолдануды ұсынамыз. Ол педагогтер тек бала үшін өмірге ықпалы мол адам емес, ата-ана – педагог – оқушы бірлікте жұмыс жасағанда өнімді де, тиімді болмақ. Ұлттық құндылықтарды оқыту көбінесе отбасылармен және қоғамдастықтармен ынтымақтастықты қамтиды. Бұл ортақ құндылықтарды ынталандыру және жағымды мінез-құлықты нығайту арқылы үй мен мектеп арасындағы алшақтықты жояды (Ли, т.б. 2021:80).

Жаһандық білім беру парадигмасы ұлттық құндылықтарды тәрбиелеу және өтпелі дағдыларды дамыту жағына қарай жылжып келе жатқандықтан, Қазақстан болашақ бастауыш сынып педагогтерін даярлауда инновациялық жолды белгіледі. Қазақстандық авторлардың даналығынан шабыттанған бұл траектория білім мен мәдени мұра арасындағы өзара байланысты терең түсінуді көрсетеді (Хар, т.б., 2022:35).

Зерттеу нысаны: болашақ бастауыш сынып педагогтерін оқушыларға ұлттық құндылықтарды дайындауда қолданылатын процесс.

Зерттеу пәні: педагогтерді даярлау бағдарламалары бойынша оқитын болашақ бастауыш сынып педагогтері.

Әдістеме: Әртүрлі оқу орындарында педагогтерді даярлау бағдарламалары бойынша оқитын бастауыш сынып педагогтеріне сауалнама жүргізілді. Сауалнама бастауыш білім беру мекемелерінде ұлттық құндылықтарды дамытудың әртүрлі аспектілерін қамтитын құрылымдық сұрақтардан тұрды. Жауаптар басым пікірлер мен тенденцияларды анықтау мақсатында жиналды және талданды.

Зерттеу нәтижелері.

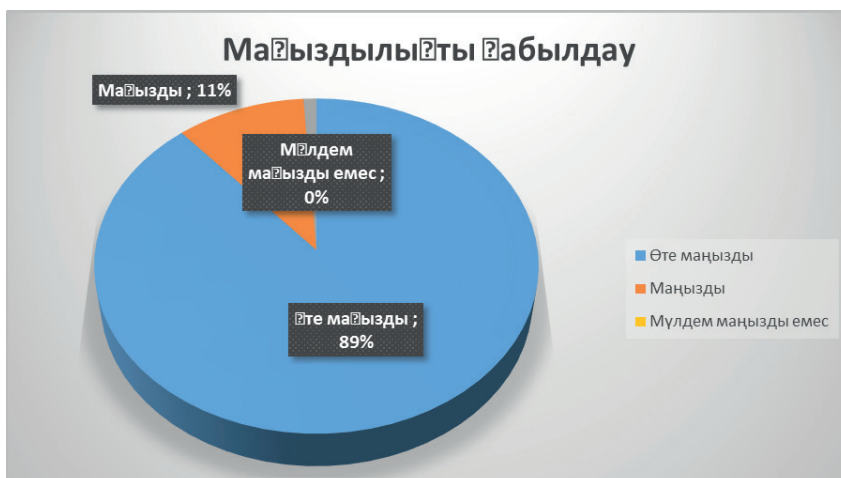
Зерттеу жұмысымыздың респонденті ретінде Абай атындағы Қазақ Ұлттық университетінің 1 курс магистранттары алынды. Қатысушы 9 адам. Қалыс қалған адам жоқ.

Сауалнамаға қатысушылардың 100%-ы бастауыш білім беруде ұлттық құндылықтарды тәрбиелеу өте маңызды деп келісті. Респонденттердің 75% - ы педагогтер ұлттық құндылықтарды сіңіруде маңызды рөл атқарады деп санайды. Сауалнаманың сұрақтары төмендегідей болды

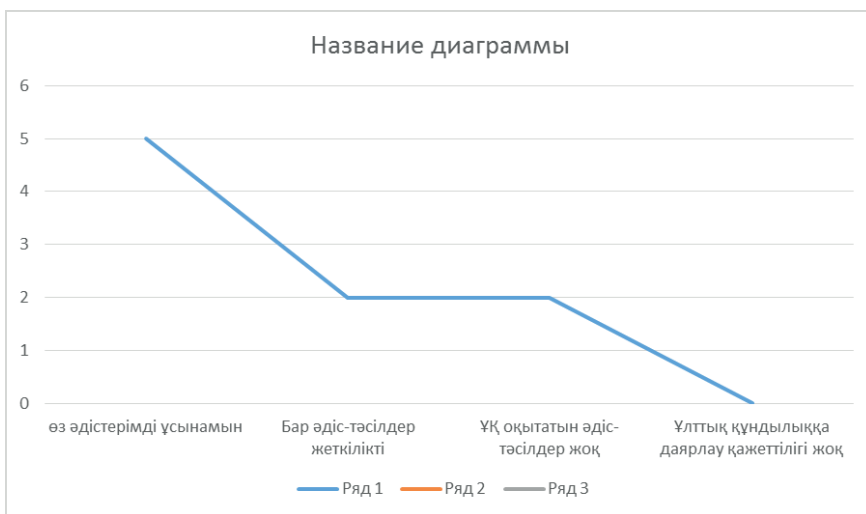
1. Ұлттық құндылық деген не?
2. Ұлттық құндылықтарды сабақ арасында тиімді оқыту үшін не істеу керек?
3. Ұлттық құндылықты оқытатын қандай бағдарламаларды білесіз?
4. Ұлттық құндылықтарды оқытуда қандай әдістерді ұсынасыз?
5. Ұлттық құндылық бала жасына байланысты өзгеріске ұшырайтын болса, бастауыш сыныпта не ұсынар едіңіз?
6. Педагог үшін ұлттық құндылық деген не?
7. Ұлттық құндылықтар не үшін керек?
8. Ұлттық құндылық педагогтарда қалай көрініс табады?

Сұрақтарға жазбаша түрде жауап алынып, оның қорытындысы пайыздық мөлшермен шығарылды. Сауалнама қорытындысы бойынша барлық дерлік қатысушылар бастауыш білім беруде ұлттық құндылықтарды тәрбиелеу өте маңызды деп келісті. Респонденттердің берген жауаптары педагогтер 85% құндылықтарды оқытуда маңызды рөл атқарады деп жауап берді. Дегенмен 40% ұлттық құндылықтардың біркелкі берілуіне кедергі келтіретін мәдени әртүрлілікке алаңдаушылық білдірді. Оның ішінде қолданылатын материалдардың жетпіспеушілігі мен дереккөздердің аздығы күнделікті даму үшін біршама кедергі екені көрсетілді. Соңғы кездері қалаішілік, қаларалық семинарлар, коучинг сабақтар, әдістемлік тәжіри алмасулар көптеп ұйымдастырылып жүргенмен, тақырыбы ұлттық құндылықтарды тарату үшін Мәдени іс-шараларды қосу мен әңгімелеудің маңыздылығын 68% тағы көтеру керек екен айтты. 55% ұлттық құндылықтарды оқытуда пәнаралық тәсілдердің қажеттілігін атап өтті.

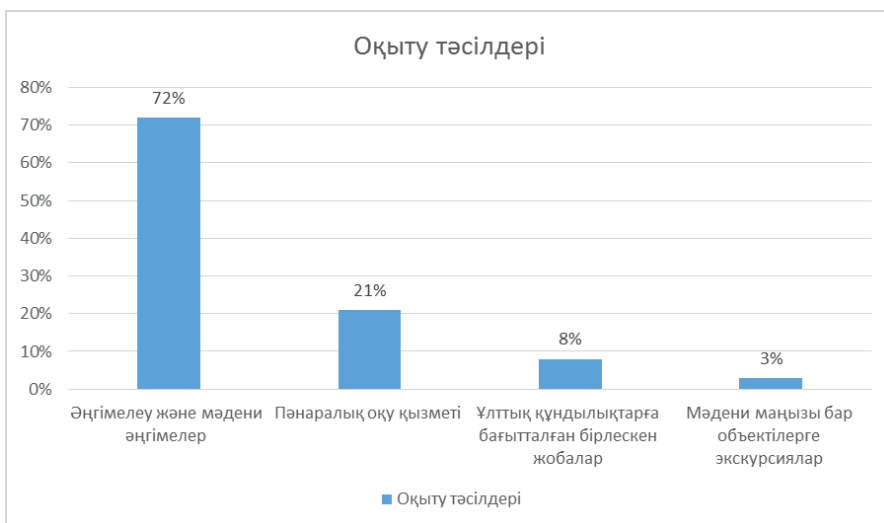
1-диаграмма: Ұлттық құндылықтарды бастауыш білімге біріктірудің маңыздылығы

2-диаграмма: Ұлттық құндылықтардың күнделікті сабақта қолданыстары оқытудың тиімді әдістерін қолдану немесе педагог өзі ұсынатын тәсілдерді енгізуді ұсыну. (Сауалнамаға қатысушы болашақ бастауыш білім педагогтерінің көбісі теориялық білімді ЖОО алып, ұлттық құндылықты практикада тәжірибесі жоғары емес мамандар болсада, ұлттық құндылықтардың оқыту жүйесінде аз екенін, толқы мағұмат алатын дереккөздердің езге тілдің материалдарында көптеп кездесіп, кейде сол ақпараттарды қолданатынын ескертті. Өзге елдердің ұлттық құндылықтары туралы материалдары бізге келіңкіремейтін болғандықтан осыны ескеріп, қысқаша анықтап жаза кеткенді жөн көрдік)

3-диаграмма: Ұлттық құндылықтарды тәрбиелеудің тиімді тәсілдері

Бұл диаграммалар болашақ бастауыш сынып педагогтерінің ұлттық құндылықтарды бастауыш білімге біріктіруге қатысты әртүрлі аспектілерге қатысты жауаптарының қысқаша мазмұнын ұсынады. Әр диаграммада сауалнаманың нақты сұрақтарына арналған және қатысушыларға жауаптардың таралуын көрсетеді.

Талқылау:

Сауалнама нәтижелері болашақ педагогтердің ұлттық құндылықтардың маңыздылығын жалпы мойындауын көрсетеді, бірақ олардың дайындығы мен мамандандырылған дайындықтың қажеттілігін анықтайды. Ресурстардың жетіспеушілігі және мәдени әртүрлілік сияқты анықталған мәселелер педагогтерді даярлау бағдарламаларында назар аударуды қажет ететін салаларды көрсетеді.

Болашақ бастауыш сынып педагогтері арасында жүргізілген сауалнама олардың ұлттық құндылықтарды бастауыш білімге біріктіруге қатысты қабылдауы, дайындығы, проблемалары мен қалаулары туралы құнды ақпарат берді

- Респонденттердің көпшілігі (88%) ұлттық құндылықтарды бастауыш білімге біріктірудің маңыздылығын мойындады, жартысынан көбі (58%) мұны «өте маңызды» деп санайды.»Бұл консенсус болашақ педагогтердің оқушыларға осы құндылықтарды сіңірудің маңыздылығын ұжымдық мойындауын көрсетеді.

- Алайда, олардың дайындығына келетін болсақ, респонденттердің тек 15% - ы педагогтерді ұлттық құндылықтарды тиімді енгізуге даярлау бағдарламаларында толық дайын екендіктерін сезінді. Айтарлықтай бөлігі (60%) дайындықтың әртүрлі дәрежесін немесе дайындықтың жеткіліксіздігін мәлімдеді. Анықталған негізгі мәселелердің қатарында тиісті оқу материалдарының/ресурстардың болмауы (45%) және мәдени әртүрлілікке бағдарлану туралы алаңдаушылық (28%) болды.

- Оқытудың тиімді тәсілдеріне келетін болсақ, едәуір көпшілігі (68%) ұлттық құндылықтарды жеткізудің ең тиімді құралы ретінде әңгімелер мен мәдени әңгімелерді қолдады. Бұл бейімділік студенттерді өздерінің мәдени мұраларымен таныстыратын қызықты және иммерсивті әдістерге артықшылық беруді қамтиды.

- Респонденттердің 80% - дан астамының (52% - ы қатты қызығушылық танытады, 32% - ы белгілі бір дәрежеде қызығушылық танытады) қосымша мамандандырылған оқытуға немесе семинарларға деген қызығушылығы болашақ педагогтердің болжамды дайындықсыздық мәселесін шешуге белсенді көзқарасын көрсетеді.

- Сауалнама респонденттердің мәдени әртүрлілікке бағдарланғанына орташа сенімділік деңгейін анықтады, олардың 55% - ы сенімділік немесе одан жоғары екенін көрсетті. Сонымен қатар, төрттен үш бөлігі (75%) ұлттық құндылықтарды жеткізу үшін қазақ авторларының әдебиеттерін немесе дәйексөздерін қолдануға дайын болды, бұл әртүрлі оқу ресурстарына ашықтықты көрсетеді.

- Ақырында, респонденттердің көпшілігі (80%) білім беру шеңберінде ұлттық құндылықтарды нығайту арқылы оқушылардың жалпы дамуына орташа оннан өте оңға дейінгі айтарлықтай оң әсерді атап өтті.

Қорытынды:

Нәтижелер болашақ педагогтерді ұлттық құндылықтарды дамытуға жақсырақ дайындау үшін педагогтерді даярлаудың оқу бағдарламаларын қайта жаңарту қажеттілігін көрсетеді. Анықталған мәселелерді шешу және әртүрлі педагогикалық тәсілдерді енгізу олардың осы құндылықтарды бастауыш сынып оқушыларына берудегі тиімділігін арттыруы мүмкін.

Сауалнама нәтижелері болашақ педагогтерді бастауыш сынып оқушылары арасында ұлттық құндылықтарды дамытуға жақсырақ дайындау үшін педагогтерді даярлау бағдарламаларын жаңартудың маңыздылығын көрсетеді. Проблемаларды шешу, мақсатты оқытуды қамтамасыз ету және оқытудың тиімді тәсілдерін ілгерілету арқылы білім беру мекемелері педагогтерге Қазақстанның ұлттық құндылықтарына сіңген ұрпақты тәрбиелеуде шешуші рөл атқаруға мүмкіндік бере алады.

«Рухани жаңғыру», «Мәдени мұра» сияқты бағдарламаларды қоса алғанда, Қазақстанның мәдени мұрасын сақтаудың кешенді стратегиясын енгізу және қазақстандық авторлардың сөздерімен ұлттық құндылықтарды ілгерілету аса маңызды бастама болып табылады. Осы бағдарламаларды білім беру бағдарламаларына біріктіре отырып және жұртшылықты тарта отырып, Қазақстан болашақ ұрпақтың өзінің мәдени мұрасын тереңірек түсінуіне ықпал ете алады. Осындай стратегия құрметті қазақстандық авторлардың шығармаларында бейнеленген ұлттық құндылықтар, мәдени байлық пен даналық үшін мақтаныш сезімін оятуға бағытталған. Білім беру, мәдени бағдарламалар мен әдеби зерттеулерді қамтитын біртұтас көзқарас арқылы ұлт өзінің мұрасын сақтай алады, оның сабақтастығы мен қоғам құрылымындағы маңыздылығын қамтамасыз етеді (<https://adilet.zan.kz/kaz/>).

Ұлттық құндылықтар тақырыбы өте ауқымды, қоғамда ең көп талқыланытын тақырып. Бірақ оның өзінің бағыты, зерттеу аясы, пәніне байланысты мақсаты өзгеріп, жаңарып отырады. Біздің зерттеу аямыз болашақ бастауыш сынып педагогтерінің ұлттық құндылық дағдыларын қалыптастырудың тиімді жолдарын іздеу, дағды қалыптастыру барысында отандық және әлемдік тәжірибелерде қолданған әдіс-тәсілдерді ұсыну болды. Сол арқылы болашақ бастауыш сынып педагогтерінің оқыту жүйесі, педагогтерге ұсынылған әдіс, тәсілдердің практикадағы маңызы мен тиімділігі де ескерілді. Мәдени сәйкестілік және әлеуметтік келісім: жаһанданған әлемде бірлік сезімін нығайта отырып, мәдени бірегейлікті сақтау өте маңызды. Ұлттық құндылықтарды оқыту студенттерге әртүрлі көзқарастарды құрметтеуге тәрбиелеу және әлеуметтік келісімді дамыту арқылы өздерінің мәдени мұраларын түсінуге көмектеседі (Смит, т.б., 2019).

Ұлттық құндылық тек педагогикада емес, қоғамның кез келген саласында ең маңызды тақырыптардың бірі. Болашақ бастауыш білім педагогтері үшін де

өзекті. Бүгінгі күннің негізгі талабы білімді ұрпақ тәрбиелеу мен оның қоғамға сапалы тұлға жасап шығуда да негізгі күш білім педагогтеріне түседі. Ұлттық құндылық тіл, тәрбие, интеллектуалды даму т.с.с. білім берудің маңызды бөлігі болып отыр. Ол өз орайында болашақ білім педагогтеріне де қосымша міндеттерді жүктейді.

Қорыта келгенде ұлттық құндылық болашақ бастауыш сынып педагогтерінің дағдысына айналу үшін тек әр кез дамуда, әр кез ізденісте болуды талап етеді. Ұлттық құндылық бастауышта негізі қаланып, іргетас болып орнайтындықтан, дұрыс бағдар беру, күнделікті өмірде дағды ретінде қолдану, бастысы оны түсініп, күнделікті қолданыста болуы маңызды.

Әдебиеттер

«Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру», «Мәңгілік Ел» стратегиялық ұлттық жобалар тұжырымдамасы туралы. <https://adilet.zan.kz/kaz/>

<https://www.researchgate.net/profile/Zumrud-Guliyeva-3/publication/38195663>

Бағдатова, Г., & Жұмабаев, Е. (2021). Бастауыш оқу оқытушыларының мемлекеттік мәндерді дамытуға деген қызығушылықтары және оның шешімдері. Жоғарғы педагогикалық мектептердің мектеп-мәдениеті, 7(3).

Білім берудің барлық деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттары. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 3 тамыздағы №348 бұйрығы.

Кертаева Қ. М. Ұстаз қызметіндегі педагогикалық деонтология. – Алматы: Ғылым, 2002.

Кешенкеев, М. М., Тұрсынбаева, Ж. Т. Бастауыш оқу оқытушыларын болашаққа дайындау жолдары // International Journal of Science Annals. – 2019. – № 5(2) –

Ли, А. және Ким, С. (2021). «Ұлттық құндылықтарды бастауыш білімге интеграциялау үшін педагогикалық стратегияларды жетілдіру: мұғалімдерді даярлау бағдарламаларынан тұжырымдар.» Білім беру перспективалары, 18 (3)

Мейірбек, А., & Қасенова, Г. (2020). Рухани жаңғыру программасының педагогикалық бағыттары. Ақпараттық-методикалық журнал, 3(1).

Сарсенбаева, А.Е. Жумабаева (2023). Ұлттық құндылықтар негізінде болашақ бастауыш білім педагогтерінің трансверсальді дағдыларын дамытудың мүмкіндіктері. Абай атындағы ҚазҰПУ-н ХАБАРШЫСЫ «Педагогика ғылымдары» сериясы, №1(77).

Смит, Дж., және Браун, Л. (2019). «Болашақ мұғалімдерді бастауыш білім берудегі мәдени әртүрлілікке дайындау.» Халықаралық білім және мәдениеттану журналы, 6 (2)

Хан, Р. және Ахмед, Н. (2022). «Мәдени мұраны сақтау және болашақ мұғалімдер: «Рухани жаңғыру» ықпалын талдау.» Білім берудегі мәдениеттану журналы, 25 (1)

References

On the concept of strategic national projects” cultural heritage”,” Ruhani zhangyru”,” Mangilik El”. <https://adilet.zan.kz/kaz/>

Bagdatova, G., & Zhumabayev, E. (2021). The interests of primary education teachers in the development of state values and its solutions. School-culture of higher pedagogical Schools, 7 (3), 23-37.

Johnson, K., & Garcia, M. (2020). “The Role of Interdisciplinary Approaches in Teacher Preparation for National Values Transmission.” Journal of Cultural Education, 12(4), 112-127.

Keshenkeev, M. M., & Tursynbaeva, Zh. T. (2019). Ways to prepare primary education teachers for the future. International Journal of Science Annals, 5(2), 45-58.

Khan, R., & Ahmed, N. (2022). “Cultural Heritage Preservation and Future Teachers: An Analysis of ‘Rukhani Zhangyru’ Impact.” Journal of Cultural Studies in Education, 25(1), 34-47.

Lee, A., & Kim, S. (2021). “Enhancing Pedagogical Strategies for Integrating National Values in Primary Education: Insights from Teacher Training Programs.” Educational Perspectives, 18(3), 76-89.

Meirbek, A., & Kasenova, G. (2020). Pedagogical directions of the Ruhani zhangyru program. Information and methodological Journal, 3 (1), 112-125.

Smith, J., & Brown, L. (2019). "Preparing Future Teachers for Cultural Diversity in Primary Education." International Journal of Education and Cultural Studies, 6(2), 45-58.

Tokayev K. K. education is the main basis of quality education. 16-August, 2019. <https://ult.kz/post/tokaev-tarbie-sapaly-bilimnin-negizgi-arkauy>

Zhumadilova, A., & Myrzabek, T. (2018). Ways to train teachers on the development of state significance of students. Bulletin of the Kazakh Pedagogical University, 2 (4), 76-88.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 134–147
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.831>

FT,MP 14.25.01
ӘОЖ 372.851

G. Kozhasheva¹, A.A. Bazhi¹, M.I. Yesenova¹, L. Nassir², 2024.

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan;

²Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan.

E-mail: kozhasheva_gulnar@mail.ru

METHODOLOGICAL APPROACHES TO ASSESSING STUDENTS' ACADEMIC ACHIEVEMENTS IN MATHEMATICS IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION OF EDUCATION

Kozhasheva Gulnar Onalbaevna - candidate of pedagogical sciences, associate professor of the Departments “Methods of teaching mathematics, physics and informatics”, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: kozhasheva_gulnar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8414-6899>;

Bazhi Akaru Ahankyzy - PhD student, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan, E-mail: akarubazhi@bk.ru. ORCID: 0000-0003-0060-0092;

Yesenova Maria Ibrashkyzy - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department “Methods of Teaching Mathematics, Physics and Computer Science” Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan, E-mail: esenova1947@gmail.com, <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId57667977100>;

Lazzat Nassir - master of pedagogical sciences, PhD student, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan, E-mail: lazzat960919@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2309-9045>.

Abstract. This article is devoted to the analysis of methodological problems of preparing future mathematics teachers to assess academic achievements in the context of digitalization of education using the example of the discipline “Elementary Mathematics”. The modern trends of digitalization of education are revealed and their influence on the process of teaching mathematics is determined. This article is written in accordance with the goals and objectives of the current dissertation research work, the purpose of research work is to analyze digital methods of effective assessment, introducing the main components and criteria of preparing students for assessment to future mathematics teachers in the context of digitization of the field of education.

On the basis of the “Elementary Mathematics” course, considering the ways of evaluating the educational achievement of students, preparing the teaching methodology for future mathematics teachers, conducting practical and experimental work on the formation of the ability of future mathematics teachers to evaluate the academic achievement of students. The features and advantages of digital assessment

methods in the context of the study of elementary mathematics are characterized. The key competencies necessary for future mathematics teachers to successfully use digital technologies in assessing academic achievements have been clarified. An assessment of the effectiveness of the developed methodological recommendations is given on the example of teaching the discipline “Elementary Mathematics”.

As a result, recommendations are presented for the effective training of mathematics teachers to use digital tools in the process of evaluating students’ academic achievements.

Keywords: assessment of educational achievements, digitalization of education, teaching elementary mathematics, criterion assessment, practical-experimental work.

© Г.О. Кожашева¹, А.А. Бажи¹, М.И.Есенова¹, Л. Нәсір², 2024.

¹Абай атындағы қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,

Алматы, Қазақстан;

²І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,

Талдықорған, Қазақстан

E-mail: *kozhasheva_gulnar@mail.ru*

БІЛІМ БЕРУДІ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ МАТЕМАТИКА ПӘНІНЕН ОҚУ ЖЕТІСТІГІН БАҒАЛАУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ТӘСІЛДЕРІ

Кожашева Гульнар Оналбаевна – педагогика ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің “Математика, физика және информатиканы оқыту әдістемесі” кафедрасының қауым. профессоры, Алматы, Қазақстан, E-mail: *kozhasheva_gulnar@mail.ru*, <https://orcid.org/0000-0001-8414-6899>;

Бажи Ақару Аханқызы – PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, E-mail: *akarubazhi@bk.ru*. ORCID: 0000-0003-0060-0092

Есенова Мария Ибрашқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің “Математика, физика және информатиканы оқыту әдістемесі” кафедрасының қауым. профессоры, Алматы, Қазақстан, E-mail: *esenova1947@gmail.com*, <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId57667977100>;

Лазат Нәсір – педагогика ғылымдарының магистрі, PhD докторант, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан, E-mail: *lazzat960919@mail.ru*, <https://orcid.org/0000-0002-2309-9045>.

Аннотация. Мақала «Элементар математика» пәнінің мысалында білім беруді цифрландыру жағдайында болашақ математика мұғалімдерін оқушылардың оқу жетістіктерін бағалауға дайындаудың әдістемелік мәселелерін талдауға арналған. Білім беруді цифрландырудың заманауи тенденциялары және олардың орта мектепте математиканы оқыту процесіне әсері анықталды. «Элементар математика» пәні басқа математикалық және әдістемелік пәндерді оқыту үшін негіз болып табылатындықтан, оны оқыту болашақ математика мұғалімдерінің одан әрі дамуына әсер ететіні сөзсіз. Бұл мақала жазылып жатқан диссертациялық зерттеу жұмысының мақсат міндеттеріне сай жазылған. Зерттеу жұмысының мақсаты білім саласын цифрландыру

жағдайында болашақ математика пәні мұғалімдеріне оқушыларды бағалауға даярлаудың негізгі компоненттері және критерийлерімен таныстыра отырып, тиімді бағалаудың цифрлік әдістеріне талдау жасау, болашақ математика мұғалімдерін оқушылардың білім жетістігін бағалауға даярлауды ұйымдастыру жолдарын айқындау. «Элементар математика» курсы негізінде оқушылардың оқу жетістігін бағалаудың жолдарын қарастыра отырып, болашақ математика мұғалімдеріне меңгерту әдістемесін дайындап, болашақ математика мұғалімдеріне оқушылардың оқу жетістігін бағалау қабілетін қалыптастыру бойынша тәжірибелік-эксперименттік жұмыс жасалады.

Мақалада «Элементар математиканы» зерттеу контекстінде сандық бағалау әдістерінің ерекшеліктері мен артықшылықтары сипатталған. Болашақ математика мұғалімдеріне оқушылардың оқу жетістіктерін бағалауда цифрлік технологияларды сәтті пайдалану үшін қажетті негізгі құзыреттер айқындалды. «Элементар математика» пәнін оқыту мысалында дайындалған әдістемелік ұсыныстардың тиімділігіне баға берілді. Нәтижесінде болашақ математика мұғалімдерін оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау процесінде цифрлік құралдарды тиімді қолдануға дайындауға арналған ұсыныстар берілген.

Түйін сөздер: оқу жетістіктер, білім беруді цифрландыру, элементар математика, критерийлік бағалау, тәжірибелік-эксперименттік жұмыс.

Г.О. Кожашева¹, А.А. Бажи¹, М.И. Есенова¹, Л. Насир², 2024.

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан;

²Жетысуский университет имени И. Жансугурова, Талдыкорган, Казахстан.
E-mail: kozhasheva_gulnar@mail.ru

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОЦЕНКЕ УЧЕБНЫХ ДОСТИЖЕНИЙ УЧАЩИХСЯ ПО МАТЕМАТИКЕ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Кожашева Гульнар Онолбаевна – кандидат педагогических наук, ассоц. профессор кафедры «Методика преподавания математики, физики и информатики» Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан, E-mail: kozhasheva_gulnar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8414-6899>;

Бажи Акару Аханкызы – PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, E-mail: akarubazhi@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0060-0092>;

Есенова Мария Ибрашкызы – кандидат педагогических наук, ассоц. профессор кафедры «Методика преподавания математики, физики и информатики» Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан, E-mail: esenova1947@gmail.com, <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57667977100>;

Лазат Насир – магистр педагогических наук, PhD докторант, Жетысуский университет им. И. Жансугурова, Талдыкорган, Казахстан, E-mail: lazzat960919@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2309-9045>.

Аннотация. Данная статья посвящена анализу методических проблем подготовки будущих учителей математики к оценке учебных достижений

учащихся в условиях цифровизации образования на примере дисциплины «Элементарная математика». Выявлены современные тенденции цифровизации образования и определено их влияние на процесс обучения математике в средней школе. Данная статья написана в соответствии с целями и задачами текущей диссертационно-исследовательской работы. Целью научно-исследовательской работы является анализ цифровых методов эффективного оценивания, ознакомление будущих учителей математики с основными компонентами и критериями подготовки обучаемых к оцениванию в контексте цифровизации сферы образования и определение способов организации подготовки будущих учителей математики по оценке учебных достижений учащихся.

На базе курса «Элементарная математика» рассмотрены способы оценки учебных достижений учащихся, подготовка методики преподавания будущих учителей математики, проведение практической и экспериментальной работы по формированию умений будущих учителей математики оценивать академическую успеваемость учащихся. Охарактеризованы особенности и преимущества цифровых методов оценки в контексте изучения элементарной математики. Уточнены ключевые компетенции, необходимые будущим учителям математики для успешного использования цифровых технологий в оценке учебных достижений. Дана оценка эффективности разработанных методических рекомендаций на примере обучения дисциплине «Элементарная математика».

В результате представлены рекомендации для эффективной подготовки учителей математики к использованию цифровых инструментов в процессе оценки учебных достижений обучаемых.

Ключевые слова: оценка учебных достижений, цифровизация образования, преподавание элементарной математики, критериальное оценивание, практико-экспериментальная работа

Кіріспе. Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесінде болашақ педагогтарды дайындауда айтарлықтай өзгерістер көрінуде. Әрбір дисциплина бойынша кредиттік сандар өзгеріске енгізіледі. Бұл өзгерістер педагогтардың дайындағына әсер етеді. Оқытушылардың жұмысын жеңілдете отырып студенттердің өз бетінше көп еңбектенуіне алып келеді (1-кесте).

Кесте 1. Жалпы білім беру бағдарламасының сызбасы

Кәсіби стандартқа сәйкес білім беру жүйесінде бес негізгі функция қарастырылады:

1. Оқытушылық
2. Тәрбиелеушілік
3. Әдістемелік
4. Зерттеушілік
5. Әлеуметті – коммуникациялық

Жоғарыда айтылған стандартқа сәйкес болашақ педагогтарды дайындау қарастырылады. Ал болашақ математика пәні мұғаліміне келетін болсақ, оның біліміне көңіл бөлу керек, әрі өмір бойы ізденіс пен құлшынысқа толы болуы керек. Жоғары білім беру мекемесі болашақ ұстазға өмірінің қажеттілігіне сәйкес білімді беруі қажет, сол кезде ғана болашақ ұстаз алдына қойылған кәсіби жұмысымен алдыға нық қадам баса алады. Оқу барысында қарастырылатын материалдар оның өзіндік көзқарасын қалыптастыруға ықпал етеді. Әрбір ұстаздың кәсібилігі оның математикалық білімі мен мектепте қарастырылатын пәндік білімімен толықтырлуы қажет. Сондықтан да болашақ математика пәні мұғалімінің кәсіптік деңгейдегі білімінің болуын талап етеді. «Математика» бакалаврының бағдарламасы 6 негізгі оқыту дисциплинасынан тұрады және ол мектептегі математиканың тереңдетілген түрі болып саналады. Олардың ішіне элементар математика, математикалық анализ, алгебра, аналитикалық геометрия, математиканы оқыту әдістемесі және т.б..

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінде (Қазақстан, Алматы қаласы) және І.Жансүгіров атындағы Жетісу университетінде (Қазақстан, Талдықорған қаласы) «6В01501-Математика» оқыту бағдарламасын дайындауда осы талаптар ескерілген. «Элементар математика» білім беру жүйесінің жалпы стандартына сәйкес пайда болды, ол математиканы оқыту әдістемесімен тығыз байланыста болғандықтан екі семестр оқытылады және ол студенттердің математикаға деген қызығушылығын арттырады. Бұл пән жоғары математикамен тығыз байланыста және мектеп оқулықтарында оқытылатын ақпараттардан тыс көмектесуге жағдай жасайды.

Бұл пәнді оқытудың негізгі принципі мектептегі математика мен жоғары білім беру мекемесіндегі математиканы байланыстыру ғана емес, сонымен қатар білім алушылардың теориялық білімі мен практикалық жұмысы арасында байланысты орнатуға және математиканы оқыту қандай пәндермен байланыста болатынын көруге мүмкіндік береді.

Білім беру жүйесіндегі кәсіби математикалық дисциплинасы қайталау және оқыту саласы бойынша еңбек етеді. Себебі, математикалық білімді қайталап шығу, қазіргі таңда аса маңызды орынға ие болады. Ол математиканың сұлбасы туралы және оның даму тарихыны көңіл бөлуді мақсат етеді. Сондықтан да жоғары білім беру мекемелерінде оқытылатын лекциялар мен практикаларда теориялық мәліметтер, есептер, математикалық мағлұматтар оқытылады. Барлық оқытылатын білімдер тек қана оқытумен шектелмей студенттердің практикада қолдана алуын қажет етеді. Бірінші лекцияға сұрақ жүзінде талдауға түссе, екінші кезеңінде практикалық сабақта алған білімін меңгертеді.

XXI ғасырдағы білім беру жүйесіндегі ерекшеліктерінің бірі – мемлекеттің дамуының жаңа кезеңінде өскелең ұрпақтың бойында жаңа құзыреттіліктердің, өмірде қажетті дағдылардың қалыптасуын қамтамасыз ету. Сондықтан да, қазіргі кезде білім алушылардың ғылыми жаратылыстану білімі ерекше екендігі және өзекті маңызға ие болатыны айғақ. Бұл сала оқушылардың бойында табиғат құбылыстары мен заңдылықтары туралы ұғым қалыптастыра ғана қоймай, табиғатты танудың ғылыми әдістерін ашады, оқушылардың табиғат әлемін тануы ғана емес, сонымен бірге өзгермелі әлемде өз орнын табуларына жағдай жасауға бағытталған және олардың дүниетанымын, мәдениеттануын және тәжірибеге бағдарланған сипаттамаларын қалыптастырады десек болады. Интеллектуалдық және шығармашылық қабілеттерін, функционалдық сауаттылықтарын дамыту негізінде сын тұрғысынан ойлау қабілеттерін дамытады, тұлғалық сапасын және құндылықтар жүйесін тәрбиелейді. Осылайша оқушыларды оқыту барысында оқушылардың логикалық ойлау қабілетін дамыту алдыға қойылған басты мақсат десек де болады.

Болашақ математика мұғалімдерін дайындауда элементар математика аса маңызды орынға ие болады. Элементар алгебра мен геометрия туралы ақпараттар мектептегі білімін қайталайды және қызығушылықты оятады. Өзіндік жұмыс- ол студенттік барлық оқу жылында тыңбай еңбек етуі арқылы үлкен мақсаттарды бағындыруын айтамыз. Ол оны тек қана сөзбен ғана емес, практика жүзінде де қолдануы керек. Өзіндік жұмысты жүргізу кезінде студентте алдына қойған екі жол болады, бірінші оқытылған лекциялар бойынша өз білімін кеңейту болса, екінші жағынан барлық оқытылып жатқан терминдерді қолдануы. Элементар алгебра мен геометрияны оқу кезінде студенттер бірдей бағыт-бағдар бойынша білім алады. Математиканы оқыту әдістемесін (МОӘ) меңгеру кезінде студенттер оқушылармен қалай жұмыс жасап, болашақ ұстаз ретіндегі алдындағы өмірін көре алады.

Болашақ математика пәнінің ұстазы объективті көзқараспен ойлау, шыншылдық, дұрыс шешім қабылдай алатын, кез келген қиыншылыққа тап болғанда нақты әрі дұрыс шешімді дер кезінде қабылдай алатын, сөз сөйлеу мәнері мәдениетті болуы, үлкенге құрмет кішіге ізет көрсететіндей кішіпейіл болуы, әрбір атқарған жұмысында тиянақтылық болуы, ойланып шешім қабылдай алатын қасиеттерге ие болуы керек, сол кезде ғана ұстаз ретінде өз оқушыларының бойына дарыта алады және жақсы нәтиже күтуіне болады. Сондықтан да, ұстаз ретінде болашақ ұстаздардың алдында көп жауапкершілік жатыр, олар математика пәні бойынша оқытып қана қоймай, келешек ұрпақты тәрбиелеуге көп үлесін қосады. Жаңа заман талабына сай оқыту дисциплиналарын қарастыра келе, маман ретінде қажет білімін алады деген сенімдеміз.

«Элементар математика» пәнінің мысалында білім беруді цифрландыру жағдайында болашақ математика мұғалімдерін оқушылардың оқу жетістіктерін бағалауға дайындау проблемасының өзектілігі бірнеше негізгі факторларға байланысты:

- Оқу процесінде цифрлық технологияларды қолдану мұғалімдердің алдына жаңа міндеттер қояды және олардың олардан тек техникалық дағдыларды меңгеруді ғана емес, сонымен қатар бағалау әдістерін жаңа талаптарға бейімдеуді де талап етеді;

- «Элементар математика» пәні кейіннен басқа математикалық және әдістемелік пәндерді оқыту үшін негіз болып табылады және болашақ математика мұғалімдерінің одан әрі дамуына әсер етеді. Сондықтан болашақ математика мұғалімдерінің оқу жетістіктерді бағалауға дайындалуы маңызды;

- Цифрландыру арқылы қол жетімді оқыту мен бағалау әдістерінің әртүрлілігі математика мұғалімдерінен жаңа технологияларды қолдана білуді ғана емес, сонымен қатар олардың тиімділігін критериялық бағалауды және нақты білім беру мақсаттарына бейімделуді талап етеді. Демек, білім беруді цифрландыру жағдайында оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау математика мұғалімдерінен цифрлық технологияларды бейімдеуді және қолдануды талап етеді.

Зерттеу міндеттеріне тоқталып кетелік:

1. Білім беруді цифрландырудың қазіргі тенденцияларын және олардың Элементар математиканы оқыту процесіне әсерін талдау.

2. Элементар математиканы зерттеу контекстінде сандық бағалау әдістерінің ерекшеліктері мен артықшылықтарын анықтау.

3. Оқу жетістіктерін бағалауда цифрлық технологияларды сәтті пайдалану үшін болашақ математика мұғалімдеріне қажетті негізгі құзыреттерді анықтап, әдістемелік ұсыныстар жасау.

4. “Элементар математика” пәнін оқыту мысалында әзірленген әдістемелік ұсынымдардың тиімділігіне эксперименттік зерттеу жүргізу.

5. Алынған нәтижелерді талдау және математика саласындағы білім беру сапасын арттыру үшін сандық бағалау әдістерінің маңыздылығы туралы қорытынды жасау.

Білім беруді цифрландыру оқыту мен бағалау процесіне, әсіресе математика саласында айтарлықтай өзгерістерді әкеледі. Цифрлық технологияларды пайдалану оқу процесін қызықты әрі тиімді ете алатын онлайн ресурстарға, интерактивті тапсырмаларға және компьютерлік модельдеулерге қол жеткізу арқылы математиканы оқыту мүмкіндіктерін кеңейтеді (Andersson, et al, 2017). Осыған байланысты болашақ математика мұғалімдерін оқушылардың оқу жетістіктерін бағалауға дайындау өзекті міндетке айналуда. Мұғалімдер цифрлық құралдарды пайдаланудың техникалық дағдыларын меңгеріп қана қоймай, оларды оқу нәтижелерін тиімді бағалауға бейімдей білуі керек (Бегимбетова, т.б., 2023). Цифрлық технологиялар сонымен қатар мұғалімдерге оқу процесі туралы үлкен көлемдегі деректерді жинауға және талдауға мүмкіндік береді. Деректерді талдау мұғалімдерге оқушылардың жеке қажеттіліктерін анықтауға және олардың математиканы оқытудағы ерекше қажеттіліктерін ескере отырып, оқу процесін бейімдеуге көмектеседі.

Білім беруді цифрландыру жағдайында болашақ математика мұғалімдерін

оқушылардың оқу жетістіктерін бағалауға дайындау әртүрлі әдістемелік тәсілдерді әзірлеуді және қолдануды талап етеді. Оқу жетістіктерін бағалауда цифрлық технологияларды тиімді пайдалану үшін математика мұғалімдерін даярлау бағдарламаларына енгізу ұсынылады (Drijvers, 2018). Әдістемелік тәсілдердің бірі-интерактивті онлайн платформалар мен қосымшаларды белсенді пайдалану. Мұндай құралдарды пайдалану мұғалімдерге жеке тапсырмалар жасауға, сондай-ақ оқушылардың ҒЗИ-ін ілгерілету туралы жедел кері байланыс алуға мүмкіндік береді (Lindenbauer, et al, 2024). Тағы бір тәсіл-болашақ математика мұғалімдерін деректерді талдау әдістеріне үйрету. Мұғалімдер бағыттарды жақсарту және оқыту тәсілін бейімдеу үшін білім алушылардың оқу жетістіктері туралы деректерді тиімді талдай білуі керек (Ngunjiri, 2022). Сонымен қатар, мұғалімдерді адаптивті бағалау жүйелерін қолдануға үйрету маңызды әдістемелік тәсіл болып табылады. Бұл жүйелер мұғалімдерге бағаны оқушылардың жеке қажеттіліктеріне автоматты түрде бейімдеуге және дәлірек және объективті нәтижелерді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді (Rodrigues, 2020).

Цифрлық технологияларды интеграциялау, деректерді талдау әдістеріне оқыту және адаптивті бағалау жүйелерін пайдалану математика саласындағы білім сапасын арттыруға ықпал етеді. Болашақ мұғалімдерді даярлау процесіне онлайн оқыту және бағалау платформалары сияқты цифрлық құралдарды пайдаланудың тиімділігі теория мен практикада негізделген (Schildkamp, et al, 2013). Оқушылардың оқу жетістіктерін бағалауда цифрлық технологияларды табысты пайдалану үшін болашақ математика мұғалімдері төменде келтірілген белгілі бір негізгі құзыреттерді дамытып, тиісті әдістемелік ұсыныстарды ұстануы керек.

Материалдар мен әдістер

Оқу жетістіктерді бағалауда цифрлық технологияларды табысты пайдалану үшін болашақ математика мұғалімдері дамытуға тиісті негізгі құзыреттер:

- Техникалық сауаттылық: цифрлық технологиялар жұмысының негізгі ұстанымдарын түсіну, жұмыс істей білу;

- Педагогикалық құзыреттілік: бағалау тапсырмаларын орындау және жүргізу үшін цифрлық құралдарды қолдана білу, оларды оқушылардың жеке қажеттіліктеріне бейімдеу;

- Аналитикалық дағдылар: цифрлық құралдарды пайдалана отырып, білім алушылардың оқу жетістіктері туралы деректерді талдай білу және олардың үлгерімі туралы қорытынды жасай білу;

- Коммуникативтік дағдылар: сандық байланыс құралдарын пайдалана отырып, оқушылармен және әріптестермен ақпаратты тиімді бөлісе білу.

Болашақ математика мұғалімдерін оқушылардың оқу жетістіктерін бағалауда цифрлық технологияларды табысты пайдалануды келесі бағыттар бойынша үйретуге әдістемелік ұсыныстар келтіреміз:

- дайындау және оқыту: білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалауда цифрлық технологияларды пайдалану бойынша болашақ математика мұғалімдерін жүйелі оқытумен қамтамасыз ету;

- практикалық жұмыс: тәжірибелі оқытушылардың басшылығымен білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалауда цифрлық құралдарды іс жүзінде қолдану үшін тағылымдамадан өту мүмкіндіктерін ұсыну;

- заманауи ресурстарды пайдалану: өзекті білім беру платформаларына, қосымшаларына, бағалау тапсырмаларын әзірлеуге және өткізуге арналған бағдарламаларға қол жеткізуді ұсыну;

- кері байланыс және рефлексия: тәжірибені ескеру және түзетулер енгізу үшін бағалауда цифрлық технологияларды қолдану нәтижелері бойынша тұрақты кері байланыс пен өзін-өзі бағалауды ынталандыру.

Осы негізгі құзыреттіліктерді дамыту және әдістемелік ұсыныстарды дәйекті қолдану болашақ математика мұғалімдеріне оқушылардың оқу жетістіктерін бағалауда цифрлық технологияларды сәтті пайдалануға мүмкіндік береді. Интерактивті онлайн оқыту платформаларын қолдана отырып, «Элементар математика» пәнін оқыту тәжірибесін қарастырайық. Эксперимент барысында студенттер цифрлық ресурстар арқылы әртүрлі тапсырмалар мен оқу материалдарына қол жеткізе алды, бұл олардың оқу процесіне белсенді қатысуын ынталандырды. Цифрлық технологияларды пайдалану, сонымен қатар оқушылардың үлгерімі мен оқу процесінің тиімділігі туралы мәліметтер жинауға мүмкіндік берді.

Мұғалімдер оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау үшін онлайн тестілеуді, электрондық портфолионы және басқа да цифрлық құралдарды пайдаланады. Бұл оқушылардың үлгерімін тиімдірек бақылауға және оқу процесін олардың жеке қажеттіліктеріне бейімдеуге мүмкіндік береді. Осылайша, цифрлық технологияларды пайдалана отырып, «Элементар математика» пәнін оқыту тәжірибесі оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау саласында оң нәтижелерді көрсетеді. Бұл тәжірибе болашақ математика мұғалімдерін цифрлық құралдарды қолдануға және оқу жетістіктерді бағалауға дайындаудың маңыздылығын көрсетеді.

Нәтижелер мен талқылау

Зерттеу жұмыстың мақсатына сай, көптеген сұрақтардың жауабын анықтау үшін сауалнама жүргізуге тура келді. Сауалнамаға қатысушылардың негізгі құрамын Қазақстандағы Алматы облысы мен Жетісу облысындағы жаратылыстану пәндерінің оқытушылары мен педагогикалық мамандықтың 3–4 курс студенттері құрады. Қазіргі таңда Қазақстан мектептерінде 366 мыңға жуық мұғалім бар. Алматы және Жетісу облыстары мұғалімдер саны бойынша ең көп өңірлер болып табылады, бұл екі облыстағы мұғалімдер саны 2021 жылға 44280-ке жеткен. Әрине, бұл мұғалімдердің барлығынан сауалнама алу мүмкін емес, сондықтан кездейсоқ таңдау ретінде әртүрлі мектептерде жұмыс істейтін мұғалімдер мен осы екі облыстың жоғары оқу орындарында оқитын студенттерден тұратын 158 адам сауалнамаға жауап берді. Қатысушыларды жасына қарай бөлетін болсақ, қатысушылардың 18,4%-ы 17-20 жас, 29,1%-ы 20-25 жас, 25,9%-ы 25-35 жас, 26,6%-ы 35-65 жас аралығындағылар. Нәтижелердің нақты болуы үшін сауалнамаға барлық жастағы қатысушылар қатысты. Бұл қатысушылардың арасында тәжірибесі әртүрлі ұстаздар, оның

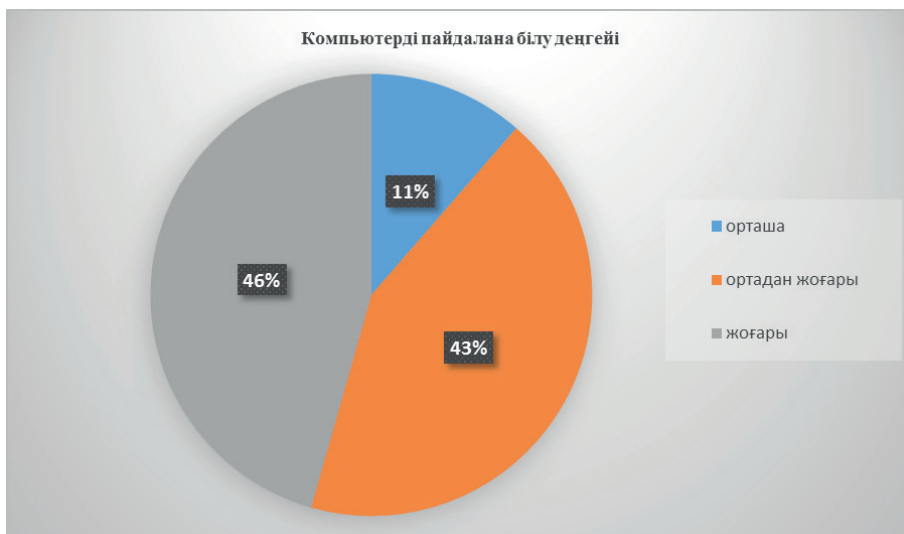
ішінде әлі тәжірибесі жоқ студенттер де, мектепте 44 жыл еңбек еткен педагог-шеберлер де бар. Қатысушылардың 15,6%-ы мүлде тәжірибесі жоқ, 15,8%-ы 1 жыл ғана тәжірибесі бар қатысушылар, 2-4 жыл тәжірибесі бар қатысушылар саны 22,2%-ы, яғни «жас мамандар», 21,5%-ы 5-10 жыл тәжірибесі барлар, ал 11-44 жыл өтілі бар тәжірибелі қатысушылар 24,1% құрады.

Сауалнамаға қатысушылардың басым бөлігі педагогикалық білім алған студенттер болса, олардың аз ғана бөлігі қазір жаңа бағалау жүйесінің теориялық бөлігін меңгеруде бір сабақты өткізу тәжірибесі бар қатысушылар.

Қазақстанда ғана емес, әлемнің көптеген елдерінде туындап отырған мәселелердің бірі – ауыл мен қала мектептерінің білім деңгейіндегі алшақтық. Байқайтынымыз, тіптен бір қалада орналасқан мектептердің оқу көрсеткіші де бөлек. Бұл сауалнамаға қатысқандардың 43,7%-ы ауыл мектептерінен, 56,4%-ы қала мектептерінен. Сонымен қатар, қатысушылардың 48,7 пайызы жалпы орта білім беретін мектептерден, ал 51,3 пайызы гимназиялардың, дарынды балаларға арналған мамандандырылған лицейлердің, Назарбаев атындағы зияткерлік мектебінің, Республикалық физика-математика мектебінің, білім беру инновациялық лицейлерінің мұғалімдері.

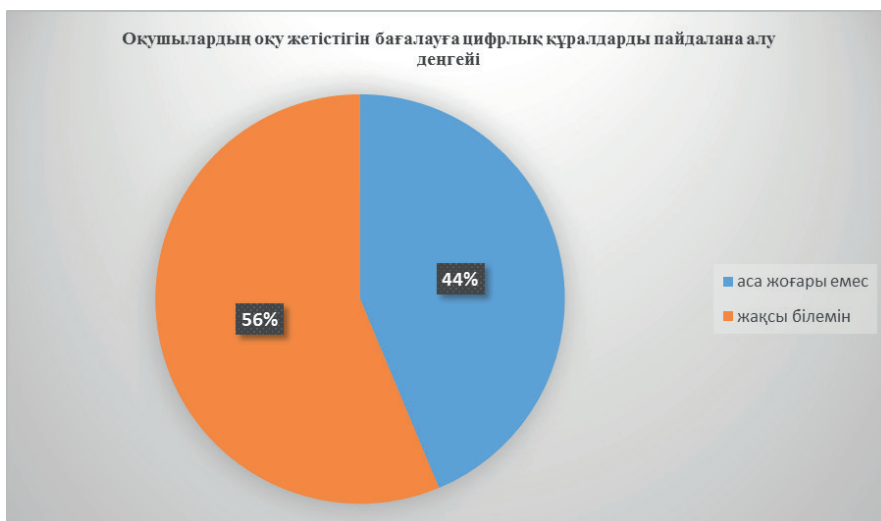
Қазақстанда жаңартылған білім беру бағдарламасына сәйкес, педагогтарды бағалаудың жаңа жүйесі бойынша оқыту курстары ұйымдастырылды. Жаңа білім беру жүйесіндегі басты ұстанымдардың бірі – мұғалім мен оқушының сабақтағы рөлі. Мұғалім тек бағыттаушы ретінде жұмыс істеуі, ал оқушы барлық бірінші кезектегі әрекеттерді орындап, мұғалімге кері байланыс беруі керек. Бірақ, әрине, әрбір сабақты жоспарлағанда мұғалім критерийлерді тиімді құрып, әдістер мен қосымша құралдарды жақсы қолдана білуі керек. Сауалнамаға қатысушылардың ішінде жеке стратегиялық шешімдерді қабылдай алатын қатысушылар саны тек дайын шешімдерді жүзеге асыратын қатысушылардан 2 есе көп. Мұғалімдер өздерінің кәсіби құзыреттілік деңгейін оқушы жетістіктерін бағалау тұрғысынан бағалағанда, олардың жартысы оны бекітуді қажет етеді, ал қалған жартысы практикалық жұмысқа жеткілікті деп бағалады. Әрине, заманауи, халықаралық стандартты бағалау жүйесі жоғары компьютерлік дағдыларды қажет етеді.

Барлық қатысушыларды 3 кластерлік группаға бөліп қарастырдық. Қатысушылар өздерінің компьютерді пайдалана білу деңгейін бағалап, 11,4%-ы орташа, 43%-ы орташадан жоғары, 45,6%-ы жоғары деп бағалады. Қатысушылардың көпшілігінің орташа деңгейден жоғары екендігі бізді қуантады. Нәтижесі 1-диаграммада көрсетілген.

Сурет 1. Мұғалімдер өздерінің кәсіби құзыреттілік деңгейін бағалауы

Қатысушылардың 43,7%-ы бағалаудың цифрлық құралдарын білу деңгейі аса жоғары емес десе, қалған 56,3%-ы жақсы білемін деп жауап берді. Нәтижесі 2-диаграммада көрсетілген.

Сурет 2. Оқушылардың оқу жетістіктерін бағалауда цифрлық құралдарды пайдалану көрсеткіштері

Сонымен қатар, қатысушылардың 42,4%-ы сабақта оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау үшін цифрлық құралдарды сирек пайдаланатынын, ал қатысушылардың 57,6%-ы өте жиі қолданатынын байқадық. Нәтижесі 3-диаграммада көрсетілген.

Сурет 3. Сабақта оқу жетістіктерді бағалауда цифрлық құралдарды пайдалану жиілігі

Алайда, бұл қатысушылардың 15,8%-ы ата-аналар немесе оқушылар тарапынан мұғалімнің бағалау әдісіне наразылық туындағанын айтты. Әрине, кез келген жаңа жүйені енгізу барысында көптеген қиындықтар туындауы мүмкін, бірақ Қазақстандағы мұғалімдердің ішінде жасалған бұл сауалнамадан байқап қарасақ, қиындық көрсеткіші айтарлықтай жоғары. Бұл критериялды бағалау жүйесін цифрландыру кезінде назардан тыс қалған қауіпті жақтары да бар екенін білдіреді.

Мемлекет барлық мектептерді бірдей жаңа технологиялармен қамтамасыз ете алмайды, соның салдарынан ауыл мен қала мектептерінің арасында техникалық алшақтық бар. Бір қаладағы мектептердің арасында да бірдей стандарттағы бағалау жүйесімен жұмыс істеу тәсілі әртүрлі, бір білім стандартын ұстанса да, әртүрлі білім сапасын көрсетеді. Мұғалімдердің теориялық білімдері мен практикалық білімдерінің арасындағы алшақтық өте үлкен. Мұғалімдер дайын шешімді қабылдап, берілген тапсырманы орындауға ғана назар аударады.

Критериялды бағалау оқушы, мұғалім, ата-ана арасындағы үш жақты жұмыс болғандықтан, мұғалімдерге ғана емес, оқушылар мен ата-аналарға арнайы ұйымдастырылған курстар, семинарлар, коучингтер ашу қажет. Нәтижесінде критериялды бағалаудың мақсатына сәйкес барлық 3 жақтан бақылау бар және ол тиімді және әділ бағалауды қамтамасыз етеді. 3 тарап бірін-бірі қолдап, білім сапасын барынша дамыта алады. Дегенмен, бұл процесте барлық тараптардың орны маңызды, сауалнамада бір мұғалімнің қосымша жауабында барлық ата-аналар өз міндеттерін орындамайды және балаларының нәтижелерін бақыламайды деп жазған

Тағы бір айта кететін жайт, жоғарыда жүргізілген сауалнама қорытындысы бойынша ауыл мектептері мен қала мектептерінің арасында, тіпті бір елді

мекенде орналасқан екі мектептің арасында алшақтық бар екенін көреміз. Ауылдық жерде жұмыс істейтін мұғалімдердің бағалау құралдарын меңгерудегі құзыреттілігі төмен болса да, олар критериалды бағалаудың потенциалын анық көріп, қауіп-қатерлерді көре алмайды. Ал қаладағы маңызды мектептерде жұмыс істейтін мұғалімдер бағалау құралдарын қолдануда жоғары құзыреттілікке ие болса да, бағалаудың потенциалын көрмеуі мүмкін, керісінше қауіптерін көреді. Бұл нәтижеге әсер ететін тікелей фактор – оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау үшін мұғалімдердің білім деңгейлерінің әртүрлілігі. Технологиялық даму қарқынына ілесу үшін білім мен тәжірибе алмасуды тоқтатпау керек. Критериалды бағалау бойынша тәжірибе алмасу жиі өткізіліп, ауылдық елді мекендер мен қала мектептері арасындағы байланысты арттыру қажет.

Қорытынды

Болашақ математика пәні мұғаліміне келетін болсақ, оның біліміне көңіл бөлу керек, әрі өмір бойы ізденіс пен құлшынысқа толы болуы керек. Жоғары білім беру мекемесі болашақ ұстазға өмірінің қажеттілігіне сәйкес білімді беруі қажет, сол кезде ғана болашақ ұстаз алдына қойылған кәсіби жұмысымен алдыға нық қадам баса алады. Оқу барысында қарастырылатын материалдары оның өзіндік көзқарасын қалыптастыруға ықпал етеді. Әрбір ұстаздың кәсібилігі өзінің математикалық білімі мен мектепте қарастырылатын пәндік білімімен толықтырылуы қажет. Сондықтан да болашақ математика пәні мұғалімінің кәсіптік деңгейдегі білімінің болуы қажет деп есептейміз.

«6B01501-Математика» білім беру бағдарламасы бойынша бакалаврды дайындаған кезде элементар математика, математикалық анализ, алгебра, аналитикалық геометрия, математиканы оқыту әдістемесі деген негізгі пәндер қарастырылуы керек, себебі бұл пәндер студенттердің логикалық ойлау қабілетін дамытады, геометриялық фигураларды салуға деген ынтасын ашады, оқушылармен қалай жұмыс жасау керектігіне үйренеді, математика сабағын қалай жоспарлап, кезеңдер бойынша жүргізуді үйренеді, критериалды бағалау бойынша сабақ құрастырады, суммативті және формативті бағалау элементтерін қарастырады, білімгерлердің оқу жетістіктерін бағалауға үйретеді.

Қорыта келе, мемлекет мектептерді негізгі құрал-жабдықтармен қамтамасыз етіп, оқуға қолайлы жағдай жасауға көмектесуі керек. Әдістемелік орталықтар мұғалімдерге критерий құруға бағыт беріп, критерийлерді қалай дұрыс құру керектігін көрсетуі керек. Барлық ауыртпалықты ұстаздың басына артпай, ерекше маңызды мектеп мұғалімдеріне қойылатын талаптарды өзгертіп, оларды ақылға қонымды етіп, эмоционалды күйзеліс тудырмай жұмыс істеу керек.

Әдебиеттер

Andersson, C., Palm, T. (2017). The impact of formative assessment on student achievement: A study of the effects of changes to classroom practice after a comprehensive professional development programme. *T Learning and instruction*, 49, 92-102.

Бегимбетова, Г., Касымова, Г., Абдулдаев, Е. (2023). Criteria-based assessment model in the education system of Kazakhstan. *Вестник университета Ясави*, 1(127), 276-287.

- Dofková, R. (2016). Mathematical and digital literacy in prospective mathematics teachers training. In *ternational Conference on Education and New Learning Technologies*. Vol 8. No 1. pp. 1023-1028.
- Drijvers, P. (2018). Digital assessment of mathematics: Opportunities, issues and criteria. *Mesure et évaluation en éducation*. Vol. 41. No 1. pp. 41-66.
- Lindenbauer, E., Infanger, E.M., Lavicza, Z. (2024). Enhancing mathematics education through collaborative digital material design: Lessons from a national project. *European Journal of Science and Mathematics Education*. Vol. 12. No 2. pp. 276-296.
- Ngunjiri, M. (2022). The Role of Assessment in Mathematics Classrooms: A Review. *International Journal of Advanced Research*. Vol. 5. No 1. pp. 156-160.
- Rodrigues, A.L. (2020). Digital technologies integration in teacher education: the active teacher training model. *Journal of E-Learning and Knowledge Society*. Vol. 16. No 3. pp. 24-33.
- Schildkamp, K., Lai, M., Earl, L. (2013). *Data-based Decision Making in Education: Challenges and Opportunities*. Springer Dordrecht. 216 p.
- Shute, V., Zapata-Rivera, D. (2012). *Adaptive Educational Systems. Adaptive Technologies for Training and Education*. Cambridge University Press. 20 p.
- Шмигирилова, И. Б., Рванова, А. С., Таджигитов, А. А. (2021). Проблемы внедрения критериального оценивания в практику общеобразовательной школы в аспекте обучения математике. *Вестник Казахского национального женского педагогического университета*, 9.
- Walek, B., Ducange, P., Hosek, O. (2018). Designing a tool for evaluating the quality of the teaching learning workflow of distance learning universities. *Advances in Intelligent Systems and Computing*. Vol. 661. pp. 358-368.
- Yigletu, A., Michael, K., Atnafu, M. (2023). The Effect of Assessment for Learning on Pre-Service Mathematics Teachers' Higher-Order Thinking Skills in Algebra. *Journal of Pedagogical Research*, 7(1), 187-202.

References

- Andersson, C., Palm, T. (2017). The impact of formative assessment on student achievement: A study of the effects of changes to classroom practice after a comprehensive professional development programme. *T Learning and instruction*, 49, 92-102.
- Begimbetova, G., Kassymova, G., Abdullayev, E. (2023). Criteria-based assessment model in the education system of Kazakhstan. *Bulletin of the University of Yasawi*, 1(127), 276-287.
- Dofková, R. (2016). Mathematical and digital literacy in prospective mathematics teachers training. In *ternational Conference on Education and New Learning Technologies*. Vol 8. No 1. pp. 1023-1028.
- Drijvers, P. (2018). Digital assessment of mathematics: Opportunities, issues and criteria. *Mesure et évaluation en éducation*. Vol. 41. No 1. pp. 41-66.
- Lindenbauer, E., Infanger, E.M., Lavicza, Z. (2024). Enhancing mathematics education through collaborative digital material design: Lessons from a national project. *European Journal of Science and Mathematics Education*. Vol. 12. No 2. pp. 276-296.
- Ngunjiri, M. (2022). The Role of Assessment in Mathematics Classrooms: A Review. *International Journal of Advanced Research*. Vol. 5. No 1. pp. 156-160.
- Rodrigues, A.L. (2020). Digital technologies integration in teacher education: the active teacher training model. *Journal of E-Learning and Knowledge Society*. Vol. 16. No 3. pp. 24-33.
- Schildkamp, K., Lai, M., Earl, L. (2013). *Data-based Decision Making in Education: Challenges and Opportunities*. Springer Dordrecht. 216 p.
- Shute, V., Zapata-Rivera, D. (2012). *Adaptive Educational Systems. Adaptive Technologies for Training and Education*. Cambridge University Press. 20 p.
- Shmigirilova, I. B., Rvanova, A. S., Tajjigitov, A. A. (2021). The problems of introducing criteria-based assessment into the practice of secondary schools in the aspect of teaching mathematics [Problemy vnedrenija kriterial'nogo ocenivaniija v praktiku obshheobrazovatel'noj shkoly v aspekte obuchenija matematike]. *Bulletin of the Kazakh National Women's Pedagogical University*, 9. (in Russ.).
- Walek, B., Ducange, P., Hosek, O. (2018). Designing a tool for evaluating the quality of the teaching learning workflow of distance learning universities. *Advances in Intelligent Systems and Computing*. Vol. 661. pp. 358-368.
- Yigletu, A., Michael, K., Atnafu, M. (2023). The Effect of Assessment for Learning on Pre-Service Mathematics Teachers' Higher-Order Thinking Skills in Algebra. *Journal of Pedagogical Research*, 7(1), 187-202.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 148–164
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.832>

УДК 378.1

U. S Marchibayeva, 2024.

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

E-mail: ulbosyn@bk.ru

DEVELOPMENT OF ADAPTIVE PHYSICAL CULTURE AND SPORTS IN THE EDUCATIONAL SYSTEM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: PEDAGOGICAL CHALLENGES AND RESEARCH PROSPECTS

Marchibayeva Ulbossyn – PhD, Professor of the Department of Physical Education and sport, Eurasian National University named after L.N.Gumilyov, Astana, Republic of Kazakhstan, E-mail: ulbosyn@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4697-8904>.

Abstract. This study analyzes the integration of adaptive physical culture and sports in the educational system of the Republic of Kazakhstan. The main objectives of the study are to identify the key aspects of the pedagogical approach to adaptive physical culture and sports and to analyze the problems and prospects of development in this sphere within the context of education. The research methodology includes comparative analysis, evaluation of pedagogical techniques and methods, as well as analysis of the legal framework and current educational practice. The results of the study indicate state support and striving for equal opportunities for all population groups, however, obstacles for the effective development of adaptive physical culture and sports in the educational sphere are identified. Such problems include a lack of qualified specialists, a lack of scientific research, insufficient development of teaching and methodological materials, and an insufficient number of adapted sports facilities. The study offers recommendations for addressing the identified problems and promoting adaptive physical culture and sports within the educational system of the Republic of Kazakhstan. Particular attention is paid to the importance of coordination between various government, private, and educational organizations responsible for the development of adaptive physical culture and sports. The study also highlights the importance of developing comprehensive national programs and strategies aimed at stimulating and encouraging the development of adaptive physical culture and sports in the Republic of Kazakhstan, taking into account the interests of social integration and improving the well-being of different population groups.

Keywords: adaptive physical culture, sports, Republic of Kazakhstan, legal and regulatory acts, equal opportunities, inclusive environment, education, disability

Ұ.С. Марчибаева, 2024.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, Қазақстан.

E-mail: ulbosyn@bk.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ БЕЙІМДІК ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ МЕН СПОРТТЫ ДАМУЫ: ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МІНДЕТТЕР МЕН ЗЕРТТЕУ БОЛАШАҒЫ

Марчибаева Ұлбосын Саметхановна – Ph.D., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің «Дене шынықтыру және спорт» кафедрасының профессоры, Астана, Қазақстан, E-mail: ulbosyn@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4697-8904>.

Аннотация. Бұл зерттеуде Бейімдік дене шынықтыру мен спорттың Қазақстан Республикасының Білім беру жүйесіне интеграциялануына талдау жүргізіледі. Зерттеудің негізгі мақсаттары бейімдік дене шынықтыру мен спортқа педагогикалық көзқарастың негізгі аспектілерін анықтау және білім беру контекстіндегі осы саланың проблемалары мен даму перспективаларын талдау болып табылады. Зерттеу әдістемесі салыстырмалы талдауды, педагогикалық әдістер мен әдістерді бағалауды, сондай-ақ құқықтық база мен ағымдағы білім беру тәжірибесін талдауды қамтиды. Зерттеу нәтижелері мемлекеттік қолдауды және халықтың барлық топтары үшін мүмкіндіктердің теңдігіне ұмтылуды көрсетеді, алайда білім беру саласында Бейімдік дене шынықтыру мен спортты тиімді дамыту үшін кедергілер анықталды. Мұндай проблемаларға білікті мамандардың жетіспеушілігі, ғылыми зерттеулердің болмауы, оқу-әдістемелік базаның жеткіліксіз дамуы және бейімделген спорт нысандарының жеткіліксіз Саны жатады. Зерттеу анықталған проблемаларды жою және Қазақстан Республикасының Білім беру жүйесі контекстінде Бейімдік дене шынықтыру мен спортты ілгерілету үшін ұсынымдар ұсынады. Бейімдік дене шынықтыру мен спортты дамытуға жауапты әртүрлі мемлекеттік, жеке және білім беру ұйымдары арасындағы үйлестірудің маңыздылығына ерекше назар аударылады. Зерттеу сонымен қатар әлеуметтік интеграция мүдделерін және халықтың әртүрлі топтарының әл-ауқатын жақсартуды ескере отырып, Қазақстан Республикасында Бейімдік дене шынықтыру мен спортты дамытуды ынталандыруға және ынталандыруға бағытталған кешенді ұлттық бағдарламалар мен стратегияларды әзірлеудің маңыздылығын атап көрсетеді.

Түйін сөздер: бейімдік дене шынықтыру, спорт, Қазақстан Республикасы, нормативтік-құқықтық актілер, мүмкіндіктер теңдігі, инклюзивті орта, білім, мүгедектік.

У.С. Марчибаева, 2024.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан.
E-mail: ulbosyn@bk.ru

РАЗВИТИЕ АДАПТИВНОЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЙ

Марчибаева Улбосын Саметхановна – PhD, профессор кафедры Физической культуры и спорта Евразийского Национального Университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, E-mail: ulbosyn@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4697-8904>.

Аннотация. В данном исследовании проводится анализ интеграции адаптивной физической культуры и спорта в образовательную систему Республики Казахстан. Основными целями исследования являются определение ключевых аспектов педагогического подхода к адаптивной физической культуре и спорту, а также анализ проблем и перспектив развития этой сферы в контексте образования. Методология исследования включает сравнительный анализ, оценку педагогических техник и методов, а также анализ правовой базы и текущей образовательной практики. Результаты исследования указывают на государственную поддержку и стремление к равенству возможностей для всех групп населения, однако выявлены препятствия для эффективного развития адаптивной физической культуры и спорта в образовательной сфере. К таким проблемам относятся нехватка квалифицированных специалистов, отсутствие научных исследований, недостаточная разработка учебно-методической базы и недостаточное количество адаптированных спортивных объектов. Исследование предлагает рекомендации для устранения выявленных проблем и продвижения адаптивной физической культуры и спорта в контексте образовательной системы Республики Казахстан. Особое внимание уделяется значимости координации между разнообразными государственными, частными и образовательными организациями, ответственными за развитие адаптивной физической культуры и спорта. Исследование также акцентирует важность разработки комплексных национальных программ и стратегий, направленных на стимулирование и поощрение развития адаптивной физической культуры и спорта в Республике Казахстан, с учетом интересов социальной интеграции и улучшения благосостояния разных групп населения.

Ключевые слова: адаптивная физическая культура, спорт, Республика Казахстан, нормативно-правовые акты, равенство возможностей, инклюзивная среда, образование, инвалидность

Введение

В современном обществе акцентируется внимание на инклюзивности и равноправии, что делает внедрение адаптивной физической культуры (АФК)

важным направлением в сфере физкультуры и спорта. В Республике Казахстан принимаются всеобъемлющие меры для развития и регулирования АФК, основанные на международном и национальном опыте. Данный процесс предусматривает создание благоприятных условий, учет потребностей и социальной защиты лиц с ограниченными возможностями.

Исторический анализ свидетельствует о том, что развитие адаптивной физической культуры в мире связано с гуманизацией общественных отношений и тенденцией к инклюзивности. В основе этого процесса лежит опыт стран Запада, где началось формирование теории и практики АФК в виде лечебной гимнастики и ЛФК в XVII-XVIII веках. Впоследствии, в период войн XIX-XX веков, произошло более полное развитие теории и накопление практического опыта (Sherrill C., De Pauw K. P., 1997: 39-108; Winnick J. P., 1990).

Актуальность данного исследования заключается в необходимости анализа и систематизации международного и национального опыта развития адаптивной физической культуры, а также в изучении нормативно-правовой базы АФК в Казахстане для выработки стратегий и подходов к ее дальнейшему развитию. Важным аспектом является обеспечение соблюдения прав и интересов лиц с ограниченными возможностями, что способствует повышению качества их жизни и интеграции в общество.

Завершение Второй мировой войны было отмечено учреждением международной межправительственной организации – Организации Объединенных Наций (ООН), которая в 1948 году приняла Всеобщую декларацию прав человека. Этот документ положил основу для разработки и принятия дополнительных международно-правовых норм, направленных на защиту прав личности, включая лиц с ограниченными возможностями. В частности, процессы экономической и социальной глобализации в 1950-1960-х годах привели к принятию ООН первых международных актов, сфокусированных на соблюдении прав инвалидов и создании правовых условий для развития адаптивной физической культуры (АФК). К таким актам относятся «Декларация о правах умственно отсталых лиц» от 20 декабря 1971 года и «Декларация о правах инвалидов» от 9 декабря 1975 года.

В 1989 году международно-нормативная база АФК была укреплена принятием «Конвенции ООН о правах ребенка» (Декларация о правах инвалидов, 1975: 1021322). В 1993 и 1994 гг. международными структурами был принят ряд специфических актов, ориентированных на обеспечение интересов и прав лиц с ограниченными возможностями, в том числе «Стандартные правила обеспечения равных возможностей для инвалидов», Саламанкская декларация «О принципах политики и практической деятельности в сфере образования лиц с особыми потребностями» и «Рамки действий по образованию лиц с особыми потребностями». Значительным вкладом в укрепление прав лиц с ограниченными возможностями является принятая ООН в 2006 году «Конвенция о правах инвалидов» (Конвенция о правах ребенка, 1989).

Вместе с тем, в рамках Содружества Независимых Государств (СНГ)

Межпарламентская Ассамблея приняла ряд решений, касающихся адаптивной физической культуры и спорта:

«О студенческом спорте» (принято решением МПА СНГ от 16 июня 2003 г.);

«О детско-юношеском спорте» (принято решением МПА СНГ от 16 июня 2003 г.);

«О социальной защите инвалидов» (принято решением МПА СНГ от 16 июня 2003 г.);

Модельный закон «О профессиональном спорте» (принято решением МПА СНГ от 31 мая 2007 г.);

Модельный закон «О паралимпийском спорте» от 23 ноября 2008 г.;

«О физической культуре и спорте» (принято решением МПА СНГ № 33-23 «О новой редакции модального закона «О физической культуре и спорте» от 3 декабря 2009 г.»).

Следует отметить, что модельные законы имеют рекомендательный характер для парламентов государств-участников и их положения не подлежат прямому применению на территории этих государств СНГ. Тем не менее, они могут быть приняты во внимание при разработке национального законодательства в области адаптивной физической культуры и спорта.

Материалы и методы исследования

Целью данного исследования является анализ нормативно-правовых актов, регулирующих адаптивную физическую культуру и спорт в Республике Казахстан.

Задачи исследования:

1. Определить ключевые действующие нормативно-правовые акты, управляющие сферой адаптивной физической культуры и спорта в Республике Казахстан.

2. Провести анализ соответствующих нормативно-правовых актов с целью определения основных положений, регулирующих область адаптивной физической культуры и спорта в Республике Казахстан.

Методы исследования:

1. Изучение нормативно-правовых актов, управляющих адаптивной физической культурой и спортом в Республике Казахстан, с помощью сравнительного анализа для определения сходств и различий между ними;

2. Использование метода юридического толкования для глубокого понимания содержания правовых актов;

3. Оценка результатов, полученных в ходе проведенного анализа;

4. Анализ актуальной на момент исследования нормативно-правовой базы, регуливающей спортивную и физкультурную деятельность в Республике Казахстан.

Результаты исследования

После обретения в 1991 году независимости суверенитета Республика

Казахстан, как полноправный и открытый для сотрудничества член ООН, поддержала основополагающие международные Декларации и Конвенции в отношении прав личности, в том числе лиц с ограниченными возможностями, и руководствуется ими при разработке и принятии соответствующих национальных актов.

Так, основные гарантии права детей на получение образования закреплены в Конституции Республики Казахстан, Законах Республики Казахстан «О правах ребенка в Республике Казахстан», «О социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями», «О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан», «Об образовании», «О ратификации Конвенции о правах инвалидов» (Декларация о правах инвалидов, 1975).

В то же время нормы, регулирующие гарантированное получение детьми с особыми потребностями качественных образовательных услуг, закреплены в следующих документах:

- «Стандарты оказания специальных социальных услуг в области образования» от 19 января 2015 года № 17 (с изменениями и дополнениями от 25.06.2019 г.).

- «Типовые правила деятельности видов организаций дополнительного образования для детей» от 14 июня 2013 года № 228;

- «Типовые учебные планы начального, основного среднего, общего среднего образования Республики Казахстан» с изменениями от 24 ноября 2017 года № 592.

Условия размещения детей с ограниченными возможностями в образовательных учреждениях также определены в нормативном акте «детей с ограниченными возможностями в образовательных учреждениях также определены в нормативном акте «Об утверждении Санитарных правил «Санитарно-эпидемиологические требования к объектам образования» от 16 августа 2017 года № 611 (О социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями, 2001: 30118747).

В частности, в соответствии с Законом Республики Казахстан «О правах ребенка в Республике Казахстан» от 8 августа 2002 года № 345, образование должно быть направлено на развитие личности детей, их творческих задатков, социальной активности, научного, технического и художественного творчества; доступ детей-инвалидов к образованию; создание для инвалидов возможности участвовать в творческой и общественной деятельности.

Возникающие отношения в процессе реализации прав и интересов детей регулируются исходя из принципов приоритетности подготовки детей к полноценной жизни в обществе, развития у них общественно значимой и творческой активности, воспитания в них высоких нравственных качеств, патриотизма и гражданственности, формирования национального самосознания на основе общечеловеческих ценностей мировой цивилизации. Закон закрепляет положение о том, что ребенок-инвалид вправе получить

образование, соответствующее его физическим, умственным способностям и желаниям, выбрать род деятельности и профессию, участвовать в творческой и общественной деятельности (статья 31).

В Законе Республики Казахстан «О социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями» 13 июня 2001 г. N815 определены формы и методы социальной, медико-педагогической коррекционной поддержки детей с ограниченными возможностями. Данный Закон направлен на создание эффективной системы помощи детям с недостатками в развитии, решение проблем, связанных с их воспитанием, обучением, трудовой и профессиональной подготовкой, профилактикой детской инвалидности.

В Законе «О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан» (от 13 апреля 2005 года №39 с изменениями и дополнениями по состоянию на 11.04.2019 г.) отражены компетенции правительства страны и уполномоченных органов, отвечающих за здравоохранение, образование, соцзащиту населения. Настоящий закон регулирует общественные отношения в области социальной защиты инвалидов в Республике Казахстан и определяет правовые, экономические и организационные условия обеспечения социальной защиты инвалидов, создания им равные возможности для жизнедеятельности и интеграции в общество (О ратификации Конвенции о правах, 2015: Z050000039).

Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 года № 319-III гарантирует получение образования каждому ребенку, что подтверждает возможность широкого внедрения данной модели включения детей с особыми потребностями в образовательный процесс массовой школы, раскрыты суть и принципы государственной политики в области образования, предусматривающие равный доступ обучающихся к соответствующим образовательным программам, коррекционно-педагогическую и социальную поддержку, доступность образования всех уровней детям с ограниченными возможностями.

В статье 1 Закона Республики Казахстан «Об образовании» определены основные понятия, касающиеся детей с особыми образовательными потребностями.

Инклюзивное образование – совместное обучение и воспитание лиц с ограниченными возможностями, предусматривающие равный доступ с иными категориями обучающихся к соответствующим образовательным учебным программам обучения, коррекционно-педагогическую и социальную поддержку развития посредством обеспечения специальных условий (пункт 213).

Лица (дети) с особыми образовательными потребностями - лица, которые испытывают постоянные или временные трудности в получении образования, обусловленные здоровьем, нуждающиеся в специальных, общеобразовательных учебных программах и образовательных программах дополнительного образования (пункт 21-4).

В Законе РК «Об образовании» определена компетенция местных

представительных и исполнительных органов в области образования. Местный исполнительный орган района (города областного значения) создает в организациях образования специальные условия для получения образования лицами (детьми) с особыми образовательными потребностями (статья 6, п. 4. пп. 21-5).

Государство, реализуя цели инклюзивного образования, обеспечивает гражданам с ограниченными возможностями в развитии специальные условия для получения ими образования, коррекции нарушения развития и социальной адаптации на всех уровнях образования (статья 8, п. 6).

Для отдельных категорий лиц разрабатываются специальные образовательные программы, учитывающие особенности развития и потенциальные возможности обучающихся и воспитанников, определяемые с учетом рекомендаций психолого-медико-педагогических консультаций (статья 14).

Специальные общеобразовательные учебные программы реализуются в специальных организациях образования, предусмотренных законами Республики Казахстан, а также в общеобразовательных школах или на дому (статья 19, пункт 1).

В зависимости от содержания образовательных программ с учетом потребностей и возможностей личности, создания условий доступности получения каждого уровня образования обучение осуществляется в форме очного, вечернего, заочного, экстерната и дистанционной форме обучения для лиц (детей) с особыми образовательными потребностями (статья 27).

Закон Республики Казахстан «О специальных социальных услугах» от 25 декабря 2008 года № 114-IV с изменениями и дополнениями по состоянию на 03.12.2015 г. регулирует общественные отношения, возникающие в сфере предоставления специальных социальных услуг, для лиц (семей), находящихся в трудной жизненной ситуации (О ратификации Конвенции о правах, 2015: 31670534).

В законе определены основные принципы и задачи государственной политики в сфере предоставления специальных социальных услуг, категории граждан, имеющих право на получение специальных социальных услуг и основания, по которым лицо (семья) может быть признано находящимся в трудной жизненной ситуации.

Из перечисленных оснований в законе, по которым лицо (семья) может быть признано находящимся в трудной жизненной ситуации являются:

- ограничение возможностей раннего психофизического развития детей от рождения до трех лет;
- стойкие нарушения функций организма, обусловленные физическими и (или) умственными возможностями;
- ограничение жизнедеятельности вследствие социально значимых заболеваний и заболеваний, представляющих опасность для окружающих.

Закон Республики Казахстан «О ратификации Конвенции о правах инвалидов» от 20 февраля 2015 года № 288-V также закрепляет положения,

касающиеся образования данной категории граждан страны. «Конвенция о правах инвалидов», принятая Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных Наций 13 декабря 2006 года, направлена на ликвидацию дискриминации по отношению к инвалидам, обеспечение их права на труд, здравоохранение, образование и полное участие в жизни общества, доступа к правосудию, личной неприкосновенности, свободы от эксплуатации и злоупотреблений, свободы передвижения, индивидуальной мобильности.

Основным законом в Республике Казахстан, регулирующим общественные отношения в области физической культуры и спорта, определяющим правовые, организационные, экономические и социальные основы обеспечения деятельности и развития массовой физической культуры, любительского и профессионального спорта в РК является Закон Республики Казахстан «О физической культуре и спорте» от 3 июля 2014 года № 228-V (О социальной защите лиц с инвалидностью в Республике Казахстан, 2005: 30369331).

Законом введены такие понятия, как «адаптивная физическая культура», «физическая реабилитация и социальная адаптация инвалидов», а также определены механизмы вовлечения инвалидов в занятия физической культурой и спортом.

Статья 19. «Адаптивная физическая культура и спорт, физическая реабилитация и социальная адаптация» является нормативно-правовым актом, согласно которой организация занятий физической культурой и спортом инвалидов, подготовка кадров, методическое, медицинское обеспечение и врачебный контроль за занятиями физической культурой и спортом инвалидов возлагаются на органы образования, здравоохранения, социальной защиты населения, физической культуры и спорта.

Министерство культуры и спорта Республики Казахстан обеспечивает реализацию государственной политики в области физической культуры и спорта, на него возложено проведение республиканских соревнований, подготовка и участие сборных команд Республики Казахстан по видам спорта (национальных сборных команд по видам спорта) среди инвалидов на международных спортивных соревнованиях, в том числе в Паралимпийских, Сурдлимпийских играх и Всемирных специальных Олимпийских играх. После подписания Конвенции в структуре Министерства культуры и спорта Республики Казахстан создано управление национальных видов спорта и по работе с лицами с ограниченными возможностями в спорте.

Местные исполнительные органы обеспечивают инвалидам условия для доступа к спортивным сооружениям для занятия физической культурой и спортом, предоставление специального спортивного инвентаря; обеспечивают открытие спортивных клубов, школ, секций; организуют проведение спортивных мероприятий на местном уровне; подготовку и участие инвалидов в республиканских спортивных соревнованиях.

К нормативно-правовым актам, регулирующим деятельность организаций сферы физической культуры и спорта относятся:

«Об утверждении Правил формирования составов сборных и штатных сборных команд Республики Казахстан по видам спорта (национальных сборных команд по видам спорта)» от 25 июля 2014 года № 289;

«Об утверждении Правил формирования единого календаря спортивно-массовых мероприятий» от 28 июля 2014 года № 294;

«Об утверждении антидопинговых правил Республики Казахстан» от 19 сентября 2014 года № 18;

«Об утверждении Правил проведения классификации спортсменов-инвалидов» от 26 ноября 2014 года № 111;

«Об утверждении правил проведения спортивных мероприятий» от 4 ноября 2014 года № 74;

«Об утверждении Инструкции по обеспечению безопасности проведения спортивных и спортивно-массовых, зрелищных культурно-массовых мероприятий» от 17 января 2017 года № 9;

«Об утверждении спортивной этики Республики Казахстан» от 28 февраля 2020 года № 51;

«Об утверждении перечня международных спортивных соревнований, размеров и правил выплат денежных поощрений чемпионам и призерам международных спортивных соревнований, тренерам и членам сборных команд Республики Казахстан по видам спорта (национальных сборных команд по видам спорта)» 27 марта 2020 года № 153;

«Об утверждении Методики нормативов питания и фармакологического обеспечения спортсменов, в том числе военнослужащих всех категорий и сотрудников правоохранительных и специальных государственных органов, в период учебно-тренировочного процесса и спортивных мероприятий» от 22 ноября 2014 года № 107;

«О внесении изменений и дополнений в приказ Министра культуры и спорта Республики Казахстан от 22 ноября 2014 года № 106 «Об утверждении перечня видов физкультурно-спортивных организаций и правил их деятельности, в которых осуществляется учебно-тренировочный процесс по подготовке спортивного резерва и спортсменов высокого класса» от 22 ноября 2014 года № 106 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 31.12.2021 г.);

«Об утверждении Методики нормативов питания и фармакологического обеспечения спортсменов, в том числе военнослужащих всех категорий и сотрудников правоохранительных и специальных государственных органов, в период учебно-тренировочного процесса и спортивных мероприятий» от 22 ноября 2014 года № 107;

«Об утверждении размеров денежных поощрений чемпионам и призерам международных спортивных соревнований, тренерам и членам сборных команд Республики Казахстан по видам спорта (национальных сборных команд по видам спорта)» от 27 марта 2020 года № 153;

«Об утверждении минимального социального стандарта «Обеспечение доступности спортивных сооружений, находящихся в государственной

собственности» от 29 июля 2015 года № 258; Концепция развития физической культуры и спорта Республики Казахстан до 2025 года от 11 января 2016 года № 168.

В регулятивном документе № 56 от 28 октября 2014 года «Об утверждении норм и требований для присвоения спортивных званий, разрядов и квалификационных категорий» (с изменениями от 12.08.2020 г.) в разделе 7 описаны условия выполнения разрядных норм и требований для спортсменов-инвалидов, которые занимаются доступными видами спорта, включая паралимпийские виды. Этот документ также содержит огромный перечень доступных видов спорта для лиц с ограниченными возможностями здоровья (Об утверждении Концепции развития физической культуры и спорта Республики Казахстан до 2025 года, 2016: U1600000168).

В документе № 136 от 19 мая 2016 года о внесении изменений и дополнений в приказ Министра культуры и спорта Республики Казахстан от 22 ноября 2014 года № 106 «Об утверждении перечня видов физкультурно-спортивных организаций и правил их деятельности, в которых осуществляется учебно-тренировочный процесс по подготовке спортивного резерва и спортсменов высокого класса» определены различные виды физкультурно-спортивных организаций, включая спортивную школу для инвалидов, спортивный клуб для инвалидов, Центр спортивной подготовки для лиц с ограниченными физическими возможностями, а также правила деятельности детско-юношеских спортивных школ и спортивных школ для инвалидов, где осуществляется учебно-тренировочный процесс по подготовке спортивного резерва и спортсменов высокого класса. В этом документе описан порядок зачисления, перевода из группы в группу, отчисления, режим учебно-тренировочной работы, наполняемость групп и другие важные детали.

Такие нормативные документы, как «Об утверждении структуры организации спортивной медицины и положения об их деятельности» от 24 ноября 2014 года № 109 и «Об утверждении Правил проведения классификации спортсменов-инвалидов» от 26 ноября 2014 года № 111 определяют организационную структуру и процессы, связанные со спортивной медициной и классификацией спортсменов-инвалидов. В соответствии с этими нормативными документами врачебно-физкультурный диспансер и центр спортивной медицины и реабилитации являются организациями спортивной медицины, которые предоставляют медицинскую реабилитацию для спортсменов-инвалидов и лиц с ограниченными умственными и физическими возможностями. В частности, центр спортивной медицины и реабилитации осуществляет подбор и обучение пациентов использованию методик лечебной физкультуры для восстановления сниженных или утраченных функций. Правила проведения классификации спортсменов-инвалидов определяют порядок и условия проведения классификации спортсменов-инвалидов, которые занимаются доступным им видом спорта. Целью этих правил является создание возможности для спортсменов-инвалидов соревноваться с другими спортсменами-инвалидами,

которые имеют аналогичный уровень функциональных возможностей. Таким образом, данные нормативные документы способствуют организации и улучшению спортивной медицины, а также обеспечивают возможности для спортсменов-инвалидов участвовать в соревнованиях высшего уровня.

Обсуждение. Анализ нормативных документов Республики Казахстан показывает, что государство придает высокую значимость и поощряет успехи инвалидов-спортсменов в соревнованиях на международном уровне. Это подтверждается в документе «Об утверждении перечня международных спортивных соревнований, размеров и правил выплат денежных поощрений чемпионам и призерам международных спортивных соревнований, тренерам и членам сборных команд Республики Казахстан по видам спорта (национальных сборных команд по видам спорта)» от 19 декабря 2014 года № 1345, а также в документе «Об утверждении правил выплат пожизненного ежемесячного материального обеспечения спортсменам и тренерам, установлении их размеров и признании утратившими силу некоторых решений Правительства Республики Казахстан» от 19 декабря 2014 года № 1324. Эти нормативные акты предусматривают выплату денежных поощрений, а также пожизненного ежемесячного материального обеспечения спортсменам-инвалидам и их тренерам, признавая их заслуги и достижения на международной арене. Это свидетельствует о признании значимости инвалидов-спортсменов в обществе и демонстрирует готовность государства поддерживать их спортивную карьеру и обеспечивать их жизненное благополучие.

Нормативный документ об утверждении минимального социального стандарта «Обеспечение доступности спортивных сооружений, находящихся в государственной собственности» от 29 июля 2015 года № 258 предусматривает меры по обеспечению доступности спортивных сооружений для инвалидов и детей-инвалидов, находящихся в государственной собственности. Согласно данному документу, инвалиды первой и второй групп и дети-инвалиды до восемнадцати лет могут бесплатно пользоваться спортивными объектами за счет бюджетных средств. Инвалидам третьей группы предоставляются льготы в размере 50% от стоимости предоставляемых им спортивных и физкультурно-оздоровительных услуг. Этот документ демонстрирует государственную поддержку создания условий для инвалидов в области спорта и физической активности, а также признание необходимости обеспечения равенства возможностей в данной области.

В Концепции развития физической культуры и спорта Республики Казахстан до 2025 года от 11 января 2016 года № 168 определяются долгосрочное видение развития отрасли и преемственность государственной политики. Одной из ключевых проблем отрасли остается дефицит квалифицированных кадров, в том числе в сфере спортивного менеджмента и бизнеса, а также по адаптивной физкультуре.

Анализ концепции развития спорта и физической культуры в Республике Казахстан выявил, что ее приоритетные цели и задачи основаны на принципах

инклюзивной и социальной направленности государственной политики. Один из таких принципов заключается в обеспечении равенства стартовых условий в детском возрасте для детей с ограниченными возможностями здоровья, путем равного доступа к спортивным мероприятиям. Для достижения этой цели необходимо проведение спортивных соревнований и турниров с участием детей с ограниченными возможностями здоровья, что позволит их вовлечение в среду здоровых сверстников и способствует развитию адаптивной физической культуры в стране.

В ходе анализа законодательных и нормативных правовых актов Республики Казахстан выявлен ряд законов и нормативных документов, которые регулируют создание доступных условий для всех категорий населения, включая инвалидов и маломобильные группы. В частности, Закон Республики Казахстан «Об архитектурной, градостроительной и строительной деятельности» устанавливает правила и нормы, обязательные для выполнения государственными органами, физическими и юридическими лицами при осуществлении строительной деятельности. Главная цель данного закона - создание полноценной среды обитания и жизнедеятельности человека, обеспечивая доступность рабочих мест, объектов социальной, рекреационной, инженерной и транспортной инфраструктуры в соответствии с типом поселения и условиями местности.

Эти законодательные и нормативные акты свидетельствуют о государственной поддержке создания условий для всех категорий населения и признании необходимости обеспечения равенства возможностей в области обитания и жизнедеятельности. Они также направлены на устойчивое развитие населенных пунктов и межселенных территорий. В целом, обзор показывает, что Республика Казахстан вкладывает усилия в создание доступной среды для всех групп населения, что является важным фактором в поддержании социальной инклюзии и равенства возможностей в обществе.

Заключение. На основе проведенного анализа законодательных и нормативных правовых актов Республики Казахстан, касающихся адаптивной физической культуры и спорта, а также выявленных препятствий для развития массовой адаптивной физической культуры и спорта, предлагается рассмотреть следующие меры:

Разработать и внедрить программы подготовки кадров в системе высшего и среднего профессионального образования, специализирующихся в области адаптивной физической культуры и спорта.

Стимулировать научно-исследовательскую работу в области адаптивной физической культуры, что будет способствовать обогащению теоретической базы и развитию практических рекомендаций.

Создать и обеспечить доступ к учебно-методическим материалам, которые сопровождают различные аспекты адаптивной физической культуры и спорта, с целью улучшения процесса обучения и практики.

Расширить и модернизировать сеть адаптированных спортивных объектов,

обеспечивая доступность и комфорт для занятий адаптивной физической культурой и спортом для всех групп населения.

Реализация данных мер может способствовать дальнейшему развитию адаптивной физической культуры и спорта в Республике Казахстан, улучшению качества жизни людей с ограниченными возможностями и обеспечению равенства возможностей в обществе.

Литература

Adapted physical activity and education. In J. D. Massengale & R. A. Swanson, (Eds.), The history of exercise and sport science (pp. 39–108). Champaign, IL: Human Kinetics.

Закон Республики Казахстан «О специальных социальных услугах» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 18.11.2022 г.) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30369331

Закон Республики Казахстан Об образовании (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.04.2023 г.) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30118747

Закон Республики Казахстан О ратификации Конвенции о правах инвалидов 20 февраля 2015 года № 288-V https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31668181

Закон Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 228-V «О физической культуре и спорте» https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31576150

Закон Республики Казахстан от 13 апреля 2005 года N 39 «О социальной защите лиц с инвалидностью в Республике Казахстан» https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000039_

Конвенция о правах инвалидов Принята резолюцией 61/106 Генеральной Ассамблеи от 13 декабря 2006 года https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/disability.shtml

Конвенция о правах ребенка Принята резолюцией 44/25 Генеральной Ассамблеи от 20 ноября 1989 года https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml

Постановление Правительства Республики Казахстан от 13 июня 2001 г. N815 «О социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями» https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1023566

Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 марта 2020 года № 153 «Об утверждении размеров денежных поощрений чемпионам и призерам международных спортивных соревнований, тренерам и членам сборных команд Республики Казахстан по видам спорта (национальных сборных команд по видам спорта)» https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38346263

Приказ Министра культуры и спорта Республики Казахстан от 22 ноября 2014 года № 106 «Об утверждении перечня видов физкультурно-спортивных организаций и правил их деятельности, в которых осуществляется учебно-тренировочный процесс по подготовке спортивного резерва и спортсменов высокого класса» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 31.12.2021 г.) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31661353

Приказ Министра культуры и спорта Республики Казахстан от 22 ноября 2014 года № 107 «Об утверждении Методики нормативов питания и фармакологического обеспечения спортсменов, в том числе военнослужащих всех категорий и сотрудников правоохранительных и специальных государственных органов, в период учебно-тренировочного процесса и спортивных мероприятий» https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31655985

Приказ Министра культуры и спорта Республики Казахстан от 28 февраля 2020 года № 51 «Об утверждении спортивной этики Республики Казахстан» https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37284731

Приказ Министра культуры и спорта Республики Казахстан от 28 октября 2014 года № 56 «Об утверждении Норм и требований для присвоения спортивных званий, разрядов и квалификационных категорий» (с изменениями от 12.08.2020 г.) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36540890

Приказ Министра культуры и спорта Республики Казахстан от 4 ноября 2014 года № 74 «Об утверждении Правил проведения спортивных мероприятий» https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31643865

Приказ Министра культуры и спорта Республики Казахстан от 6 мая 2020 года № 115 «О внесении изменений и дополнений в приказ Председателя Агентства Республики Казахстан по делам спорта и физической культуры от 25 июля 2014 года № 289 «Об утверждении Правил формирования составов сборных и штатных сборных команд Республики Казахстан по видам спорта (национальных сборных команд по видам спорта)» https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37398371&pos=4;-8#pos=4;-8

Приказ Министра здравоохранения Республики Казахстан от 16 августа 2017 года № 611. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 13 сентября 2017 года № 15681. Утратил силу приказом Министра здравоохранения Республики Казахстан от 5 августа 2021 года № ҚР ДСМ-76 <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1700015681>

Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 19 января 2015 года № 17 «Об утверждении стандартов оказания специальных социальных услуг в области образования и защиты прав детей» (с изменениями и дополнениями от 25.06.2019 г.) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31670534

Приказ Председателя Агентства Республики Казахстан по делам спорта и физической культуры от 28 июля 2014 года № 294 «Об утверждении Правил формирования единого календаря спортивно-массовых мероприятий» https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31603041

Резолюция тринадцатой сессии итог 3447(XXX) “Декларация о правах инвалидов” от 9 декабря 1975 г. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1021322

Совместный приказ Министра внутренних дел Республики Казахстан от 27 июня 2019 года № 582 и Министра культуры и спорта Республики Казахстан от 27 июня 2019 года № 183 О внесении изменений и дополнений в совместный приказ Министра внутренних дел Республики Казахстан от 1 января 2017 года № 1 и Министра культуры и спорта Республики Казахстан от 17 января 2017 года № 9 «Об утверждении Инструкции по обеспечению безопасности проведения спортивных и спортивно-массовых, зрелищных культурно-массовых мероприятий» <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1900018917>

Указ Президента Республики Казахстан от 11 января 2016 года № 168. Об утверждении Концепции развития физической культуры и спорта Республики Казахстан до 2025 года <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1600000168>

Winnick, J. P. (Ed.). (1990). *Adapted physical education and sport*. Champaign, IL: Human Kinetics

References

Sherrill, C., & DePauw, K. P. (1997). *Adapted physical activity and education*. In J. D. Massengale & R. A. Swanson, (Eds.), *The history of exercise and sport science* (pp. 39–108). Champaign, IL: Human Kinetics.

Winnick, J. P. (Ed.). (1990). *Adapted physical education and sport*. Champaign, IL: Human Kinetics.

Resolution of the thirteenth erythema, conclusion 3447(XXX) “Declaration on the Rights of Disabled Persons” from December 9, 1975. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1021322

Convention on the Rights of the Child Adopted by General Assembly Resolution 44/25 of November 20, 1989.

https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml Convention on the Rights of Persons with Disabilities Adopted by General Assembly Resolution 61/106 of December 13, 2006. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/disability.shtml

Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated June 13, 2001 No. 815 “On social and medical-pedagogical correctional support for children with disabilities” https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1023566

Law of the Republic of Kazakhstan On Education (with amendments and additions as of 01.04.2023) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30118747

Law of the Republic of Kazakhstan On Ratification of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities dated February 20, 2015 No. 288-V https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31668181 On Social Protection of Persons with Disabilities in the Republic of Kazakhstan Law of the Republic of Kazakhstan dated April 13, 2005 No. 39 https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000039_

Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated January 19, 2015 No. 17 “On approval of standards for the provision of special social services in the field of education and protection of children’s rights” (with amendments and additions from 25.06.2019) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31670534

Order of the Minister of Health of the Republic of Kazakhstan dated August 16, 2017 No. 611. Registered in the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan on September 13, 2017 No. 15681. Revoked by the Order of the Minister of Health of the Republic of Kazakhstan dated August 5, 2021 No. KR DSM-76. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1700015681>;

Law of the Republic of Kazakhstan “On Special Social Services” (with amendments and additions as of 18.11.2022) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30369331 Law of the Republic of Kazakhstan dated July 3, 2014 No. 228-V “On Physical Culture and Sports” https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31576150

Order of the Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan dated May 6, 2020 No. 115 “On amendments and additions to the order of the Chairman of the Agency of the Republic of Kazakhstan for Sports and Physical Culture dated July 25, 2014 No. 289 “On approval of the Rules for the formation of national and permanent national teams of the Republic of Kazakhstan in sports (national teams in sports)” https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37398371&pos=4;-8#pos=4;-8 Order of the Chairman of the Agency of the Republic of Kazakhstan for Sports and Physical Culture dated July 28, 2014 No. 294 “On approval of the Rules for the formation of a single calendar of sports and mass events” https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31603041

Order of the Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan dated September 19, 2014 No. 18 “On approval of anti-doping rules of the Republic of Kazakhstan https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31638101 Order of the Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan dated November 26, 2014 No. 111 “On approval of the Rules for the classification of disabled athletes” https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31651508 Order of the Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan dated November 4, 2014 No. 74 “On approval of the Rules for conducting sports events” https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31643865

Joint Order of the Minister of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan dated June 27, 2019 No. 582 and Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan dated June 27, 2019 No. 183 On amendments and additions to the joint order of the Minister of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan dated January 1, 2017 No. 1 and Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan dated January 17, 2017 No. 9 “On approval of the Instructions for ensuring the safety of sports and sports-mass, spectacular cultural and mass events” <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1900018917>

Order of the Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan dated February 28, 2020 No. 51 “On approval of the sports ethics of the Republic of Kazakhstan” https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37284731 Order of the Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan dated November 22, 2014 No. 107 “On approval of the Methodology of nutrition standards and pharmacological support for athletes, including military personnel of all categories and employees of law enforcement and special state agencies, during the training process and sports events” https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31655985

Order of the Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan dated November 22, 2014 No. 106 “On approval of the list of types of physical culture and sports organizations and the rules of their activities, in which the training process for the preparation of sports reserve and high-class athletes is carried out” (with amendments and additions as of December 31, 2021) - https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31661353 Order of the Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan dated November 22, 2014 No. 107 “On approval of the Methodology of nutrition standards and pharmacological support for athletes, including military personnel of all categories and employees of law enforcement and special state agencies, during the training process and sports events” https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31655985

Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 27, 2020 No. 153 “On approval of the sizes of cash rewards for champions and prize-winners of international sports

competitions, coaches and members of national teams of the Republic of Kazakhstan in sports (national teams in sports)” https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38346263 Order of the Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan dated July 29, 2015 No. 258. Registered in the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan on August 27, 2015 No. 11963. “On approval of the minimum social standard “Ensuring the accessibility of sports facilities in state ownership” <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500011963>

Order of the Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan dated October 28, 2014 No. 56. “On approval of the Norms and requirements for the assignment of sports titles, ranks, and qualification categories” (with amendments as of August 12, 2020 https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36540890

Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated January 11, 2016 No. 168. On approval of the Concept of development of physical culture and sports of the Republic of Kazakhstan until 2025. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1600000168>

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 165–184
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.833>

ӘОЖ 930(73) «20»:94 (560)

©**R.Zh. Mrzabayeva**¹, **N.M. Abdulkadyrov**^{1*}, **G.U. Akhmetshina**², 2024.

¹Al-Farabi kaznu, Almaty, Kazakhstan;

²Academy of physical culture and mass sports, Astana, Kazakhstan.

E-mail: nurjigit.85.kanuni@gmail.com

INCREASING SUBJECT COMPETENCE AT THE BERLIN CONGRESS ON OTTO VON BISMARCK'S POLITICAL POSITIONS IN RELATION TO THE OTTOMAN EMPIRE

Mrzabayeva Raushan Zhalievna – Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, E-mail: rosh85@mail.ru. <https://orcid.org/0000-0003-2349-3162>;

N.M. Abdulkadyrov – PhD, associate professor. Al-Farabi Kazakh National University. Almaty, Kazakhstan, E-mail: nurjigit.85.kanuni@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6811-9871>;

Akhmetshina Gulden Ualikhanovna – PhD, Senior Lecturer, Academy of Physical Culture and mass sports, Astana, Kazakhstan, E-mail: guldena_82@mail.ru. ORCID <https://orcid.org/0009-0005-8752-3887>.

Abstract. In the 70s of the XIX century, the conflict in international relations on Balkan issues intensified. At this time, there was a diplomatic struggle between the world empires for such provinces as Bulgaria, Serbia, Bosnia and Herzegovina, Romania, which belonged to the Ottoman Empire in the Balkans. These issues took place within the framework of the “Eastern Question” between England, Russia, Austro-Hungary and the Ottoman Empire. Several international gatherings were organized on Balkan issues, the most basic of which was the Berlin Congress, which took place in 1878. The Berlin Congress was organized by the chancellor of Kaiser Germany Otto von Bismarck. Germany had its own policy on the Balkan issue. In the same way, Bismarck’s own political positions in relation to the Ottoman Empire were formed. The scientific article examines the political positions of German Chancellor Otto von Bismarck in relation to the Ottoman Empire at the Berlin Congress, which took place in 1878. The policy of the “Iron Chancellor” towards the Ottoman Empire and European empires falls into scientific analysis. The course and results of the Congress and Bismarck’s activities are evaluated. The international issues that took place at the Berlin Congress and the influence of the Congress on German-Turkish relations are highlighted.

Keywords: Ottoman Empire, Berlin Congress, Otto von Bismarck, “the Eastern Question”, international politics

© Р.Ж. Мрзабаева¹, Н.М. Абдукадыров^{1*}, Г.У. Ахметшина², 2024.

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан;

²Дене шынықтыру және бұқаралық спорт академиясы, Астана, Қазақстан.

E-mail: nurjigit.85.kanuni@gmail.com

БЕРЛИН КОНГРЕСІНДЕ ОТТО ФОН БИСМАРКТИҢ ОСМАН ИМПЕРИЯСЫНА ҚАТЫСТЫ САЯСИ ҰСТАНЫМДАРЫ ТУРАЛЫ ПӘНДІК ҚҰЗІРЕТТІЛІКТІ АРТТЫРУ

Мрзабаева Раушан Жалиевна — Әл-Фараби Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, E-mail: rosh85@mail.ru. <https://orcid.org/0000-0003-2349-3162>;

Н.М. Абдукадыров — PhD, доцент. әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Алматы, Қазақстан, E-mail: nurjigit.85.kanuni@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6811-9871>;

Ахметшина Гүлден Уалихановна — PhD, аға оқытушы, Дене шынықтыру және бұқаралық спорт академиясы, Астана, Қазақстан, E-mail: guldena_82@mail.ru. <https://orcid.org/0009-0005-8752-3887>.

Аннотация. XIX ғасырдың 70-жылдары халықаралық қатынастарда Балқан мәселелері бойынша тартыс күшейді. Бұл кезде әлемдік империялар арасында Балқандағы Осман империясына қарасты болған Болгария, Сербия, Босния және Герцеговина, Румыния сынды провинциялар үшін дипломатиялық тартыс жүрді. Бұл мәселелер Англия, Ресей, Австро-Венгрия және Осман империясы арасында «Шығыс мәселесінің» аясында орын алды. Балқан мәселелері бойынша бірнеше халықаралық жиындар ұйымдастырылып, соның ең негізгісі 1878 жылы болған Берлин конгресі болды. Берлин конгресі Кайзерлік Германияның канцлері Отто фон Бисмарк тарапынан ұйымдастырылды. Германияның Балқан мәселесіне қатысты өзіндік саясаты болды. Сол сияқты Бисмарктің Осман империясына қатысты өзіндік саяси ұстанымдары қалыптасты. Ғылыми мақалада, 1878 жылы болған Берлин конгресінде герман канцлері Отто фон Бисмарктің Осман империясына қатысты саяси ұстанымдары зерттеледі. «Темір канцлердің» Осман империясына және еуропалық империяларға деген саясаты ғылыми талдауға түседі. Конгрестің барысы мен нәтижелеріне және Бисмарктің қызметіне баға беріледі. Берлин конгресінде болған халықаралық мәселелер мен конгрестің герман-түрік байланыстарына ықпалы айқындалады.

Түйін сөздер: Осман империясы, Берлин конгресі, Отто фон Бисмарк, «Шығыс мәселесі», Халықаралық саясат

© Р.Ж. Мрзабаева¹, Н.М. Абдукадыров^{1*}, Г.У. Ахметшина², 2024.

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан;

²Академия физической культуры и массового спорта, Астана, Казахстан.
E-mail: nurjigit.85.kanuni@gmail.com

ПОВЫШЕНИЕ ПРЕДМЕТНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ О ПОЛИТИЧЕСКИХ ПОЗИЦИЯХ ОТТО ФОН БИСМАРКА В ОТНОШЕНИИ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ НА БЕРЛИНСКОМ КОНГРЕССЕ

Мрзабаева Раушан Жалиевна – Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, E-mail: rosh85@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2349-3162>;

Н.М. Абдукадыров – PhD, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, E-mail: nurjigit.85.kanuni@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6811-9871>;

Ахметшина Гульден Уалихановна – PhD, старший преподаватель, Академия физической культуры и массового спорта, Астана, Казахстан, E-mail: guldena_82@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-8752-3887>.

Аннотация. В 70-е годы XIX века усилилась борьба по Балканским вопросам в международных отношениях в это время между мировыми империями шла дипломатическая борьба за такие провинции, как Болгария, Сербия, Босния и Герцеговина, Румыния, которые находились под властью Османской империи на Балканах. Эти вопросы возникли между Англией, Россией, Австро-Венгрией и Османской империей в рамках «Восточного вопроса». Было организовано несколько международных собраний по балканским вопросам, основным из которых стал Берлинский конгресс в 1878 году. Берлинский конгресс был организован канцлером Кайзерской Германии Отто фон Бисмарком. У Германии была своя политика в отношении балканского вопроса. Точно так же у Бисмарка сложились свои политические позиции по отношению к Османской империи. В научной статье исследуются политические позиции германского канцлера Отто фон Бисмарка в отношении Османской империи на Берлинском конгрессе в 1878 году. Политика «железного канцлера» в отношении Османской империи и европейских империй сводится к научному анализу. Дается оценка хода и результатов конгресса и деятельности Бисмарка. Будут определены международные вопросы, которые произошли на Берлинском конгрессе, и влияние Конгресса на германо-турецкие связи.

Ключевые слова: Османская империя, Берлинский конгресс, Отто фон Бисмарк, «Восточный вопрос», международная политика

Кіріспе. Берлин конгресі XIX ғаысрда халықаралық мәселелерді шешуге арналған ең негізгі жиындардың бірі саналады. Бұл конгресс жалпы халықаралық мәселелерді шешуге бағытталғанымен, оның негізгі мазмұны Осман империясының тағдырымен тікелей байланысты болды. Қазіргі кезде конгрестің шешімі мен онда қатысқан ірі саяси тұлғалардың ұстанымдарына

қатысты зерттеулер жүргізілуде. Солардың бірі – 1978 жылы Берлин конгресінің ұйымдастырушысы саналған Отто фон Бисмарктің саясатын зерттеу маңызды тақырыптардың қатарынан орын алып отыр. Соңғы жылдары түркиялық, еуропалық және ресейлік тарихнамада Бисмарктің сыртқы саясатына қатысты тың зерттеулер жүргізілуде. Мұның барлығы «темір канцлердің» халықаралық қатынастардағы беделімен, саяси ықпалымен және тәжірибесімен байланысты болды.

Тақырыптың өзектілігін терең анықтау үшін Берлин конгресінің шығу тарихына қысқаша тоқталсақ, конгрестің тікелей себепкері болған фактор Сан-Стефано келісімі мен оның алғышарты саналған Балқан мәселелеріне байланысты туындаған орыс-түрік соғысы туралы да айта кеткен орынды. 1876 жылы Босния мен Герцеговинада және Болгарияда осман билігіне қарсы көтеріліс қимылдары орын алып, оған еуропалық империялар араласты. Осман империясы еуропалықтардың бұл іске араласуына қарсы болды. Болгарияның тағдырын қамтамасыз етуге тек соғыс арқылы қол жеткізуге болатын еді. Ақыры, 1977 жылы Ресей Осман империясына қарсы соғысқа дайындала бастады. Бұл кезде Ресейге Англия мен Австро-Венгрия қарсылық көрсетуі мүмкін еді. Сондықтан, Ресей сыртқы істер министрі канцлер А.М. Горчаков аталған мемлекеттердің дипломаттарымен кездесулер өткізді. Еуропалық империялар Ресейдің Осман мемлекетімен соғысуында бейтарап саясат ұстанды. Мұнда тек Австро-Венгрия тек соғыс қимылдарының Ыстамбұлға қарай таралмауын талап етті.

Австро-Венгрия мен Англияның бейтараптығын ескере отырып, 1877 жылы Ресей соғысты бастады. 1878 жылы бұл соғыс түріктердің толық жеңілісімен аяқталды (Quintin, 2012: 12–15). Ыстамбұл соғыс аясынан тыс қалды және бейбітшілік Сан-Стефанода жасалды. Дегенмен, мұнымен мәселе шешілмеді. Себебі, Балқан түбегіндегі соғыстан кейін Ресей мен Түркия арасында қабылданған шешімдерді еуропалық мемлекеттер мақұлдамады және жаңадан қабылданған бейбіт келісімшарт 1878 жылы Бисмарк тарапынан ұйымдастырылған Берлин конгресінің талқысына ұсынылды. Осы тұста тақырыптың өзектілігін арттыратын маңызды сұрақтар туатыны анық. Бұл сұрақтар Бисмарктің Осман империясы мен Ресейге деген саясатының өзгеруі мен герман канцлерінің халықаралық саясатта беделінің артуымен байланысты болып, оның жауаптарына терең ізденістер арқылы ғана жету мүмкін болады.

Материалдар мен әдістер.

Зерттеу тақырыбына қатысты деректер мен материалдар негізінен Берлин конгресінің шешімі бойынша қабылданған келісімшарттың тарихи құжаты және сонымен қоса конгрестің арнайы материалдар жинағы болды. Мұндай құжаттар жинақтардың ең негізгілері Ханс Йорг Корнрумфтың 1878 жылғы Берлин конгресі кезінде қабылданған халықаралық құжаттар мен конгресс кезіндегі Германияның Осман империясына деген саяси ұстанымы туралы жариялаған бірқатар құжаттар мен материалдар жинақтары болды.

Сол сияқты, архив құжаттары бойынша жинақталған құжат жинақтарының

бірі Францияда жарияланған Осман империясының сыртқы саяси тарихына қатысты төрт томнан тұратын аса көлемді құжаттар жинағы болып табылады. Бұл құжаттар жинағын (Recueil D'actes Internationaux de L'Empire Ottoman) Габриель Норадук жинақтаған Жинақтың 2–4 томдарында Берлин конгресі мен онда Отто фон Бисмарктің Осман империясының саяси жағдайына қатысты айтылған ойлары жазылған. Сондай-ақ герман-түрік байланыстары туралы тың мәліметтер берілген. Бұл мәліметтер өзінің деректік құндылығымен ерекшеленеді. Сонымен бірге ғылыми жұмыста, Францияның Ұлттық мұрағаты (Archives Nationales) мен Сыртқы істер министрлігінің мұрағат құжаттарының көшіріліп жинақталған құжаттар жинақтары қолданылды. Мұнда Францияның сыртқы елдермен дипломатиялық байланыстарына қатысты құжаттары жарияланып, ондағы (Ministère des Affaires Étrangères Commission de Publication des Documents Relatifs aux origines de la guerre de 1914. Documents Diplomatiques Français 1871–1914) Берлин конгресіне тікелей қатысты болған құжаттар қолданысқа енгізілді.

Сонымен қатар, зерттеу жұмысында Британ империясының сыртқы істеріне қатысты құжаттарының көшірмелері (British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print) қолданылды. Отыз алты томнан тұратын бұл құжаттар жинағы Кеннет Борн мен Камерон Уоттың ұйымдастыруымен жарияланып, оның 3–4 томдарында Берлин конгресімен байланысты болған құжаттардың көшірмелері қамтылып, олар қолданысқа енді.

Сол сияқты Ресей империясының да сыртқы істер бойынша құжаттар жинағы зерттеу тақырыбының негізгі дереккөздерінің қатарынан орын алады (Сборник договоров России, 1952). Империялардың сыртқы істер бойынша құжаттары конгрестің мазмұны мен ондағы қабысушылардың ұстанымдарын көрсетуге мүмкіндік береді. Бұлардан тыс ең маңызды дерек, ол конгрестің шешімі бойынша қабылданған Берлин трактатының тексті болып табылады. Трактатта тақырыптың мазмұнына қатысты мәліметтер қамтылған (Берлинский трактат, 1888).

Зерттеу тақырыбы бойынша келесі бір маңызды деректердің бірі Отто фон Бисмарктің жеке құжаттар жинақтары болып табылады. Бұл жинақ неміс тілінде басылып 9 кітаптан құралады. Әрбір томда канцлердің жылдар бойына еткен мемлекеттік қызметі мен атқарған халықаралық жұмыстары нақты фактілермен көрсетілген. Жинақтың 6 томында Берлин конгресіне қатысты материалдар қамтылған. Бұл жинақ негізінен құжаттар, мемуарлар, естеліктер мен келісімдер және басқа да құнды мәліметтерден тұрады.

Зерттеу әдістеріне келсек, мақалада тарих ғылымының дәстүрлі және заманауи әдістері мен принциптері қолданылды. Тарих ғылымының қолданбалы әдістері мен принциптерін басшылыққа ала отырып, ең алдымен Отто фон Бисмарктің сыртқы саясаттағы ұстанған бағыттары анықталды және одан соң канцлердің Осман империясына деген ұстанымдары айқындалды. Зерттеу тақырыбы бірнеше аспектіні қамтып, ол бір жағынан халықаралық

қатынастар тарихына арналған жұмыс болса, екінші жағынан жеке тұлғаның көзқарасы, жеке ойы мен саяси ұстанымдары зерттеліп, сонымен бірге Отто фон Бисмарктің жеке тұлғалық ерекшеліктері де маңызды орын алғандықтан, зерттеу жұмысында соңғы жылдары тарих ғылымымен бірлесе жүргізілетін пәнаралық әдістер де қолданыс тапты (Поршнева, 2013). Оның ішінде конгрестің барысы мен Бисмарктің принциптеріне байланысты құқық, психология және әлеуметтанулық зерттеулер араласа жүргізіліп, ол жаңа нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік берді.

XIX ғасырда халықаралық қатынастарда Германияның сыртқы саясаты мен дипломатиялық байланыстарды қолдану деңгейі туралы халықаралық процестер бойынша анализ жасаған американдық саясаттанушы Д. Хелдтің тұжырымдарын басшылыққа алуға болады. Оның тұжырымы – «халықаралық саясаттың негізгі формалары күрес, ынтымақтастық және келіссөздер» – деп саналады. Ғалымның тұжырымы бойынша Берлин конгресінде Бисмарк пен оның халықаралық саясаттағы әріптестері арасында орын алған саяси шиеленістер мен канцлердің Осман империясына жаңа саяси көзқарас пен ықпалдастықтың сипатын көруге болады.

Сол сияқты, Бисмарктің халықаралық қатынастар тарихындағы Герман мемлекетінің сыртқы саяси мәселелер призмасы арқылы қарастырылатын бұл процесті зерттеу канцлердің «Шығысқа бет бұру» терминімен сипатталатын Бисмарк саясатының жағдайын талдаумен тығыз байланысты. Мұнда еуропалық империялардың арасынан Германияның Шығысқа көз тізуі халықаралық жағдайды салыстырмалы талдаумен сипатталады. Мұндай салыстырмалы талдау халықаралық құқық субъектілерінің саясатын, саяси процестің (Холдоров, 2016:129–131) негізгі қатысушыларының тұжырымдамаларын, идеяларын, мақсаттары мен мотивтерін салыстыруға және Бисмарктің түріктерге деген саясатын қарастыруға мүмкіндік берді.

Талқылау.

Мақаланың тақырыбы әлем тарихымен байланысты болғандықтан, отандық тарихнамада жаңадан қолға алынып келе жатқан тақырыптар қатарынан орын алады. Зерттеу тақырыбы бірнеше мемлекеттің тарихына қатысты болғандықтан, тақырыптың әр түрлі мәселелерімен шетелдік зерттеушілер шұғылданған. Тақырып бойынша мәселелер неміс, кеңестік, ресейлік және түрік тарихшылары мен ғалымдарының зерттеулерінде кездеседі. Зерттеу тақырыбы бойынша арнайы жеке тақырып болмағанымен, Берлин конгресі және сол кездегі халықаралық саясат пен байланыстар туралы қалам тартқан зерттеушілердің еңбектерінде мәселеге қатысты ойлар айтылған.

Берлин конгресі мен оның нәтижелері бойынша неміс тарихшыларының зерттеулері құнды саналады. XIX ғ. соңғы ширегінде еуропалық мемлекеттердің Осман империясына саяси қысым жасауы туралы зерттеулер Григор Шолгеннің еңбектерінде де кездеседі. Зерттеуші Берлин конгресін «Шығыс мәселесінің» аясында қарастырып, (Schöllgen, 2000) онда Осман империясы бойынша еуропалық империялардың ұстанымдарын көрсетті. Сол сияқты,

Берлин конгресі мен оның мазмұны туралы зерттеу жұмыстары И. Гейсс тарапынан жүргізіліп, ол осы келісімнің мазмұнын талдады және Бисмарктің ұстанымдарын көрсеткен. Бисмарктің дипломатиялық қызметі бойынша арнайы зерттеу жүргізген Бернд Рилл (Rill, 2022) өз еңбегінде канцлердің халықаралық ұстанымдарына ерекше тоқталған.

Сол сияқты кеңестік және ресейлік зерттеушілердің еңбектерінде Берлин конгресі мен Бисмарктің ұстанымдарына қатысты пікірлер берілген. Кеңестік кезеңде Бисмарк соғысушы және аса күшті қолбасшы ретінде сипатталды. Сонымен қатар, Бисмарктің кезіндегі саяси дағдарыстар мен «темір канцлер» тұсында империяның жалпы сипаты және жетістіктері туралы ғылыми еңбектер жарияланды. Сонымен қатар, ресейлік тарихшылар Берлин конгресінде Бисмарк батысеуропалық империялардың ұстанымын кеңейтті деп тұжырымдайды (Власов, 2019). Дегенмен, олар Бисмарктің қызметіне біржақты қарамайды, өйткені Бисмарк ұзақ жылдар бойы Ресей билігімен жақсы байланыста болған (Дударев, 2021).

Сол сияқты мәселеге түрік тарихшылары да бағасын берген. Түрік тарихшылары Рифат Учарол, Сан-Стефано келісімі мен Берлин конгресінің ұйымдастырылған кезіндегі осман-ағылшын саяси қатынастарын зерттеп, ол бұл байланыстарды 1878 жылғы Кипр мәселесі негізінде қарастырды. Оның басты ғылыми тұжырымы, 1877–1878 жылы орыс-түрік соғысының аяқталған соң, Англия Осман империясының Ресейге қарсы дипломатиялық күресінде оған саяси қолдау көрсетіп, есесіне империя құрамында болған Кипрге ешбір кедергісіз саяси бақылау орнатуына қатысты болды. Келесі кезекте, аталған мәселе бойынша іргелі ғылыми зерттеулердің бірі Ильбер Ортайлының еңбегі болды. Зерттеуші, Құлдырау дәуіріндегі осман-герман саяси қатынастары мен Осман империясындағы немістер тарихын зерттеген. Зерттеу жұмысында, сұлтан II Абдулхамит пен канцлер II Вильгельм арасындағы саяси байланыстарға терең тоқталған. Осман империясы мен Германияның сыртқы саяси және экономикалық байланыстар тарихы Мұстафа Өзйүкселдің Берлин-Бағдат теміржолының салыну тарихына қатысты монографиясында қамтылды. М. Өзйүксел Осман империясы мен Германия арасындағы үлкен саяси-экономикалық жоба болып саналатын Берлин-Бағдат теміржолының салыну тарихын зерттеп, оның екі мемлекет арасындағы саяси және экономикалық маңыздылығын көрсетті (Özyüksel, 1988). Бұл зерттеушілердің еңбектерінде Бисмарктің Осман империясына саясаты ішінара көрсетілген.

Нәтижесі.

Сан-Стефано келісімінің дағдарысы

1877–1878 жылдары болған орыс-түрік соғысы 1878 жылы ақпан айында қабылданған Сан-Стефано келісімімен аяқталды. Келісім Осман империясы мен Ресей арасында жасалды. Негізінен, бұл соғыс «Шығыс мәселесі» бойынша Балқандағы саяси дағдарыстарға байланысты туындағандықтан, ол мемлекетаралық емес, халықаралық деңгейде шешілуі тиіс еді. Бірақ, Ресей тарапы мұны елеген жоқ. Сондықтан, Сан-Стефано бейбіт келісімі еуропалық

державалардың тарапынан үлкен сынға ұшырады. Мұнда негізгі қарсылық Англия мен Австро-Венгрия тарапынан көрсетілді. Бұл екі империяның Балқандағы мүдделері маңызды болып, мұнда Англияға Ресейдің түрік бұғаздары арқылы Жерорта теңізіне түсу мүмкіндігі ұнамады, ал Австро-Венгрия Босния және Герцеговина үшін әбігерге түсті.

Мұнда Ресей үшін Англияның талаптары маңызды болды, себебі, Британ империясы қуатты мемлекет еді. Осыны басшылыққа ала отырып, Ресей әкімшілігі Англиямен келісім жасауға ұмтылды. Ол бойынша 1878 жылы 18 мамырда ағылшын-орыс құпия келісімі жасалды. Келісім Лондонда жасалып, ол Сан-Стефано келісімшартын қайта қарады. Келісімде Англия талаптарын ұсынып, ол бойынша ағылшындардың мүддесіне негізделген бірқатар баптар қайта қаралды. Келісімнің құпия болуының себебі мұнда екі мемлекеттің де сыртқы геосаяси мүдделері болды және ол соған негізделіп жасалды. Дегенмен, мұның бәрі жеткіліксіз еді. Мұндай мәселелер түбінде Берлин конгресін ұйымдастыруға алғышарт қалыптастырды (Özkan, 2022: 71–73).

Англия мұнымен шектелмей түріктерге де жақындады. Орыс-түрік соғысы аяқталар шағында, дәлірек айтқанда орыс кемелері Ыстамбұлды атқылай бастаған тұста Англия мұны ауыздықтауға кірісіп британ елшілері соғысты тоқтату үшін дипломатиялық қимылдарға көшкен еді. Мұнда шын мәнінде Англия түріктерге көмектесу мақсатында емес, орыс кемелерінің түрік бұғаздарына түсуден қауіптеніп, сол үшін іске кірісті. Осыдан соң, Англия бұл жолы да әр кездегідей «саяси ойындармен» әрекет етті. Ыстамбұлдағы британ елшісі Генри Лейард 23 мамырда Түркиямен қорғаныстық одақ туралы құпия келісімге қол қойды. Бұл келісім бейресми түрде Кипр конвенциясы деп аталып, оған сәйкес Ұлыбритания Кипрді бақылау құқығын алды. Іс жүзінде Кипр Британ империясына өтті. Осылайша Берлин конгресі ұйымдастырылып жатқан тұста Англия өзінің кезекті «саясатының» арқасында Осман империясынан Кипр аралына иелік ету құқығын алды (Metin, 2013: 313).

Сәйкесінше, Англия Осман империясының қауіпсіздігіне кепілдік беріп, егер Ресей Сан-Стефанода белгіленген шектен тыс түзетуді қайта талап етсе, Англия оны қолдайтын болды. Осылайша, Англия Балқан жотасын Болгария үшін ең жақсы шекара деп санады. Австро-Венгрия бұрынғы австро-ресейлік келісімдерді бұзғанын жариялады. Австро-Венгрия мен Англия Ресейдің Балқан түбегіндегі жағдайын нығайтуға, ондағы славян халықтарының ұлт-азаттық күреске шығуына, әсіресе ол жерде үлкен славян мемлекеті – Болгарияның құрылуына қарсы болды.

Мұнымен тоқтамаған еуропалық империялар сол кезде күшейіп дамып келе жатқан Германияны да өзіне тартып, оны Ресейге қарсы қойды. Осылайша Берлинде конгресс ұйымдастырылатын болды. Ал, Ресейдің еуропалық коалицияға қарсы жаңа соғыс бастауға қауқары жоқ екені көрініп тұрды. Ресей тек Германиямен ғана жақсы қарым-қатынаста болатын. Бұл жолы Германиядан да қолдау күтудің ешбір мүмкіндігі қалмады. Себебі, Германиядағы Ресей елшісімен жеке әңгімелесуде Бисмарк халықаралық конгресте шарттың

талаптарын талқылауға келісуді ұсынды. Еуропалық империялар тарапынан оқшауланған Ресей Сан-Стефано келісімін алдын-ала жеке мемлекетаралық деңгейде жасалған келісім деп танып, бұл келісімнің шарттарын Берлин конгресінде қайта қарауға келісуге мәжбүр болды. Расында да, Ресей әкімшілігі Балқан мәселелерін өз мүддесіне ғана сай етіп шешуге кіріскен еді. Ал бұл кезде Балқан мәселесі, ең ірі халықаралық саяси ошақтардың бірі саналды. Осыған орай Сан-Стефано келісімі дағдарысқа ұшырап, ол Берлинде халықаралық масштабта қайта қаралатын болды (Nurzhiigit Abdukadyrov, 2020: 619–620).

Берлинде Конгресс отырысы және Бисмарктің ролі

Конгреске Германия канцлері Бисмарк төрағалық етті. Ең маңызды мәселелер әдетте Германия, Ұлыбритания, Австро-Венгрия және Ресей өкілдерінің жеке кездесулерінде алдын ала шешілді, олардың делегацияларын тиісінше Бисмарк, британ премьер-министрі лорд Биконсфилд, Австро-Венгрияның сыртқы істер министрі Д. Андраши және Ресейдің сыртқы істер министрі канцлер А.М. Горчаков басқарды. Сонымен қатар Франция сыртқы істер министрі Уоддингтон, Италия сыртқы істер министрі Корти және Түркия тарапынан Каратеодори паша бастаған делегация өкілдері қатысты. Конгреске Грекия, Персия, Румыния, Черногория және Сербия өкілдері де шақырылды.

Берлин конгресі 13 маусым бейсенбі күні түстен кейін сағат екіде ресми түрде ашылды, сол кезде барлық қатысушы елдердің делегациялары бұрынғы Радзивилл сарайының бал залына жиналды. Осыдан соң бейресми кездесулер көптеп орын алды. Үкімет басшылары мен сыртқы істер министрлер арасында дау-дамай көбейіп кетті. Ең басты мәселе Осман империясының Балқандағы территорияларын тәуелсіз мемлекеттерге бөлу және Ресейдің Сан-Стефано келісіміндегі талабы бойынша жүзеге асырылған Болгарияның Осман империясынан шыққан аумақтарын түріктерге кері қайтару. Бейресми жекелеген кездесулер мен жалпы отырыстардағы пікір алмасулар кезінде Сан-Стефано шартының ережелеріне қатысты көптеген қарсылықтар жойылды. Дегенмен, егер Бисмарк төраға ретінде конгрестің барысын өзінің қатаң және нақты бақылауында ұстамаса, ескі наразылықтарды оятуы мүмкін болған кейбір мәселелерге қатысты біршама сұрақтар туындап отырды.

Сұрақтар негізінен Сан-Стефано келісімімен анықталған Осман империясының Балқандағы территориясы болды. Мұнда, Австро-Венгрия Босния мен Герцеговинаға үміткер болса, Англия Болгарияны, сондай-ақ Түркиядан Ресейге берілген Закавказьені қайтару болды. Бұл мәселелерде Бисмарк өзін алғашқыда бейтарап делдал ретінде көрсетті. Дегенмен, іс жүзінде Австро-Венгрия мен Англияның талаптарын қолдап, Ресейді олардың көпшілігін қабылдауға мәжбүр етті. Бұл оның Осман империясына деген ұстанымын да байқатты. Канцлер бір мезгілде Ресейдің Қара теңіздің еуропалық және азиялық жағалауларына деген талаптарын да, Австро-Венгрияның Босния және Герцеговинаға австриялық әскери қатысуын енгізу саясатын да қолдады. Дей тұрғанмен, барлық еуропалық және ресейлік дипломаттардың да Бисмарктың қатқыл мінез-құлқына көңілі толмады.

Бисмарк конгресті делегаттарды мейлінше үрейлендіріп, өзінің алып денесімен және қатқыл мінезімен үркітіп, кей кезде өзінше жылулық танытып, лидерлікпен басқарды. Ең бастысы, ол Түркия туралы сөз қозғаудан қымсынбады, Грекия, Сербия және Черногория өкілдеріне де одан кем сөз тиген жоқ. Оны Ресейден немесе Түркиядан тәуелсіздікке ұмтылған бір немесе бірнеше халықтардың пайдасына ұзақ сөйлеген сөздерінен артық ештеңе ашуландырмады. Оның назарын аударған британ сыртқы істер министрі маркиз Солсбери лаздарды, Тревизон мен Батум арасында тұратын мұсылман тайпаларын қорғау идеялары аударды. Бірақ, Бисмарк автономиялық Болгария аумағында құқықтары қорғауды қажет ететін халықтарға назар аудару керектігін ескертті.

Атап отырғанымыздай, конгресте Англия, Австро-Венгрия және Германияның ұстанымдары бір болды. Ол, яғни Сан-Стефано келісімін қайта қарап, тиісті баптарға өзгеріс енгізу және Балқан мәселелерін шешумен сипатталды. Ресей болса бұл талапқа көнуге мәжбүр болып, дегенмен мәселені жан-жақты қарастырылуын жақтады. Бисмарк болса, ұйымдастырушы ретінде осы мәселелерді өте әділ және тең шешілуін жақтады. Ал, келесі кезекте конгрестің негізгі қатысушылары саналған Осман империясының делегаттарының да өзіндік ұстанымдары болды. Еуропалық келіссөзге Осман империясынан мемлекет қайраткерлері - Александр Каратеодори Паша мен Мехмед Али Паша және елші Саадуллах бей қатысты. Мұның алғашқы аталған екеуі Танзимат реформасының негізгі идеологтарының бірі Мехмед Эмин Әли Пашаның ең жақын серіктері. Жоғары білімді, еуропалық мәдениетті, тілдерді және саясатты жақсы білетін, діндер мен ұлттардың теңдігін жақтаған Мехмед Эмин Әли Паша империядағы ықпалды тұлға болды.

Осман империясы тарапынан қатысушылардың конгресте қатысты өзінің пікірі қалыптасты. Олардың айтуынша, конгрестің еуропалық қатысушылары және әсіресе канцлер Бисмарк өздерінің османлы әріптестерін, сондай-ақ Түркияның әрекеттерін берік қалыптасқан стереотиптер арқылы қабылдады. Тіпті теориялық тұрғыдан алғанда, конгресте қатысқан еуропалықтарға Османлы қоғамын реформалау мүмкіндігі абсурд болып көрінгендіктен, пікірталас түрік иеліктерінің аумақтық бөлінуі туралы ғана болды (Михнева, Колев, 2021: 14).

Берлин конгресінде Каратеодори паша Осман империясының сыртқы саясатын «тиімсіз және қарабайыр» деп санайтынын жасырмаған Бисмарктың үзілді-кесілді мәлімдемелері туралы жазады. Османлы дипломатының пікірінше, Бисмарк өз уәждерін басшылыққа ала отырып, Осман империясын еуропаландыру жөніндегі күш-жігерін бағалап қана қоймай, сонымен бірге тұтастай Шығыстағы жағдайды түсінбейтіндігін бірнеше рет көрсетті. Каратеодори пашаның көрсетуі бойынша жиында Осман империясына қатысты болған барлық шешімдердің конгресс басталмай тұрып-ақ түрік делегаттарының қатысуынсыз келісіліп қойғанын түсініп, жағдайды тез бағамдады. Осы бағытта әрекет ете бастаған түрік пашасы Бисмаркқа Осман

мемлекетінің аса ірі реформалар дайындап, жүргізіп жатқанын түсіндіруге тырысты. Бұған жауап ретінде канцлер Бисмарк ешқандай реформа Еуропа үкіметтері қол жеткізген келісімдерге кедергі келтіре алмайтынын, яғни шешімдердің өзгермейтінін айтты (Михнева, Колев, 2021: 18).

Сонымен, конгресс барысында Бисмарк түрік делегациясына жылы шырай танытпады. Түрік делегаттарының сұрақтары тындалғанымен, Бисмарк оған қатты жауап қайтарды. Бисмарк конгрестің мақсаты Еуропадағы бейбітшілікті сақтау екенін және жиында кез келген «сұлтан өкілдерінің» көзқарасына жол бермейтінін ескертті. Тіпті Бисмарк Каратеодориге Түркия Сан-Стефано келісіміне қол қойып қойғандықтан, оның мұнда сөйлеуге де құқығы жоқ екенін айтты. Бірақ, түрік делегациясының наразылық білдіретіндей орны жоқ еді. Өйткені, Бисмарк тек түрік делегаттарына ғана емес, барлық мемлекеттердің делегаттарын бақылап оларға да қатқыл үнмен тіл қатып отырды.

Жиындағы жалпы картинаны суреттесек, конгресте Осман империясы аз рөл атқарды. Олар келіссөздер жүргізуде тең құқылы серіктестер ретінде емес, ірі державалардың саяси мүдделерінің субъектілері ретінде қарастырылды. Австро-Венгрия мен Ұлыбритания Осман империясының өміршеңдігіне жанашырлық танытқандықтан емес, Ресейдің күш-қуаты мен ықпалының өсуіне тосқауыл қоюды көздегендіктен Балқандағы Осман империясының саяси жағдайын қалпына келтіруді жақтады. Конгресте жаңа шекаралар Балқан халықтарының ұлттық мүдделері ескерілмей, тек ірі державалардың билік саясаты арқылы белгіленді.

Әрине, мұнда жеке кездесулерде болып жатқан процесті жан-жақты түсінген дұрыс. Ол яғни, конгресс отырыстары кезінде түрік делегациясы көп жағдайда талқылаудан тыс қалып қойып отырған. Мұның басты себебі, конгрестің негізгі мазмұны батысеуропалық империялардың Ресейдің Еуропа мен Балқандағы әрекеттерін «ауыздықтау» болғандықтан көптеген кездесулерде шешімдер түрік делегаттарының қатысуынсыз қабылданды. Ал, түрік делегациясы мұны өздеріне құрметсіздік деп түсінген. Бірақ бұл әрине сыңаржақ пікір болып саналады. Өйткені Бисмарк бастаған әлемдік державалардың өкілдері Осман империясының да жағдайына үңілді. Осы тұста айта кетерлік жағдай, конгресте қатысушы империялардың халықаралық беделі мен орнын да түсінген жөн. Бұл жерде ең белсенді және беделдісі Германия мен Англия және Австро-Венгрия болды. Ал, Франция болып жатқан процесті сырттай бақылап, мәселеге аса терең араласпады (Documents Diplomatiques, 1914: 335–338).

Берлин шартында қарастырылған мәселелер бойынша конгрестің соңында қабылданған шешімдер мен расталған негізгі ережелер мыналар болды:

Болгарияның автономды мемлекеттік бірлігі түрік сұлтанының қамқорлығымен ресми және заңды түрде құрылды;

Болгарияның оңтүстігінде номиналды түрде Түркияға жататын, бірақ христиандық үкіметі бар Шығыс Румелия провинциясы пайда болды;

Сербия мен Черногория қосымша аумақтар алды және олардың тәуелсіздігін ресми растады. Олардың қатарында Румынияның тәуелсіздігі де бекітілді, ол Бессарабияны Ресейге берудің орнына Солтүстік Добруджаны алды;

Австро-Венгрия Босния-Герцеговинаны оккупациялау және басқару құқығын және Нови-Базарда әскер орналастыру құқығын алды;

Грекияға Фессалия мен Эпирдегі шекара сызығын тез арада түзетуге уәде берілді;

Ресейдің Кавказдағы билігі бекітілді.

Конгрестің шешімі бойынша төраға Бисмарк пен ұйымдастырушылар түрік сұлтаны мен Осман мемлекетінен конгреске қатысушыларды осы алқалы жиынның қабылдану шарттарына сендірді. Сондай-ақ ұлы державалар бақылауымен Осман мемлекетіне өзінің еуропалық провинцияларында реформалар жүргізетініне сендірді. 4 маусымда Ыстамбұлда қол қойылған жеке «Кипр конвенциясы» Ұлыбританияға 1914 жылға дейін ресми түрде заңды түрде Түрік империясының құрамында болған Кипр аралын басып алу құқығын берді. (Metin, 2013: 315). Осылайша, Берлин конгресі өзінің мәресіне жетіп, ол бір айға созылды.

Конгресте Бисмарктің саяси ұстанымдары

Конгресте Осман империясы туралы мәселе күн тәртібінде болды. Бисмарк бірінші кезекте Германияның империалистік экспансиясынан аулақ болуға тырысты. Сонымен қатар, ол Осман империясының күйреп жатқанын пайдаланып, өздерінің саяси және экономикалық мүдделерін көздейтін Ресей, Австро-Венгрия, Франция, Ұлыбритания және Италия арасындағы Шығыс мәселесін шешудің қиын міндетін түсінді. Конгресте Бисмарк «адал брокер» рөлін атқарды, ол державалардың мүдделері арасында әділ тепе-теңдікті қалыптастырады. Бисмарк тұтастай Конгресте үстемдік етті және барлық талқылаулар мен шешімдерді бақылап отырды. Салыстырмалы түрде алғанда Бисмарктің бойында империалистік амбициялардың болмауы Герман империясының Орталық Еуропадағы гегемондық жағдайын тұрақтандыруға бағытталған саясаттың бір бөлігі болды. Бисмарктің конгресс барысында тепе-теңдікті ұстауға тырысуы оның Герман империясының беделімен байланыстырылды. Шеткі көзқарас бойынша, неміс рейхінің басқа ірі державалармен салыстырғанда Таяу Шығысқа нақты мүддесі ілгеріден болған жоқ. Германия әдетте аймақтағы статус-квоны сақтау үшін өз ықпалын пайдаланды. Бұл кейінірек Осман империясының басқа ірі державаларға карағанда көп жағынан тиімдірек Германиямен ынтымақтастық тәжірибесіне ықпал етті.

Ресей империясының Осман империясына терең енуі Австро-Венгрияға ұнамады және Бисмарк мұны түсінді, сондай-ақ Габсбургтердің Балқан түбегіндегі экономикалық мүдделеріне қауіп төніп тұрғанын сезінді. Ресейдің Балқандағы панславяндық арандатуы (экспансиясы) көпұлтты Габсбургтер империясына да қауіп төндіруі мүмкін еді. Бисмарк конгреске қатысушы монархияларды татуластыруға бар күш-жігерін салды. Ол Германияның шығыс аймақтарға ешқандай гегемондық талаптар қоймағанын баса айтты. Осылайша, Берлин конгресінде Бисмарк бітімгердің қиын міндетін атқаруға тура келді. Мұнда негізінен Австро-Венгрия мен Англия Осман империясына жылы

көзқараста болды. Әрине, оның себептері болып, Австро-Венгрия Босния және Герцеговинаға, Англия Кипрге көз тіккен еді. Бір қырынан алғанда Бисмарктің кей жағдайда Осман империясына жылы қабақ танытуы осы державалардың ұстанымына байланысты болды.

Келесі бір фактор, жалпы конгрестің өзі Осман империясының саяси жағдайына байланысты болып жатқандықтан, ол мәселенің түріктерге қатысты екендігі айтпаса да түсінікті еді. Бисмарк бұл конгресте Осман империясын Ресейден кейін екінші кезекке қойғанымен, ол белгілі бір деңгейде түріктердің жағдайына назар аударып отырғанын аңғару қиын емес. Оның басты мысалы ретінде мынаны айтуға болады. 1878 жылы Бисмарк төрағалық еткен конгресте Берлин келісіміне қол жеткізгеннен кейін көптеген Осман империясының сұлтаны II Абдулхамит Германияны дос ретінде қабылдай бастады (Tekemen, 2016: 119).

Айта кетерлігі, Осман мемлекеті мен Германия арасында байланыстарға түрік билігінің Пруссиямен болған байланыстары да ықпал етпей қоймайтыны анық еді. Әрине, бір қырынан қарағанда Бисмарктің саяси ұстанымдары Осман империясы мен Германияның жақындасуының басталғаны туралы бір белгі болды. Бұл туралы берлин конгресі мен одан кейінгі жылдардағы неміс баспасөзі, солардың бірі *Frankfurter Zeitung*, дағдарыстан шығу үшін шетелден қолдау іздеуде Портаның (Осман үкіметі) Германияны ескергенін және сұлтан мен үкімет мүшелерінің Ыстамбұлдағы Германия елшісі Принц Ройспен байланысқа шыққаны айтылады. Неміс баспасөзі Түркия туралы конгреске дейінгі және кейінгі жаңалықтарды жан-жақты баяндап, талдап, түрік-герман қарым-қатынастарының жақсаруына үлес қосты (Gencer, 2004: 247–248).

Бисмарк Кайзерлік Германияның құрылуынан кейінгі алғашқы жылдары Осман империясына жанашырлық танытқан жоқ еді. Аздап артқа шегініс жасайтын болсақ, Бисмарктың 1870 жылдардың басындағы стратегиясы ұлы державалар арасындағы шиеленісті шетке қарай бұру болды. Өз мақсатына жету үшін Бисмарк басқа ірі державаларды Африкадағы немесе Таяу Шығыстағы Осман империясының аумақтарын отаршылдық иеліктер мен протектораттарға ие болуға шақырды. Мысалы, 1876 жылы Бисмарк Ұлыбритания Мысырды өз бақылауына алуы керек, ал Франция Туниске қоныстануы керек деп ұсынды. Соған қарамастан ол бір қырынан алғанда Еуропада емес, шеткері елдерде ірі державаларды бір-біріне қарсы ойнатуды көздеді (Gencer, 2014: 297).

Бисмарк Балқандағы оқиғаларға тікелей қызығушылық танытады және Осман империясымен кез келген тікелей экономикалық және саяси өзара әрекеттесуге бейім болды. Мысалы, Берлин конгресінен екі жыл бұрын Бисмарк өз үкіметінің Шығыс мәселесіне қатысты саясатын айқындап берді: «Мен немістердің бұл мәселелерге белсенді қатысуы идеясына қарсымын, әзірге бұған кірісуге ешқандай негіз көріп тұрған жоқпын» деп өз ұстанымын көрсеткен еді (Gencer, 2014: 296). Бисмарктың басшылығымен Германияның Осман империясына және оның қол астындағыларға қатысты саясаты еуропалық статус-квоны сақтауға негізделген еуропалықтардың мүдделерімен

ғана анықталатын болады. Осылайша, Германия империясы еуропалық мемлекеттік жүйенің ішінде адал делдал рөлін алды (Gencer, 2014: 298). Ол делдал ретінде Германия мен Осман империясының қоғамдық пікіріне қызығушылық танытқаны сөзсіз.

Бисмарктың конгрестегі бейтарап көзқарасы ресейлік тараптың көңілінен шықпады, ал орыстар Германияның ұстанымы мен мақсатына күдікпен қарады. Халықаралық жағдайда Балқан аймағына қатысты мәселелердің шиеленісіп тұрғанын көрген Бисмарк бұл мәселеге көп ойланды. Ол негізінен Ресейдің саясатын өте жақсы түсінді. Мұнда Ресей үшін Балқанға толық үстемдік ету болса, ал Австро-Венгрия мен Англия Ресейді Жерорта теңізіне қарай жақындатпауға тырысты. Бұл туралы Бисмарк өз естеліктері мен есептерінде жазып қалдырған. Бисмарк өзінің естеліктерінде: «Еуропадағы тәуелсіз және маңызды ұлы державаға қауіп төніп тұр. А.М. Горчаков біздің сүйіспеншілігіміздің сипатын дәлелдеу үшін өзінің егемендігін бізден күмән тудырмайтын айқындықпен мәжбүрлеуге итермелеген біздің бұл мәлімдемеміз Шығыс Галициядан Балқанға дейін орыс мүддесінің соқтығысуына әкелді. Ресей бізбен келіссөздерді үзіп, бізден жасырын болуын талап етіп, Австро-Венгриямен келіссөздерге кіріскен еді. Менің есімде, келіссөздер алғаш рет 1876 жылы 8 шілдеде императорлар Александр мен Франц Йосиф кездескен Рейхштадтағы келісімдердің негізінде кейіннен Пештте жүргізілді. Ол бойынша Берлин конгресі емес, осы конвенция негізінде Австро-Венгрия Босния-Герцеговинаға иелік етеді, ал орыстар түріктермен соғысқан кезде Австро-Венгрияның бейтараптығына сенімді болды» - деп нақты көрсетті.

Ресей дипломатиясының мұндай әрекеттері құпия келісімдер әшкере болған соң белгілі болды. Осы қателігі үшін өз халқының алдында жауапкершіліктен жалтару үшін олар соғыстың қолайсыз нәтижесін неміс саясатына, неміс досының «сенімсіз» деп кінәлауға тырысты, бірақ ол сәтсіз болды. Бисмарк өз естеліктерінде: «Біз ешқашан бейтараптықтан басқа ештеңе уәде еткен емеспіз. Біздің ниетіміз барынша адал болды. Ресейдің Рейхштадт келісімдерін бізден жасыру талабы біздің Ресейге деген сеніміміз бен адал ниетімізді сейілтпеді, керісінше Ресейдің ісіне Берлинде конгресс шақыру арқылы жауап бердік» дейді. (Бисмарк, Воспоминания, 2023: 410–413).

Ыстамбұлды басып алудың қолайлы сәтін жіберіп алған Ресей үкіметінің Түркиямен бітімге келуге деген ұмтылысы бас қаланы басып алу үшін Англия және Австро-Венгриямен соғысқа апаратындай әскери күштің жоқтығын дәлелдеді. Ресей саясатындағы сәтсіздіктер сөзсіз князь А.М. Горчаковтың өзінен әлдеқайда жас және жігерлі пікірлестермен жауапкершілікті бөлісуінен орын алды.

Берлин конгресінен басталған (тіпті де оған дейін қалыптасқан) Бисмарктің саяси ұстанымдары бұл болашақта Бірінші дүниежүзілік соғыстың ақырына дейін герман империялық саясатының бағытын айқындады. Бұл конгресте ғана емес, бұған дейін де, жақындап келе жатқан соғыс туралы келіссөздер жүріп жатқан кезде, Ресей Бисмарктың оның мүдделерін баяу қорғайтынына

сенді. Бірақ, жағдай олай болған жоқ. Бисмарк Ресейдің әрекетін қолдаған жоқ. Соғыстың нәтижесінде белгілі болғандай, Ресей билігі: «біздің жеңімпаз әскерлеріміз түрік астанасына жақындады және Австро-Венгрия әскери араласуға дайындала бастады» деп өз уәжін де айтты. Әрине, мұнда Ресейдің де өзіндік ұстанымы болып, ол Бисмаркқа үлкен үміт артқан еді. Бірақ, саяси жол басқа арнаға қарай бұрылды.

Берлин конгресінде Бисмарк “адал брокер” рөлін сомдағаны белгілі (Власов, 2019:91). Бұл рөлдің нәтижесі Ресейге пайда келтіретін Сан-Стефано келісімінің толық бұрмалануы болды. Біріккен Болгарияның құрылуына қарсы еуропалық дипломатия ең үлкен саяси дау шығарды, бірақ кейіннен Болгария бұл бірлестікті Ресейдің жауы ретінде таныды және кейіннен оған мүлдем қарсы болмады. Егер Бисмарк “адал брокер” ретінде емес, Ресейдің табанды және сыналған досы ретінде әрекет етсе, онда істер толығымен басқа арнаға түсетіні анық еді. Бисмарктың өзі мұны жақсы түсінді, сырт көзбен қарағанда ол Ресейдің дипломатиялық жеңілісін дайындады. Сондықтан, Берлин конгресінен кейін ол Австро-Венгриямен одақ құруға күш сала бастады.

Конгрестегі саяси әрекеттері арқылы Бисмарк тек еуропалық империялар немесе Осман империясымен арадағы байланысты реттеп немесе нықтап алуға нақты мақсат қоймағанымен, ол осы қимылдарымен Австро-Венгрияны өзіне одақтас ретінде жақындатты. Бисмарк бұл одақ туралы 1875 жылдан кейін ойлана бастаған еді, бірақ Австро-Венгрия бұған ыңғай бермеді. Тек, Австро-Венгрия Батыста көп жеңіліске ұшырағаннан кейін Шығыстағы жағдайынан алаңдап, Бисмарктың ұсынысын қабылдауға асықты, ал граф Андраши отставкаға кетер алдында 1879 жылы қорғаныс одағын құрды (Сементковский, 2021: 137).

Конгрестің халықаралық сипаты мен нәтижелері.

Конгресс 13 шілдеде, аяқталды және оның қабылдаған шешімдерін жүзеге асыруда белгілі бір қиындықтар сақталса да, ол жалпыеуропалық дағдарыстың тікелей қаупін жойды. Берлин келісімі Австро-Венгрияны да, Ұлыбританияны да қанағаттандырды. Орыстардың Болгариядағы ықпалы мойындалды, ақырында оларға Кавказдағы жерлер бөлінді, Дунай атырабындағы орыс позициялары да айтарлықтай күшейді. Дегенмен Ресей үшін бұл шешімдердің барлығында аса қанағаттанатындай ештеңе болған жоқ, Ресей саясатындағы көптеген ірі тұлғалардың Бисмарктан көңілдері қалды.

Жалпы, конгрестің халықаралық сипаты мен нәтижесі Еуропадағы тыныштықты қамтамасыз етумен сипатталды. Бірінші кезекте Бисмарктің ұстанымдары конгресте түрік делегациясына қатты ұнамағанымен, ол Осман империясының билігіне, сұлтанға ұнады. Мұны конгрестен кейінгі орын алған қарым-қатынастардың дамуы көрсетті. Осы конгрестен кейін Осман империясы мен Германия арасындағы байланыстардың жаңа бір кезеңі басталды деуге болады. Конгресте және одан кейінгі кезеңде түрік билігі герман канцлерінің өздеріне деген ешбір теріс пиғылы мен қарсылығын байқаған жоқ. Керісінше көп уақыт өтпей-ақ 80-жылдардың басынан-ақ осман-герман байланыстары

жақсара бастады және ол болашақта негізгі салалар бойынша жүргізіле бастады (Cenk, 2005: 220–223).

Конгрестің барысы мен нәтижесі неміс дипломатиясы үшін бұрынғы онжылдыққа қарағанда тиімді болды. Еуропада өз беделін қамтамасыз ету және дұшпандық коалициялардың құрылуына жол бермеу мақсатында Бисмарк барлық жағдайға араласты. Бисмарктың өзі бірнеше рет өзінің сыртқы саясатын түрлі дипломатиялық ойындар арқылы жүргізген еді. Бұл қиын жағдайда ол айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізді, олардың көпшілігі таза тактикалық сипатта болды. Конгрестің нәтижесі Осман империясы үшін оңтайлы болды. Оның дәлелі конгрестен кейінгі Германияның халықаралық жағдайында Осман мемлекеті ерекше орын ала бастады. Герман билігінің Шығысқа деген өзіндік көзқарастары мен жоспарлары бар еді. Бұл кезде Таяу Шығыста ағылшын-француз экономикасы белсенді болғанымен, ол Осман империясының субъектісі еді (Себесі, 2010: 15–20). Сондықтан немістер османдық Шығысқа қызығушылық танытты. Мұндай қызығушылық Бисмарктің өзінде де болды.

Австро-Венгриямен байланыстары құрылғаннан кейін неміс дипломатиясы Санкт-Петербургпен ынтымақтастықты қалпына келтіруге тырысты. “Мен Австрияны батыс державаларынан қорғау үшін қауіпсіздік саясатымның бірінші кезеңі ретінде белгілей алатын әрекетті жүзеге асыра алдым. Мен екінші кезеңді, яғни Одақты қалпына келтіре алатыныма күмәнім жоқ, үш император, менің ойымша, еуропалық бейбітшілікке ұзақ уақыт кепілдік бере алатын жалғыз жүйе”, - деді “темір канцлер”.

Алайда, Ұлыбританиямен келісім түрінде Ресеймен жақындасудың баламасы болды. Лондон осы онжылдықтарда “керемет оқшаулау” саясатын жүргізуді таңдағанына қарамастан, Бисмарк оны өз есептерінен шығарған жоқ. (Власов, 2018: 175). Канцлер Азиядағы ресейлік және британдық бәсекелестікті осы екі елдің жақындасуына жол бермейтін және олардың біріне екіншісінің одақтасы ететін ұзақ мерзімді факторлардың бірі деп санады. Шығыс мәселесі Ұлыбританияға Ресейдің империялық ұмтылыстарының барлық қаупін көрсетіп, оны серіктестер табуға мәжбүр етуі керек еді.

1879 жылдың күзінде Бисмарк Лондонда тиісті жауапты қабылдады, егер Германия Ресейдің амбицияларына қарсы тұра берсе және нәтижесінде Санкт-Петербургпен қақтығыс жағдайында болса, Англияның бұған қандай ұстанымда болатынын сұрады. Англия бұл жағдайда өзінің бейтараптығын білдіретін болды. Британдық дипломаттар бұл жағдайда Францияны қақтығысқа араласудан сақтауға тырысамыз деп жауап берді. Алайда, көп ұзамай Британдық саясаттың басшылығындағы консерваторларды либералдар алмастырды, олар Берлинмен коалицияға бармайтындықтарын мәлімдеді, мұның себебі Парижбен қарым-қатынас бұзылатын еді.

Конгрестегі Бисмарктің әрекеті туралы халықаралық басылымдар мен қауымдастық өкілдері жарыса жазды. Бұған әрине бірінші кезекте орыс баспасөзі қарсылық пікір білдіріп, олар Бисмарк әділетсіз болды деп айыптайды. Атап айтқанда, «Санкт-Петербург газеті» былай деп жазды: «Бір

патронды ысырап етпей, ол өзі құрған біртұтас Германияны қамтамасыз ету үшін әрқашан қажет деп санайтын саяси комбинацияға қол жеткізді». Ресейлік қоғамдық пікірде Берлин конгресінің шешімдеріне қарсы көзқарас басым болды. Ресей делегациясы қабылданбайтын жеңілдіктерге келіседі деп айыпталып, Бисмарктың мінез-құлқы мен әрекеті сынға алынды (Токтоньязова, 2015: 762).

Дегенмен, конгресс шешімдерін дипломатиялық жолдар арқылы ғана мақұлдағандықтан, мұндай жанама ұстанымдарға жол бермеу қажет екендігі алға тартылды. Мұндай пікірлер негізінен славянофилдік ұстанымдағы қауымдастықтар мен олардың өкілдері тарапынан айтылды. Болгарияның түріктердің қоластында қалуы славянофилдер үшін үлкен дипломатиялық жеңіліс және саяси шығын болды. Славянофильдер қоғамда ашық ашуланып, славяндық бостандықтардың осындай шешуші шектеуіне ренжіді. Иван Аксаков көпшілік алдында сөйлеген сөзінде Берлин конгресінде ресейлік дипломатияның жеңілдіктерінен туындаған ащы реніш сезімін білдірді (Аксаков, 2008: 115–120). Ол Берлин конгресін Ресей үшін «үш рет қарғыс атқан» келісім деп атады.

1878 жылы Берлин конгресінің нәтижелері халықаралық саясатта Англия мен Австрияның жеңісі және Ресей үшін ауыр дипломатиялық жеңіліс ретінде қабылданды. Сексен жастағы А.М. Горчаков Берлин келісімін өзінің мансабындағы «ең қараңғы бет» деп танып, ол көп ұзамай өзінің қартайғанын және Ресей дипломатиясының әлсірегенін түсіне бастады. Мұнымен бірге император II Александр да бұл конгреске қатысты өз пікірін білдіріп, ол бұл істе өзін кінәлі деп санады. Жалпы, Ресей бұл соғысқа Балқан халықтары үшін Англияның айдауымен кірген еді. Бірақ, Ресей билігі өзінің түріктермен соғысқа кірісуінде және одан кейін Сан-Стефано келісімінің орындалмауы мен ол үшін Берлин конгресінің ұйымдастырылуында Англияның арбауына сеніп қалғанын өте кеш түсінді. Берлин конгресі Ресейдің халықаралық қатынастардағы беделінің төмендету мақсатында ұйымдастырылғанын Ресей билігі кеш түсінгенімен, ешқандай шара қалмады (Олейников, 2005: 244–245).

Ресей Осман империясымен Балқанда славян халықтары үшін соғыс жүргізіп, оларды түрік билігінен босатуды көздеді. Бұған орыс билігі мен қоғамында славянофилдік ұстанымдардың жоғары болуы себеп болды. Дегенмен, Берлин конгресінің шешіміне орай Балқан халықтарының біразы тәуелсіздік алғанымен, олар толық азаттыққа қол жеткізе алмады. Ол керісінше халықаралық мәселені күшейте берді. Оның басты мысалдары Бірінші және Екінші Балқан соғыстарында көрінді және онымен тұрмай, Бірінші Дүниежүзілік соғыстың басталуына себеп болды. Бұл туралы Бисмарктің мынадай қанатты сөзі сақталған, ол: «Егер Еуропада соғыс басталса, бұл Балқандағы қандай да бір ақымақтықтың кесірінен болады» деген болатын (De Aenigmatе, 2015: 276). Бұл ойдың басты негізі де ол осы Берлин конгресінде Балқан мәселесі мен оған ықпал етуші Осман империясының жағдайына терең үңіліп өз бетінше бағамдау жасаған. Расында да 1914 жылы Бірінші Дүниежүзілік соғыс, яғни Еуропадағы ең үлкен соғыстың басты себебі осы Балқаннан басталды.

Қорытынды.

Қорыта айтқанда, Берлин конгресін ұйымдастыру мен оған төрағалық етуді қолға алған Отто фон Бисмарк пен басқа еуропалық империялардың өкілдері Балқандағы мәселелерін шешуде өз мақсатына жетті. Ол бойынша біріншіден, Ресейдің Балқан мен жерорта теңізіне және Таяу Шығысқа жылжу әрекеттеріне тосқауыл қойылды. Екіншіден, Осман империясының құрамындағы бірқатар Балқан провинциялары дербестікке қол жеткізіліп, онда Бисмарктің ықпалы өте мықты болды. Отто фон Бисмарктің Еуропадағы беделі өсті.

Тақырыптың басты қорытындыларының бірі – Бисмарктің Осман империясына қатысты өзіндік жаңарған халықаралық саяси ұстанымдарымен байланысты болып, ол конгрестің негізінен тек Англияның ұсынысы бойынша жүзеге асырылмағанын көрсетті. Берлин конгресінде Бисмарктің Осман империясына қатысты ұстанымдары оның түріктерге деген саясатының түбегейлі өзгере бастауын және ең бастысы неміс-түрік байланыстарының жаңа бір кезеңге өтетінін анық көрсетті. Жоғарыда аталғандай, соңғы жылдары зерттеулер Бисмарктің осы конгрестегі және оның жалпы канцлер болған кезіндегі Осман империясына деген ұстанымдарын герман-түрік байланыстарының жаңа фазасы деп көрсетіліп жүр. Расында да, мемлекеттік сипаты мен құрылысы жаңарған Кайзерлік Германия мен Осман империясының арасындағы байланыстар осы Бисмарктің тұсында басталды деп қорытынды жасауға болады. Мұның дәлелі, Бисмарк Еуропадағы өзінің орнын нықтап алу үшін конгресте еуропалық империялардың мүддесіне қорғап Осман мемлекетіне назар аудармағанымен, өзінің Шығыстық бағытындағы саясатының басты объектісі ретінде Осман империясын көрсетті. Бисмарктің Берлин конгресіндегі ұстанымдары және одан кейінгі жылдары жасаған қадамдары оның болашақта Осман империясы мен Кайзерлік Германия арасындағы байланыстардың жүйелі түрде жолға қойылуына өз септігін тигізді.

Әдебиеттер

- Bernd Rill. Der Berliner Kongress Von (1878). Bismarcks Meisterstück?: ein Erfolg europäischer Friedensdiplomatie. — Berlin: Verlag Dr. Köster, 2022. — 356 p.
- Cebeci, Mehmet (2010). Die deutsch-türkischen Beziehungen in der Epoche Abdülhamids II. (1876–1908). Die Rolle Deutschlands in der türkischen Außenpolitik unter besonderer Berücksichtigung der Bulgarischen, Ägyptischen und Armenischen Frage. Marburg: Tectum. — Der Wissenschaftsverlag 2010. — 503 p.
- Cenk Reyhan (2005). Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878–1914). — Belleten. 2005. — Cilt 69. — № 254. — Pp. 217–266
- De Aenigmatе (2019). О Тайне. Сборник научных трудов. Сост. К.А. Фурсов — М.: Товарищество научных изданий КМК. 2019. — 520 p.
- Metin Menekşe (2013). Berlin Konferansı Sonrasında Osmanlı-İngiliz İlişkileri'nde: “Kıbrıs Meselesi” (1878–1923). // Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi. — 2013. — №1. — Pp. 309–325
- Nurzhigit Abdukadyrov (2020). The Ottoman Empire and Russia on the Way to the Independence of Serbia in the ‘Eastern Question’, // The Journal of Slavic Military Studies. — 2020. — №33:4. — Pp. 608–620. DOI:10.1080/13518046.2020.1845087
- Özkan Efe (2022). An Analysis of the Effect of the 1878 Berlin Treaty on Diplomatic Policy Making //The Journal of Southeastern European Studies. — 2022. — №38. — Pp. 63–86
- Quintin Barry. War in the East: A Military History of the Russo-Turkish War 1877–1878. Helion and Company, 2012. — 576 p.

Schöllgen Gregor (2000). *Imperialismus und Gleichgewicht: Deutschland, England und die orientalische Frage 1871–1914*. — München: Oldenbourg, 2000. — 514 p.

Аксаков И.С. (2008). *Наше знамя — русская народность / Составление и комментарии С. Лебедева / Отв. ред. О. Платонов*. — М.: Институт русской цивилизации, 2008. — 640 с.

Бисмарк О. (2014). *Мир на грани войны. Что ждёт Европу и Россию?* — М.: Алгоритм, 2014. — 240 с.

Бисмарк Отто (2014). *Фон. Мемуары «железного канцлера» / Отто фон Бисмарк*. — М.: Эксмо, 2014, — 544 с.

Бисмарк Отто фон: *Воспоминания Железного канцлера. / Отто фон Бисмарк*. — Москва: Издательство АСТ, 2023, — 603 с.

Власов Н.А. (2018). *Германия Бисмарка. Империя в центре Европы*. — СПб. Наука, 2018. — 206 с.

Власов Н.А. (2019). *Отто фон Бисмарк. Путь к вершинам власти*. — СПб.: «Евразия», 2019. — 128 с.

Дударев В.С. (2021). *Бисмарк и Россия. 1851–1871 гг.* — СПб: Издательство: Алетей, 2021. — 688 с.

Михнева Р., Колев В. (2021). *Берлинский конгресс 1878 г. глазами фанариота Александра Каратеодори-паша*. // *Вестник МГИМО-Университета*. — 2021. — 14(4). — С. 7–25

Поршнева О.С. (2013). *Роль междисциплинарности в интеграции истории и социальных наук: феномен социально-научной истории* // *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия «История России»*. — 2013. — № 3. — С. 5–20

Сементковский Р.И., Инсаров Х. (2021). *Отто фон Бисмарк. Клеменс фон Меттерних. Два великих канцлера*. — М.: Издательство: Рипол Классик, 2021. — 336 с.

Токтоңызова Ф.М. (2015). *Берлинский конгресс в публицистике О.А. Новиковой* // *Исторический журнал: научные исследования*. — 2015 — №6 (30). — С. 758–765

Холдоров О.Н. (2016). *Соотношение категорий «актор» и «субъект», «участник», «агент» в политической теории* // *Вестник Поволжского института управления*. 2016. — №4 (55). — С. 128–133.

References

Bernd Rill (2022). *Der Berliner Kongress von 1878 - Bismarcks Meisterstück?: ein Erfolg europäischer Friedensdiplomatie*. — Berlin: Verlag Dr. Köster, 2022. — 356 p.

Cebeci Mehmet (2010). *Die deutsch-türkischen Beziehungen in der Epoche Abdülhamids II. (1876–1908). Die Rolle Deutschlands in der türkischen Außenpolitik unter besonderer Berücksichtigung der Bulgarischen, Ägyptischen und Armenischen Frage*. Marburg: Tectum. — Der Wissenschaftsverlag 2010. — 503 p.

Cenk Reyhan (2005). *Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878–1914)*. — Belleten. — 2005. — Cilt 69. — № 254. — Pp. 217–266

K.A. Fursov (2019). *De Aenigmate. About the Mystery. Collection of scientific papers. Comp.* — M.: The Association of Scientific Publications of the KMC. 2019. — 520 p.

Metin Menekşe (2013). *Berlin Konferansı Sonrasında Osmanlı-İngiliz İlişkileri'nde: "Kıbrıs Meselesi" (1878-1923)*. // *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*. — 2013. — №1. — Pp. 309–325

Nurzhigit Abdukadyrov (2020). *The Ottoman Empire and Russia on the Way to the Independence of Serbia in the 'Eastern Question'*. // *The Journal of Slavic Military Studies*. — 2020. — №33:4. — Pp. 608–620. DOI:10.1080/13518046.2020.1845087

Özkan Efe (2022). *An Analysis of the Effect of the 1878 Berlin Treaty on Diplomatic Policy Making* // *The Journal of Southeastern European Studies*. — 2022. — №38. — Pp. 63–86

Quintin Barry (2012). *War in the East: A Military History of the Russo-Turkish War 1877–1878*. Helion and Company, 2012. — 576 p.

Schöllgen Gregor (2000). *Imperialismus und Gleichgewicht: Deutschland, England und die orientalische Frage 1871–1914*. — München: Oldenbourg, 2000. — 514 p.

Aksakov I.S. *Our banner — Russian nationality / Compilation and comments S. Lebedev / Ed. by O. Platonov*. — М.: Institute of Russian Civilization, 2008. — 640 p.

Bismarck Otto Von (2023). *Memoirs of the Iron Chancellor.* / Otto von Bismarck. — Moscow: Publishing house AST. 2023. — 603 p.

Bismarck Otto (2014). *background. Memoirs of the “iron Chancellor”* / Otto von Bismarck. — Moscow: Eksmo, 2014. — 544 p.

Bismarck O. (2014). *The world is on the verge of war. What awaits Europe and Russia?* — M.: Algorithm, 2014. — 240 p.

Vitol A.V. (1973). *Turkey and the European powers at the Berlin Congress (1878)* // *Turkological collection* 1973. — M., 1975. — Pp.121–141.

Vlasov N.A. (2019). *Otto von Bismarck. The path to the heights of power.* — St. Petersburg: “Eurasia”, 2019. — 128 p.

Vlasov N.A. (2018). *Bismarck’s Germany. An empire in the center of Europe.* — St. Petersburg. Nauka, 2018. — 206 p.

Dudarev V.S. (2021). *Bismarck and Russia. 1851–1871.* — St. Petersburg: Publishing House: Alethea, 2021. — 688 p.

Mikhneva R., Kolev V. (2021). *The Berlin Congress of 1878 through the eyes of the phanariot Alexander Karateodor Pasha.* // *Bulletin of MGIMO University.* — 2021. — 14(4). — Pp. 7–25

Porshneva O.S. (2013). *The role of interdisciplinarity in the integration of history and social sciences: a phenomenon of socio-scientific history* // *Bulletin of the Peoples’ Friendship University of Russia. The series “History of Russia”.* — 2013. — No. 3. — Pp. 5–20

Toktonyazova F.M. (2015). *Berlin Congress in journalism by O.A. Novikova* // *Historical journal: scientific research.* — 2015. — №6 (30). — Pp. 758–765

Holdorov O.N. (2016). *Correlation of categories “actor” and “subject”, “participant”, “agent” in political theory* // *Bulletin of the Volga Institute of Management.* 2016. — №4 (55). — Pp. 128–133.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 185–196
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.834>

ӨОЖ 14.07.07

A.N. Omarov^{1*}, O. Kozhabergen¹, G.R. Kurmasheva², 2024.

¹West Kazakhstan Innovation and Technological University, Uralsk, Kazakhstan;

²Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian and Technical University, Uralsk,
Kazakhstan.

E-mail: akylbek-kaz@mail.ru

PRACTICE-ORIENTED TEACHING OF STUDENTS AT THE UNIVERSITY

Omarov Akylbek Nurlybekovich – c.t.s., Ph.D., Head of the Department of Transport and Technology, West Kazakhstan Innovation and Technological University, Uralsk city, Kazakhstan, E-mail: akylbek-kaz@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7195-2189>;

Okas Kozhabergen – c.t.s., Associate Professor of the Department of Transport and Technology, West Kazakhstan University of Innovation and Technology, Uralsk city, Kazakhstan, E-mail: okas62@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7521-0200>;

Kurmasheva Gulshat Rakhmetullayevna - Master of Technical Sciences, Lecturer at the Polytechnic Institute, Zhangir Khan State Technical University, Uralsk city, Kazakhstan, E-mail: kurmasheva_gulshat@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-5824-2421>.

Abstract. The modern labor market needs specialists capable of active professional activity, implementing a creative approach to its implementation. The training of a highly qualified specialist capable of responding promptly to constantly changing conditions has acquired high importance in the educational process. Therefore, higher educational institutions are looking for ways to implement practice-oriented training, which allows creating conditions close to professional ones. Modern practice-oriented training develops in accordance with the needs of the state and society (Minister of Education and science of the Republic of Kazakhstan, et al, 2016).

In the article practice-oriented education is a process of mastering by students of the educational program with the goal of instilling in students of professional competence through the implementation of their practical problems. In the basis of practice-oriented training should be the optimal combination of fundamental General education and vocational practical training.

The presented research makes it possible to identify the level of professional competence of students. The results provide an opportunity to talk about the continuous improvement of the applied practice-oriented technologies by universities, which contribute to the construction of a high-quality educational process and the formation of professional competence.

Keywords: practice-oriented learning, vocational education, university, practice-oriented educational technologies, professionally-oriented educational environment, project-based learning technologies.

А.Н. Омаров^{1*}, О. Қожаберген¹, Г.Р. Курмашева², 2024.

¹Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан;

²Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті,
Орал, Қазақстан;

E-mail: akylbek-kaz@mail.ru

УНИВЕРСИТЕТТЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫ ТӘЖІРИБЕГЕ БАҒЫТТАЛҒАН ОҚЫТУ

Омаров Акылбек Нурлыбекович – т.ғ.к., Ph.D, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің, көлік және технологиялар кафедрасының меңгерушісі, Орал, Қазақстан, E-mail: akylbek-kaz@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7195-2189>;

Оқас Қожаберген – т.ғ.к., Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің, көлік және технологиялар кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Орал, Қазақстан, E-mail: okas62@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7521-0200>;

Курмашева Гулшат Рахметуллаевна - техника ғылымдарының магистрі, Жәңгір хан атындағы БҚАТУ политехникалық институтының оқытушысы, Орал, Қазақстан, E-mail: kurmasheva_gulshat@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-5824-2421>.

Аннотация. Қазіргі еңбек нарығын жүзеге асыруға шығармашылық көзқарасты асыратын белсенді кәсіби қызметке қабілетті мамандарға мұқтажбыз. Үнемі өзгеріп отыратын жағдайларға байланысты жедел әрекет ете алатын жоғары білікті маман даярлау білім беру процесінде жоғары маңызға ие болды. Сондықтан жоғары оқу орындары кәсіби деңгейге жақсы жағдай жасауға мүмкіндік беретін тәжірибеге бағытталған оқытуды жүзеге асыру жолдарын іздестіруде. Қазіргі заманғы тәжірибеге бағытталған оқыту мемлекет пен қоғамның қажеттіліктеріне сәйкес дамиды (ҚР Білім және ғылым министрі, т.б., 2016).

Мақалада тәжірибеге бағытталған оқыту – бұл білім алушылардың нақты практикалық міндеттерді орындау арқылы кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мақсатында студенттердің білім беру бағдарламасын игеру процесі. Тәжірибеге бағытталған оқыту іргелі жалпы білім беру мен кәсіптік-қолданбалы дайындықтың оңтайлы үйлесіміне негізделуі тиіс.

Ұсынылған зерттеу білім алушылардың кәсіби құзыреттілік деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Нәтижелер университеттердің сапалы оқу процесін құруға және кәсіби құзыреттілікті қалыптастыруға ықпал ететін тәжірибеге бағытталған технологияларды үздіксіз жетілдіруі туралы мүмкіндіктері жазылды.

Түйінді сөздер: тәжірибеге бағытталған оқыту, кәсіптік білім беру, университет, практикаға-бағытталған білім беру технологиялары, тәжірибеге бағдарланған білім беру ортасы, технологиялар, жобалық оқыту.

А.Н. Омаров^{1*}, О. Кожаберген¹, Г.Р. Курмашева², 2024.

¹Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
Уральск, Казахстан;

²Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана,
Уральск, Казахстан.
E-mail: akylbek-kaz@mail.ru

ПРАКТИКО-ОРИЕНТИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ В УНИВЕРСИТЕТЕ

Омаров Акылбек Нурлыбекович – к.т.н., PhD, заведующий кафедры транспорта и технологии, Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета, Уральск, Казахстан, E-mail: akylbek-kaz@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7195-2189>;

Окас Кожаберген – к.т.н., PhD, ассоциированный профессор кафедры транспорта и технологии, Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета, Уральск, Казахстан, E-mail: okas62@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7521-0200>;

Курмашева Гулшат Рахметуллаевна – магистр технических наук, преподаватель политехнического института, ЗКАТУ имени Жангир хана, Уральск, Казахстан, E-mail: kurmasheva_gulshat@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-5824-2421>.

Аннотация. Современный рынок труда нуждается в специалистах, способных к активной профессиональной деятельности, реализующих творческий подход к ее выполнению. Подготовка высококвалифицированного специалиста, способного оперативно реагировать на постоянно изменяющиеся условия приобрела высокую значимость в образовательном процессе. Поэтому высшие учебные заведения ищут способы реализации практико-ориентированного обучения, позволяющего создать условия, близкие к профессиональным. Современное практико-ориентированное обучение развивается в соответствии с потребностями государства и общества (Министерство образования и науки РК, и т.д., 2016).

В статье рассмотрено практико-ориентированное обучение – это процесс освоения обучающимися образовательной программы с целью формирования профессиональной компетентности обучающихся через выполнение конкретных практических задач. Практико-ориентированное обучение должно основываться на оптимальном сочетании фундаментального общего образования и профессионально-прикладной подготовки.

Представленное исследование позволяет выявить уровень профессиональной компетентности обучающихся. Результаты предоставляют возможность говорить о непрерывном совершенствовании университетами применяемых практико-ориентированных технологий, которые способствуют построению качественного учебного процесса и формированию профессиональной компетентности.

Ключевые слова: практико-ориентированное обучение, профессиональное образование, университет, практико-ориентированные образовательные технологии, практико-ориентированная образовательная среда, технологии, проектное обучение

КІРІСПЕ. Мәселені жалпы түрде қою және оның маңызды ғылыми және практикалық міндеттермен байланысы. Білім беру қызметтерінің сапасын, білім алушылардың еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін, білім алушылардың ұтқырлығын арттыру қажеттілігіне байланысты кәсіптік білім беру саласындағы қарқынды өзгерістер жаңа білім беру мақсаттарының пайда болуына әкелді, олардың арасында мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру. Үнемі өзгеріп отыратын жағдайларға жедел әрекет ете алатын жоғары білікті маман даярлау білім беру процесінде жоғары маңызға ие болды.

Мемлекет, қоғам және еңбек нарығының қажеттіліктеріне жауап беретін түлектердің білім беру және кәсіби деңгейін дәйекті арттыру үшін кәсіби деңгейге жақын жағдайларды қалыптастыруды қамтамасыз ететін технологиялар мен құралдарды іздеу қажеттілігі туындады (Омаров, 2022).

Білім алушылардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру, демек, олардың болашақ жұмысқа орналасуы тәжірибеге бағытталған оқытудың дамуына байланысты. Көптеген жылдар бойы жоғары оқу орнында білім алушыларды ғылымда, бизнесте және өндірісте табысты бола алатын білім беруге бағытталған. Бұл процесте Кеңес Одағында жоғары оқу орнында ірі өндірістік кәсіпорындар мен ғылыми ұйымдар көмектесті. Қазіргі уақытта көптеген жоғары оқу орындары дайындық бейініне сәйкес бекітілген тәжірибе орындарынан айырылды. Нәтижесінде Қазақстанда ғылымды қажет ететін технологияларды сәтті әзірлеуге және енгізуге, нақты бизнес-процестерді жүзеге асыруға қабілетті білікті тәжірибеге бағытталған кадрлардың жетіспеушілігі орын алады. Сонымен қатар, жас маманның өндіріске бейімделу мерзімі тым ұзақ болады, ал жұмыс беруші жас маманның жоғары оқу орнынан кейінгі оқуына көп қаражат жұмсайды (Щербакова, т.б., 2020). Бұл жағдай жоғары кәсіптік білім беру жүйесі мен қазіргі заманғы бизнес пен өндіріс арасындағы шиеленістің артуына себеп болып отыр. Қазіргі жағдайда жоғары оқу орнында оқыту технологиясын өзгертіп, **тәжірибеге бағытталған білім беру технологиясына көшуі керек.**

МАТЕРИАЛДАР МЕН ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ. Жаңа технологияны практикаға бағытталған оқыту негізінде әзірлеу қажет, бұл білім алушылардың кәсіби құзыреттілікке деген ынтасын арттыруға ықпал етуі керек.

Тәжірибеге бағытталған білім берудің төрт тәсілін ажыратуға болады:

1. Дайындық бейіні бойынша нақты кәсіби құзыреттіліктерге ие болу мақсатында білім алушының оқу, өндірістік және диплом алдындағы тәжірибелерін ұйымдастыру.

2. Білім алушылардың болашақ кәсіби қызметі үшін маңызды тұлғалық қасиеттерді, сондай-ақ дайындық бейіні бойынша кәсіби міндеттерді сапалы орындауды қамтамасыз ететін білімді, іскерлікті және дағдыларды (тәжірибені) қалыптастыруға ықпал ететін кәсіптік – бағытталған оқыту технологияларын енгізу.

3. Университетте білім беру бейініне сәйкес нақты ғылыми-практикалық және тәжірибелік-өндірістік жұмыстарды шешу мақсатында білім алушыларды кәсіби жұмыспен қамтудың инновациялық нысандарын құру.

4. Білім алушылардың университетте оқудың барлық уақытында кәсіби құзыреттілікке ие болу мотивациясы мен саналы қажеттілігін қалыптастыру мақсатында оқу пәндерін оқу кезінде білім, білік және тәжірибе алу үшін жағдай жасау.

Бөлінген тәсілдерді студенттердің құзыреттілік тәсілінің логикасында анықталатын қызмет тәжірибесін алмай–ақ жүзеге асыруға болмайды. Бұл ретте **құзыреттілік болашақ қызмет бейіні бойынша нақты міндеттерді шешу үшін өз білімі мен тәжірибесін жұмылдыру қабілеті ретінде түсінілуі тиіс.**

Білімді игеруге бағытталған дәстүрлі білімнен айырмашылығы, тәжірибеге бағытталған оқыту білім алушының қолда бар білім мен дағдыларға негізделген белгілі бір әрекеттер мен операцияларға дайындығы ретінде әрекет ететін практикалық іс-әрекет тәжірибесін алуға бағытталған (Бөрікбаева, т.б., 2014).

Осыған сүйене отырып, тәжірибені үздіксіз, жақсырақ бір кәсіпорында немесе сол саладағы басқа кәсіпорында жасау керек.

Оқу практикасы барысында білім алушылар танымдық қызметтің академиялық тәжірибесін игереді: өндіріс түрі, шикізат, негізгі технологиялар, өнімдер және т.б. оқу практикасының алдында білім алушылардың жоғары білікті маманның басшылығымен «инженерлік (кәсіби) қызметке бастама» оқыту болып табылады. Бұл оқудың нәтижесі білім алушылардың болашақ мамандық туралы, оның ішінде жұмыс орнындағы лауазымдық міндеттерді орындау үшін талап етілетін нақты кәсіби құзыреттіліктер туралы, университетте оқу кезеңінде оларды қалыптастырудың жүйелілігі мен әдістері туралы жалпы білім алуы болуы керек, бұл бакалаврларды даярлау профилін саналы түрде таңдауға ықпал етуі керек.

Өндірістік практика кезеңінде білім алушылар маманның тағылымдамадан өтушілері немесе дублерлері ретінде кәсіби қызмет тәжірибесін алады: өндіріс технологиясын зерттеу, өнімді өндіру процесінің технологиялық жабдықтарымен танысу, технологиялық процесті бақылау және басқару ерекшеліктері және т.б. жеке тапсырмаға сәйкес кәсіби маманның басшылығымен белгілі бір өндірістік тапсырманы шешу тәжірибесі алынады. Өндірістік практиканың алдындағы кезеңде білім алушылардың оқу уәждемесін қалыптастыру үшін, оның ішінде болашақ кәсіби қызметпен байланысты нақты практикалық тақырыпта курстық жұмыстарды (жобаларды) орындау кезінде өндірістен кәсіпқойларды тартқан жөн (Сабилов, 2015).

Диплом алдындағы практика кезеңінде білім алушы белгілі бір жұмыс орнында ұзақ қосымша оқусыз еңбек міндеттерін өз бетінше орындауға кірісу үшін маманның басшылығымен жеткілікті білім мен тәжірибе жинауы керек. Жеке тапсырма бұл жағдайда диплом алдындағы практика нақты өндірістік мәселені шешуді мақсат етеді, содан кейін ол бітіру біліктілік жұмысының негізі болуы керек.

Практикадан өтудің мұндай моделі университет жасаған шарттарға және нақты кәсіпорындармен және ұйымдармен тұрақты іскерлік (әріптестік) байланыстарға сәйкес практиканың тұрақты орындары болған жағдайда ғана

орындалады. Мұндай қарым-қатынаста жұмыс берушілер білім алушыларды әлеуетті қызметкерлер ретінде қарастырады және білім алушылардың қажетті кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға мүдделі түрде ықпал етеді (Калугина, т.б., 2013).

Үдерісті сипаттау барысында келесі терминдер қолданылады:

Кәсіби практика - теориялық оқу үдерісінде білім алушылар алған білімді бекіту мен тереңдетуге бағытталған жоғары кәсіби білім беру негізгі бағдарламасының құрамдас бөлігі, мамандық бойынша практикалық жұмысқа қажетті білік, дағды және тәжірибелерді игеру.

Практика бағдарламасы білім беру бағдарламасымен мамандықтар бойынша оқу жұмыс жоспарлары және пәндер бойынша жұмыс бағдарламаларының талаптарын ескере отырып дайындалатын құжат.

Практикалардың жалпы бағдарламасы практикалардың барлық түрдегі бағдарламаларын біріктіреді.

Кәсіби практиканы ұйымдастыру бойынша университет қызметкерлерінің жауапкершілігі мен өкілеттігі 1-кестеде сипатталған.

1 - кесте

Блок-сызба	Әрекет	Жауапкершілік			Жазбалар
		О	У	И	
6	1. Практика базасы туралы мәліметтерді жанарту, практика базаларымен келісім шарттарға отыру	Практика үшін жауапты	НКӨ	КМ, ПУЖ	Практика базалары туралы мәліметтер, келісім шарттар
	2. Практикадан өту кестесін құру	ПУЖ	-	КМ, ПУЖ	Практикадан өту кестесі
	3. Практикаға білім алушыларды жөнелту	ПУЖ	ПЖ	КМ, ПУЖ	Қызметтік жазба), практикаларға білім алушыларды жіберу жолдамасы, сауалнамалар, бағыттаушы конференция
	4. Білім алушылардың практикадан өтуін бақылау	ПУЖ	КМ	ПУЖ, ПЖ, КПЖ	Бақылау тексерісінің актісі
	5. Практика бойынша есептерді қорғау	КМ	ПЖ, КПЖ	К	Практика туралы есеп, күнделік
	6. Кафедра отырысында практика қорытындыларын тыңдау	ПУЖ	ПЖ, КПЖ	КМ	Кафедра бойынша практика есебі
8	7. Практика қорытындылары бойынша конференцияларда практика қорытындыларын тыңдау. *	КМ	ЗК, ПЖ, КПЖ	КҰ	Практика бойынша есептерді қорғау хаттамасы
	8. Университеттің Ғылыми кеңесінің отырыстарында практика қорытындыларын тыңдау	ПУЖ	КМ	ПУЖ	Ғылыми кеңес отырысының хаттамасы

Өндірістік практика білім алушылардың кәсіптік бағдарланған пәндерді игеру кезінде алған теориялық білімдерін бекітуге, жекелеген бөлімшелер мен қызметтердің ғылыми-зерттеу, жобалау-конструкторлық, технологиялық және метрологиялық қызметін ұйымдастыруды, лауазымдық міндеттері мен нұсқаулықтарын, өндіріс сапасын басқару жүйесінің элементтерін, техникалық (технологиялық) негізгі түрлерін зерделеуге бағытталған.) бөлшектер мен тораптарды, технологиялық жабдықтарды бақылау және сынау, тіршілік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері, әзірлемелерді жоспарлау және қаржыландыру, сондай-ақ оқытылатын мамандық немесе білім беру бағдарламасы бойынша кәсіби қызметтің озық тәжірибесін игеру. Оның негізінде теориялық оқыту процесінде алған білімдерін қолдана отырып, кәсіпорында білім алушының белсенді тәуелсіз қызметі жатыр.

НӘТИЖЕЛЕР МЕН ТАЛҚЫЛАУЛАР. Кәсіптік-бағытталған оқыту технологияларын енгізу кезінде құзыреттер қызмет процесінде және болашақ мамандық үшін қалыптастырылады. Бұл жағдайда оқу процесі оқыту/үйрену процесіне айналады: **тануды үйрену, өмір сүруді үйрену, істеуді үйрену, болуды үйрену.** Ең үлкен әсерді заманауи компьютерлік білім беру технологияларын қолдану арқылы алуға болады, бұл оқу пәндерін оқып-үйрену, курстық жобаларды (жұмыстарды) орындау, оқу-зерттеу және ғылыми-зерттеу жұмыстарын орындау кезінде білім алушы мен оқытушының бірлескен оқуы мен шығармашылығын білдіретін бұл:

- білім алушы мен оқытушының бірлескен жұмысы үшін білім беру ресурсы құрылады;

- оқытушы ресурста жаңалығы мен практикалық маңызы бар практикалық немесе ғылыми маңызы бар жеке тапсырмаларды, сондай-ақ тапсырманы орындау кезінде білім алушыға пайдалы болуы мүмкін әдістемелік және басқа материалдарды орналастырады;

- білім алушы тапсырманы ресурс мазмұнында орындайды;

- оқытушы тапсырманың орындалуын бақылайды, кеңестер мен ұсыныстар береді;

- жұмыс нәтижелерін білім алушы есептерді жинақтайды және оқу семестрінің соңында оқытушы бағалайды (Бобрешова, 2017).

Осы дамып келе жатқан технология бойынша жарияланымдарды талдау, диссертациялық және басқа да зерттеу жұмыстарын жүргізген кезде де үлкен перспективалар мен тиімділік туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді, бұл кезде жетекші білім алушымен мазмұн аясында немесе ZOOM арқылы сөйлескенде жүзеге асады.

Кәсіпорындар мен ұйымдардың тапсырысы бойынша кәсіпқойлардың қатысуымен студенттердің игерілетін оқыту бейіні бойынша нақты міндеттерді орындау процесінде тәжірибеге бағдарланған оқытуды іске асыруға мүмкіндік беретін жалпы университеттік және институттық тәжірибеге бағдарланған алаңдарды (инкубаторларды) құру өзекті болып табылады. Нәтижесінде нақты мәселені шешу үшін өндірістік және шығармашылық тізбек құрылуы керек:

Оқытушы → кәсіби → орындаушы-студент → нақты нәтиже.

Жобаға практикаға бағытталған дайындық жекелеген оқу пәндері бойынша да жүзеге асырылуы мүмкін:

- математикалық және жаратылыстану-ғылыми циклдардың пәндерін оқу кезінде;

- кәсіптік цикл пәндерін оқу кезінде.

Жоғарыда көрсетілген циклдардың оқу пәндерін оқу кезінде оқытушы:

- дайындық бейіні бойынша технологиялық процестерді іске асыру кезінде зерттелетін заңдар мен процестердің практикалық маңыздылығын үнемі атап өту керек;

- тәжірибеде түсіну және қолдану үшін ең маңызды заңдар бойынша білім алушыларға көлемі мен уақыты бойынша шағын виртуалды жобаларды орындауға тапсырмалар беру керек;

- нақты технологиялық процестерді жобалау кезінде зерттелетін заңдар мен процестерді іске асыру;

- болашақта кафедра тақырыбы бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарына тартылатын, ғылыми және практикалық маңызы бар жеке зерттеу, жобалау және конструкторлық (тривиальды емес) міндеттер бере алатын талантты білім алушыларға.

Виртуалды жобаларды немесе жеке тапсырмаларды орындайтын білім алушылар, үй тапсырмасын орындаудан босатылады.

Өндірістік қажеттілік жағдайында білім алушылардың практикасын жеке кесте бойынша ұйымдастыруға жол беріледі. Кафедра меңгерушісі ректордың атына практиканы жеке кесте бойынша ұйымдастыру үшін қызметтік жазба ұсынады. Практикаға жіберілген білім алушыларға ПОҚ және кафедралар тарапынан көмек көрсетіледі. Білім алушыларды бөлу және бағыттау бойынша барлық мәселелерді кафедра меңгерушісі ЖҚЖБ-мен бірлесіп шешеді.

Тәжірибеге бағытталған оқытудың кейбір технологияларына қысқаша сипаттама береміз.

Интерактивті оқыту технологиялары – дидактикалық, рөлдік, іскерлік ойындар, даму және креативтілік тренингтері, жобалар әдісі, кәсіби-тұлғалық әлеуетті, тұлғаның әлеуметтік-кәсіби дамуын өзектендіруге, метапрофессиялық дидактикалық бірліктерді қалыптастыруға бағытталған стандартты емес жағдайларды талдау және т. б.: білімді, іскерлікті, құзыреттілікті жалпылау, білім берудің барлық қатысушыларының субъект-субъектілік өзара іс-қимылын қамтамасыз ету процесс.

Контекстік-құзыреттілікті оқыту технологиялары-семинарлар, пікір-таластар, топтық зертханалық-практикалық сабақтар, нақты өндірістік жағдайларды талдау және т.б. нақты әлеуметтік - кәсіби қызметті барынша модельдейді (Брудюгова, 2017).

Өзін – өзі реттейтін оқыту технологиялары-студенттердің өзін-өзі басқару, өзін-өзі ұйымдастыру, рефлексия және өзін-өзі бақылау құзыреттерін өз бетінше алу қабілеттерін дамытуға бағытталған диалогтық әдістер, Case-study әдісі, позициялық пікірталастар, рефлексиялық ойындар және т.б. Өзін-өзі

реттейтін оқыту арқылы студенттердің құзыреттілігін дамыту болашақ кәсіби қызметті талдау негізінде жүзеге асырылады.

Референтация технологиясы студент жастардың санасы мен мінез-құлқына әсер ету дәрежесі бойынша ең тиімді технологиялардың бірі, тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруының маңызды шарты болып табылады. Сонымен қатар, басқа адам жеке тұлға үшін маңызды (анықтамалық) болады, бұл мәселелерді шешудің жеке тәсілі. Референтация технологиясының әлеуметтік-психологиялық негізі трансляция мен әлеуметтік-мәдени сабақтастықты қамтамасыз ететін тұлғаны сәйкестендіру механизмі болып табылады: кәсіпқойлардың тұлғасы мен қызметі үлгі болады.

Университетте интерактивті технологияларды енгізу және дамыту жаңа әдістемелерді игеру, қолданыстағы әдістемелік құралдарды интерактивтіге айналдыру арқылы ғана мүмкін болады. Оқу жоспарына енгізілген кез-келген пән түлектің болашақ кәсіби қызығушылық саласына тікелей байланысты нақты немесе ситуациялық материалға негізделуі керек. Студенттер үшін оқу процесінде кәсіби ортаға қосылу; кәсіби бағыттағы Инновациялық жобалау мүмкіндігі; одан әрі дамыту мақсатында проблемалық тараптарды анықтау маңызды болып табылады. Нәтижесінде кәсіби және практикалық қызмет мәселелерін шешудің өндірістік және шығармашылық тізбегі пайда болады: оқытушы → кәсіби → орындаушы студент → нақты нәтиже.

Қалыптасқан оқу процесіне жаңа білім беру трендтерін енгізу үшін ұйымдағы және оларды іске асырудағы өзгерістерге дайын оқытушы-пассионарларға сүйену қажет. И.С. Зимина педагогикалық құмарлықты білім беру процесінің жоғары тиімділігін қамтамасыз ете алатын, өзін-өзі актуализациялау және құзыреттілікті жетілдіру негізінде барлық білім беру субъектілерінің жеке әлеуетін (интеллектуалды, эмоционалды, белсенді) жүзеге асыруға ықпал ететін білім беру жағдайларын жасауға бағытталған педагогикалық белсенділіктің көрінісі ретінде анықтайды (Жукова, т.б., 2012).

Қазіргі кезеңде студенттердің кәсіби мамандар мен ұйымдардың қатысуымен оқытудың игерілетін бейіні бойынша нақты міндеттерді орындау процесінде тәжірибеге бағытталған оқытуды жүзеге асыруға мүмкіндік беретін жалпы университеттік және тәжірибеге бағытталған алаңдарды құру өзекті болып отыр. «Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетіндегі», Салалық технологиялар институтында аймақтық экономиканың инновациялық жаңаруы жағдайында ғылым, білім және бизнес-қауымдастықтарды интеграциялаудың бай тәжірибесі жинақталды, тәжірибеге бағдарланған білім беру моделі табысты іске асырылуда. Білім беру процесіне диссеминацияның инновациялық интерактивті формалары белсенді түрде енгізілуде (лат. dissemination-тарату) кәсіби қызмет тәжірибесі: конкурстар мен олимпиадалар, ғылыми-практикалық конференциялар, мамандандырылған экскурсиялар, бейіндік пәндер бойынша квесттер мен іскерлік ойындар, бейне сабақтар және т. б.

ҚОРЫТЫНДЫ. Жоғары оқу орнында тәжірибеге бағытталған оқытуды енгізу кезінде туындайтын проблемаларды белгілейміз:

1. Оқыту процесін ұйымдастыру бойынша оқытушының ойлау стереотипін жену: **білім беру технологиясынан тәжірибе жинақтай отырып оқыту технологиясына көшу.**

2. Оқытушының өндірісті білудегі кәсіби құзыреттілігін арттыру.

3. Оқыту бейіні бойынша кәсіпорындармен және ұйымдармен ұзақ мерзімді өзара мүдделі байланыстарды дамыту.

4. Білім алушылардың қатысуымен ғылыми-зерттеу және жобалау-конструкторлық жұмыстарды дамыту.

5. Төменгі курс білім алушыларына бітіру біліктілік жұмыстарына ауысатын шығармашылық жобаларды беру практикасы.

6. Кафедраларда, әсіресе бітірушілерде білім алушылардың оқуға деген ынтасын арттыру жоспарлары мен іс-шаралары болуы керек.

7. Еліміздің бірқатар оқу орындарында дарынды білім алушыларды іздеудің және ынталандырудың пәрменді жүйесі болуы керек, оларды гранттарды, ғылыми зерттеулерді, кәсіпорындар мен ұйымдардың тапсырмалары бойынша нақты жобалар мен шаруашылық шарттарды орындауға тартады.

Әдебиеттер

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2016 жылғы 29 қаңтардағы № 107 “Кәсіптік практиканы ұйымдастыру мен өткізу қағидаларын және практика базалары ретінде ұйымдарды айқындау қағидаларын бекіту туралы” бұйрығы

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2011 жылғы 20 сәуірдегі “Оқытудың кредиттік технологиясы бойынша оқу процесін ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы “ №152 бұйрық;

Білім беру ұйымдарында кәсіптік практиканы ұйымдастыру және өткізу бойынша нұсқаулық. №14-4/1610-1 ҚР БҒМ 29.10.2019жылғы хаты. Университет құжаттары

А.Н. Омаров Инновационный подход в преподавании технических дисциплин в вузе: технологии и методы обучения / Жазыкбаева Г.М. / БҚИТУ хабаршысы. № 2. 2022. – 27-33 бет. https://wkitu.kz/wp-content/uploads/2022/07/zkitu_2_22_2022-2.pdf

А.Н. Омаров Білім алушыларға өзіндік жұмыстарын ұйымдастырудың ерекше әдістері / Кажияметова А.А. / Білім берудегі инновациялық тәсілдер: «Білім берудегі инновациялық тәсілдер» республикалық ғылыми-әдістемелік конференциясының еңбектер жинағы – Теміртау: Қарағанды индустриалды университетіні, 2022. – 355-360 бет. <https://ttu.edu.kz/scintactivity/trudi-konferenciy/>

Щербакова Е. В., Щербакова Т. Н. Опыт организации самостоятельной работы студентов вуза в условиях дистанционного образования // Современное педагогическое образование. 2020. № 8 <https://cyberleninka.ru/article/n/opyt-organizatsii-samostoyatelnoy-raboty-studentov-vuza-v-usloviyah-distantsionnogo-obrazovaniya>

А.Н. Омаров, А.Ю. Бектилезов Қазіргі заманға сай өндірістегі қызметкерлер құрамының өмір тіршілігінің қауіпсіздігін ұйымдастыру тенденциялары: Оқу құралы. – Орал: Жәңгір хан атындағы БҚАТУ, 2018. – 197 бет.

Олесова М.М. Филологические науки. Применение практикоориентированных технологий обучения в вузе // Вопросы теории и практики (входит в перечень ВАК). Тамбов: Грамота, 2017. № 7. Ч. 2. - 201-204 бет. <https://cyberleninka.ru/article/n/primeneniye-praktiko-orientirovannyh-tehnologiy-obucheniya-v-vuze>

Ф.Б. Бөрібекова, Н.Ж. Жанатбекова Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар: Оқулық. – Алматы: 2014. – 360 бет. <http://rmebrk.kz/bilim/boribekova-kazirgi.pdf>

Сабиров, А. Г. Механизм реализации практико-ориентированного подхода в преподавании дисциплин гуманитарного и экономического цикла в педагогических вузах России / А. Г.

Сабиров // Россия и Европа: материалы XI Международной научно-практической конференции: в 2-х частях. (27 февраля 2015 г.). Ч. 1. Прага : WORD PRESS, 2015. – С. 396-399.

Бодункова, А. Г. Создание учебной бизнес-среды как инновационной модели практико-ориентированного обучения в предпринимательском вузе / А. Г. Бодункова, М. В. Ниязова, И. П. Черная // Современные проблемы науки и образования: электронный научный журнал. – 2012. – 6.

Калугина, Т. Г. Аналитический обзор форм взаимодействия учебных подразделений Иркутского государственного университета с работодателями / Т. Г. Калугина, А. Л. Карпукова, О.В. Шишнев. Режим доступа: <http://program.isu.ru/ru/news/docs/05.12.2013/obzor.pdf>

Бобрешова, И. П. Применение компетентностного подхода в управлении персоналом / И. П. Бобрешова // Университетский комплекс как региональный центр образования, науки и культуры [Электронный ресурс]: материалы Всероссийской научно-методической конференции; Оренбург: гос. ун-т. - Электрон. дан. - Оренбург: ОГУ, 2017. - С. 1993-1996.

Бурдюгова, О. В. Применение рефлексивных технологий в обучении студентов - менеджеров [Электронный ресурс] / Бурдюгова О. В. // Университетский комплекс как региональный центр образования, науки и культуры : материалы Всерос. науч.-метод. конф., 1-3 февр. 2017 г., Оренбург / М-во образования и науки РФ, Федер. гос. бюджет. образоват. учреждение высш. образования "Оренбург. гос. ун-т". - Электрон. дан. - Оренбург: ОГУ, 2017. - С. 2001-2009.

Прытков, Р. М. Инновации в обучении персонала [Электронный ресурс] / Р. М. Прытков, А. Ю. Гаврик // Управление персоналом в программах подготовки менеджеров : сб. материалов Междунар. науч.-практ. семинара, 7 нояб. 2014 г., Воронеж / Воронеж. гос. ун-т; ред. кол. И. Б. Дуракова, С. М. Талынов. - Электрон. дан. - Воронеж: ВГУ, 2014. - С. 58-60.

Жукова Г. С. Технологии профессионально-ориентированного обучения: учеб. пособие / Г. С. Жукова, Н. И. Никитина, Е. В. Комарова. – М.: Издательство РГСУ, 2012. – 165 с. - ISBN 978-5-7139-1024-2.

References

1. Order of the minister of Education and science of the Republic of Kazakhstan dated January 29, 2016 No. 107 "on approval of the rules for organizing and conducting professional practice and the rules for determining organizations as practice bases"

2. Order of the minister of Education and science of the Republic of Kazakhstan dated April 20, 2011 No. 152 "on approval of the rules for organizing the educational process on Credit Technology of training";

3. Guidelines for the organization and conduct of professional practice in educational organizations. Letter of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan dated 29.10.2019 No. 14-4/1610-1. University documents

4. Omarov A.N. Innovative approach to training technical disciplines in Vuse: technology and training methods / Zhazykbaeva G.M. / Bulletin of WKITU. № 2. 2022. - pp. 27-33. https://wkitu.kz/wp-content/uploads/2022/07/zkitu_2_22_2022-2.pdf

5. A. N. Omarov Special methods of organizing independent work for students / Kazhiyakhmetova A.A./ Innovative approaches in education: collection of works of the Republican scientific and methodological conference «Innovative approaches in education»-Temirtau: Karaganda industrial University, 2022. – pp. 355-360. <https://ttu.edu.kz/scintactivity/trudi-konferenciy/>

6. Shcherbakova E.V., Shcherbakova T.N. Experience of the organization of self-employment of students in the conditions of remote education // modern pedagogical education. 2020. № 8 <https://cyberleninka.ru/article/n/opyt-organizatsii-samostoyatelnoy-raboty-studentov-vuza-v-usloviyah-distantsionnogo-obrazovaniya>

7. A.N. Omarov, A.N., Bektilevov trends in the organization of life safety of personnel in modern production: a textbook. - Uralsk: Zhangir Khan WKATU, 2018. - 197 pages.

8. Olesova M.M. Philological Sciences. The introduction of practice-oriented technologies for training in higher education // questions of theory and practice (will be entered in the vak). Tambov: Diploma, 2017. No. 7. Ch. 2. - pp. 201-204. <https://cyberleninka.ru/article/n/primenenie-praktiko-orientirovannyh-tehnologiy-obucheniya-v-vuze>

9. F.B. Buribekova, N.ZH. Zhanatbekova modern pedagogical technologies: textbook. - Almaty: 2014. - 360 pages. <http://rmebrk.kz/bilim/boribekova-kazirgi.pdf>
10. Sabirov, A. G. The mechanism of implementation of a practice-oriented approach in teaching disciplines of the humanities and the economic cycle in pedagogical universities of Russia / A. G. Sabirov // Russia and Europe: materials of the XI International Scientific and Practical conference: in 2 parts. (February 27, 2015). Part 1. Prague : WORD PRESS, 2015. – pp. 396-399.
11. Bodunkova, A. G. Creation of an educational business environment as an innovative model of practice-oriented education in an entrepreneurial university / A. G. Bodunkova, M. V. Niyazova, I. P. Chernaya // Modern problems of science and education: electronic scientific journal. – 2012. – 6.
12. Kalugina, T. G. Analytical review of forms of interaction of educational units of Irkutsk State University with employers / T. G. Kalugina, A. L. Karpukova, O.V. Shishneva. Access mode: <http://program.isu.ru/ru/news/docs/05.12.2013/obzor.pdf>
13. Bobreshova, I. P. Application of the competence approach in personnel management / I. P. Bobreshova // The university complex as a regional center of education, science and culture [Electronic resource]: materials of the All-Russian scientific and Methodological conference; Orenburg State University - Electron. dan. Orenburg: OSU, 2017. - pp. 1993-1996.
14. Burdyugova, O. V. Application of reflexive technologies in the training of student managers [Electronic resource] / Burdyugova O. V. // University complex as a regional center of education, science and culture : materials of the All-Russian scientific method. Conf., February 1-3, 2017, Orenburg / Ministry of Education and Science of the Russian Federation, Federal State Budget. educated. the institution is higher. education “Orenburg State University”. - Electron. dan. Orenburg: OSU, 2017. - . - pp. 2001-2009.
15. Prytkov, R. M. Innovations in personnel training [Electronic resource] / R. M. Prytkov, A. Yu. Gavrik // Personnel management in management training programs : collection of materials of International Scientific and practical. seminar, November 7, 2014, Voronezh / Voronezh State University; ed. by Col. I. B. Durakov, S. M. Taltynov. - Electron. dan. - Voronezh: VSU, 2014. - pp. 58-60.
16. Zhukova G. S. Technologies of professionally oriented education: studies. the manual / G. S. Zhukova, N. I. Nikitina, E. V. Komarova. – M.: Publishing House of RSSU, 2012. – 165 p. - ISBN 978-5-7139-1024-2.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 197–209
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.835>

IRSTI 14.35.09

A.A. Seitaliyeva^{*1}, N.T. Shyndaliyev¹, A.Sh. Barakova², 2024.

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

²Kazakh National Medical University named after S.Zh. Asfendiyarov,
Almaty, Kazakhstan.

E-mail: alima_03_90@mail.ru

TRAINING OF FUTURE TEACHING STAFF IN THE CONTEXT OF DUAL EDUCATION

Seitaliyeva Alima Akdildayevna – PhD student, L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Kazakhstan E-mail: alima_03_90@mail.ru. ORCID: 0000-0002-3816-5578;

Shyndaliyev Nurzhan Tazhibaeovich – Candidate of Pedagogical Sciences, Acting Associate Professor, Department of Informatics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: nurzhan-11@list.ru. ORCID: 0000-0001-5284-3526;

Aliya Sharizatovna Barakova - S.J. Asfendiyarov Kazakh National Medical University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: Balia_79@mail.ru ORCID:0000-0002-0904-745X.

Abstract. In the modern educational context, dual education plays a key role in the preparation of qualified teachers. This article analyses the process of adaptation of the educational system to a rapidly changing social and economic environment, focusing on the importance of dual education for the training of teacher educators. Particular attention is paid to the integration and effective use of key principles and methods characteristic of the dual approach, emphasizing its relevance and contribution to the development of educational science and practice. The updating of educational standards required the introduction of new technologies and fostered stronger links between universities, students and schools where students start their professional activities during their studies. The article explores the theoretical foundations of dual education in the context of teacher training and analyses the situation in the Republic of Kazakhstan, being of interest to teachers and students seeking development in the field of pedagogy. Critical aspects of teacher education, including experiential learning, work-based learning and research in education, are also examined in detail. Finally, the article analyses the impact of dual training on the quality of teacher education, assessing its effectiveness.

Keywords: dual training, teacher training, practice, on-the-job training, pedagogical research, quality of education.

А.А. Сейталиева^{*1}, Н.Т. Шындалиев¹, А.Ш. Барақова², 2024.

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

²С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті,
Алматы, Қазақстан.

E-mail: *alima_03_90@mail.ru*.

ДУАЛДЫ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА БОЛАШАҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КАДРЛАРДЫ ДАЯРЛАУ

Сейталиева Алима Ақдилдаевна – PhD докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: *alima_03_90@mail.ru*. ORCID: *0000-0002-3816-5578*;

Шындалиев Нұржан Тажибиевич – педагогика ғылымдарының кандидаты, информатика кафедрасының доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: *nurzhan-11@list.ru*. ORCID: *0000-0001-5284-3526*;

Барақова Алия Шаризатовна – С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: *Balia_79@mail.ru* ORCID:*0000-0002-0904-745X*.

Аннотация. Қазіргі заманғы білім беру контекстінде дуалды оқыту педагог мамандарын даярлауда маңызды рөл атқарады. Бұл мақала әлеуметтік және экономикалық органның жылдам өзгеруіне білім беру жүйесінің бейімделу процесін талдауға арналған, дуалды білім берудің мұғалімдерді даярлаудағы маңызына ерекше назар аударады. Дуалды көзқарасқа тән негізгі принциптер мен әдістерді интеграциялау және тиімді пайдалануға арналған, оның қолданылуының қажеттілігі мен білім беру ғылымы мен тәжірибесіндегі үлесін атап өтеді. Білім беру стандарттарын жаңарту жаңа технологияларды енгізуді талап етті және жоғарғы оқу орындары, студенттер және мектептер арасында, оқу процесінде студенттер өз кәсіби қызметін бастайтын, байланыстарды нығайтуға ықпал етті. Мақала мұғалімдерді даярлау контекстінде дуалды білім берудің теориялық негіздерін зерттейді және Қазақстан Республикасындағы жағдайды талдайды, педагогика саласында дамығысы келетін мұғалімдер мен студенттер үшін қызығушылық тудырады. Сондай-ақ, педагог мамандарды даярлаудың маңызды аспектілері, оның ішінде практикалық оқыту, өндірістік процеспен тығыз байланыста оқыту және білім беру саласындағы ғылыми зерттеулер толық қарастырылады. Қорытындылай келе, мақала мұғалімдер білімінің сапасына дуалды оқытудың әсерін және оның тиімділігін бағалайды.

Түйін сөздер: дуалды оқыту, мұғалімдерді даярлау, практика, жұмыс орнында оқыту, педагогикалық зерттеулер, білім сапасы.

А.А. Сейталиева^{*1}, Н.Т. Шындалиев¹, А.Ш. Баракова², 2024.

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан;

²Казахский национальный медицинский университет
им. С. Ж. Асфендиярова, Алматы, Казахстан.

E-mail: *alima_03_90@mail.ru*

ПОДГОТОВКА БУДУЩИХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ В УСЛОВИЯХ ДУАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Сейталиева Алима Акдилдаевна – докторант PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, E-mail: *alima_03_90@mail.ru*, ORCID: 0000-0002-3816-5578;

Шындалиев Нуржан Тажибаевич – кандидат педагогических наук, и.о. доцента кафедры Информатики, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, E-mail: *nurzhan-11@list.ru*, ORCID: 0000-0001-5284-3526;

Баракова Алия Шаризатовна – Казахский национальный медицинский университет им. С.Ж. Асфендиярова, Алматы, Казахстан, E-mail: *Balia_79@mail.ru*, ORCID:0000-0002-0904-745X.

Аннотация. В современном контексте образования дуальное обучение играет ключевую роль в подготовке квалифицированных учителей. Эта статья представляет собой анализ процесса адаптации образовательной системы к быстро меняющейся социальной и экономической обстановке, акцентируя внимание на значении дуального образования для подготовки педагогических специалистов. Особое внимание уделяется интеграции и эффективному использованию ключевых принципов и методов, характерных для дуального подхода, что подчеркивает его релевантность и вклад в развитие образовательной науки и практики. Обновление образовательных стандартов требовало внедрения новых технологий и способствовало укреплению связей между университетами, студентами и школами, где студенты начинают профессиональную деятельность в ходе обучения. Статья исследует теоретические основы дуального образования в контексте подготовки учителей и проводит анализ ситуации в Республике Казахстан, представляя интерес для учителей и студентов, стремящихся к развитию в области педагогики. Также детально рассматриваются важнейшие аспекты подготовки учителей, включая практическое обучение, обучение в тесной связи с рабочим процессом и научные исследования в образовании. В заключении, статья анализирует влияние дуального обучения на качество образования учителей, оценивая его эффективность.

Ключевые слова: дуальное обучение, подготовка учителей, практика, обучение без отрыва от производства, педагогические исследования, качество образования

Introduction. In the modern educational world, steady changes are taking place, new approaches and teaching methods are being introduced, aimed at creating high-

quality and highly effective personnel training systems. Among these innovations, dual-oriented training occupies a special place, which is becoming a key factor in the formation of competent teaching staff. This article is intended to consider the process of training pedagogical specialists in the conditions of dual-oriented education, to explore its basic principles, goals and methods, and also to assess its impact on the quality of teacher education.

Dual-oriented learning is an innovative approach that is actively developing in various countries around the world. It is based on close cooperation between educational institutions and enterprises, providing students not only with theoretical knowledge, but also with the practical skills necessary for a successful career. An important aspect of dual-oriented training is its focus on the real needs of the labor market, which allows graduates to be ready for professional challenges and truly useful to society. The main purpose of this article is to analyze and systematize information about dual-oriented training in the context of teacher training. We will look at key aspects of this teaching method, its benefits and challenges, and review successful case studies in the field. Finally, we will consider the effectiveness of dual-oriented learning and its impact on the quality of education, which will allow us to draw conclusions about its role in shaping the future of the teaching community.

Dual-oriented learning opens up new horizons for education and teacher training, and this article aims to shed light on its importance and prospects for development in the modern educational context.

Job overview. One of the important aspects of training computer science teaching staff is the determination of qualification requirements for future specialists, which includes both theoretical knowledge and practical skills. In the works of M.V. Perfilyeva, O.A. Belozeroва, A.A. Artyushina, I.V. Romanova considered the requirements for the qualifications of computer science teaching staff, including taking into account the development of information technologies and changes in the educational environment. (Brylevich)

An important factor that influences the effectiveness of computer science teacher training is the use of innovative approaches in the educational process. In the works of M.M. Polyakova, L.I. Lapshina, T.V. Bogdanova, M.A. Zakharova examined various methods and approaches to teaching computer science, including the use of dual learning technologies.

Dual training is an approach to organizing the educational process, which involves a combination of theoretical training in educational institutions and practical work of students in enterprises and organizations. In the works of M.N. Shestopalova, L.A. Polukhina, O.N. Mitrofanova, E.V. Belova considered the advantages and disadvantages of dual training, as well as the experience of its implementation in various countries.

One of the important aspects of training computer science teaching staff in dual education conditions is the development of a training program that must meet modern requirements and the needs of the labor market. In the works of M.M. Larionova, L.A. Polyakova, I.V. Smirnova, T.V. Solomonova reviewed the basic principles and

approaches to the development of computer science training programs for teaching staff in the conditions of dual education. An important aspect is also the selection and application of methods for assessing the effectiveness of computer science training of teaching staff in the conditions of dual education. In the works of L.I. Lapshina, M.N. Shestopalova, A.G. Khaleeva, A.I. Kiryushin discusses various methods and approaches to assessing the effectiveness of training, including both quantitative and qualitative methods.(Zhumagulov)

It should also be noted that currently more and more attention is being paid to the development of computer science competencies of teaching staff, which must meet the requirements of the modern information society. In the works of O.N. Mitrofanova, I.V. Smirnova, M.M. Polyakova, L.A. Polukhina examined various approaches to determining the computer science competencies of teaching staff and their development in the learning process.

In general, a review of the literature shows that the training of computer science teaching staff in conditions of dual education is a relevant and important problem of modern education. It is important to develop an effective training program that takes into account modern requirements and innovative approaches, as well as to apply a variety of methods and approaches to assessing the effectiveness of training and developing the competencies of computer science teaching staff.

Concept and principles of dual-oriented learning. Dual-Learning (DL) is an innovative educational method that emphasizes the integration of academic learning with the practical skills and experiences needed for a successful professional career. This approach creates a unique educational environment where educational institutions collaborate with businesses and organizations to provide students with full immersion in a real-life work environment.

Principles of dual-oriented learning:

1. **Partnership between education and business:** The fundamental principle of Electrical and Computer Engineering (ECE) is cooperation between educational institutions and enterprises. The training is co-designed and students spend part time studying and part time on the job, receiving practical experience and feedback from employers.

2. **Individual preparation:** The preschool educational institution takes into account the individual needs and abilities of students. Programs of study are designed to take into account the interests and goals of each student, giving them the opportunity to choose areas and specializations that best suit their future career.

3. **Combining theory and practice:** At the center of ECE is the idea of combining theoretical learning and practical work. Students apply the knowledge gained during their studies directly in the workplace, which helps them better understand the material and develop practical skills.

4. **Mentoring and mentoring:** Students within the preschool education have the opportunity to work under the guidance of experienced mentors and mentees. This facilitates rapid adaptation to the work environment and development of professional skills.

5. **Assessment and Feedback:** Assessment in preschool education is based on the actual achievements of students in the workplace, as well as on their academic performance. Feedback from employers and teachers plays an important role in student development.

6. **Career Development:** The preschool is focused on preparing students for a successful career. This includes assistance with job searches, preparation for interviews, development of professional skills and strengthening of professional self-identity.

7. **Constantly updating programs:** Keeping in mind the rapidly changing demands of the labor market and technological innovations, the preschool regularly updates its training programs to remain relevant and meet modern standards.

Dual-oriented learning creates a unique environment where education becomes more relevant, practical and adapted to the needs of the modern economy. This method of training is designed not only to provide graduates with the necessary skills, but also to help improve the quality of education in general. (Morozova, 2003)

In educational institutions, as well as during teaching practice, the practical work acquired through theoretical knowledge is a key factor in the effectiveness of dual training.

The training of teachers should be dual-oriented, and the use of the term «**dual-oriented training**» refers to the uniqueness and independence of the training of future professionals.

By dual-oriented training of a future teacher, we understand the synergistic process and result of the formation of knowledge, skills, abilities, which, complementing each other, provide a higher level of professional training of the future specialist for teaching activities.

We have made an attempt to formulate a categorical apparatus and determine the structural content of the system of dual-oriented training of teaching staff.

Duality as a methodological characteristic of vocational education presupposes a coordinated interaction of the educational and industrial spheres for the training of specialists of a certain profile within the framework of organizationally different forms of education, built on uniform methodological foundations.

Dual-oriented training of teaching staff is an innovative type of pedagogical education, which involves coordinated interaction between the educational and industrial spheres for training specialists, built on the unity of three methodological foundations: axiological (parity of humanistic and technological), ontological (competency-based approach), technological (organization of the process preparation for professional activity). Dual-oriented training of teaching staff requires coordinated interaction between the education department and the pedagogical university.

To carry out dual training of teachers, the following principles should be observed:

- Educational objectives are appropriate to the needs of modern society.
 - Implementation of interaction between educational and professional fields in the process of teacher training based on humanistic and technical approaches.

• As an expression of the systematic integrity of teacher training, ensure its integrative nature. The structural content of dual training of teachers at universities includes: - The practical technical level where the double transformation of the behavioral system in the process of teacher training appears as a technically organized educational process.

• Professional and personal levels. It reflects the subjective results of teaching as a set of professional and personal qualities and characteristics that a professional, that is, a future teacher, should possess (personal and professional competence).

In this way, dual training of teachers contributes to the development of a new type of teacher, and requires a review of the basic principles of the learning process in universities.

In order to emphasize dual training of teachers, it is necessary to systematize the training content in universities and change and review the technical organization of the learning process (changes in the learning groups in classes, educational institutions, and practical training).

Development of scientific and methodological support for continuing educational training at universities (bachelor's, master's and doctoral programs).

Scientific and pedagogical understanding of problems development and the formation of a continuous system of teacher education through the prism of the general scientific methodological category of duality opens up new promising directions for pedagogical research in the field of professional pedagogical education. For example, the development of systemic curricula, modules, conceptual and terminological dictionary, criteria and procedures for monitoring the quality of education, training programs for certain training courses, teaching materials, etc.

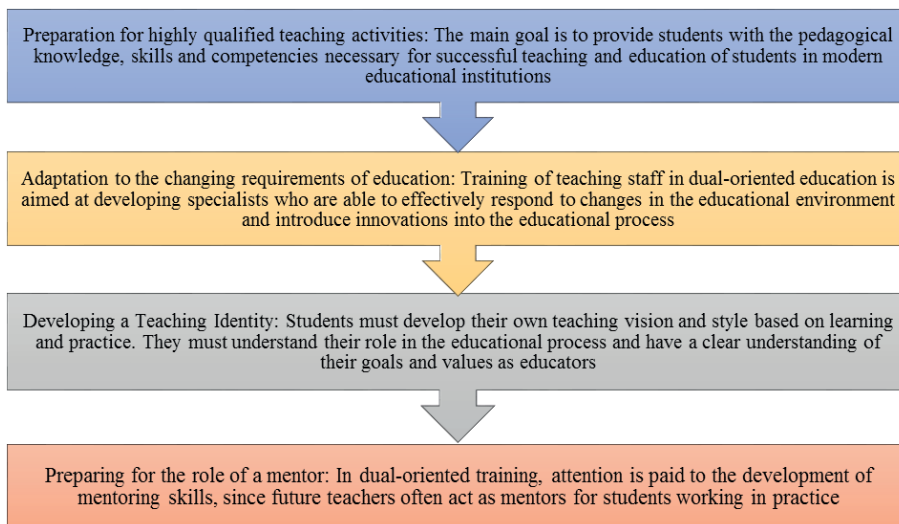
Dual training involves a combination of theoretical and practical training, in which at a university the student must master the basics of professional activity (theoretical part), and the practical part of the training takes place directly in the workplace: in schools, colleges, educational centers of the city. (Rodikov 2010)

Dual-oriented training programs for teaching staff, which can be implemented at specific workplaces in educational institutions under the guidance of college teachers and school teacher-mentors, include three main components:

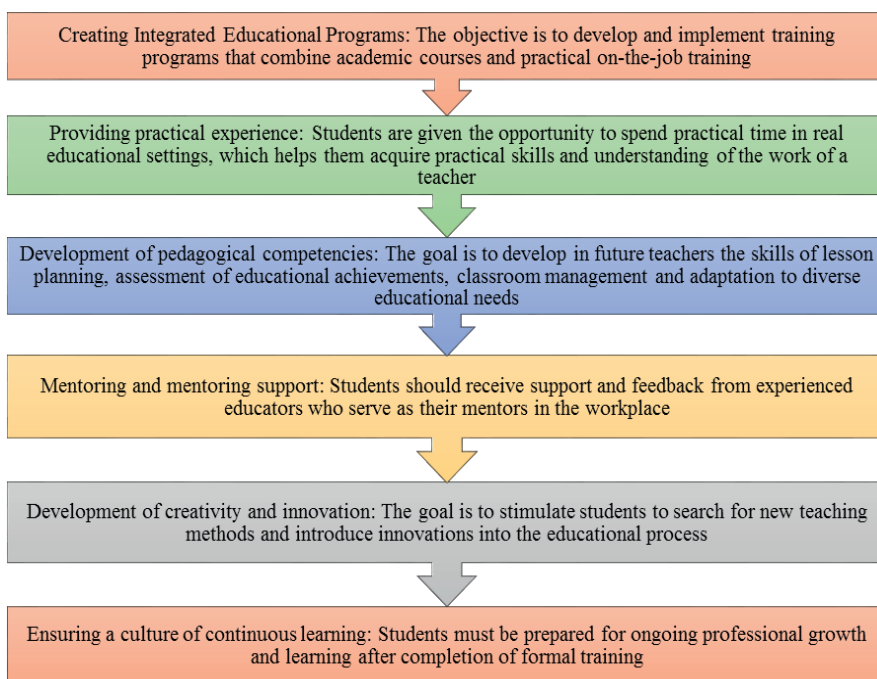
- practical and laboratory classes;
- educational, industrial (pedagogical) practice;
- extracurricular work (excursions, round tables, workshops)

Goals and objectives of training teaching staff in dual-oriented education.

The training of teaching staff in the context of dual-oriented education has a number of specific goals and objectives that are aimed at developing competent and qualified teachers who are able to work effectively in a modern educational environment. Let's look at the main goals and objectives of this process:

Picture 1. Goals of teacher training in dual-oriented education

Picture 2. Objectives of training teaching staff in dual-oriented education

Training of teaching staff in dual-oriented education contributes to the creation of a new generation of teachers who are ready for the challenges of modern education and provide high quality education for future generations. (Sukhorukova 2005)

Methodology. To conduct our research, we selected two groups of students from a pedagogical university who studied in the specialty “Computer Science and

Information Technologies in Education.” One group studied in the traditional form of education, and the other in the form of dual education.

Students in both groups were randomly selected and had similar backgrounds in computer science. All students were tested in computer science before starting the study to assess their initial level of knowledge.

Both groups underwent the same computer science course, which included both theoretical and practical training. The only difference was that students undergoing dual training also underwent internships in IT companies and participated in project activities.

The Model regulation on mentoring fixes the status of the mentor, his functions, the procedure for selecting candidates, requirements for professional competencies, algorithms for the development of mentoring, a system for assessing the professional activities of mentors. In accordance with the second pedagogical contract, a questionnaire has been developed, which includes determining the competencies of students in the direction and profile of training and a list of job requirements of the employer (Table 1).

Table 1. Extract from the list of employer’s job requirements

№	Qualification requirements of the employer	Explanation provided by the employer
1	Participation in the development of the main general educational program of the educational organization in accordance with the state educational standard	
2	Participation in the creation of a safe and psychologically comfortable educational environment of an educational organization by ensuring the safety of children's lives	
3	Organization of cognitive, creative educational activities	
4	Organization of pedagogical monitoring of children's assimilation of the educational program and analysis of educational work	
5	Analysis of the effectiveness of training sessions	
6	Use of ICT tools	
7	Implementation of professional activities in the process of changing the purpose, content of education and replacing technologies	

After completing the course, we conducted another test in computer science to assess the level of knowledge of students after completing the course. We also conducted a survey of students to assess their motivation and interest in learning computer science.(Fedotova)

To analyze the results, we used statistical methods including analysis of variance and t-test. The results of the analysis showed a significant difference in the level of knowledge and motivation between the two groups of students.

The choice of two groups of students - the traditional form of education and dual education - was based on our hypothesis that dual education may be a more effective way of training computer science teaching staff.

To form groups of students, we used random sampling. We randomly selected

students from a pedagogical university who were studying in the specialty “Computer Science and Information Technologies in Education.” Then we divided the students into two groups: traditional form of education and dual education.

Students in the traditional education group took regular computer science courses, which included both theoretical and practical classes. At the same time, students in the dual education group completed internships in IT companies and participated in project activities, in addition to academic classes. (Agranovich, 2001)

The selection of such groups of students allowed us to evaluate the differences in the effectiveness of traditional and dual training in the training of computer science teaching staff.

Performance assessment criteria: test results, level of knowledge and skills, level of motivation

To evaluate the effectiveness of traditional and dual training, we used the following criteria:

Test results	<ul style="list-style-type: none">• we tested students before the start of training and after its completion. This allowed us to assess changes in students' knowledge level.
Level of knowledge and skills	<ul style="list-style-type: none">• we assessed the level of knowledge and skills of students based on the completion of practical tasks as part of training courses and project activities.
Motivation level	<ul style="list-style-type: none">• We conducted a survey of students to assess their level of motivation during the learning process. We used standard questionnaires that allow us to assess the level of students' motivation and their interest in learning

After the training, we compared the results in the groups of the traditional form of training and dual training. We used statistical methods to determine differences in students' knowledge and skills, as well as in their motivation.

The results of the study showed that students who studied in the dual system showed significantly better results in testing and had a higher level of knowledge and skills than students who studied in the traditional form. In addition, students in the dual learning group showed greater interest in learning and had a higher level of motivation.

Thus, the results of our study confirmed the hypothesis that dual training may be a more effective way of training computer science teaching staff. (Anikeev, 2012)

Practice and on-the-job training in dual-oriented training. In the modern world of information technology, the training of qualified computer science teaching staff is an urgent problem in education. The modern educational process requires teachers to have deep knowledge and skills in the field of computer science, as well as the ability to use the latest technologies and teaching methods. In light of these requirements, there is a need to develop effective methods for training computer science teaching staff. One of the innovative teaching methods is dual training,

which allows students to provide practical experience in the field of computer science, as well as integrate them into real projects. Dual training is an effective tool for developing students' professional skills and training qualified specialists in the field of computer science.

In modern society, information technologies play a key role in various fields of activity, from economics to science. Information technology personnel are becoming increasingly in demand; their shortage is one of the main problems in the development of the information society. In Kazakhstan, there is a significant shortage of computer science personnel, which complicates the development of many sectors of the economy and society as a whole. The role of computer science educators is especially important because they are responsible for training the next generation of computer scientists. However, a lack of trained teachers in the field of computer science is also present in Kazakhstan.

Dual training is an effective approach in training computer science teaching staff, allowing students to combine theoretical training at a university with practical work in real IT companies and other organizations. This approach helps students gain the necessary experience in a professional environment and develop practical skills that can be applied in future professional activities.

Evaluating the effectiveness of dual-oriented training. Assessing the effectiveness of dual-oriented education (DOO) is an important stage in the process of its implementation and development. It ensures that this teaching method achieves its intended objectives and benefits students, educational institutions and employers. (Kuzembaev, 2013) Here are some key aspects of assessing the effectiveness of an ECE center:

1. Level of achievement of educational goals:

· To assess the effectiveness of preschool educational institutions, it is necessary to determine specific educational goals and expected results. This may include the level of knowledge, skills and competencies that students are expected to achieve as a result of their training. Assessment should be based on objective data such as assessments, tests and professional certifications.

2. Comparison with traditional teaching methods: To evaluate the effectiveness of preschool education, it is useful to conduct a comparative analysis with traditional teaching methods. This may include comparisons of students' performance, their level of preparation, and their level of satisfaction with the training.

3. Feedback from students and teachers: Collecting feedback from students and teachers is an important tool for assessing the effectiveness of preschool education. Students can express their opinions on the quality of teaching, the practicality of the methods and their satisfaction with the process. Teachers can also share their observations and suggestions for improving methods.

4. Monitoring the practical application of knowledge: Evaluating the effectiveness of preschool education also includes monitoring how students apply their knowledge and skills in practice. This may include tracking their progress in the labor market, employment rates and professional development.

5. Study of the impact on educational institutions and society: Assessing the effectiveness of preschool education also includes studying its impact on educational institutions and society as a whole. This may include analysis of changes in curricula, resources and educational structure, as well as assessment of economic and social benefits to society.

6. Continuous improvement: Evaluating the effectiveness of preschool education should be a continuous process that allows weaknesses to be identified and improvements introduced. Pedagogical methods and training programs can be regularly adapted and improved based on data and experience.

Evaluating the effectiveness of preschool educational institutions helps ensure the quality of education and satisfaction of needs students and the effectiveness of investments in education. This also contributes to the development of innovation in educational programs and methods, which is important for preparing students for modern challenges and labor market requirements. (Muratov, 2008)

Evaluation of the effectiveness of preschool education should be carried out systematically and be focused on specific educational goals and objectives. It should include both quantitative and qualitative data, and also take into account feedback from all participants in the educational process.

In addition, assessing the effectiveness of preschool education allows institutions and organizations to optimize their educational programs, identify successful teaching methods and best practices, and identify the needs of students and the labor market to more accurately adapt educational programs.

Thus, assessing the effectiveness of dual-oriented education is an integral part of the process of its development and improvement, ensuring high-quality training of students and compliance of educational programs with modern needs and expectations. (Rodikov, 2010)

Conclusion. Dual-Based Education (DBE) is a powerful method for training computer science professionals that successfully combines theoretical learning and practical experience. This article examined the key aspects of dual-oriented training in the training of computer scientists, as well as methods for its implementation and evaluation of effectiveness.

One of the key conclusions that can be drawn from the issues discussed is that preschool education allows students to acquire not only theoretical knowledge, but also real-life experience, which significantly increases their competitiveness in the labor market. Practical internships, projects, simulations and other active learning methods make education more practical and adapted to modern challenges in the information industry.

In addition, the effectiveness of preschool educational institutions is confirmed by many studies that show improvements in student achievement, the level of employment of graduates and their professional development. (Teshev, 2014)

However, it is important to emphasize that preschool education is a dynamic and developing area of education, and its effectiveness requires constant monitoring and evaluation. Continuous improvement of programs and teaching methods, adaptation

to the changing needs of the labor market and society are an integral part of the successful implementation of preschool education.

In conclusion, we can say that dual-oriented training has a positive impact on the training of computer scientists, enriching them with knowledge, skills and experience, which makes them more successful and ready to solve complex problems in the field of information technology.

References

Brylevich A. Dual training: the experience of Germany and the realities of Russia / A. Brylevich, S. Kranz [Electronic resource]. Mode access : http://www.uppro.ru/library/personnel_management/training/dyalnoe_obuchen.html.

Zhumagulov B. T. Prospects and possibilities for introducing a dual training system [Electronic resource] / B. T. Zhumagulov. Access mode: <http://www.edu.gov.kz/ru/news>.

Morozova N. A. Russian additional education as a multi-level system: development and formation: dissertation ... Doctor of Pedagogical Sciences / N. A. Morozova. Moscow, 2003. 332 p.

Rodikov A. S. Some aspects of the profiling of educational services in the dual system of European education / A. S. Rodikov // Bulletin of the Military University. 2010. No. 3 (23). pp. 41–46.

Sukhorukova N. G. Postgraduate professional education (sociological research) / N. G. Sukhorukova, S. A. Filatov // Higher education in Russia. 2005. No. 10. P. 31–36.

Fedotova G. A. Development of a dual form of vocational education [Electronic resource]: abstract of the dissertation ... doctor of pedagogical sciences / G. A. Fedotova. Access mode: <http://nauka-pedagogika.com/pedagogika-13-00-08/dissertaciya-razvitie-dualnoy-formy-professionalnogo-obrazovaniya>.

Agranovich M.L. Economic and social effects of education. Experience in statistical analysis. - M.: Education, 2001. - 256 p.

Anikeev A.A., Arturov E.A. Modern structure of education in Germany // Alma mater. 2012. No. 3. pp. 67-68

Kuzembaev S.B., Alzhanov M.K. Issues of transition to dual education // Bulletin of KarSU -2013.

Muratov V.S. Possibilities of a dual education system in the training of specialists // Advances in modern science. 2008. No. 7. P.91.

Public report on the status and results of the work of the State Budgetary Educational Institution of Secondary Professional Education of the Yamal-Nenets Autonomous Okrug “Muravlenkovsky Multidisciplinary College” for the 2013-2014 academic year

Rodikov A.S. Some aspects of the profiling of educational services in the dual system of European education // Bulletin of the Military University. - 2010. - No. 3 (23). - pp. 41-46.

Teshev V.A. Dual education as a factor in modernizing the system of social partnership of universities and enterprises // Bulletin of the Adygea State University. 2014. No. 1. (135). pp. 139-144.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 210–226
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.836>

ӘОЖ 372.3/4
МҒТАП 14.29.09

G. Tanabayeva*, A. Boranbayeva, 2024.

South Kazakhstan Pedagogical University named after U. Zhanibekov,
Shymkent, Kazakhstan.
E-mail: gulmira.tanabayeva.84@mail.ru

WAYS TO DEVELOP THE VOCABULARY OF CHILDREN WITH INTELLECTUAL DISABILITIES OF PRESCHOOL AGE THROUGH FAIRY TALES

Tanabayeva Gulmira Tulebayevna – Candidate of Philological Sciences, senior lecturer, South Kazakhstan Pedagogical University named after U. Zhanibekov, Shymkent, Kazakhstan, E-mail: gulmira.tanabayeva.84@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4753-6091>;

Boranbayeva Aktolkyn Raysbekovna – Acting Associate Professor, Doctor of Philosophy (PhD), South Kazakhstan Pedagogical University named after U. Zhanibekov, Shymkent, Kazakhstan, E-mail: aktolkn81@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6256-6999>.

Abstract. The article discusses fairy tales, one of the oldest genres among the genres of folk oral literature. The methods and techniques of effective vocabulary development of preschoolers with the help of wonderful examples of fairy tales are considered. Kazakh fairy tales develop sophistication in children, form correct speech, correct coherent speech, instill the ability to clearly express their opinions.

When introducing children with special educational needs to fairy tales, it is necessary to take into account: the age characteristics of children; when telling, presenting fairy tales, the type and level of characteristics of children should be taken into account; the interests of children should be taken into account. Familiarity with Kazakh folk literature, fairy tales contributes, first of all, to the rapid development of the child's sensitivity, the formation of visually effective thinking. The cognitive interest of the child is clearly manifested, actively manifested in communication with adults, as well as initial volitional qualities (striving for results).

In the article we tried to show that determining the level of motivation, aspiration, conscious activity in the development of educational activities of children with intellectual disabilities increases the effectiveness of the results only with diagnostic, substantive and technological support and their phased implementation. Due to the increasing requirements for the organization of preschool education with the help of modern technologies in the modern field of education, more and more attention is being paid to this issue. In the article, we examined the methods and techniques

of optimal vocabulary training for children with intellectual disabilities using innovative technologies.

Keywords: preschool children, oral folk speech, children with intellectual disabilities, vocabulary, cognition, attention, innovative technologies, result, person.

Г.Т. Танабаева*, А.Р. Боранбаева, 2024.

Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан.
E-mail: gulmira.tanabayeva.84@mail.ru

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ ЗЕРДЕ БҰЗЫЛЫСТАРЫ БАР БАЛАЛАРДЫҢ СӨЗДІК ҚОРЫН ЕРТЕГІЛЕР АРҚЫЛЫ ДАМУЫ ЖОЛДАРЫ

Танабаева Гүлмира Тулебаевна – филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан,
E-mail: gulmira.tanabayeva.84@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4753-6091>;

Боранбаева Ақтолқын Раисбековна – философия докторы (PhD), доцент м.а.,
Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан,
E-mail: aktolkyn81@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6256-6999>.

Аннотация. Мақалада халық ауыз әдебиетінің ішіндегі ең көне жанрлардың бірі –ертегілер сараланған. Ертегілердің керемет үлгілері арқылы мектеп жасына дейінгі балалардың сөздік қорын қалыптастырудың тиімді дамыту жолдары мен әдіс-тәсілдері қарастырылған. Қазақ ертегілердің қасиеттері балалардың талғампаздығын дамытып, дұрыс сөйлеу мәнерін, дұрыс байланыстырып сөйлеуін қалыптастырып, өзінің пікірін тиянақты жеткізе алуға дағдыландырады.

Ерекше білімге қажеттілігі бар балаларға ертегілермен таныстыру барысында: балалардың жас ерекшеліктерін ескеруіміз қажет; ертегілерді баяндау, мазмұндау кезінде балалардың ерекшеліктерінің түрі мен деңгейі назарға алынуы тиіс; балалардың қызығушылықтары назарға алынуы керек. Халықтық шығармалармен, атап айтқанда ертегілермен танысу, баланың жан әлемінің жылдам дамуына, көркем қиялының тиімді қалыптасуына түрткі болады. Баланың ересектермен қарым-қатынас барысында танымдық қызығушылығы, сондай-ақ бастапқы еріктік белсенділік (нәтижеге ұмтылу) анық сипатталады.

Мақалада зерде бұзылыстары бар балаларды оқыту іс-әрекетін ертегілермен дамытудағы ынта-ықылас, ұмтылыс, саналы белсенділік деңгейін анықтау нәтижелердің тиімділігі тек диагностикалық, мазмұндық және технологиялық қолдаумен және оларды кезең-кезеңмен жүзеге асырумен арта түсетіндігін көрсетуге тырыстық. Бүгінгі білім беру саласында балаларды оқытуда инновациялық технологиялардың пайдаланумен ұйымдастыру талабының күшеюі, заманауи әдіс-тәсілдерге кеңінен назар аударылуда. Мақалада зерде

бұзылыстары бар балаларға ертегілерді инновациялық технологиялар арқылы сөздік қорын оңтайлы оқытудың әдіс-тәсілдерін қарастырдық.

Түйін сөздер: мектепке дейінгі балалар, халық ауыз әдебиеті, ертегі, зерде бұзылысы бар балалар, сөздік қор, таным, зейін, инновациялық технологиялар, нәтиже, тұлға.

Г.Т. Танабаева*, А.Р. Боранбаева, 2024.

¹Южно-Казахстанский педагогический университет имени О. Жанибекова, Шымкент, Казахстан.

E-mail:gulmira.tanabayeva.84@mail.ru

СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЯМИ ИНТЕЛЛЕКТА ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА ЧЕРЕЗ СКАЗКИ

Танабаева Гүлмира Тулебаевна – кандидат филологических наук, ст. преподаватель, Южно-Казахстанский педагогический университет имени О. Жанибекова, Шымкент, Казахстан, E-mail:gulmira.tanabayeva.84@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4753-6091>;

Боранбаева Ақтолкын Раисбековна – и.о.доцента, PhD, Южно-Казахстанский педагогический университета имени О. Жанибекова, Шымкент, Казахстан, E-mail:aktolkyn81@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6256-6999>.

Аннотация. В статье рассмотрены сказки, один из древнейших среди жанров народной устной литературы. Рассмотрены способы и приемы эффективного развития словарного запаса дошкольников с помощью замечательных примеров сказок. Казахские сказки развивают у детей утонченность, формируют правильную речь, правильную связную речь, прививают умение четко выражать свое мнение.

При знакомстве детей с особыми образовательными потребностями со сказками необходимо учитывать: возрастные особенности детей; при рассказывании, изложении сказок должен приниматься во внимание тип и уровень особенностей детей; должны приниматься во внимание интересы детей. Знакомство с казахской народной литературой, сказками способствует, прежде всего, быстрому развитию чувствительности ребенка, формированию наглядно-эффективного мышления. Ярко проявляется познавательный интерес ребенка, активно проявляющийся в общении со взрослыми, а также начальные волевые качества (стремление к результату).

В статье мы постарались показать, что определение уровня мотивации, стремления и сознательной активности в развитии учебной деятельности детей с нарушениями интеллекта способствует повышению эффективности результатов только при условии диагностической, содержательной и технологической поддержки, а также поэтапной реализации этих подходов. В связи с усилением требований к организации обучения дошкольников с помощью современных технологий в современной сфере образования этому

вопросу уделяется все большее внимание. В статье мы рассмотрели методы и приемы оптимального обучения словарного запаса детей с нарушениями интеллекта с помощью инновационных технологий.

Ключевые слова: дети дошкольного возраста, устная народная речь, дети с нарушениями интеллекта, словарный запас, познание, внимание, инновационные технологии, результат, личность

Кіріспе. Қай кезеңде болмасын адам баласының алдында тұратын негізгі де, басты да мақсат – саналы ұрпақ тәрбиелеу. Біздің ұрпағымыз – біздің болашағымыз. Біздің болашағымызды жан-жақты дамыған, санасы мол, мәдени, ғылыми ұстанымды тұлға ету, біздің қоғам алдындағы міндетіміз. Балаларды жан-жақты дамыған, тәрбиелі азамат етіп тәрбиелеу үшін ең алдымен тілін, сөздік қорын, байланыстырып сөйлеуін дамытуымыз қажет. Балалардың ақыл-ойының толысуы, жан-жақты дамуы балабақшадан бастау алады. Мектепке дейін балалардың тіл байлығын дамытып, қоршаған ортаға дүниетанымын қалыптастырса, сана-сезімі ұлғайып, сөйлеу тілі қалыптасады. Қоғамға зерде бұзылыстары бар балаларымызды әлеуметтендіру үшін сөздік қорын, қарым-қатынас құралын дамыту бірден-бір басты жұмыс болып табылады.

Материалдар мен зерттеу әдістері.

Мақала тақырыбы бойынша әдебиеттерді талдадық, теориялық материалдарды жинақтау және жүйелеу әдісін пайдаландық. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, объективті-аналитикалық, салыстырмалы-жүйелі жинақтау, баяндау, жүйелі талдау, тұжырым жасау әдіс-тәсілдері жүргізілді, алынған нәтижелерге сандық және сапалық талдау жасадық.

Талқылау.

«Қазіргі әлемде білімге деген көзқарас балалар өмір сүріп, өсіп жатқан, жылдам өзгеріп отыратын болмыспен бірге өзгеруде. Білім баланың туылған сәтінен бастап өмір бойы жалғасатын процесс ретінде қарау білім беру процесін ұйымдастырудың икемді стандарттарын қабылдауды қажет етеді. Балалар көп уақытын білім беру ұйымдарында өткізеді, бұл балалардың мәдени және этникалық әртүрлілікке құрмет көрсетілетін үйлесімді, мейірімді, дамытушы, инклюзивті, әділ ортада балалық шағын өткізуі үшін тиісті жағдайлар жасаудың маңыздылығын түсінуге әкеледі» (Қазақстан Республикасы Президентінің 2010ж. 7 желтоқсандағы №1118 Жарлығы),- деп айтылғандай баланың тәрбиесі маңызды дүние.

Инклюзивті білім беру ең алғаш рет XIX ғасырда Еуропада пайда болды (Песталоцци, 2009: 32). Инклюзия бастапқыда әділдік ұстанымы ретінде қарастырылды (Artiles, 2006: 260-268); қалыпты мектептерде арнайы сыныптарды ашуды ұсынды, (Pirrie, 2007: 19-31), және де қалыпты сынып балаларының ішінде ЕБҚ бар балаларды бірге оқыту ұсынылып, тек басымдылық оқытуда интербелсенді әдістерге мән беруді атап өтті (Dyson, 2002).

Қазақстандық ғалымдарының еңбектерінде адамдар арасындағы түрлі ерекшеліктерге қарамастан, кез келген адамның білім алуудағы құқықтарын

мойындауға және құрметтеуге бағытталған (Елисеева, Ерсарина, 2019: 118). Арнайы зерттеудің пәні инклюзивті білім берудегі түрлі педагогикалық технологияларды зерттеу болды (*Artiles, 2006: 65-108*). Осы технологияларды зерттеу барысында зерде бұзылыстары бар балалардың сөздік қорын молайту мақсатында халық ауыз әдебиеті үлгілерінің де алар орны ерекше екендігін атап өтті. Біз оны өз ғылыми мақаламызда ары қарай дамытуға тырыстық.

Мектеп жасына дейінгі балалардың сөздік қорын қалыптастыруда ауыз әдебиеті үлгілерінің алар орны ерекше. Біз мақаламызда халық ауыз әдебиеті жанрларының ішіндегі ең көне жанрлардың бірі ертегілерді қарастырамыз. Ертегілердің керемет үлгілері арқылы мектеп жасына дейінгі зерде бұзылыстары бар балалардың сөздік қорын қалыптастырудың тиімді әдіс-тәсілдерін саралауға тырыстық.

Баланың мектепке бару жасы жақындаған кезде тілді пайдаланып қана қоймайды, және де тілдің құрылысын түсіне бастайды, және кейіннен сауат ашуды игеруде өзінің қажеттілігі бар екендігін ұғынады. Көптеген елдерде ерте жастағы балалардың барынша қалыптасуын, жан-жақты дамуын қамтамасыз ету медицина ғылымының, педагогика мен әлеуметтік қорғау салаларының негізгі мәселесі. Себебі баланы нақ осы ерте жаста физиологиялық, психологиялық жағынан және жеке тұлға ретінде дамуының бастапқы қағидалары қалыптасады.

Масару Ибука өзінің белгілі «Үштен кейін кеш» атты еңбегінде баланы тәрбиелеумен дамуының ерте жастан айналысуы қажет екендігін ерекше атап өткен.

«Бірінші үш жылдық бала зияттылығының (интеллектуалдылығының) қалыптасуына үлкен ықпал етеді. Жан-жақты даму кезеңінде әр күн маңызды болып саналады. Баланы жастан дейтін едік, дұрыс емес, баланы бесіктен де емес, құрсақтан тәрбиелеу керек. Біздің қалыптасқан дағдымыз бойынша адам тәрбиені жүре келе, қоғамнан жинақтайтын тәрізді. Алайда, құрсақтағы баланың өзі анасынан тәрбие ала бастайды. Автордың пікірі бойынша кішкентай балалар кез-келген нәрсені тез қабылдап алады. Бала тәрбиесін ерте кезден дамыту үшін өте қарапайым, түсінікті әдістерді ұсынады және оған қоршаған орта үлкен ықпалын тигізеді» (Масару, 2011: 11-13), - деген белгілі инженер-педагог.

Мектеп жасына дейінгі балалардың ең сүйіп тыңдайтын әңгімелері – ертегілер. Ертегі тыңдау балаға тек эстетикалық ләззат бермейді, сонымен қатар тәрбиелік бағыт-бағдар беретіні белгілі. Баланың қиялына ерік бере отырып, тәрбие беретін керемет фольклор жанры – ертегі. Ертегілерді тек балалар ғана емес, жасөспірімдер де, тіпті ересектерде сүйсіне тыңдайды, оқиды. Балаларды ертегілермен таныстыру кезінде әлеммен, қоршаған ортамен, халқымыздың салт-дәстүрімен, ана тілімен таныстырып, оның көркемдік талғамына қызығушылығын дамытамыз, және де тілін, ой ұшқырлығын қалыптастырамыз.

Қазіргі Қазақстандық қоғамда жеке тұлғаға деген қызығушылықтың күшеюі

бала құқықтары мәселелерін қарастыруға, ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға әлеуметтік, психикалық және медициналық-педагогикалық көмекті зерттеуге байланысты жаңа мәселелерді белсенді түрде қарастыруға мүмкіндік ұсынып жатыр. Қазіргі кездегі ең маңызды әлеуметтік-педагогикалық мәселе – ерекше білімге қажеттілігі бар балаларды дұрыс диагностикалау, олардың қажетті және нәтижелі білім алуына жағдай жасайтын арнайы балабақшалардың санын көбейту және сапасын күшейту, болашақта әлеуметтік ортаға бейімдеу. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар мектеп жасындағы балаларды қалыптастыру негізінен арнайы оқу бағдарламасымен жүзеге асырылады.

Түзету және дамыту білім беру балаларындағы ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға Қазақстан Республикасының мемлекеттік білім беру стандартына сәйкес білім беріледі, бірақ тәрбиеші-педагог балалардың жасы мен мүмкіндіктерін ескере отырып ұйымдастырылған іс-әрекеттерді жоспарлайды. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың басым көпшілігінде жүйелі сөйлеу бұзылыстары бар, бұл болашақта мектеп бағдарламасына сәйкес білім алуға кедергі келтіреді. Балаларды оқытудағы түзету міндеттерінің бірі сөйлеуді жан-жақты дамытуды қамтиды. Қазіргі уақытта балалар тілін дамыту оқу-тәрбие жұмысындағы басты мәселе болып табылады.

Тілді дамыту жұмыстарының кез келген түрі баланың тілін дамытуға, жазбаша және тілдік мәдениетін жетілдіруге бағытталатын болады. Зерде бұзылыстары бар балалардың сөздік қорын дамытуда ертегілер фольклор үлгілерінің ішіндегі ең негізгісі болып табылады. Тіл дамытудың қандай түрі болсын, бәрі бала тілін дамытуға, жазу және тіл мәдениетін жетілдіруге бағытталады. Зерде бұзылыстары бар балалардың сөздік қорын дамытуда - халық ауыз әдебиеті жанрларының ішінде ертегілер ең негізгісі. Ертегілердің ішінде ең күрделісі, ең көнесі, ең көп тарағаны – қиял-ғажайып ертегілер, балалардың ой-өрісін оятатын, өмірдің сан алуан тылсым сырларымен таныстыратын, олардың ой-өрісі мен дүниетанымының қызмет етуіне, қалыптасуына көмектеседі.

Мақаланы дайындау барысында зерде бұзылыстары бар балаларға арналған ғалымдардың еңбектерін, теориялық талдауға негізделген әдістемелер, білім беруді ұйымдастырудың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін оқу-тәрбие жүйесінде зерде бұзылыстары бар балаларды оқытуда сөздік қорын дамытуда ертегілердің өзіндік практикалық іс-әрекеттерін талдау әдістері пайдаланды.

Зерде бұзылыстары бар балалар ертегілерді сүйсіне тыңдайды, өйткені сан ғасырлар ішінде атадан-балаға жетіп, көркем қабылдауға жеңіл тілмен берілгендігінде. Қазақ ертегілердің қасиеттері балалардың талғампаздылығын дамытып, дұрыс сөйлеу мәнерін, дұрыс байланыстырып сөйлеуін қалыптастырып, өзінің пікірін тиянақты жеткізе алуға дағдыландырады.

Зерде бұзылыстары бар балаларға ертегілермен таныстыру барысында төмендегідей ерекшеліктерді назарға алуымыз керек:

1. Ертегілерді балаларға ұсынарда жас ерекшелігін ескеру тиіспіз;
2. Балаларға ертегілерді ұсынға кезде ерекшеліктерінің түрі мен деңгейі назардан тыс қалмауы қажет;
3. Балалардың қызығушылықтары есепке алынуы керек (Джумагазиева, 2019: 21).

Жас ерекшеліктеріне сәйкес тақырыбы, сюжеттің күрделілігі, идеясы таңдаймыз. Ертегілер зерде бұзылыстары бар балалардың тек қана сөйлеу тілін ғана дамытып қоймайды, және де таным жүйесінің, басқалармен қарым-қатынасының дамуына, құрдастарымен татулыққа, бірлікке, яғни ізгі қасиеттерге баулуға өз әсерін тигізеді. Яғни, зерде бұзылыстары бар балалардың сөйлеуін, зейінін дамытуда, дүниетанымын, тәлім-тәрбиесін қалыптастыруда ертегілердің алар орны ерекше.

Біріншіден, тылсымы көп ертегілер балаларды адамгершілік негіздерімен таныстырып, көркемдік тәрбие бере отырып, сөздік қорын кеңейтіп, сөйлеу мәдениетін қалыптастырады. Балаларға сыпайылық пен мәдениеттілік күзiреттiлiктерiне дағдыландырады.

Екіншіден, ертегілерді баяндау барысында тыңдалып жатқан ертегілер сюжетіндегі көркем образдарды қолдана отырып, олардағы кейіпкерлер мен заттардың аттарын атайды және сюжеттік суреттермен дәйекті түрде салыстырады. Ертегілердің кейіпкерлерін сурет театры арқылы жандандырып, ертегі сюжетін қайталап, баланың сөздерді байланыстыру тәсілдеріне дағдыландырамыз.

Үшіншіден, баяндалған ертегілердегі оқиға желісін, кейіпкерлерін, зат атауларын балаларға сипаттату негізінде сөздерді өзара байланыстырып, материалдық сипатымен таныстырамыз. Мысалы, Жалмауыз кемпір кім? Оны не себепті жалмауыз кемпір деп атаймыз? Алдар көсе жақсы ма? Оның есімі не үшін Алдар көсе? Ертегідегі Ер Төстік бейнесі саған ұнай ма? «Мақта қыз» ертегісіндегі мысық дұрыс жасады ма? Мысықтың орнында болсаң не істер едің? секілді сауалдар қойып, ертегінің кейіпкерлерінің сипатын ұғындырып, сөздік қорын кеңейте түсеміз және балалардың адами құндылықтар бойынша пікірін қалыптастырамыз.

Тіл үйрету, баланың лексикалық қорын байыту – педагогтің негізгі жұмысы. Бағдарлама бойынша әр топта неше сөз үйретілетіні белгіленген. Баланың лексикалық қоры ұйымдастырылған іс-әрекет және ойын барысында толысады. Баланы қазақша әуен тыңдауға, телидидар көруге, театрға қазақша қойылымдарға баруға педагог ікемдеу қажет немесе ата-анасын дағдыландыру керек, себебі олар баланың сөздік қорын байытатын жұмыс түрлерінің бәрін жүйелі түрде жүргізіп отыруы тиіс. Жаңа сөзді бала меңгеру үшін, баламен тыңғылықты жұмыс жүргізу керек. Бала үйренген сөзін сөйлеуде қолданылып дағдылануы керек. Егер бала жаңа сөзді балабақшада, үйде қолдана алатын болса, ол белсенді сөздікке айналады. Белсенді емес сөздік басқаның сөзін ұғуда, мәтін, кітап тыңдауда кездеседі. Ертегі, әңгіме, кітап тыңдауда ұшырасады. Ертегі, әңгіме, кітап тыңдау барысында бала ондағы өзіне таныс

емес сөздерді сөздің құрылысындағы жұрнақ не түбір арқылы, сөйлемнің жалпы мазмұны түсінеді, біледі. Бірақ оны сөз сөйлеуінде қолдана бермейді. Баланың сөздік қорын кеңейту ұйымдастырылған іс-әрекетпен байланысты, әр ұйымдастырылған іс-әрекетте белгілі дәрежеде балаға жаңа сөз үйрету жоспарланып отыру керек. Ол ұйымдастырылған іс-әрекет мазмұнына кіреді.

Жаңа сөзбен жұмыстың түрі:

- заттың сөзін, суретін көрсету;
- аудармасын беру (сөздің қиындығына байланысты);
- сипаттамалы түсіндіру;
- синониммен түсіндіру;

Жаңа сөздерді **үнемі қайталап** отыру (жеке сөз, сөзбен тіркесте, сөйлем құрамында, сөйлеу кезінде, үй тапсырмасында, сыныптан тыс жұмыста, сыныптан тыс оқуда, саяхатта, шығарма жазуда.

- Суретте не көрдіңдер?
- Әже не істеп отыр?
- Балалар не істеп жатыр?
- Қыз не істеп жатыр?
- Олардың аты кім?

Балалармен жұмыс барысында **қандай?** деген сұраққа жауап беретін сын есім сөздерді оқытады: үлкен, кішкентай, жақсы, қоңыр, сары, ыстық.

Балалардың сөздік қоры екі түрлі жағдайға байланысты күшейіп, байып, дамиды: біріншісі – балалардың сөзді белсенді пайдалану, екіншісі – балалардың сөзді бәсең пайдалану болып табылады, яғни балалардың бар меңгерген сөздерін қолдану.

Балалардың сөздік қорының аз болуы өз ойын ауызша, жазбаша жеткізуде қиындықтарға алып келеді. Бала нақты, түсінікті, жинақы жеткізе алмауы ықтимал. Сол себепті де балалармен дәрісте **сөздік жұмыстары** жүйелі түрде дұрыс ұйымдастыру қажет. Бір жағынан, ол балалардың сөз байлығын күшейтеді, екінші жағынан, меңгерген сөздерін қатесіз, сауатты жазуға дағдыландырады, үшінші жағынан, сөзді игеру негізінде бала тіл қалпында сөйлеуге үйренеді.

Қазақ ертегілері арқылы зерде бұзылыстары бар балаларға сөздік қорын толықтырудың **әдіс-тәсілдеріне** тоқталайық:

- мектепке дейінгі балаларды ертегілерді оқып беру немесе баяндау арқылы баланы жаңа сөздермен таныстырамыз;
- ертегілерді балаларға қызықты, түсінікті өту үшін сахналап өтуге болады;
- ақпараттық-коммуникативтік технологияларды пайдалану арқылы ертегілерді көрсете, тыңдата отырып баяндаймыз. Өйткені көру, есту түйсіктері арқылы да бала материалды жақсы қабылдайды;
- ертегілердегі сюжеттер бойынша суреттер ұсынып, балаларға сұрақ қою арқылы жаңа сөзді меңгертуге талпындырамыз;
- ұйымдастырылған іс-әрекет барысында ертегілерді кейіпкерлерді жасырып, сергіту сәттерін ұйымдастыруға болады;

- театр түрлерінде (қуыршақ, саусақ, сурет т.б.) ертегілерді баяндау барысында пайданаламыз.

Тиянақтай келгенде, балалардың сөздік қорын дамытуда, сөздік қорын толықтыруда ертегілердің алар орны ерекше. Көркем туындының тәрбиелік маңыздылығын айқындау үшін ауыз әдебиеті жанрлары мен балаларға арналған шығармаларды қолданудың жолдары да қарастырылды. Қазақстан Республикасының заңнамаларына сәйкес ерекше білімге қажеттілігі бар балалар әрқашанда толыққанды білім алуға тиіс (Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы). Сондықтан да біз педагог есебінде қолдан келгенше жағдай жасауымыз қажет.

Мектеп дейінгі балалардың тілін дамытуда біз педагогика мен психология ілімдерін зерттеу әдістеріне сүйене отырып, халық ауыз әдебиетінде балаларға арналған шығармаларды, оның ішінде ертегілерде қолдану бойынша жұмысымызды дамыттық. Педагогикалық еңбектерде әдіс мақсатқа жетудің тәсілі деп саналады.

Біздің мақаламызда тақырыпты ашу үшін тәжірибеге де тоқталғанды жөн көрдік. Ең біріншіден балабақшадағы топтарда немесе зерде бұзылыстары бар балаларды дамыту орталықтарындағы топтарда ата-аналарынан сауалнама алынуы қажет. Баланың қанша сөз білетіндігі, өз жасына психологиялық жағынан іс-әрекетінің сай келетіндігі, не келмейтіндігі, баланың өзіндік ерекшеліктерін айқындау үшін керек. Және де алдағы уақытта халық ауыз әдебиеті, оның ішінде ертегілер арқылы баланың сөздік қорын тиімді дамытудың жолдарын оңтайлы құру үшін қажет. Қазақ халқының ауыз әдебиетімен меңгере отырып, бала заттарды бақылай отырып, олардың сыртқы көрінісімен, көлемімен, түсімен танысып, олардың өзіндік сипатын меңгереді.

Алайда, бала оларды өздігінен ажырата алмайды. Сондықтан баланы ұлттық заттар мен қоршаған орта объектілерін ажырата білуге үйрету керек. Бала белгілі бір заттың қасиетін байқаған кезде, оған қолдау көрсету керек, ең алдымен, бақылау процесінде қажетті нәрсені көруге көмектесу керек, осы уақытта балада туындайтын сұрақтарға жауап беру тиіс. Ал бала сауал қоймаса, оны жағдаймен және қажетті жағдаймен таныстыру тиіспіз.

Зерттеу нәтижелері. Зерде бұзылыстары бар балаларды ертегілеріміз арқылы ұлттық негізде тәрбиелей аламыз.

Ол үшін ертегі мысалдар арқылы оқытудың ең жақсы тәсілдерін бөліп көрсетейік. Ерекше балаларға арналған ертегілер жайында бастапқы тұжырымдамасын қалыптастыру қажет, ол жоғарыда айтқанымыздай, балалардың бойында отансүйгіштік пен отанға деген сүйіспеншілікті оятатын үлгілері болғаны жақсы. Сондықтан да ертегі жанрын оқыту кезеңінде бала бойында төмендегі аталған дағдыларын күшейтуіміз қажет.

Біріншіден, ұйымдастырылған іс-әрекет барысында балалардың қызығушылығын, белсенділігін, танымдылығын арттыруымыз қажет. Зерде бұзылыстары бар балалардың тез шаршауын, зейінінің тұрақсыздығын ескере отырып, ұйымдастырылған іс-әрекет барысына балалардың белсенділігін

арттыру үшін ертегілерді ұлттық ойындарымызбен бірге қолдануға болады. Мысалға, балаға «Ұр тоқпақ», «Мақта қыз», «Күн астындағы Күнікей қыз» және тағы да басқа ертегілерді баяндай отырып, халқымыздың тұрмыс-салтындағы заттарымен таныстырамыз. Балалар ертегі арқылы тұрмысындағы көптеген ұлттық заттардың атауымен танысады. Осы заттардың атауын пайдалана отырып, қазақтың ұлттық ойындарының бірі «Ұшты, ұшты» ойынын ойнатуға болады. Ұйымдастырылған іс-әрекет барысында балалардың бойын сергіту үшін ұлттық ойындардың элементтерін ұтымды пайдалануға болады. Ұлттық ойындар негізінде балалардың жүйке жүйесіндегі нейрондарға әсер ету арқылы сөйлеу тілін дамыта отырып, жағымды эмоция сыйлау болып табылады. Мұндай зерде бұзылыстары бар балалардың сөздік қоры сандық жағынан ғана емес, сапалық жағынан да өзгеріске ұшырайды, бастапқымен салыстырғанда үш-төрт есе артады. Осылайша, балалар сөздердің барлық кластарын қолдана бастайды: сөздің қарапайым түрі, сондай-ақ сөздердің дұрыс айтылмауы іс жүзінде жоғалады. Ұлттық ойындар балалардың дамуы мен қалыптасуына, адамгершілік қасиеттеріне, көңіл-күйіне үлкен әсер етеді. Ұлттық ойындар да, басқа ойындар сияқты, ережелерді қатаң сақтау, ойын барысында тәртіпті сақтауды қажет етеді. Дегенмен баланың ерекшелігін ескере отырып, ойын шарттарын оңтайландыруға болады. Ойын барысы тек сөздік қорын, дүниетанымын дамытып қана қоймай, ерте жастан бастап бала тәртіпке, әділдікке тәрбиелейді, топпен жұмыс жасауға, ұйымшылдыққа, табандылыққа дағдыландырады.

Екіншіден, балалар ертегі үлгілерін баяндау барысын қызықты етіп ұсыну қажет. Балаларға ертегілерді рөлдік ойындар, қуыршақ, саусақ театрлары ретінде таныстыру ұтымды. Балаларға көңілді эмоция сыйлаумен қатар, жаңа сөздермен танысып, дүниетанымы мен ой-санасы кеңейе түседі. Қазақ ертегілері арқылы балалар тек сөздік қоры, сөйлеу мәдениеті жағынан ғана дамымайды. Ертегілер арқылы халқымыздың тұрмыс-салтымен, салт-дәстүрімізбен, ұлттық мәдени құндылықтарымызбен танысады. Ертегілер балаларға адамгершілік, отансүйгіштік, эстетикалық тәрбие береді. Ертегі үлгілері бала тәрбиесінің ажырамас бөлігі екендігін белгілі.

Үшіншіден, балаларға ертегілерді ұсыну барысында кездескен жаңа сөздерге, жаңа оқиғалар мен кейіпкерлерге ерекше мән беру қажет. Әр сөзге, образға ерекше тоқталып, ұғымын түсіндіру қажет. Балаларға ұсынылатын ертегілер сюжеті бойынша жеңіл, әрі оқиғалары тартымды болуы тиіс. Күрделі сюжетті оқиғалар зерде бұзылыстары бар балаларды жалықтырып жібереді. Ертегідегі кездескен көнерген, тарихи сөздерге арнайы қайта тоқталып, мағынасын түсіндіру керек. Мысалы, ұлттық киімге, киіз үйге, тұрмыстық заттарға байланысты сөздер ертегілерде молынан ұшырасады.

Төртіншіден, өнер бала тәрбиесіндегі ажырамас құрал болғандықтан, балаларға ертегіні ұсыну барысында халық әндері мен музыкасын үйлесімді пайдалануға болады. Халық ертегілерін оқып бергенде, немесе сахналаған кезде халық әуендерін тыңдату қажет. Зерде бұзылыстары бар балаларға

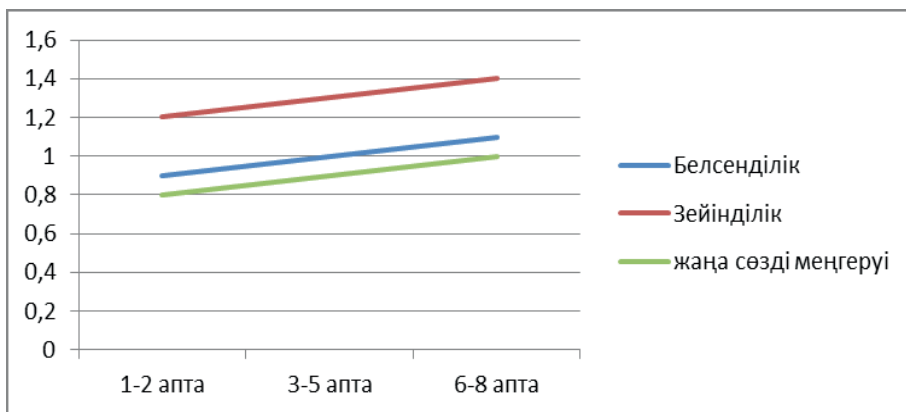
жағымды әуен тыңдату негізінде ұйымдастырылған іс-әрекетке бейімдеуге болады. Зерде бұзылыстары бар балаларға қолайлы орта жасаймыз.

Бесіншіден, қазақ ертегілерін қуыршақ, саусак, сурет театрлары арқылы сахналау да балаларға әсерлі болады. Осы қуыршақтарға қарап, ертегілердегі кейіпкерлердің суретін салдыртсақ, немесе ермек сазбен жасатсақ баланың тек сөздік қоры ғана емес, ұсақ моторикасы да толыға түседі. Және мектепке дейінгі дағдыларды бір-бірімен байланыстыра түсеміз.

Жоғарыда аталған ертегілерді оқытудың әдістерін пайдалану негізінде зерде бұзылыстары бар балалардың сөйлеу тіліндегі ерекшеліктер бойынша жаттығулар жүргіземіз. Зерде бұзылыстары бар балаларға халық ертегілерін пайдалану өте маңызды. Дегенмен, зерде бұзылыстары бар балалар көптеген тілдік жаттығу жұмыстарының нәтижелеріне қарамастан, өзіндік ерекшелігіне байланысты барлығы сөздің грамматикалық ережелерін толық меңгере алмайды, сол себепті кейбір заңдылықтар сақталмайды.

Ата-аналар, отбас мүшелері, педагогтер балалармен сөйлесу барысында «баланың тілі» деп, дыбыстар мен сөздерді бұрмаламауы қажет. Ол балалардың сауатты сөйлеуді дамытудың ең негізгі қағидасы. Және ертегілерді де ұсынылған әдеби тілде баяндауы тиіс. Ерте жастағы балалар негізгі ұғымдар мен түсініктерді балабақшадағы ұйымдастырылға іс-әрекет барысында ертегілер арқылы танысады. Балалар күнделікті тұрмыстағы негізгі дүниелердің сипаттамалары мен қызметтерін түсінеді: негізгі ұғымдарды ажыратып қана қоймай, және де заттың сынын, мөлшерін көрсетеді, басты кеңістік пен уақыттық қатынастарды бағдарлайды. Ол санның алғашқы тұжырымдамасын құрайды. Содан кейін балада бағдар мен танымдық белсенділіктің айтарлықтай өзгеруіне сезімталдық дамиды. Зерде бұзылыстары бар балалармен жұмыс барысында көбінше ойын технологиясын, Монтессори, эрготерапия, музыка, жазалау технологияларын мүмкіндігінше пайдаланғандұрыс. Жұмыс өз нәтижесін береді. Балаларға ертегілерді оқу барысында пайдаланған технологиялар арқылы оң көрсеткіштер берді оны 1-суреттен көре аласыздар.

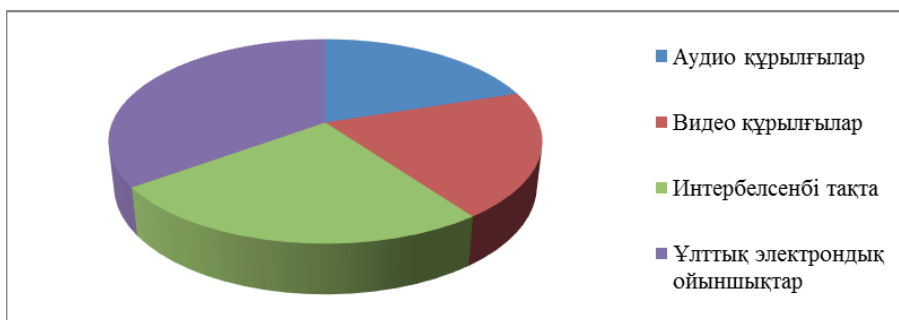
Балабақшада жұмыс барысында ертегілерді пайдалану негізінде балалардың ұйымдастырылған іс-әрекетке белсенділігі бес пайызға жоғарылады. Ұйымдастырылған іс-әрекет барысында инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдану нәтижесінде ұсынылған ақпаратты игеру үш пайызға жоғарылады. Зерде бұзылыстары бар балалардың ұйымдастырылған іс-әрекет барысында зейінділігі жеті пайызға жоғарылады. Жұмыс барысында балалардың өзіндік ерекшеліктері болғандықтан пайыздық көрсеткіш аса жоғары болмады. Алайда бұл да баланың аз да болса алға қарай жылжуы. Бұл нәтижелерді төмендегі диаграммадан көре аламыз.

1-сурет. Ертегілермен таныстыру барысындағы нәтиже.

Инновациялық технологияларды мектепке дейінгі мекемелерде, оның ішінде арнайы педагогиканы қажет ететін балаларымызға де пайдалану ұтымды. Бала берілген ақпаратты, тапсырманы жақсы түсініп, орындау үшін және оңтайлы нәтиже беру үшін.

Қазіргі білім беру жүйесінде жаңа технологиялардың көмегімен мектеп жасына дейінгі балаларды оқытуды ұйымдастыруға қойылатын талаптардың артуына байланысты бұл мәселеге өз деңгейінде көбірек көңіл бөлінуге тырыстық, білім беру қызметін жетілдіруде цифрлық ақпараттық ресурстарды тиімді пайдалану қажет. Мақаланың эксперимент бөлімін жүргізу барысында АКТ ұйымдастырылған іс-әрекет барысында жүйелі пайдаландық (2-сурет).

2-сурет. АКТ-ларды ұйымдастырылған іс-әрекет барысында пайдаланған үлесі

Жоғарыдағы көрсетілген нәтиже сәйкес ұйымдастырылған іс-әрекет барысында аудио құрылғылармен ертегілерді, халық әндері мен музыкасын тыңдаттық. Балалар видео құрылғылардан ертегілерді тамашаласа, интербелсенді тақтамен ертегілердегі кейіпкерлердің өзіндік сипаты мен қасиеттерін ұғындырдық, Ұлттық электрондық ойыншықтар бойынша ертегілердегі

сюжеттерді қайталап бекіттік. Ұйымдастырылған іс-әрекет барысында аудио құрылғыларын - жиырма пайыз пайдалансақ, видео құралдарын да жиырма пайыз пайдаландық. Сауат ашу ұйымдастырылған іс-әрекетінде интербелсенді тақтаны – отыз пайыз пайдалансақ, ұлттық электронды технологияларды гемификация барысында - отыз пайыз пайдаландық.

Мектепке дейінгі білім беру жүйесінде бүлдіршіндерді оқытуда инновациялық әдіс-тәсілдерді қолданумен ұйымдастыру талабының күшеюіне байланысты бұл мәселеге кеңінен көңіл бөлініп жатыр. Сондықтан да білім беру саласын жетілдіру мақсатында электронды ақпараттық ресурстарды ұтымды пайдалану қажетпіз. Осыны ескере отырып, біз мақаламызда тәжірибе барысында заманауи технологияларды логопедиялық тәжірибеде мүмкіндігінше пайдаландық.

Қазіргі уақытта білім беру жүйесінде көптеген реформалар, өзгерістер жүріп жатыр, уақыт өте келе сұраныс артып келеді. Ұйымдастырылған іс-әрекет барысында балалар үшін қызықты, әрі жемісті ету үшін танымал әдіскерлердің интерактивті құралдары мен түрлі әдістемелік құралдары кеңінен қолданылатыны бәрімізге белгілі. Соның ішінде М.Монтессори, В.В.Воскобович, Маасару Ибука, Вальдорф мектебінің әдістемелері кеңінен пайдаланылып жатыр (Ушакова, Струнина, 2006: 134-137).

Топтық жұмыс жүргізу балалардың белсенділігін, қызығушылығын артады. Дегенмен зерде бұзылыстары бар балалармен топтық іс-шаралар жүргізуде біршама қиындықтар туындайды. Бірақ тәрбиеші-педагог балаларды топпен жұмыс жасауға, дұрыс шешімді қабылдауға дағдыландыруымыз қажет. Халық ертегілерінің элементтері бойынша түрлі ұлттық ойындар негізінде жүзеге асыра аламыз.

Халық ауыз әдебиеті біздің үлкен қазынамыз. Халық ауыз әдебиеті көптеген ғылымдармен тығыз байланысты. Біз балаларға қазақ фольклорының жанрларын тиімді үйрету жолын қарыстырғанда нақтылай түстік.

Жұмыс жүргізу барысында зерде бұзылыстары бар балаларға ертегілерді оқыту барысында төмендегідей нәтижелер қол жеткіздік (2-кесте).

1-кесте. Ұйымдастырылған іс-әрекет барысында күтілетін нәтижелер

№	Ертегілерді оқыту барысында күтілетін нәтижелер
1	Ертегілермен танысу негізінде лексикалық қоры кеңейіп, сөздерді өзара байланыстыруға дағдыланады, тілдің теориялық заңдылықтарымен танысады.
2	Зерде бұзылыстары бар балалар сөздерді байланыстыру негізінде логикалық сипатпен жеткізуге машықтанады.
3	Балалар мазмұндау барысында белсенділік, зияткерлік тапсырмаларды орындауда тілдік бірізділік қалыптасады.
4	Тіл негізінде саналы байланыс қалыптасады, оның іс-әрекеттің айрықша түрі екендігін ұғынады.
5	Балалар тілдік заңдылықтарды педагогикалық шарттылық бойынша күнделікті қарым-қатынас құралына айналып, баланың сөйлеу тілі қалыптасады.

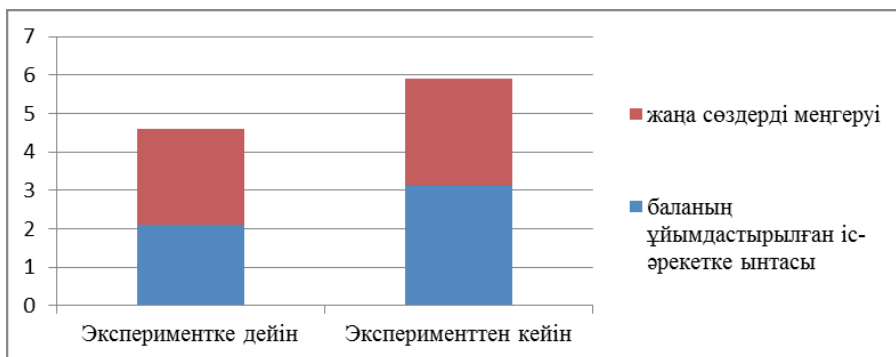
Қазақ фольклорының зерде бұзылыстары бар балаларды ұлттық негізде оңтайлы тәрбиелеу және оқыту психологиялық-педагогикалық практикада атқарылған жұмыстарда бірқатар жан-жақты теориялық тұжырымдамалар қалыптасты (2-кесте).

2-кесте. Ұйымдастырылған іс-әрекет барысында ертегілерді пайдаланудың ұтымдылығы

№	Ертегілерді пайдаланудың ұтымдылығы
1	Балалардың ақпаратты біліге қызығушылығының артуы.
2	Балалардың әрекет пен заттарға объективті көзқарастың қалыптасуы.
3	Ойын технологиясы барысында сюжеттік толықтыруларды кеңейту.
4	Балалардың дидактикалық ақпараттарды жылдам құрастыруға дағдылануы.
5	Тілдің акустикалық компоненттерін визуализациялау.

Ұсынылған ақпараттарға негіздей отырып, зерде бұзылыстары бар балалардың ұйымдастырылған іс-әрекет барысында ертегілерді қолдану негізінде белсендігі мен зейінділігі артты. Балалар тілдік құраммен танысып, лексикалық қоры толығып, сөздерді байланыстыруы күшейді.

Ерекше білімге қажеттілігі бар балаларымызға ертегілерді пайдалану негізіндегі нәтижелерді төмендегі мәліметтерден көруге болады (3- суреттен көре аласыздар).

3-сурет. Халық ауыз әдебиеті жанларын (ертегілерді) қолдану барысындағы нәтижесі.

Жоғарыдағы мәліметтер негізінде ұйымдастырылған іс-әрекетте ертегілер мен ойын элементтерін пайдалану барысында зерде бұзылыстары бар балалардың сөйлеу мәдениеті қалыптасып, жаңа ақпаратқа қызығушылықтарының артқанын байқадық. Атап айтқанда, баланың ұйымдастырылған іс-әрекетке қызығушылығы отыз пайызға жоғарыласа, жаңа сөздерді игеруі, сөздерді байланыстыру барысында қолдануы он сегіз пайызға күшейді.

Зерде бұзылыстары бар балалардың ертегілерді меңгеруі, танысуы, баланың ерекшелігіне байланысты жүйке жүйесінің тұрақтануына әсер етеді, сөйлеу мәдениетін қалыптастырады. Баланың қоршаған ортаға, қоғамға танымдық

қызығушылығын күшейтіп, әлеуметтендіруге көмектеседі. Зерде бұзылыстары бар балалардың алғашқы ерік қасиеттерін (нәтижеге ұмтылу) айқындайды.

Эксперимент жүргізу кезеңінде байқағанымыздай, зерде бұзылыстары бар балаларға ертегілерді дидактикалық ойын элементтерімен ұсыну барысында келесі мәселерді ескеруіміз тиіс:

1. Ертегімен таныстыру барысында «ертегі қаламгерлердің қиялынан пайда болған, күнделікті тіршілікте болмайды» деп ескертудің қажеті жоқ, жабайы хайуанаттар мен жануарлардың тіл қатпайтындығын бүлдіршіндер де біледі, дегенмен ертегідегі образдар арқылы балаларды қуантады, қиялдауға үйретеді.

2. Балаларды тыңдалған ертегілердегі кейіпкерлерге сипаттама беруге дағдыландыруда ертегі жанрының алар орны маңызды. Ертегілердегі кейіпкерлердің берілген мінездемелерде бірнеше нақты белгілерді көрсеткеннен бірден сипаты түсінікті болады.

3. Ертегілер проза жанры негізінде жазылғандықтан текстке жақын сарында ұсынылады. Тәрбиеші-педагог аса мұқият дайындықпен келсе, ертегіні шеберлікпен балаларға ұсына алады. Егер де актерлердің фонохрестоматиясын қолдана отырып балаларға ұсынса, одан да шебер ұсынылар еді. Ертегі балалар үшін өмір мектебі. Ертегілер негізінде күнделікті өмірін жоспарлауға дағдаланады.

4. Тәрбиеші-педагогке балаларға ұсынуға дайындықты қажет етпейтін ертегілер – хайуанаттар жайындағы ертегілер. Себебі сюжеті, образдар желісі жеңіл беріледі. Және балаларға түсіндіруде қиындықтар кездеспейді.

5. Балаларға ертегілерді сахналап, қуыршақ театры, саусақ театры арқылы ұсыну ең ұтымды әдіс болып табылады.

Зерде бұзылыстары бар балаларды оқыту іс-әрекетін ертегілермен дамытудағы ынта-ықылас, ұмтылыс, саналы белсенділік деңгейін анықтау нәтижелердің тиімділігі тек диагностикалық, мазмұндық және технологиялық қолдаумен және оларды кезең-кезеңмен жүзеге асырумен арта түсетіндігін көрсетеді. Ертегілерді кішкентай балалардың танымдық іс-әрекетін дамытуда біз көрсеткен кезеңдерге сәйкес интерактивті технологияларды тиімді пайдалану қажет.

Зерттеу нәтижелері бойынша келесі ұсыныстар жасаймыз:

1. Теориялық тұжырымдамалар, зерде бұзылыстары бар балалардың физиологиялық және психикалық дамуы мен танымдық іс-әрекеттің дамуы арасындағы байланысты сипаттау осы саладағы теориялық білімді жүйелі түрде алуға ықпал жасайды. Олар жоғары оқу орындарының оқу процесіне, жас мамандарға арналған педагогикалық институттар мен мектептердің әдістемелік бағдарламаларына енгізілуі керек.

2. Зерде бұзылыстары бар балалардың ертегі және ертегі элементтері бар дидактикалық материалдармен оңтайлы оқытудың әдіс-тәсілдерін мектепке дейінгі ұйымдардың (академия, орталық, студия, балабақша және т.б.) білім беру ортасында тиімді пайдалану қажет.

3. Зерде бұзылыстары бар балаларды тәрбиелеп отырған ата-аналарға кеңес

беру, оңалту орталықтарында сөздік қорын дамыту үшін ертегі терапиясының маңыздылығын ұғындыру, әдіс-тәсілдерімен таныстыру қажет.

4. Зерде бұзылыстары бар балалардың танымдық іс-әрекетін дамытуда ертегілерді ұлттық мәдени құндылықтармен ұштастыра отырып, ұлттық негізде тәрбиелеуді ұйғару.

5. Ұсынылып отырған тұжырымдарды болашақ мамандар даярлайтын колледждердің, жоғары оқу орындарының оқу процесінде қолдануға ұсыну.

6. Ертегілердің зерде бұзылыстары бар балаларға орасан зор пайдалылығын зерттеп саралау, эксперимент жүргізуді әлі де қажет етеді. Және оны күнделікті баламен жұмыс барысында пайдалану да оң нәтижелі.

Болашақта жас балалардың сенсорлық дамуында ерекшеліктері бар бүлдіршіндер мен зерде бұзылыстары бар балаларды тәрбиелеудегі ата-аналардың шығармашылық іс-әрекетінің педагогикалық шарттарын ұғындыру, балалардың білім беру саласындағы болашақ мамандарды даярлау, балалардың қоршаған ортаға деген көзқарасының эмоционалды дамуы, мектепке дейінгі ұйымдарда зерде бұзылыстары бар балалардың әлеуметтік дамуы, зерде бұзылыстары бар балалардың отбасылық тәрбиесі және т.б. зерттеуді қажет етеді.

Анаықтау және қалыптастыру тәжірибесінің нәтижелерін сандық және сапалы түрде алып, тәжірибелерді салыстырмалы түрде қарастырдық, нәтижесінде зерде бұзылыстары бар балаларды ертегілермен тәрбиелеу және оқыту жұмыстарының нәтижелі екенін анықтадық.

Қорытынды.

Зерде бұзылыстары бар балалардың танымдық іс-әрекетінің дамуына әсер ететін факторларға мыналар жатады: қазақтың халық шығармашылығы, баланың сыртқы ортасын басқару, ересектермен қарым-қатынас негізінде балалардың сенсорлық тәжірибесін нығайту; материалдық және кеңістіктік орта құру, ол баланың интеллектісін қалыптастыру процесіне, оның ішінде баланың даму процесі мен танымдық белсенділігіне әсер ететін құрал.

Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңының 8-бабында *«Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқытудың жаңа технологияларын енгіз білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу»*, - делінген. Яғни, әдіскер-педагогтардың басты міндеті сапалы білім беру болып табылады.

Ертегілер арқылы зерде бұзылыстары бар бүлдіршіндерді ертегілерді ұйымдастырылған іс-әрекетте пайдалану арқылы даму әрекеттерін қалыптастырудың ұйымдастырушылық-педагогикалық шарттары тұрғысынан дамытамыз; мәдени-танымдық білім беру ортасын құруға мүмкіндік жасаймыз; баланың жеке білім беру траекториясын жүзеге асырамыз; ана мен бала арасындағы шығармашылық өзара іс-қимыл және өзара әрекеттесуді нығайтамыз; педагог-бала-ата-ана арасындағы шығармашылық өзара іс-қимыл және өзара әрекеттерін күшейтеміз.

Халық ауыз әдебиетінің көне жанры – ертегілер баланың оқу-тәрбиесі

жүйесінде алар орны ерекше. Зерде бұзылыстары бар балаларды тек сөздік қорын, дүниетанымын, сөйлеу мәдениетін ғана қалыптастырып қоймайды. Ерекше қамқорлықты қажет ететін осал топтағы бүлдіршіндерімізді әлеуметтендіруге де өз үлесін қосады. Сондықтан да педагог-тәрбиешілер өз тәжірибесінде ертегілер мен ертегі элементтерін пайдалана отырып, балалармен дамытушы орта құрса, жұмыс нәтижелі болады.

Әдебиеттер

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы (Қазақстан Республикасы Президентінің 2010ж. 7 желтоқсандағы №1118 Жарлығы) // Егемен Қазақстан, 2010, 14 желтоқсан.

Песталоцци И.Г. Избранное. – М.: ООО Издательский дом «Карпуз», 2009. – 32 с.

Artiles Alfredo J. Inclusion as Social Justice: Critical Notes on Discourses, Assumptions, and the Road Ahead Theory Into Practice / Inclusive Schooling Practices: From Why to How. - Summer, 2006. - Vol. 45, No. 3. - P. 260–268.

Pirrie Anne. Head George Martians in the Playground: Researching Special Educational Needs Oxford Review of Education / Anne Pirrie. - Vol. 33, No. 1 (Feb., 2007). - P. 19-31.

Dyson A. A Systematic Review of the Effectiveness of School-Level Actions for Promoting Participation by all Students (EPPI-Centre Review), in: Research Evidence in Education Library. - London, EPPI-Centre, Social Science Research Unit, Institute of Education, 2002.

Елисеєва И.Г., Ерсарина А.К. Психолого-педагогическое сопровождение детей с особыми образовательными потребностями в общеобразовательной школе. - Алматы: ННПЦ КП, 2019. – 118 с.

Artiles Alfredo J. Learning in Inclusive Education Research: Re-Mediating Theory and Methods with a Transformative Agenda Review of Research in Education. - Special Issue on Rethinking Learning: What Counts as Learning and What Learning Counts, 2006. -Vol. 30. - P. 65-108.

Ибука Масару. После трех уже поздно (пер.с англ. - Н. Переовой).- М.: Альпина нон-фикшн, 2011. - 222 с.

Джумагазиева А. Балалардың сөздік қорларын дамыту. //Дефектология. - №4, 2019. –21 б.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы // Егемен Қазақстан, 2007, 15 тамыз.

Ушакова Е., Струнина М. - М.: Гуманитар.изд.центр ВЛАДОС, 2008. - 287 с

References

Qazaqstan Respublikasynda bilim berudi damytydyň 2011-2020 jildarğa arnalğan memlekettik baǵdarlaması (Qazaqstan Respublikası Prezidentiniň 2010j. 7 jeltoqsandaǵy №1118 Jarlyǵy) // Egemen Qazaqstan, 2010, 14 jeltoqsan

Pestalotsti I.G. Izbrannoye. – М.: ООО Izdatel'skiy dom «Karapuz», 2009. – 32 s.

Artiles Alfredo J. Inclusion as Social Justice: Critical Notes on Discourses, Assumptions, and the Road Ahead Theory Into Practice / Inclusive Schooling Practices: From Why to How. - Summer, 2006. - Vol. 45, No. 3. - P. 260–268.

Pirrie Anne. Head George Martians in the Playground: Researching Special Educational Needs Oxford Review of Education / Anne Pirrie. - Vol. 33, No. 1 (Feb., 2007). - P. 19-31.

Dyson A. A Systematic Review of the Effectiveness of School-Level Actions for Promoting Participation by all Students (EPPI-Centre Review), in: Research Evidence in Education Library. - London, EPPI-Centre, Social Science Research Unit, Institute of Education, 2002.

Yeliseyeva I.G., Yersarina A.K. Psikhologo-pedagogicheskoye soprovozhdeniye detey s osobymi obrazovatel'nymi potrebnostyami v obshche obrazovatel'noy shkole. - Almaty: NNPTS KP, 2019. – 118 s.

Artiles Alfredo J. Learning in Inclusive Education Research: Re-Mediating Theory and Methods with a Transformative Agenda Review of Research in Education. - Special Issue on Rethinking Learning: What Counts as Learning and What Learning Counts, 2006. -Vol. 30. - P. 65-108.

Ibuka Masaru. Posle trekh uzhe pozdno (per.s angl. - N. Pereovoy). - М.: Al'pina non-fikshn, 2011. - 222 s.

Djumagazieva A. Balalardin sözdik qorların damıtu. //Defektologiya. - №4, 2019. –21 b.

Qazaqstan Respublikasynyň «Bilim turaly» Zaňy // Egemen Qazaqstan, 2007, 15 tamız.

Ushakova Ye., Strunina M. - М.: Gumanitar.izd.tsentр VLADOS, 2008. - 287 s

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 227–240
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.837>

A.K.Urazova, G.A. Tuyakbaev, K.T. Kudaibergenova, A. Zholmakhanova, 2024.
Kyzylorda University names Korkyt Ata, Kyzylorda, Kazakhstan.
E-mail: erke_zh@mail.ru

EFFECTIVE METHODS OF TEACHING THE EPISTOLOGICAL HERITAGE OF ABDILDA TAZHIBAEV

Urazova Asyl – master, senior lecturer, Kyzylorda university named after korkyt Ata, Kyzylorda, Kazakhstan, E-mail: asyl.7777777@mail.ru Orcid.org/0000-0002-6155-8978;
Tuyakbayev Gabit – candidate of philological Sciences, Kyzylorda university named after korkyt Ata, Kyzylorda, Kazakhstan, E-mail: turmagambet@mail.ru Orcid.org/0000-0002-5000-2122;
Kudaibergenova Kunimzhan – PhD, Kyzylorda university named after korkyt Ata, Kyzylorda, Kazakhstan, E-mail: kkunimzhan@mail.ru Orcid.org/0000-0001-6878-652X;
Zholmakhanova Akerke – PhD, Kyzylorda university named after korkyt Ata, Kyzylorda, Kazakhstan, E-mail: erke_zh@mail.ru Orcid.org/0000-0001-8273-7046.

Abstract. One of the methods of transferring knowledge and experience is epistology – the science of writing, which has been developing since ancient times. Through letters we can learn about people’s life experiences and thoughts, conclusions and ideas. Acquaintance with the epistolary heritage of Abdilda Tazhibayev, one of the prominent epistologists of Kazakhstan –port, writer, publicist, literary critic, author of many letters and articles, shows the importance of the study. In addition, the writer’s literary works, which are the object of the study, for the first time considered as a model of the methodology for teaching Kazakh epistology. The purpose of the study is to study effective methods of teaching the epistological heritage of Abdilda Tazhibayev and prove its importance in practice. As a result of the study, effective methods of teaching the epistological heritage of Abdilda Tazhibayev were considered as a source of information in teaching Kazakh literature, as well as the stages of analysis and interpretation of epistolary texts.

The novelty of the study lies in the fact that the epistological heritage of Abdilda Tazhibayev was considered as a valuable source of information about the culture and history of Kazakhstan for the first time and was presented as a model of high literary style. The practical significance of the study lies in the fact that the results of the study can be used in the methodology of teaching epistological works in Kazakh literature lessons. Besides, the findings of the study can be used to improve and evaluate the main problems and perspectives for the study of the Kazakh epistological heritage.

Keywords: epistology, epistological works, Abdilda Tazhibayev, effective methods, Kazakh literature, literary text, text analysis.

А.К. Уразова, Ғ.Ә. Тұяқбаев, К.Т. Құдайбергенова, А. Жолмаханова, 2024.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

E-mail: erke_zh@mail.ru

ӘБДІЛДА ТӘЖІБАЕВТЫҢ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ МҰРАСЫН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ

Уразова Асыл Қожабайқызы – магистр, аға оқытушы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан, E-mail: asyl.777777@mail.ru Orcid.org/0000-0002-6155-8978;

Тұяқбаев Ғабит Әнешұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан, E-mail: turmagambet@mail.ru Orcid.org/0000-0002-5000-2122;

Құдайбергенова Күннұр Тыныштықбекқызы – PhD, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан, E-mail: kkunimzhan@mail.ru Orcid.org/0000-0001-6878-652X.

Жолмаханова Ақерке Болатқызы – PhD, Қорқыт атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан, E-mail: erke_zh@mail.ru Orcid.org/0000-0001-8273-7046.

Аннотация. Білім мен тәжірибені жеткізу тәсілдерінің бірі – эпистолография – ертеден дамып, қалыптасып келе жатқан хат жазу туралы ғылым. Хаттар арқылы біз адамдардың өмірлік тәжірибесі мен ойлары, тұжырымдары мен идеялары туралы біле аламыз. Қазақстанның көрнекті эпистологтарының бірі – жазушы, публицист, әдебиеттанушы, көптеген хаттар мен мақалалардың авторы Әбділда Тәжібаевтың эпистолярлық мұрасымен танысу зерттеудің маңыздылығын көрсетеді. Сонымен қатар, жазушының еңбектері зерттеу нысаны бола отырып, қазақ эпистолографиясын оқыту әдістемесінің үлгісі ретінде алғаш рет қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – Әбділда Тәжібаевтың эпистолярлық мұрасын оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін зерттеп, оны оқытудың маңыздылығын тәжірибеде дәлелдеу. Зерттеу нәтижесінде Әбділда Тәжібаевтың эпистолярлық мұрасын қазақ әдебиетін оқытуда ақпарат көзі ретінде оқытудың тиімді әдістері мен эпистолярлық мәтіндерді талдау және түсіндірудің кезеңдері қарастырылды.

Зерттеудің жаңалығы – Әбділда Тәжібаевтың эпистолярлық мұрасы Қазақстанның мәдениеті мен тарихы туралы құнды ақпарат көзі ретінде қарастырылып, жоғары әдеби стиль үлгісі ретінде ұсынылды. Зерттеудің практикалық маңыздылығы – зерттеу нәтижелерін қазақ әдебиеті сабақтарында эпистолярлық шығармаларды оқыту әдістемесінде қолдану мүмкіндігі бар. Сондай-ақ, зерттеудің тұжырымдарын қазақ эпистолярлық мұрасын зерттеудің негізгі мәселелері мен перспективаларын жетілдіруде және бағалауда қолдануға болады.

Түйін сөздер: эпистолография, эпистолярлық еңбектер, Әбділда Тәжібаев, тиімді әдістер, қазақ әдебиеті, көркем мәтін, мәтін талдау.

А.К. Уразова, Г.А. Туякбаев, К.Т. Кудайбергенова, А. Жолмаханова, 2024.
Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан.
E-mail: erke_zh@mail.ru

ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ЭПИСТОЛОГИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ АБДИЛЬДЫ ТАЖИБАЕВА

Уразова Асыл Кожобаевна – магистр, старший преподаватель, Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан, E-mail: asyl.777777@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6155-8978>;

Туякбаев Габит Анешович – кандидат филологических наук, Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан, E-mail: turmagambet@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5000-2122>;

Кудайбергенова Кунимжан Тынышбековна – PhD, Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан, E-mail: kkunimzhan@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6878-652X>;

Жолмаханова Акерке Болатовна - PhD, Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан, E-mail: erke_zh@mail.ru [Orcid.org/0000-0001-8273-7046](https://orcid.org/0000-0001-8273-7046).

Аннотация. Одним из методов передачи знаний и опыта является эпистология – наука о письме, развивающаяся с древнейших времен. Через письма мы можем узнать о жизненном опыте и мыслях людей, выводах и идеях. Знакомство с эпистолярным наследием Абдильды Тажибаева, одного из видных эпистологов Казахстана – поэта, писателя, публициста, литературного критика, автора многих писем и статей, показывает важность исследования. Кроме того, произведения писателя, являющиеся объектом исследования, впервые рассматриваются как модель методики преподавания казахской эпистологии. Цель исследования – изучить эффективные методы преподавания эпистологического наследия Абдильды Тажибаева и доказать его значимость в обучении. В результате исследования рассмотрены эффективные методы обучения эпистологического наследия Абдильды Тажибаева как источника информации в преподавании казахской литературы, а также этапы анализа и интерпретации эпистолярных текстов.

Новизна исследования заключается в том, что эпистологическое наследие Абдильды Тажибаева впервые рассматривается как ценный источник информации о культуре и истории Казахстана и было представлено как образец высокого литературного стиля. Практическая значимость исследования заключается в том, что результаты исследования могут быть использованы в методике преподавания эпистологических произведений на уроках казахской литературы. Также выводы исследования могут быть применены при совершенствовании и оценке основных проблем и перспектив исследования казахского эпистологического наследия.

Ключевые слова: эпистология, эпистологические произведения, Абдильда Тажибаев, эффективные методы, казахская литература, художественный текст, анализ текста

Кіріспе

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында оқытудың жаңа технологияларын сынақтан өткізуде, білім берудің жаңа мазмұнын енгізуде эксперименттік білім беретін оқу бағдарламаларын әзірлеуді қолдайды (Қазақстан Республикасы «Білім туралы», 2007). Оқу бағдарламаларын жаңа бағытта құру жаңа технологияларды іріктеумен бірге, пән мазмұнына жаңа ақпарат мазмұнын жетілдіруді міндеттейді. Ақпарат әр адамға кез келген уақытта және кез келген жерде қолжетімді болып жатқан қазіргі заманда білімді алу ғана емес, оны білім алушыларға жеткізе білу де маңызды. Осы бағытта, қазақ әдебиеті мен тілін оқытуда жаңа бағыттағы тәсілдер мен бағыттарды қолдану студенттердің тілдік білімімен қоса, танымдық ойлау мен тілдік дағдыларын дамытады. Қазақ тілі маманы үшін оқыту материалдарын ұтымды пайдалану үшін тілі мен әдебиеттің майталмандары – ақын-жазушылардың әдеби мұраларын пайдалану аса маңызды. Осы бағытта, тіл мен әдебиеттің мұраларының бірі – эпистолография қоры.

Эпистолография немесе жазу өнері – Византия ғасырының интеллектуалды элитасы арасында танымал болған риторикаға ұқсас Византия әдебиетінің жанры ретінде танылды. Біздің дәуіріміздің IV ғасырында эпистолография христиандық және классикалық грек дәстүрлерін біріктіретін танымал әдеби нысанға айналды. Бұл жанрдың дамуына Аристотель, Платонның жазу өнері мен Павелдің Жаңа өсиетіндегі хаттары ықпал еткен болса, император Юлиан, Либаниус және Синезийдің әдеби жинақтарымен бірге Кападокиялық ғұламалардың еңбектері ерекше назар аудартады (Сметанин, 1970). Эпистолография арқылы риторикалық тұжырымдар қамтылып, Рим империясын эпистолографияны ешқандай ақпаратты қамтымайтын немесе қажет етпейтін талғампаз туындылардың әлеуметтік конвенциясы ретінде сипаттады. Ал, қазақ тілі мен әдебиетінде эпистолографиялық қор ежелден қалыптасқанымен, ондай мұралар ауыздан ауызға тарап, осы күнге дейін сақталып келді (Сметанин, 1975: 122).

Білім алушыларға әдебиеттің құдіретін, оның адам баласы жаратылғаннан бері бірге жасасып келе жатқандығын, мәңгілік жаңарып, жасарып отыратын үрдіс екенін түсіндіре отырып, сол әдебиетті жасаушылар, ақын-жазушылар туралы, олардың көркем шығармалары жайында айтуымыз парыз. «Көркем шығарма – әдебиеттің құндылығы десек, көркем шығарманы оқыту – білім алушының сөз қадірін түсінерлік ойлау әрекетін дамыту, рухани дүниесін байыту, эстетикалық талғамын жетілдіру, адамгершілік қасиетін қалыптастыру» (Касавин, 2006).

Эпистолографияны қазақ әдебиетінде оқытудың маңыздылығы туралы ғалымдар өз еңбектерінде назар аударды (Жұмақаева, 2015; Бітібаева, 1997). Қазақ әдебиетінің жырлары мен шығармалары көне жазба ескерткіштерде сақталып, кейінірек көрнекті эпистологтарының шығармаларында жазбаша бағытта серпін алды. Сондай көрнекті эпистологтарының бірі – ақын, драматург, жазушы, әдебиеттанушы Әбділда Тәжібаев қазақ әдебиетінде өзінің ерекше қолтанбасын қалдырды. Ақынның өлеңдері мен шығармалары

нағыз қазақ эпистолографиясының көркем үлгісі ретінде танылды. Осы бағытта, зерттеуіміздің мақсаты – Әбділда Тәжібаевтың эпистолографиялық мұрасын, оның ішінде өлеңдерін оқыта отырып, эпистолографияны оқытудың тиімділігін қарастыру. Зерттеуде Әбділда Тәжібаевтың эпистолярлық мұрасы қазақ әдебиетін оқытудағы негізгі ақпарат көзі ретінде пайдаланылады және өлең мәтіндерін талдау және студенттерге түсіндірудің тиімді әдістері қарастырылуы зерттеудің маңыздылығын айшықтай түседі.

Зерттеудің өзектілігі – қазақ әдебиетінің көрнекті қайраткері, Әбділда Тәжібаевтың ақындық эпистолярлық мұрасындағы қазақ мәдениеті мен тарихы туралы құнды ақпараттары қарастыруында. Жалпы, эпистолография ғылымы мен оның болашақ маман даярлауда қолдану үлгісі, Әбділда Тәжібаевтың эпистолярлық мұрасы мысалында қарастырылуы қазақ әдебиеті сабақтарының білім беру бағдарламаларын дамытуға үлес қосары сөзсіз. Сондықтан, қазақ әдебиетінің ерекше бағыты ретінде эпистолярлық шығармаларды оқыту әдістемесіне негіз жасалуы зерттеудің ерекшелігін аша түседі. Студенттер сабақта қазақ эпистолярлық мұрасын зерттеу мен оқыту арқылы әр замандағы қазақ қоғамының мұңы мен зарын, ой-тұжырымдарын, қоғамның негізгі мәселелер маңыздылығын терең түсінеді.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Қазақ әдебиеті эпистолографиясын оқытудың негізгі әдістері мен олардың қолданылуын Әбділда Тәжібаев еңбектерін мысалға ала отырып, өлең мәтіндердің суреттеу, стильдік талдау, жіктеу, әдеби талдау әдістері қолданылып, эпистолография бойынша ғылыми еңбектерге талдау жасалды. Зерттеудің материалдары ретінде Әбділда Тәжібаевтың әр кезде туындаған өлеңдері пайдаланылды және оларды эпистолографиялық мұра ретінде университет студенттеріне қазақ әдебиетін оқытудағы тиімді әдістемесі ұсынылды. Бұл ретте, сабақ кезеңдерін үлгілеу, студенттердің білімін бағалауда статистика әдістері қолданылды. Көркем шығармаларды тиімді оқыту арқылы студенттердің тілдік дағдылары мен сыни тұрғыдан ойлауын дамыту әдістемесі 3 кезең бойынша жүзеге асырылды. Практикалық бөлімде студенттердің эпистолографиялық материалды студенттерге тиімді меңгертуде қолдануға болатын қазақ әдебиетін оқытудың жолдары қарастырылды.

Нәтижелер мен талқылау

Эпистолографиялық теория жазудың негізгі рөлін ашумен қатар, жазу өнерінің безендірілуіне бірқатар нақты талаптар қойды. Антикалық дәуірдің эпистолярлық стилі теориясы бойынша қолжазбаларға мыналар тән болуы керек: адамгершілік қасиеттердің көрінісі мен сипаты, автордың жеке сипаты (этикон, этос) және оның көңіл-күйі (патос). Мәтіннің көлемі – қажеттілікке қарай құрастырылған, көп оқиғаларды айтылмаса, ұзақ жазуға болмайды, керісінше оқиға көп болса, көлемді қысқартуға да болмайды. Осындай талаптар, туындыда әр сөзді өлшеп жазуға, ұтымды қолдану мен оқырманға түсінікті, әрі тиянақты ойды жеткізуге негізделді.

Эпистолография тарихи-теориялық пән ретінде, бір жағынан, жазбаларды

тарихи дереккөз ретінде зерттеу әдістемесін ұсынады және келесі теориялық міндеттерді шешу күтіледі:

1) көне жазба ескерткіштерді тарихи ғылымның барлық басқа түрлерінен ажырату әдістемесін жасау;

2) эпистолографиялық белгілердің жиынтығы негізінде жазбалардың мазмұнын анықтау әдістемесін әзірлеу;

3) көне жазбаларды ғылыми айналымға енгізу әдістемесін жасақтау (Өбдірейімова, 2012).

Екінші жағынан, эпистолография практикалық бағытта дамып келді. Бұнда ол нақты тарихи мәселелерді шешеді: 1) қоғам мен тіл сәйкестігін анықтау; 2) қолжазба өнерін дамыту; 3) эпистолярлық мұраны ғылыми айналымға енгізу (Кушмурзина, Шинбулатова, 2018: 35). Белгіленген міндеттер эпистолографиялық сипатқа ие бола отырып, сатылы даму эпистолографияның міндеті өзінің тарихи міндетімен байланысты. Осыған сүйене отырып, эпистолографиялық зерттеудің үш негізгі кезеңі туралы жалпы айтуға болады. Олардың әрқайсысында алға қойылған мақсат теориялық тұрғыдан да, нақты тарихи тұрғыдан да шешіледі. Эпистолярлық мұраны өңдеудегі аталған кезеңдері ретінде: апохориз (гр. бөлу), проелеузия (гр. пайда болу) және эфармоз (гр. - қолдану) деп белгілеуге болады (Лекторский, 2018).

Хат автордың мінез-құлқына сәйкес келетін көркемдеуіш құралдарды пайдалана және риторикалық жаңғыртуға ұмтыла отырып, жазушының моральдық мінез-құлқының толық көрінісі болуы керек; 2) шумақтың, стильдің қысқалығы, ықшамдығы; 3) қолжетімділікте, түсініктілікте және нанымдылықта көрінетіні айқындалды (Пиаже, 1970, Боден, 2001).

Осы бағытта, біз өз кезегімізде, Әбділда Тәжібаевтың «Хат» өлеңінің шумақтарын талдап көрелік. Мысалы:

«Хат жазамын қалам тербеп,

Құлағың сал, жан аға.

Мен бауырыңның сізден сұрар,

Бір тілегі бар, аға.

Тілегімді хатқа сызып,

Білдіруім қиын-ақ,

Екі бетім отыр қызып,

Істегендей бір ұят.

Ұят дерлік ұят та емес,

Жазбақшымын сырымды.

Қиналамын айтуға тек,

Жеткізе алмай тілімді.

«Жас күнімде» жандай көріп

Еркелеттің, жан аға».

Эпистолография талаптарына сай, хат түрінде жазылған өлеңде қысқалық пен нұсқалық арқылы оқырманның түсініктілігіне бағыттталып, прозадан гөрі шешендікке көбірек бет бұрғаны көрініп тұр. Эпистолографиядағы келесі талап

– жазу стилі ауызекі сөйлеуге жақын болуы және дәрежі болмау керектігі толық сақталған. Жазылымның үні эмоционалды және оқырманға жақын болуы үшін тапқыр сөз (lalein) қолданылған. Сондай-ақ, мәтін неғұрлым мұқият өңдеуді қажет етеді, бұл оның стилін ауызша сөйлеуден ажыратады.

Эпистолиграфиядағы тағы бір принцип – талғампаздық, әсемдік, стильдегі жаңашылдық, мәтінді жандандыратын көркем мәнерлі тілдік құралдарды қолданудағы тапқырлық, бұл мәтінді безендіре түседі. Хатта өзіндік сөйлеу тақырыбы мен мәселесі де болады. Хатта қолайлы нәрселер туралы ғана жазу керек. Ә.Тәжібаевтың «Майданнан хат» деп аталатын өлеңінің келесі шумағында:

*«Келді хатың қысқа жазған
Сағындырған жыл құсындай;
Көп махаббат алдым аздан,
Болсын хаттың бәрі осындай.
Әрбір сөзің сезсең, сәулем,
Жүрегіме құйды қуат,
Әр жігіттің сүйген жары
Жаза білсін осындай хат...
Жолдастарым аман тегіс,
Зор майданда жүрміз бірге.
Оқтан ұшқан үш жүз неміс,
Жазулы тұр есебімде.
Күн ұзарды, жер көгерді,
Даласында Украинаның.
Жас гүлдері қуат берді,
Ортасында өскен қанның».*

Бұл хаттағы негізгі оқиға Ұлы Отан соғысын меңзеп тұр және негізгі оқиға желісіне арқау қылып алып, махаббат тақырыбын сөз қылады. Қиын кезеңдегі оқиғаны айта келе, нәзік тақырыпты қозғап, оқырманға жағымды әсер береді. Сонымен бірге, көптеген эпистолярлық нұсқаулықтарда жазудың пропорционалдылық критерийіне ерекше мән беріледі. Хаттың мазмұны оның көлемін анықтайды. Мәтіннің кімге жазылғанын да ескеру керек. Осы бағытта, өлең шумақтары:

*«Көп жазуға уақытым тар,
Шабуылға кеттім, жарым.
Достардың да сәлемін ал,
Көріскенше қош бол, жаным!»*,- деген шумақтармен аяқтала отырып, хаттың кімге жазылғанын меңзейді.

Адресаттың жазылғанды қалай қабылдайтынын ескеруде, мәтінді дайындауда қосымша күш-жігерді қажет етеді және мәтінді жариялау алдында, әдет-ғұрып бойынша дауыстап оқылатын сәтінде жазушының алдын ала эмпатияға ие болуы қажет. Буынның қысқалығы және сөздегі айқындық жазудың стильдік тартымдылығы шумақтың қысқалығы мен мағынаның

анықтығына нұқсан келтірмей, музыкадағыдай, екеуінің біртұтас үндестігі басым болғанда тиімді болады. Фрэдериктің айтуынша, мәтінде тек бір оқиғаны айтуға ұмтылу, күрделі, салмақты стильде хат жазудың дамуы осы факторлардың әсерінен болған (Фрэдрик, 2004). Мысалы, апофегмаларды, мақал-мәтелдерді, кез келген ертегілерді, поэтикалық өлеңдерді артық буындарды шектеп қолданған дұрыс. Келесі «Алыстан хат» деп аталатын ақын өлеңінің жолдарында метафоралар көркемдеуіш құралдар ретінде өлеңге ерекше бояу береді:

*«Сезсең кейде соққан жылы,
Жаздың жанға жайлы лебін.
Жат көрме, ол аңсап сені,
Ақырын менің алған демім.
Сыбырласса көк жапырақтар –
Тілдескендей қоңыр желмен.
Тыңда да сен, сыр алып қал,
Сыбырлаушы онда да мен.
Терезеңнің әйнегінен,
Ай қараса айдын көктен.
Мен де қарап тұрмын бірге,
Ойлан, гүлім, ұйықтап кетпе».*

Өлең формасында интеграция тәсілі қолданылған. Бұл ретте интеграцияға байланысты хатты сұрау формасының үш түрін анықтау керек. 1. Адресаттың әл-ауқаты туралы есеп беру сұрауының белгісі. 2. Оқиғалар мен фактілер туралы ақпаратты сұрау формасы. 3. Адресат туралы қосымша мәліметтерді беру үшін сұрау формуласы (Голдмэн, 1986: 5). Хатқа сұраныс белгісінің вариацияларының тағы бір тобы хатта көрсетілген тілектерді ынталандыруға арналған формалардан (немесе хатқа сұранысты ынталандырудан) тұрады. 1. Жазушы алған хатының арқасында құтыламын деп үміттенген мұңды, камқорлықты, қорқынышты көрсетеді. 2. Хат қуаныш пен рахатқа себеп ретінде көрінеді. Қуану себебі кейде егжей-тегжейлі түсіндіріледі. 3. Мотивациясы терең хат – арманның тез орындалатынына сенуге себеп, хат жіберушінің адресат үшін жасай алатын барлық пайдасынан құндырақ (Niiniluoto, Sintonen and Wolenski, 2004).

Осы ретте, келесі «Қарағанды шахтерлеріне» деп аталатын өлең шумақтарында шахтерлердің ауыр да, төзуге қиын жұмысына теңеу тауып, оларға мақтаныш тудыра отырып, оқырманды ынталандырады:

*«Деген сөз Қазақстан әр қазақты
Мақтантар елдігімен туды уақыты.
Бұл сөзді ар, намыстай ардақтайды
Бар жайлау, бар завод пен барлық шахты.
Неміс те менсінбеген күні кеше,
Селк етіп осы күні «қазақ» десе.
Қалтырап қысық көздер ұшқынынан,*

*Қарайды айналаға дірілдесе,
Оларға мақтанбадық, лепірмедік,
Я бізді тани қой деп өтінбедік.
Беттестік жаяуымен, танкісімен,
Келдің деп қапыда сен өкінбедік.
Мәліктер қиын жолды сұрап алып,
Сескенбей сыбап білек тұра қалып.
Танытты қайратын да, айбатын да –
Алысқан неміс мойнын бұрап алып.
Қиынды ермін деме жеңе алмасаң,
Шахтермін деме, көмір бере алмасаң!».*

Жоғарыда сипат алған хат формасындағы Әбділда Тәжібаевтың эпистолографиялық мұрасына талдау білім алушыны әдебиет сабағында көркем шығарманы қабылдауда студенттің жан қалауымен, жүрек сезімімен, рухани әрекетімен жүзеге асыруда өте пайдалы. Біз хаттар автордың жан күйзелісін, шалқар шабытын, көркем суретті көз алдына елестете отырып, шеберлікпен жеткізу стилін көрсетуіміз керек. Ол үшін білім алушыдағы сезімді ояту арқылы оған әдеби білім беруде әдеби стиль арқылы жалпы рухани, эстетикалық және адамгершілік қасиеттерді дамыту оқытушы алдындағы әдебиетті оқытудың тәрбиелік мақсатына жетуге бағытталады. Ол үшін мәтінді қолдануда тиімді әдіс-тәсілдер ретінде тақырып бойынша эпистолографиялық еңбектерді орнымен қолдану қажет. Осы бағытта, «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының жоғару курс студенттеріне күрделі де, мазмұны терең Ә.Тәжібаевтың эпистолографиялық мұрасын қолдануды жоспарладық.

Оқу жоспары «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 3 курс студенттеріне 6 семестрге «Қазіргі қазақ әдебиеті және оны оқыту» пәніне арналған лекция сабақтары мен практикалық сабақ жоспарларына енгізілді. Барлығы – 45 сағаттық пәннің 2 сағат –лекция, 3 сағат – семинар сабақтарына жоспарланды. Тәжірибелік-экспериментке күндізгі бөлімдегі 44 студент қатысты. Анықтау эксперименті кезінде студенттердің білім деңгейін, дағдысының дамуын талдауда эпистолографиялық материалдарды қолдану бойынша оқыту нәтижелерінің тиімділігін анықтау мақсатымыз болды. Осы бағытта Ә.Тәжібаевтың «Хаттар сөйлейді» өлеңдер жинағы бойынша лекция мен семинар тақырыптары жоспарланды. Ә.Тәжібаевтың сөз өнерінің ерекшеліктерін түсініп-тануға, өлеңдердегі көтерілген тақырып пен мәселені ой көзімен зерделеуге негіз болатын білім, білік, дағдыларды қалыптастыру мақсатында студенттердің өз ойын сауатты ауызша (жазбаша) айтуы, талдай білуі, жалпы тіл мәдениетін қалыптастыру және дамытудағы шеберлігі, өзіндік ой-пікірін дәйекті де жүйелі айта білуі есепке алынды. Ә.Тәжібаевтың эпистолографиялық мұрасы – ұлттық қазына ретінде ұлттық танымның қайнар көзі екенін дәлелдеу және оны оқытуда ақын өлеңдерінен алынған үзінділерді оқу бағдарламасына ендіруде төмендегідей қағидалар басшылыққа алынды:

Шығарманың жанрлық, композициялық тұтастығы;

Мәтіндердің өзара сәйкестігі мен сабақтастығы;

Әдебиетті сөз өнері ретінде таныту;

Білім алушы тілін дамыту негізінде оқырмандық біліктілікті қалыптастыру;

Студенттердің тілдік қатынасын коммуникативтік түрде дамыту.

Д.Мошмэннің (2020) пайымдауынша, «Эпистолографиялық таным – білімнің түпкілікті табиғаты, әсіресе сенімдердің негіздемесі мен ақиқаты туралы білім. Балалық шақтан кейінгі эпистемикалық даму туралы зерттеулер объективистіктен субъективистік танымның рационалистік концепцияларына дейінгі ілгерілеуді көрсетеді. Объективистер бақылауға, дәлелдеуге немесе биліктен үйренуге болатын негізді шындықтарға жүгінеді. Келіспеушілік жағдайында біреу қателесуі керек».

Жалпы, эпистолография философиялық ойлар мен танымды тудырады (Жақан, Иманжусип, 2024). Осы бағытта, сабақ барысында эпистолографиялық танымды дамытуда танымдық технологиялар: кейс әдісі, проблемалық әдіс және дискуссия әдістері кеңінен қолданылды. Бұл жерде міндетті түрде студенттердің пән бойынша білімі мен шығармашылығын танытатын көркем шығарманы қабылдануға үйрету болды. Аталған жүйелілік байланысты өз тәжірибемізде қалай іске асырып жатқанымызды көрсету мақсатында эпистолографиялық шығарманы оқытудың қағидаларында кездесетін кейбір қиыншылықты шешудің тиімді жолдарын анықтауға тырыстық. Осы бағытта келесі тапсырмалар дайындалды:

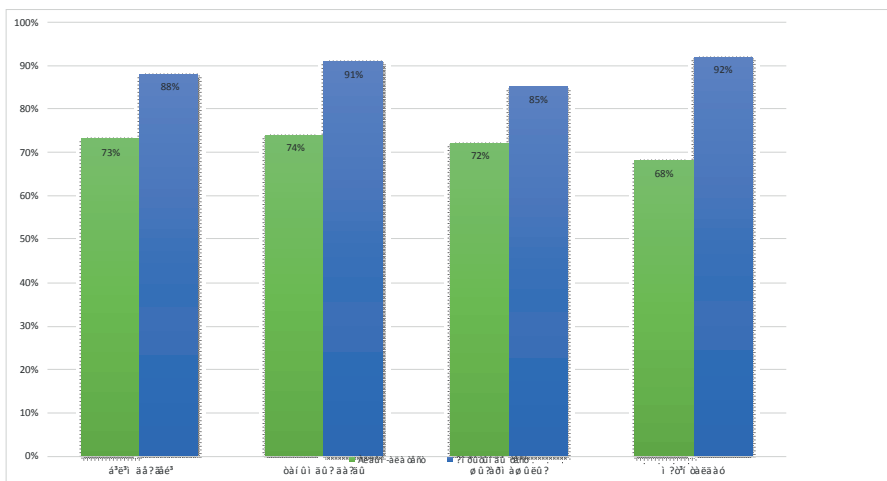
1. *Хат формасы мен тақырыбының мағынасын беріңіз.*
2. *Автордың негізгі ойын табыңыз.*
3. *Хаттағы... сөздердің мағынасын түсіндіріңіз.*
4. *Ә.Тәжібаевтың эпистолографиялық мұрасына баға беріңіз.*
5. *Келесі сөздердің мағынасын анықтаңыз.*
6. *Келесісөздердің жасалу жолын анықтаңыз.*
7. *Өлеңнің басқа өлеңдерден құрылымдық-стильдік ерекшелігін сипаттаңыз.*
8. *Келесі ... өлең жолдарындағы негізгі ойды түсіндіріңіз.*
9. *«Ел анасы –менің анам» деген тіркесті қалай түсінесіздер?*
9. *Ақын өлеңде кімдерге еліктеп отыр?*
10. *Қандай жалқы есімдер кездесті және т.б.*

Тапсырмаларды орындау уақыты сабақ кезінде – 15-20 минут. Сонымен қатар, көркем туындыны мәнерлеп оқу кезінде әр сөзді айқын, түсінікті, жинақы оқу, дауыс естілімінің ашық болуы талап етілді.

Сабақ кезінде пікірлесу, әдеби айтыс, проблема шешу, диалог әңгіме, ізденіс жұмыстары сияқты өнімді әдіс-тәсілдерге мән берілуі керек. Эпистолографиялық материалдарды оқытудың тиімді технологиясы: сұрақ-жауаптар, пікірлесу, сұқбаттасу әдістерімен қатар, студенттердің өз бетімен ізденуіне, зерттеу жұмысына негізделе жасалған сабақ жоспарының өнімділігі анықталды. Апта соңында студенттердің өз беттерімен жұмыстары орындалды. Студенттер Әбділда Тәжібаевтың өлеңдеріне талдау жасау арқылы

эпистографияны терең ұғынды. Осы бағытта, Карен Стром Китчнердің «Когнитивтік және метакогнитивтік процестер балалық шақта дамитын және өмір бойы қолданылғанымен, қазіргі зерттеулер эпистемикалық когнитивтік мониторинг жасөспірім және ересек жаста дамитындығын көрсетеді» деген ойларын құптауға болады (Карен Стром Китчнер, 1983).

Осы бағытта, Әбділда Тәжібаевтың эпистографиялық жұмыстарын меңгеру деңгейін анықтауда тест тапсырмалары орындалды. Тест студенттерге алдын ала және тәжірибеден кейін алынды. Тест жауаптары келесі суретте көрсетілген (Сурет 1). Жалпы, студенттердің білім деңгейі мен эпистографиялық материалды меңгеруін анықтауда тест тапсырмалар құрастырылып, студенттерге эксперименттен бұрын және эксперименттен кейін орындауға берілді.

Сурет 1 - Эксперименттен кейінгі нәтижелерінің салыстырмалы көрсеткіші

1-суреттегі нәтижеде студенттердің білім деңгейі – 15%-ға, танымдық білім 17%-ға, шығармашылық – 13%-ға, мәтін талдау дағдысы – 24%-ға көтерілуі біз таңдаған әдістеменің тиімділігін дәлелдейді. Тестілеу нәтижесі студенттердің қорытынды тестілеу нәтижелерінің эксперименттен кейінгі көрсеткіштерде әлдеқайда (14,5%-ға) жоғары екендігін анықтады.

Қорыта келгенде, келесі тұжырымдар мен ұсыныстар берілді. Білім алушыны көркем мәтіннің оқу түрлеріне дағдыландыру кезінде:

1) көркем мәтіндегі жазушы ойын мұғалім көмегімен аңғара оқу. Оның мән-мағынасын түсіне оқу. Қиын, түсініксіз образды, айшықты сөздерді ұғынып, лингвистикалық түсіндірмелі оқу тактикасы қолданылды;

2) таңдап оқу. Белгілі мақсатпен қойылған сұрақтарға жауап іздеу, тіл көркемдігін дәлелдеу, пейзаж, портрет, образды тауып оқу;

3) іштен оқу. Іштен оқудың білім алушыны өз бетімен жеке жұмыс істеуге

баулуда маңызы ерекше. Студент өз бетімен іздене ойлану, жауап табу, дербес белсенділігін арттыруда іштен оқудың рөлінің ерекше екендігі байқалды;

4) рөлге бөліп оқу студенттердің таным белсенділігі мен қабілеттерін дамытуда, сабаққа қызығушылығын арттыруда, сабақтың эмоциялық, психологиялық мәнін нәрлендіруде пайдалы болу анықталды;

5) хормен оқу техникасын жетілдіруде мәнерлеп айқын оқу, көркем оқуды ұйымдастыруда тиімді болды;

6) ұжымдық оқу техникасына, мәнерлеп оқуына қарай, студенттерді топқа бөліп, туындыны тез меңгертуге ықпал жасайтыны байқалды;

7) жұптық оқу студенттерге өз беттерімен оқу техникасын жетілдіруде бір-бірін тыңдай білуге, өзара жұмыстарына талдау жасауға икемдеді;

8). Мәнерлеп оқудың көркем туындының эмоциялық-эстетикалық әсерін сезіндіру мен көркем мәтінге жан беру, әр сөздің мағынасын, сөз бояуларының нақышын сезуге баулыды;

9) автордың айтар ойын, поэтикалық көркемдікті студенттердің өздеріне болжату мәтінді талдау дағдыларын дамытуда маңызды болды.

Бұлардан басқа, эпистолографиялық материалдармен жұмыс, туындының тақырыбы, жанр түрі, идеясы, шумақ саны, тармақ саны, бунақ саны, буын саны, ұйқас түрі мен әдеби теориялық ұғымдар мен стильдік құралдар бойынша талдау жұмыстары жүргізілді.

Қорытынды

Мақалада көрнекті ақын, драматург, әдебиет зерттеуші ғалым Әбділда Тәжібаевтың эпистолярлық мұрасын оқытудың тиімділігі мен эпистолографияны оқытудың әдіс-тәсілдері зерттелді. Зерттеу нәтижелері қазақ әдебиетін оқытуда ақынның эпистолярлық мұрасының тиімділігі мен маңыздылығын дәлелдеп берді. Осы бағытта, эпистолярлық мәтіндерді оқытудың принциптері, оқыту бағыттар мен әдістері, тапсырмалар кешені ұсынылды.

Зерттеу Әбділда Тәжібаев сынды эпистолярлық мұраға бай ақынның еңбектерінің студенттерді оқытуда тіл мәдениеті мен тарихи оқиғалары туралы құнды ақпарат көзі бола алатынын айқындап берді. Ақынның хат түріндегі өлеңдеріне талдау жасалып, оның жоғары әдеби стилін оқытуда әдістемелік ұсыныстар берілді. Зерттеудің нәтижелерін жоғары оқу студенттеріне қазақ әдебиетінен эпистолярлық шығармаларды оқытуда қолдануға болады. Зерттеу нәтижелері эпистолярлық материалды оқытуда танымдық тәсілдер: кейс әдісі, дискуссия, пікірлесу, әдеби айтыс, проблема шешу, диалог әңгіме және т.б. өнімді әдістердің тиімділігін анықтады. Жалпы, Әбділда Тәжібаевтың эпистолярлық мұрасы әлі де терең зерттеуді қажет ететін тың тақырып ретінде қала береді.

Әдебиет

Постановление Республики Казахстан от 28 июня 2007 года № 546 «о проекте Закона Республики Казахстан» Об образовании» (на казахском языке).

Сметанин В. А. Эпистолография. – Свердловск, 1970. –181 С. (см.: С. Н. Лишев-ИП, год. XXVI, 1970, кн. 6, С. 108-109) (на русском языке).

- Сметанин В. А. Эпистография поздней Византии. – Свердловск, 1975, 394 с. (на русском языке).
- Касавин И. Т. Проблема текста: между эпистографией и лингвистикой // эпистография. Философия наук, 2006. -т. VIII - № 2. – С. 34-57 (на русском языке).
- Жумакаева Б. Д. Методика преподавания казахской литературы: учебник. –Алматы, издательство «Женский университет», 2015. – 242 с. (на казахском языке).
- Битибаева К. Методика преподавания литературы. – Алматы: «Рауан», 1997 (на казахском языке).
- Абдраимова К. А. Казахская литература (для факультативного курса общеобразовательных школ по технологии «поэтапный комплексный анализ» Н.А. Оразакыновой) учебное пособие. –Алматы, 2012 (на казахском языке).
- Кусмурзина Д. Х., Шинбулатова К. Б. Методика литературного чтения. – Костанай: издательство Костанайского государственного педагогического университета, 2018. -152 с. (на казахском языке).
- Эпистография времени и сегодня [Текст] / Рос. акад. наук, Ин - т философии; Отв. изд. В. А. Лекторский. – М.: ИФРАН, 2010. – 188 с. -ISBN 978-5-9540-0180-8. (на русском языке).
- Piaget J. Introduction a l'epistemologie genrtigue. – Т. 1–3. Paris, 1950; Piaget J. Psychologie et epistemologie. Paris, 1970 (на английском языке).
- Boden M. The Philosophy of Cognitive Science // Philosophy at the New Millenium. Cambridge, 2001. P. 209-226 (на английском языке).
- Goldman A. Epistemology and Cognition. Cambridge (Mass.). 1986. P. 9. (на английском языке).
- Frederick F. Schmitt Epistemology and Cognitive Science–Chapter–2004- pp. 841-918 – ink.springer.com/ chapter/10.1007/978-1-4020-1986-9_24 (на английском языке).
- Niiniluoto I., Sintonen M. and Wolenski J. (eds.), Handbook of Epistemology-2004-P. 841-918. (на английском языке).
- David Moshman. Metacognition and Epistemic Cognition-2020 - <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190264093.013.863> (на английском языке).
- Karen Strohm Kitchner. Cognition, Metacognition, and Epistemic Cognition: a Three-Level Model of Cognitive Processing - Human Development 26 (4): 1974 - 222-232. <https://doi.org/10.1159/000272885> (на английском языке).
- Жакан М. К., Иманьсуп Р. Н. Эпистемология Ибн Сины: бытие и познание // Вестник ИГ. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение - 2024-Т. 146. - Нет. 1. - С. 315-334. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-146-1-315-334> (на русском языке).
- Тажибаев А. Письма в речи [текст]: дневник – Алматы: Жалын, 1980 – 208 с. (на казахском языке).

References

- Qazaqstan Respwblikasi «Bilim twralı» Zañınıń jobası twralı – 2007 julǵı 28 mawsımdaǵı N 546 Qawlısı. (in Kazakh).
- Smetanin V. A. Epistolografiya. Sverdlovsk– 1970, – 181 s. (sm. retsenzii i zametki ob etoy knige: S. N. Lishev–IP, god. XXVI, 1970, kn. 6, s. 108–109; (in Russian).
- Smetanin V. A. Epistolologiya pozdney Vizantii. Sverdlovsk, 1975, 394 s. (in Russian).
- Kasavin I.T. Problema teksta: mezhdru epistologiyey i lingvistikoy // Epistologiya. Filosofiya nauki. 2006–Т.VIII - № 2. –С. 34-57 (in Russian).
- Jumaqaeva B.D. Qazaq adabietin oqıtw adistemesi: Oqwlıq–Almatı, «Qızdar wniversiteti» baspası, 2015. – 242 b. (in Kazakh).
- Bitibaeva Q. Adabietti oqıtw adistemesi –Almatı: Rawan» –1997. (in Kazakh).
- Abdireyimova K.A. Qazaq adabietı (N.A. Orazaxınovanıń «Satılay keshendi taldaw» texnologiyası boyınsha jalpı bilim beretin mektepterdiń tańdaw kwrsına arnalǵan) oqw quralı–Almatı–2012. (in Kazakh).
- Kwshmwırzina D.X., SHInbwlatova K.B. Adabiettik oqw adistemesi– Qostanay: Qostanay memlekettik pedagogikalıq wniversitetiniń baspası– 2018– 152 b. (in Kazakh).
- Epistemologiya vchera i segodnya [Tekst] / Ros. akad. nauk, In-t filosofii; Отв. red. V.A. Lektorskiy. – М.: ИФРАН, 2010. – 188 с. – ISBN 978-5- 9540-0180-8. (in Russian).
- Piaget J. Introduction a l'epistemologie genrtigue. Т. 1–3. Paris, 1950; Piaget J. Psychologie et epistemologie. Paris, 1970. (in English).

Boden M. The Philosophy of Cognitive Science // Philosophy at the New Millenium. Cambridge, 2001. -P. 209–226 (in English).

Goldman A. Epistemology and Cognition. Cambridge (Mass.). 1986. -P. 9.

Frederick F. Schmitt Epistemology and Cognitive Science--Chapter--2004. - pp. 841–918 – ink.springer.com/chapter/10.1007/978-1-4020-1986-9_24 (in English).

Niiniluoto I., Sintonen M. and Wolenski J. (eds.), Handbook of Epistemology– 2004. - P. 841-918. (in English).

David Moshman. Metacognition and Epistemic Cognition- 2020- <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190264093.013.863> (in English).

Karen Strohm Kitchner. Cognition, Metacognition, and Epistemic Cognition: A Three-Level Model of Cognitive Processing- *Human Development* 26 (4): 1974- 222–232. <https://doi.org/10.1159/000272885> (in English).

Zhakan M.K., Iman'yusip R.N. Epistemologiya Ibn Sini: bytiye i poznaniye // Vestnik YENU im. L. Gumileva Seriya Istoricheskiye nauki. Filosofiya. Religiovedeniye– 2024 –T.146. -Net. 1.– S. 315-334. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-146-1-315-334>. (in Russian).

Tajibaev A. Xattar söylegende [Matin]: kündelik xikayası – Almatı: Jalın, 1980 – 208 b. (in Kazakh).

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 241–256
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.838>

MPHTH 15.41.25

© G. Utemissova^{1*}, A. Alimbekova², A. Bulshekbayeva², 2024.

¹Ural State Pedagogical University, Yekaterinburg, Russia;

² Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: arimlug_@mail.ru

THE RELATIONSHIP BETWEEN CYBERBULLYING AND AGGRESSIVE VICTIMIZATION

Utemissova Gulmira – Master’s degree in Psychology, Postgraduate student, Ural State Pedagogical University, Ekaterinburg, Russia,

E-mail: arimlug_@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3229-5256>;

Alimbekova Anar – PhD, acting associate professor, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan,

E-mail: aalimbekova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5154-9560>;

Bulshekbayeva Assem – PhD, acting associate professor, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan, E-mail: bulshekbaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6229-4783>.

Abstract. This article explores the connection between aggressive victim behavior and the choice of coping strategies for cyberbullying in three regions of Kazakhstan: Ust-Kamenogorsk, Astana, and Atyrau. The research findings showed that the relationship between these variables may differ depending on the region. In Ust-Kamenogorsk and Astana, a positive correlation was found between aggressive victim behavior and strategies of close support and helplessness. Additionally, in Astana, a positive correlation was also found with retaliation and a negative correlation with active ignoring. In Atyrau, on the other hand, a negative correlation was observed with technical overcoming and a positive correlation with close support and active ignoring. The obtained results indicate differences in preferences and coping strategies for cyberbullying in different regions. This is important to consider when developing programs and support measures for adolescents. The incident that occurred in Ust-Kamenogorsk has caused widespread public resonance and raised complex issues related to cyberbullying and aggressive victim behavior. Now, as victims have started to speak up, it has become possible to develop effective programs and strategies to overcome these problems and create a safe and supportive environment for all adolescents. The study was conducted within the framework of targeted program financing for scientific research BR 18574152 «Study of current aspects and development of measures for preventing bullying against children.» The aim of the article is to identify the connections between aggressive victim

behavior and the choice of coping strategies for cyberbullying in different regions of Kazakhstan, as well as to develop recommendations for preventing and overcoming cyberbullying in various cities.

Keywords: aggressive victim behavior, choice of strategies, cyberbullying, regional differences, Ust-Kamenogorsk, Astana, Atyrau, positive correlation, negative correlation, coping strategies, support programs, cyberbullying prevention

This article is a part of the research project funded by the targeted program BR 18574152 «Study of current aspects and development of measures to prevent bullying against children» at L.N. Gumilyov Eurasian National University.

© Г.У. Утемисова^{1*}, А.А. Алимбекова², А.И. Булшекбаева², 2024.

¹ Орал мемлекеттік педагогикалық университеті, Екатеринбург, Ресей;

² Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

E-mail: arimlug_@mail.ru

КИБЕРБУЛЛИНГ ПЕН АГРЕССИВТІ ЖӘБІРЛЕНУШІНІҢ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ

Утемисова Гულიра – психология магистрі, Орал мемлекеттік педагогикалық университетінің аспиранты, Екатеринбург, Ресей, E-mail: arimlug_@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3229-5256>;
Алимбекова Анар – PhD, доцент м.а., Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: aaalimbekova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5154-9560>;
Булшекбаева Асем – PhD, доцент м.а., Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: bulshekbaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6229-4783>.

Аннотация. Бұл мақалада агрессивті жәбірленуші мінез-құлық пен Қазақстанның үш өңірінде: Өскемен, Астана және Атырауда кибербуллингті еңсеру стратегияларын таңдау арасындағы байланыс зерттеледі. Зерттеу нәтижелері бұл айнымалылар арасындағы байланыс аймаққа байланысты өзгеруі мүмкін екенін көрсетті. Өскемен мен Астанада агрессивті жәбірленуші мінез-құлық пен жақын қолдау мен дәрменсіздік стратегиялары арасында оң корреляция табылды. Сонымен қатар, Астанада кек алумен оң корреляция және белсенді елемеумен теріс корреляция анықталды. Атырауда, керісінше, техникалық еңсерумен теріс корреляция және жақын қолдаумен және белсенді елемеумен оң корреляция байқалды. Нәтижелер әртүрлі аймақтардағы кибербуллингті жеңудің артықшылықтары мен стратегияларындағы айырмашылықтарды көрсетеді. Мұны жасөспірімдерге арналған бағдарламалар мен қолдау шараларын әзірлеу кезінде ескеру қажет. Өскеменде болған оқиға кең қоғамдық резонанс тудырып, кибербуллинг пен агрессивті жәбірленушілік мінез-құлыққа байланысты күрделі мәселелерді көтерді. Енді жәбірленушілер сөйлей бастағанда, осы қиындықтарды жеңудің және барлық жасөспірімдер үшін қауіпсіз және қолдау ортасын құрудың тиімді бағдарламалары мен

стратегияларын әзірлеу мүмкін болды. Зерттеу BR 18574152 «өзекті аспектілерді зерттеу және балаларға қарсы буллингтің алдын алу шараларын әзірлеу» ғылыми-зерттеу жұмысын бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру шеңберінде жүргізілді. Мақаланың мақсаты агрессивті жәбірленуші мінез-құлық пен Қазақстанның әртүрлі өңірлерінде кибербуллингті еңсеру стратегияларын таңдау арасындағы байланыстарды анықтау, сондай-ақ әртүрлі қалаларда кибербуллингтің алдын алу және еңсеру үшін ұсынымдар әзірлеу болып табылады.

Түйін сөздер. Агрессивті жәбірленуші мінез-құлық, стратегияларды таңдау, кибербуллинг, өңірлік айырмашылықтар, Өскемен, Астана, Атырау, оң корреляция, теріс корреляция, еңсеру стратегиялары, қолдау бағдарламалары, кибербуллингтің алдын алу

© Г.У. Утемисова^{1*}, А.А. Алимбекова², А.И. Булшекбаева³, 2024.

¹Уральский государственный педагогический университет, Екатеринбург, Россия;

² Казахский национальный педагогический университет имени Абая,

Алматы, Казахстан.

E-mail: arimlug_@mail.ru

ВЗАИМОСВЯЗЬ КИБЕРБУЛЛИНГА И АГРЕССИВНОГО ВИКТИМНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Утемисова Гульмира – магистр психологии, аспирантка Уральского государственного педагогического университета, Екатеринбург, Россия, E-mail: arimlug_@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3229-5256>;

Алимбекова Анар – PhD, и.о. доцента, Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан, E-mail: aaalimbekova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5154-9560>;

Булшекбаева Асем – PhD, и.о. доцента, Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан, E-mail: bulshekbaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6229-4783>.

Аннотация. Данная статья исследует связь между агрессивным виктимным поведением и выбором стратегий преодоления кибербуллинга в трех регионах Казахстана: Усть-Каменогорск, Астана и Атырау. Результаты исследования показали, что связь между этими переменными может различаться в зависимости от региона. В Усть-Каменогорске и Астане была обнаружена положительная корреляция между агрессивным виктимным поведением и стратегиями близкой поддержки и беспомощности. Кроме того, в Астане также была обнаружена положительная корреляция с возмездием и отрицательная корреляция с активным игнорированием. В Атырау, напротив, отрицательная корреляция наблюдалась с техническим преодолением и положительная корреляция с близкой поддержкой и активным игнорированием. Полученные результаты указывают на различия в предпочтениях и стратегиях преодоления кибербуллинга в разных регионах. Это важно учитывать при разработке

программ и мер поддержки для подростков. Инцидент, произошедший в Усть-Каменогорске, вызвал широкий общественный резонанс и поднял сложные вопросы, связанные с кибербуллингом и агрессивным виктимным поведением. Теперь, когда жертвы начали говорить, стало возможным разработать эффективные программы и стратегии для преодоления этих проблем и создания безопасной и поддерживающей среды для всех подростков. Исследование проведено в рамках программно-целевого финансирования научно-исследовательской работы BR 18574152 «Исследование актуальных аспектов и выработка мер по превенции буллинга в отношении детей». Целью статьи является выявление связей между агрессивным виктимным поведением и выбором стратегий преодоления кибербуллинга в разных регионах Казахстана, а также разработка рекомендаций для предотвращения и преодоления кибербуллинга в различных городах.

Ключевые слова. агрессивное виктимное поведение, выбор стратегий, кибербуллинг, региональные различия, Усть-Каменогорск, Астана, Атырау, положительная корреляция, отрицательная корреляция, стратегии преодоления, программы поддержки, предотвращение кибербуллинга

Статья представлена в рамках программно-целевого финансирования научно-исследовательской работы BR 18574152 «Исследование актуальных аспектов и выработка мер по превенции буллинга в отношении детей» Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

Введение

В современном обществе все больше людей сталкиваются с различными стрессовыми ситуациями, которые могут привести к виктимному поведению и негативным последствиям. В настоящее время все больше внимания уделяется разнообразной предупредительной работе с подростками и молодежью, и количество психологических исследований по предотвращению жертвенного поведения увеличивается. Однако, следует признать, что формы и методы предупреждения не всегда соответствуют условиям современной социальной ситуации: они часто проводятся без учета индивидуально-психологических особенностей субъектов предупредительных мероприятий, их реальных потребностей и информационной среды, в которой они существуют. Например, полный потенциал интернет-ресурсов (социальных сетей) для получения информации о потенциальных субъектах, с которыми предполагается проводить предупредительную работу, до сих пор не используется. В статье (Любимова, 2022) авторы пытаются систематизировать факторы, принципы и методы, которые помогут организовать мероприятия по предотвращению жертвенного поведения в соответствии с потребностями субъектов образовательного процесса школы и требованиями времени.

Делается обзор исследований других авторов по проблемам функционального потенциала психологической службы школы и организации психологического

предотвращения. Анализируются различные подходы к предотвращению описанного явления. Основываясь на нашей работе с учениками (диагностика и предотвращение), мы пришли к выводу, что необходимо исследовать связь между агрессивным виктимным поведением и выбором стратегий преодоления кибербуллинга в трех регионах Казахстана: Усть-Каменогорск, Астана и Атырау. Результаты показывают, что связь между этими переменными может отличаться в разных регионах. В Усть-Каменогорске и Астане наблюдается положительная корреляция между агрессивным виктимным поведением и стратегиями близкой поддержки и беспомощности. В то же время, в Астане также наблюдается положительная корреляция с возмездием и отрицательная корреляция с активным игнорированием. В Атырау отрицательная корреляция наблюдается с техническим преодолением и положительная корреляция с близкой поддержкой и активным игнорированием. Авторы статьи отмечают различия в предпочтениях и стратегиях преодоления кибербуллинга в зависимости от региона и дают рекомендации по разработке соответствующих программ и поддержки для подростков. Статья представлена в рамках программно-целевого финансирования научно-исследовательской работы BR 18574152 «Исследование актуальных аспектов и выработка мер по превенции буллинга в отношении детей».

Исследования показывают, что виктимное поведение может иметь серьезные последствия для жертвы, включая повышенный уровень стресса, тревоги и депрессии. Более того, виктимное поведение может привести к ухудшению отношений семьи, друзей и общества в целом (Феоктистова и др., 2022), Взаимосвязь виктимного поведения и буллинга в подростковой среде (Garandeau и др., 2019: 401–410).

Важно отметить, что виктимное поведение часто происходит в подростковом возрасте, когда молодые люди сталкиваются с большим числом социальных и эмоциональных изменений. Исследования показывают, что виктимное поведение и буллинг в подростковой среде тесно связаны между собой. Они не только являются факторами риска для эмоционального и психологического благополучия подростков, но и могут оказывать влияние на социальный статус в группе (Любимова, 2022: 85–103; Pityaratstian и др., 2022: 85–103).

Исследование Pityaratstian N., & Prasartpornsirichoke J. показывает, что проведение тренинга по управлению гневом может снизить задираие у детей школьного возраста. Это означает, что такая программа может быть эффективным вмешательством для предотвращения и снижения виктимного поведения и буллинга (Pityaratstian и др., 2022: 85–103). Исследование Tryastuti, D. указывает, что проведение тренинга по управлению гневом может быть эффективной стратегией для снижения буллинга среди детей школьного возраста (Tryastuti, 2022).

На основе этого исследования и связанных данных из нашего исследования можно рекомендовать использовать тренинг по управлению гневом для снижения виктимного поведения и буллинга среди подростков. Эта программа

может помочь молодым людям эффективно управлять своим гневом и эмоциями, что в свою очередь снизит вероятность их участия в насильственных действиях против других.

Стремление к профилактике виктимного поведения среди молодежи находится на повестке дня многих исследователей и практиков. Для достижения этой цели важно разрабатывать и внедрять эффективные программы и стратегии, направленные на предотвращение виктимного поведения и поддержку жертв (Letourneau и др., 2022; Kovalenko, 2019). Исследование (Gentile и др., 2003) показывает, что насилие в медиа оказывает влияние на агрессивное и виктимное поведение у детей, особенно на вербальную, поведенческую и физическую агрессию. Опрос 236 детей 3–5 классов показал, что дети, потребляющие больше медиа насилия в начале учебного года, становятся более агрессивными позже в течение года. Они также проявляют агрессивное отношение к причинам и менее проактивны.

Исследование (Wisudayanti и др., 2023: 31) утверждает, что влияние медиа насилия является фактором риска для агрессивного поведения, особенно в сочетании с другими факторами, такими как агрессивное отношение к причинам, пол и предшествующая агрессия. Работа Wisudayanti K.A. & Dewi P.Y. (Wisudayanti и др., 2023: 31) подчеркивает важность социальной среды и коллективных процессов для понимания и предотвращения виктимности. “Школьное преследование — это агрессивное и негативное поведение одного человека или группы людей, который повторяется и использует дисбаланс силы с целью причинить вред цели (жертве) как психически, так физически.” Школьное преследование является формой насилия и может наносить психологический и физический вред жертве. Это акт, который целенаправленно наносит вред и ущерб уязвимым ученикам, которые становятся жертвами преследования со стороны одного или группы сверстников. Жертвы школьного преследования должны быть защищены и поддержаны, а проблема должна решаться всеми сторонами в школе и родителями учеников. Выводы исследований указывают на важность активной работы по профилактике виктимного поведения среди молодежи. Только совместными усилиями общества, семей, образовательных учреждений и государства можно достичь снижения уровня виктимности и создать безопасную и поддерживающую среду для молодежи. В данной статье рассматривается связь между агрессивным виктимным поведением и выбором стратегий преодоления кибербуллинга. Результаты исследования показывают, что эта связь может различаться в разных регионах. Авторы статьи провели корреляционный анализ и обнаружили, что в Усть-Каменогорске существуют связи между агрессивным виктимным поведением и стратегиями преодоления кибербуллинга, такими как близкая поддержка и беспомощность. В то же время, в Астане наблюдается положительная корреляция между агрессивным поведением и стратегиями, такими как близкая поддержка и возмездие. В Атырау отрицательная корреляция обнаружена между агрессивным поведением и техническим преодолением, а также положительная корреляция с близкой

поддержкой и активным игнорированием. Более подробный анализ данных для каждой из стратегий позволяет сделать выводы о различиях в преодолении кибербуллинга в разных городах. Целью данного исследования является выявление этих связей и разработка рекомендаций для предотвращения и преодоления кибербуллинга в различных регионах.

Материалы и методы

В данном исследовании были использованы две методики — «Методика исследования виктимного поведения» (разработана О.О. Андронниковой) и «Опросник стратегий преодоления кибербуллинга» (разработан Ф. Стиком с соавторами). Первая методика была использована для измерения предрасположенности подростков к различным формам виктимного поведения. Вторая методика позволила оценить предпочтения и выбор стратегий преодоления ситуаций кибербуллинга.

Проведение предложенных нами методик исследования производилось с участием учащихся средних школ Казахстана в возрасте от 11 до 14 лет. В психодиагностических исследованиях приняли участие учащиеся 7–8 классов школ исследуемых регионов.

В опросе приняли участие в общей сложности 188 учащихся. Из них 48 % составляли мальчики, а 52 % - девочки. Для решения поставленных задач и проверки исходных предположений использовался комплекс методов, подходящих для исследуемого предмета: теоретические-анализ литературы, эмпирические — опрос, и методы математической статистики — корреляционный анализ для определения взаимосвязей. Для обработки данных использовалась программа SPSS 23.0.

Результаты и обсуждение

Статья представляет исследование, которое показывает связь между склонностью к агрессивному виктимному поведению и выбором стратегий преодоления кибербуллинга. Основываясь на полученных данных, можно сделать несколько интересных выводов. Во-первых, эти связи различаются в зависимости от региона. В регионе Усть-Каменогорск наблюдается положительная корреляция между агрессивным виктимным поведением и близкой поддержкой, а также беспомощностью. Это может указывать на то, что люди с высокой склонностью к агрессии и жертвенности ищут поддержку, но чувствуют себя беспомощными, и стратегия активного игнорирования не является характерной для них. В Астане также наблюдается связь между агрессивным виктимным поведением и близкой поддержкой, возмездием и беспомощностью. Однако, в отличие от Усть-Каменогорска, люди в Астане еще проявляют слабую отрицательную корреляцию с активным игнорированием, что означает, что они могут проявлять более агрессивную реакцию на кибербуллинг. В регионе Атырау наблюдается отрицательная корреляция между агрессивным виктимным поведением и техническим преодолением, а

также слабая положительная корреляция с близкой поддержкой и активным игнорированием. Это может свидетельствовать о предпочтении людей с низкой склонностью к агрессии и жертвенности использовать поддержку от близких и активное игнорирование вместо технического преодоления кибербуллинга.

Данные из статьи также предоставляют более подробный анализ для каждой стратегии преодоления в трех регионах. Например, в Усть-Каменогорске и Астане близкая поддержка оказывается более распространенной, чем в Атырау. Это может указывать на различия в доступности социальной и организационной поддержки для подростков в разных регионах. Кроме того, в Усть-Каменогорске и Астане активное игнорирование является более распространенной стратегией, чем в Атырау. Это может свидетельствовать о различиях в менталитете и подходе к решению проблем в этих регионах.

В целом, статья предоставляет интересные данные о связи между виктимным поведением и стратегиями преодоления кибербуллинга в разных регионах. Однако, следует отметить, что эти результаты основаны на исследовании в трех городах и могут не быть представительными для всей страны. Для более полного понимания связи между этими переменными требуется проведение дальнейших исследований. Возможно, было бы также полезно включить другие регионы и уровни образования для получения более широкой картины.

Выбор данных двух шкал для исследования обусловлен желанием получить более полное представление о различных типах поведения и стратегиях преодоления в ситуации кибербуллинга. Первая шкала описывает лиц, которые не сопротивляются инициаторам кибербуллинга из-за различных причин, таких как физическая слабость, низкая самооценка или установка на беспомощность. Эти люди могут постоянно искать поддержку и сочувствие от окружающих, их поведение может быть зависимым и конформным. Вторая шкала описывает лиц, которые проявляют агрессивное виктимное поведение и попадают в опасные ситуации из-за проявления агрессии. Эти люди могут нарушать социальные нормы и быть вспыльчивыми. Исследование данных двух шкал позволит лучше понять и объяснить различные стратегии преодоления кибербуллинга, такие как близкая поддержка, возмездие, активное игнорирование, беспомощность/самобичевание и техническое преодоление.

Первая переменная «Регион» отображает названия трех регионов: Усть-Каменогорск, Астана и Атырау. (См. Таблицу 1). Вторая переменная «Шкала склонности к агрессивному виктимному поведению» описывает уровень агрессивного виктимного поведения в каждом регионе. Значения колеблются от 0.21 до 0.79. Следующие пять переменных представляют различные стратегии преодоления кибербуллинга: «Близкая поддержка», «Возмездие», «Техническое преодоление», «Беспомощность» и «Активное игнорирование». Каждая переменная указывает на уровень предпочтения каждой стратегии в каждом регионе. Значения колеблются от 0.105 до 0.432 для каждой стратегии в каждом регионе. Анализ данных в таблице позволяет сделать выводы о различных типах поведения и стратегиях преодоления в ситуации кибербуллинга в каждом регионе.

Регион	Шкала склонности к агрессивному виктимному поведению	Близкая поддержка	Возмездие	Техническое преодоление	Беспомощность	Активное игнорирование
Усть-Каменогорск	0.79	0.312	0.105	0.419	0.108	0.412
Астана	0.74	0.410	0.119	0.411	0.193	0.398
Атырау	0.21	0.411	0.147	0.373	0.131	0.432

Таблица 1: Склонность к агрессивному виктимному поведению по регионам

Мы провели корреляционный анализ для выявления связи между шкалой склонности к агрессивному виктимному поведению и стратегиями преодоления кибербуллинга в каждом из регионов, используя коэффициент корреляции Пирсона.

Индикатор/ Регион	Усть-Каменогорск	Астана	Атырау
Близкая поддержка	0.74	0.12	- 0.49
Возмездие	0.27	0.24	0.04
Тех. преодоление	- 0.03	0.09	-0.32
Беспомощность	0.69	0.20	0.28
Активное игнорир.	-0.08	-0.15	0.31

Таблица 2. Индикаторы связи между шкалой склонности к агрессивному виктимному поведению и стратегиями преодоления кибербуллинга по регионам

Из результатов корреляционного анализа видно, что в регионе Усть-Каменогорск шкала склонности к агрессивному виктимному поведению положительно коррелирует с близкой поддержкой (коэффициент 0.74), беспомощностью (коэффициент 0.69) и отрицательно коррелирует с активным игнорированием (коэффициент -0.08). (См. Таблицу 2).

В регионе Астана шкала склонности к агрессивному виктимному поведению слабо положительно коррелирует с близкой поддержкой (коэффициент 0.12), возмездием (коэффициент 0.24) и беспомощностью (коэффициент 0.20), и слабо отрицательно коррелирует с активным игнорированием (коэффициент -0.15).

В регионе Атырау шкала склонности к агрессивному виктимному поведению отрицательно коррелирует с техническим преодолением (коэффициент -0.32) и слабо положительно коррелирует с близкой поддержкой (коэффициент 0.11) и активным игнорированием (коэффициент 0.31).

Эти результаты позволяют сделать вывод о том, что связь между шкалой склонности к агрессивному виктимному поведению и стратегиями преодоления кибербуллинга может различаться в разных регионах.

Результаты корреляционного анализа показывают, что в Усть-Каменогорске существуют связи между шкалой склонности к агрессивному виктимному

поведению и стратегиями преодоления кибербуллинга. Более конкретно, положительная корреляция наблюдается между склонностью к агрессивному виктимному поведению и близкой поддержкой, а также беспомощностью. Это может означать, что люди с высокой склонностью к агрессии и жертвенности опираются на близкую поддержку и чувствуют себя беспомощными в ситуациях кибербуллинга. Они склонны искать поддержку, но чувствуют себя беспомощными, а стратегия активного игнорирования не характерна для них. Вместо этого, они могут намеренно создавать или провоцировать конфликтные ситуации, так как такое поведение соответствует их антиобщественной установке личности. Они могут нарушать социальные нормы и правила, их поведение может быть эмоционально выраженным и нетерпеливым.

В Астане также существует связь между уровнем агрессивного виктимного поведения и различными стратегиями преодоления кибербуллинга.

Мотивационные и поведенческие характеристики людей с более высоким уровнем агрессии могут привести к разным типам агрессивного поведения, таким как корыстный, сексуальный, связанный с бытовыми конфликтами, алкоголик, негативный мститель, лицо с психическими проблемами и т.д.

Регион	Норма	Выше нормы
Усть-Каменогорск	79 %	40 %
Астана	74 %	26 %
Атырау	21 %	77 %

Таблица 3. Уровни агрессии по регионам.

Мы обобщили данные по уровням агрессии по регионам:

1. Усть-Каменогорск:

- Норма: 79 %;

- Выше нормы: 40 %.

2. Астана:

- Норма: 74 %;

- Выше нормы: 26 %.

3. Атырау:

- Норма: 21 %;

- Выше нормы: 77 %.

В Усть-Каменогорске наблюдается высокий уровень агрессии, сравнительно выше, чем в других регионах.

Всплеск народного возмущения в Казахстане вокруг случая скандального избиения девушки в Усть-Каменогорске, Восточно-Казахстанская область, привлек внимание общества к проблеме кибербуллинга и агрессивного виктимного поведения среди подростков. Эти актуальные проблемы современного общества требуют разработки профилактических и интервенционных программ.

В результате исследования, проведенного в трех регионах Казахстана –

Усть-Каменогорске, Астане и Атырау, была найдена связь между агрессивным виктимным поведением и выбором стратегий преодоления кибербуллинга. Однако, было выяснено, что эта связь может варьироваться в разных регионах.

В Усть-Каменогорске была обнаружена положительная корреляция между агрессивным виктимным поведением и стратегиями близкой поддержки и беспомощности. Это указывает на то, что подростки, проявляющие агрессивное поведение по отношению к своим сверстникам, могут часто искать поддержку и ощущение беспомощности у людей, близких к ним.

Этот вывод является одной из ключевых точек, которые должны быть учтены при разработке программ борьбы с кибербуллингом и агрессивным виктимным поведением среди подростков в Усть-Каменогорске. Необходимо создать стратегии, направленные на предоставление эффективной поддержки и помощи таким подросткам, чтобы они не обращались к агрессии как к способу обратить на себя внимание и получить поддержку.

Также особое внимание должно быть уделено роли родителей и детей в данном случае. Замалчивание случаев избиений и попытки замаять дела подозреваемых девочек родителями вызывают серьезные опасения. Борьба с кибербуллингом и агрессивным поведением требует открытости и привлечения всех сторон, включая семьи, фонды и образовательные учреждения.

Инцидент, случившийся в Усть-Каменогорске, стал катализатором народного возмущения и, наконец, вынуждает общество столкнуться со сложными вопросами, вызванными кибербуллингом и агрессивным виктимным поведением (Скандал с избиением в ВКО). Теперь, когда жертвы перестали молчать, у нас есть возможность разработать эффективные программы и стратегии для преодоления этих проблем и создания безопасной и поддерживающей среды для всех подростков. Причем, особенно выделяется количество людей, уровень агрессии которых превышает норму (40 %). В Астане также есть проблемы с уровнем агрессии, но в меньшей степени, чем в Усть-Каменогорске. Меньше людей превышают норму в 26 % случаев. По сравнению с другими регионами, Атырау имеет самую низкую норму уровня агрессии (21 %). Однако, наибольшая доля людей (77 %) находится выше этой нормы, что свидетельствует о высоком уровне агрессии в регионе. Таким образом, по представленным данным можно сказать, что Усть-Каменогорск и Атырау имеют более высокий уровень агрессии, чем Астана. Однако, все три региона нуждаются в работе по снижению агрессивного поведения и созданию более мирной и безопасной среды.

В Атырау люди с высоким уровнем агрессивного виктимного поведения часто проявляют различные формы агрессии, такие как нападение или провокацию. Это может быть связано с намеренным созданием конфликтных ситуаций и антиобщественной направленностью личности, где агрессивность проявляется по отношению к определенным лицам или в определенных ситуациях.

Чтобы рассчитать предсказанные значения склонности к агрессивному

виктимному поведению для города Атырау, мы умножили коэффициенты каждой стратегии преодоления на значение этой стратегии для города Атырау.

Для каждой стратегии преодоления:

- Близкая поддержка: $0,411 * 21 = 8,631$
- Возмездие: $0,147 * 21 = 3,087$
- Техническое преодоление: $0,373 * 21 = 7,833$
- Беспомощность: $0,131 * 21 = 2,751$
- Активное игнорирование: $0,432 * 21 = 9,072$

Затем сложили полученные значения для каждой стратегии преодоления:

Сумма: $8,631 + 3,087 + 7,833 + 2,751 + 9,072 = 31,374$

Таким образом, предсказанное значение склонности к агрессивному виктимному поведению для города Атырау составляет около 31,4 %.

Для города Усть-Каменогорск каменогорск:

- Близкая поддержка: $0.312 * 79 = 24.648$
- Возмездие: $0.105 * 79 = 8.295$
- Техническое преодоление: $0.419 * 79 = 33.041$
- Беспомощность: $0.108 * 79 = 8.532$
- Активное игнорирование: $0.412 * 79 = 32.548$

Сумма: $24.648 + 8.295 + 33.041 + 8.532 + 32.548 = 107.14$

Для города Астана:

- Близкая поддержка: $0.41 * 74 = 29.94$
- Возмездие: $0.119 * 74 = 8.806$
- Техническое преодоление: $0.411 * 74 = 30.414$
- Беспомощность: $0.193 * 74 = 14.262$
- Активное игнорирование: $0.398 * 74 = 29.452$

Сумма: $29.94 + 8.806 + 30.414 + 14.262 + 29.452 = 112.874$

Таким образом, предсказанные значения склонности к агрессивному виктимному поведению для городов Атырау, Усть-Каменогорск и Астана составляют соответственно 31,4, 107,14 и 112,874.

Данные представляют результаты двух методик, которые позволяют определить склонность к агрессивному виктимному поведению в разных городах. Они основаны на пяти стратегиях преодоления: близкой поддержке, возмездии, техническом преодолении, беспомощности и активном игнорировании.

В городе Усть-Каменогорск склонность к агрессивному виктимному поведению составляет примерно 107,14. Это гораздо более высокое значение по сравнению с Атырау (31,4). Это может указывать на то, что жители Усть-Каменогорска чаще проявляют агрессивное поведение в ситуациях, когда они сталкиваются с негативными событиями или проблемами.

В городе Астана предсказанная склонность к агрессивному виктимному поведению составляет около 112,874. Это самое высокое значение среди всех трех городов. Это может указывать на более высокий уровень агрессивного поведения у жителей Астаны в сравнении с другими городами.

Город	Значение склонности	Значение близкой поддержки	Значение возмездия	Значение технического преодоления	Значение беспомощности	Значение активного игнорирования
Усть-Каменогорск	79 %	31,2 %	10,5 %	41,9 %	10,8 %	41,2 %
Астана	74 %	41,0 %	11,9 %	41,1 %	19,3 %	39,8 %
Атырау	21 %	41,1 %	14,7 %	37,3 %	13,1 %	43,2 %

Таблица 4. Значения склонности к агрессивному виктимному поведению по регионам.

Более подробный анализ данных для каждой стратегии в трех городах (Усть-Каменогорск, Астана, Атырау):

1. Близкая поддержка:

- Усть-Каменогорск: 72,082 %

- Астана: 67,47 %

- Атырау: 17,151 %

В Усть-Каменогорске и Астане этот показатель выше, что может указывать на наличие социальной и организационной поддержки для подростков. В Атырау данный показатель значительно ниже, что может означать недостаток доступной поддержки.

2. Возмездие:

- Усть-Каменогорск: 63,46 %

- Астана: 55,95 %

- Атырау: 5,88 %

Возмездие в форме наказания за неправильное поведение более выражено в Усть-Каменогорске и Астане. В Атырау этот показатель наименьший, что может указывать на более мягкую политику в отношении нарушителей.

3. Техническое преодоление:

- Усть-Каменогорск: 79,589 %

- Астана: 71,611 %

- Атырау: 20,359 %

Техническое преодоление, то есть использование высоких технологий и инновационных решений для преодоления проблем, наиболее распространено в Усть-Каменогорске, затем в Астане. В Атырау этот показатель наименьший, что может означать ограниченность использования новых технологий в решении проблем.

4. Беспомощность:

- Усть-Каменогорск: 63,49 %

- Астана: 56,69 %

- Атырау: 5,79 %

Показатель беспомощности, то есть чувство безысходности и отсутствия помощи со стороны, выше в Усть-Каменогорске и Астане. В Атырау этот показатель наименьший, что может указывать на наличие доступных и эффективных механизмов поддержки подростков.

5. Активное игнорирование:

- Усть-Каменогорск: 79,302 %

- Астана: 71,078 %

- Атырау: 20,318 %

Показатель активного игнорирования, то есть нежелание вмешиваться или решать проблемы, более выражен в Усть-Каменогорске и Астане. В Атырау этот показатель наименьший, что может указывать на большую ответственность и активность в решении проблем.

Выводы

Таким образом, результаты анализа показывают различную степень распространенности и эффективности каждой стратегии в трех городах. Усть-Каменогорск и Астана имеют более высокие показатели по большинству стратегий, в то время как Атырау отличается более низкими значениями. Эти результаты могут быть использованы для разработки более точных и адаптированных стратегий в каждом городе для решения проблем и поддержки подростков. Мы предполагаем, что высокий процент склонности к зависимому и беспомощному поведению в регионах может быть связан с высоким уровнем агрессивного виктимного поведения. Например, люди, которые испытывают зависимость и беспомощность, могут более вероятно становиться жертвами агрессии других людей.

В итоге, проведенное исследование позволяет сделать вывод о неоднозначности результатов виктимности в различных городах. Усть-Каменогорск и Астана демонстрируют более высокие показатели эффективности стратегий поддержки подростков, в то время как Атырау оказывается на более низком уровне. Эти различия могут быть связаны с особенностями социальной среды и уровнем агрессивного виктимного поведения в каждом регионе. Дальнейшие исследования направлены на анализ содержания виктимности личности, разработку синтеза теорий для изучения виктимизации обществ, создание функциональной модели виктимизации сообществ, а также изучение влияния типа сообщества на виктимность индивида и его окружения. Необходимо также детальное изучение систем девиктимизационных воздействий и вопросы изменения виктимного поведения, а также возможности девиктимизации личностных конструктов и идентичности. Все эти работы будут способствовать разработке более точных и адаптированных стратегий поддержки подростков в каждом городе и преодолению проблем виктимности.

Литература

Garandeanu C.F., Vermande M.M., Reijntjes A.H. (2019). Classroom bullying norms and peer status: Effects on victim-oriented and bully-oriented defending // *International Journal of Behavioral Development*. — 2019. — 46. Pp. 401–410.

Gentile D.A., Linder J.R. & Walsh D.A. (2003). [Elektronicsouse] / D.A. Gentile, J.R. Linder // [Behaviors at School]. — 2003. Looking through Time: A Longitudinal Study of Children's Media Violence Consumption at Home and Aggressive. Режим доступа: https://www.researchgate.net/publication/266091314_Looking_ugh_Kovalenko V. (2019). [Elektronicsouse] / V.

Kovalenko // [Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University]. — 2019. Prevention of Victimization Behavior of Children with Mild Intellectual Disabilities in Conditions of Inclusive Education. Режим доступа: <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:200027803>

Letourneau E.J., Schaeffer C.M., Bradshaw C.P., Ruzicka A.E., Assini-Meytin L.C., Nair R. & Thorne E. (2022). [Elektronicsouse] / E.J. Letourneau // [Child maltreatment]. — (2022). Responsible Behavior With Younger Children: Results From a Pilot Randomized Evaluation of a School-Based Child Sexual Abuse Perpetration Prevention Program. Режим доступа: <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:252645530>

Любимова П.П. (2022). [Elektronicsouse] / П. П. Любимова // [Материалы международной студенческой научной конференции.]. — 2022. — Выпуск № 24. Профилактика виктимного поведения несовершеннолетних. Молодежь, наука и цивилизация // Режим доступа: <https://www.semanticscholar.org/author/%D0%9F.%D0%9F.%D0%9B%D1%8E%D0%B1%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B0/2193884046>

Pityaratstian N., Prasartpornsirichoke J. Does (2022). Anxiety Symptomatology Affect Bullying Behavior in Children and Adolescents with ADHD? // Child & Youth Care Forum. — 2022. — 52. — Pp. 85–103

Скандал с избением в ВКО: Родные пострадавшей рассказали свою версию. Режим доступа: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/skandal-izbieniem-vko-rodnyie-postradavshey-rasskazali-496398/

Tryastuti D. (2022). [Elektronicsouse] / D. Tryastuti // [International Journal of Nursing and Health Services (IJNHS)]. — 2022. The Effectiveness of Anger Management Training in Reducing Bullying Behavior among School-Age Children. Режим доступа: <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:248372296>

Wisudayanti K.A., Dewi P.Y. (2023). [Elektronicsouse] / K.A. Wisudayanti, P.Y. Dewi // [Edukasi Jurnal Pendidikan Dasar]. — 2023. — 4(1). — P. 31. Effectiveness of Implementation of Guidance and Counseling to Lower Levels Bullying in Elementary School. DOI:10.55115/edukasi.v4i1.3022

Феоктистова С.В., Григорьева И.В., Афанасьева О. (2022). [Elektronicsouse] / С.В. Феоктистова, И.В. Григорьева, О. Афанасьева // [Higher education today]. — 2022. Взаимосвязь виктимного поведения и буллинга в подростковой среде. Режим доступа: <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:257298022>

References

Feoktistova S.V., Grigor'eva I.V., Afanas'eva O. (2022). [Elektronicsouse] / S.V. Feoktistova, I.V. Grigor'eva, O. Afanas'eva // [Higher education today]. — 2022. Vzaimosvjaz' viktimnogo povedenija i bullinga v podrostkovoj srede. Rezhim dostupa: <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:257298022> [in Rus.]

Garandeau C.F., Vermande M.M., Reijntjes A.H. (2019). Classroom bullying norms and peer status: Effects on victim-oriented and bully-oriented defending // International Journal of Behavioral Development. — 2019. — 46. — Pp. 401–410. [in Eng.]

Kovalenko V. (2019). [Elektronicsouse] / V. Kovalenko // [Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University]. — 2019. Prevention of Victimization Behavior of Children with Mild Intellectual Disabilities in Conditions of Inclusive Education. Rezhim dostupa: <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:200027803> [in Eng.]

Gentile D.A., Linder J.R. & Walsh D.A. (2023). [Elektronicsouse] / D.A. Gentile, J.R. Linder // [Behaviors at School]. — 2003. Looking through Time: A Longitudinal Study of Children's Media Violence Consumption at Home and Aggressive. Rezhim dostupa: https://www.researchgate.net/publication/266091314_Looking_ugh_ [in Eng.]

Letourneau E.J., Schaeffer C.M., Bradshaw C.P., Ruzicka A.E., Assini-Meytin L.C., Nair R. & Thorne E. (2022). [Elektronicsouse] / E.J. Letourneau // [Child maltreatment]. — (2022). Responsible Behavior With Younger Children: Results From a Pilot Randomized Evaluation of a School-Based Child Sexual Abuse Perpetration Prevention Program. Rezhim dostupa: <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:252645530> [in Eng.]

Ljubimova P.P. (2022). [Elektronicesouse] / P.P. Ljubimova // [Materialy mezhdunarodnoj studencheskoj nauchnoj konferencii]. — 2022. — V. № 24. Profilaktika viktirnogo povedenija nesovershennoletnih. Molodezh', nauka i civilizacija // Rezhim dostupa:

<https://www.semanticscholar.org/author/%D0%9F.%D0%9F.%D0%9B%D1%8E%D0%B1%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B0/2193884046> [in Rus.]

Pityaratstian N., Prasartpornsirichoke J. (2022). Does Anxiety Symptomatology Affect Bullying Behavior in Children and Adolescents with ADHD? // Child & Youth Care Forum. — 2022. — 52. — Pp. 85–103. [in Eng.]

Skandal s izbieniem v VKO: Rodnye postradavshej rasskazali svoju versiju. Rezhim dostupa: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/skandal-izbieniem-vko-rodnye-postradavshey-rasskazali-496398/ [in Rus.]

Tryastuti D. (2022). [Elektronicesouse] / D. Tryastuti // [International Journal of Nursing and Health Services (IJNHS)]. — 2022. The Effectiveness of Anger Management Training in Reducing Bullying Behavior among School-Age Children. Rezhim dostupa: <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:248372296> [in Eng.]

Wisudayanti K.A., Dewi P.Y. (2023). [Elektronicesouse] / K.A. Wisudayanti, P.Y. Dewi // [Edukasi Jurnal Pendidikan Dasar]. — 2023. — 4(1). — P. 31. Effectiveness of Implementation of Guidance and Counseling to Lower Levels Bullying in Elementary School. DOI:10.55115/edukasi.v4i1.3022 [in Eng.]

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 257–275
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.839>

ӘОЖ 371.15
МҒТАП 14.01.11

Sh.Sh. Khamzina, A.M. Utilova, T.Zh. Shakenova*, 2024.

«Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan», Pavlodar, Kazakhstan.
E-mail: ppu.conf@mail.ru

EFFECTIVENESS OF THE MENTORING SYSTEM IN SCHOOLS

Khamzina Sholpan Shapievna - candidate of Pedagogical Sciences, Professor of the Higher School of Natural Sciences of Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan, E-mail: Khamzina_64@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2931-026X>;

Utilova Aigul Muratovna - candidate of Pedagogical Sciences, lecturer-researcher at the Higher School of Natural Sciences of Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan, E-mail: aigulutilova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0874-7411>;

Shakenova Tattigul Zhilkibaevna - candidate of Pedagogical Sciences, School of Natural Sciences of Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan, E-mail: ppu.conf@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5973-0361>.

Abstract. Today, it is almost impossible to find a ready-made young teacher who could start working without an adaptation period or specially organized support, and mentoring is the most effective method of solving this problem. Mentoring is a personnel technology that allows for the continuous professional development of teachers. The need for mentoring is particularly acute today, as rapid changes in the education system, metamorphoses in organizational processes and the educational environment require an instant reaction from the teacher. Mentoring allows you to organically combine professional development, its personification and at the same time guarantees a comprehensive approach to each employee of education.

In the Republic of Kazakhstan, many conditions are being created for schoolteachers, reducing the workload of teachers, guaranteeing the protection of honor and dignity, material incentives for the availability of an academic master's degree, a mentoring institute has been introduced to support young teachers in secondary education organizations. Mentoring is not a fad and not an innovation, but rather a traditional, but at the same time an effective method of adapting young teachers to new conditions. In this article, we consider mentoring as a means of professionalization, professional adaptation, on-the-job training, professional development of young teachers, individualization, building routes of personal and professional growth, where everyone can become a mentor for everyone.

Keywords: education, training, mentoring, competence, professionalism

Ш.Ш. Хамзина, А.М. Утилова, Т.Ж. Шакенова*, 2024.

«Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті» КЕАҚ»,

Павлодар, Қазақстан.

E-mail: ppu.conf@mail.ru

МЕКТЕПТЕРДЕГІ ТӘЛІМГЕРЛІК ЖҮЙЕНІҢ ТИІМДІЛІГІ

Хамзина Шолпан Шапиевна – педагогика ғылымдарының кандидаты, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Жаратылыстану жоғары мектебінің профессоры, Павлодар, Қазақстан, E-mail: Khamzina_64@mail.ru. <https://orcid.org/0000-0002-2931-026X>;

Утилова Айгуль Муратовна – педагогика ғылымдарының кандидаты, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Педагогика жоғары мектебінің оқытушы-зерттеушісі, Павлодар, Қазақстан, E-mail: aigulutilova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0874-7411>;

Шакенова Таттигуль Жилкибаевна – педагогика ғылымдарының кандидаты, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Педагогика жоғары мектебінің оқытушы-сарапшысы, Павлодар, Қазақстан; e-mail: ppu.conf@mail.ru. <https://orcid.org/0000-0002-5973-0361>.

Аннотация. Бүгінгі таңда бейімделу кезеңінсіз немесе арнайы ұйымдастырылған сүйемелдеусіз жұмысқа кірісе алатын дайын жас мұғалімді табу мүмкін емес және тәлімгерлік бұл мәселені шешудің ең тиімді әдісі болып табылады. Тәлімгерлік – педагогтердің үздіксіз кәсіби дамуын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін Кадрлық технология. Бүгінгі таңда тәлімгерлікке деген қажеттілік өте өткір, Өйткені білім беру жүйесіндегі жылдам өзгерістер, ұйымдық процестер мен білім беру ортасындағы метаморфоз мұғалімнен жедел реакцияны талап етеді. Тәлімгерлік кәсіби дамуды, оның даралануын органикалық түрде біріктіруге мүмкіндік береді және сонымен бірге әрбір білім беру қызметкеріне кешенді көзқарасқа кепілдік береді.

Қазақстан Республикасында қазір мектеп педагогтері үшін көптеген жағдайлар жасалуда, мұғалімдердің жүктемесін қысқарту, Ар-намыс пен қадір-қасиетті қорғау кепілдігі, магистр академиялық дәрежесінің болуын материалдық ынталандыру, орта білім беру ұйымдарында жас педагогтарды қолдау үшін тәлімгерлік институты енгізілді. Тәлімгерлік сән мен инновацияға құрмет емес, жас мұғалімдерді жаңа жағдайларға бейімдеудің дәстүрлі, бірақ тиімді әдісі. Бұл мақалада біз тәлімгерлікті кәсібилендіру, кәсіби бейімдеу, жұмыс орнында оқыту, жас педагогтардың біліктілігін арттыру, даралау, жеке және кәсіби өсу маршруттарын құру құралы ретінде қарастырамыз.

Түйін сөздер: білім беру, оқыту, тәлімгерлік, құзыреттілік, кәсібилік.

Ш.Ш. Хамзина, А.М. Утилова, Т.Ж.Шакенова, 2024.

НАО «Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана»,

Павлодар, Казахстан.

E-mail: ppu.conf@mail.ru

ЭФФЕКТИВНОСТЬ СИСТЕМЫ НАСТАВНИЧЕСТВА В ШКОЛАХ

Хамзина Шолпан Шапиевна – кандидат педагогических наук, профессор Высшей школы естествознания Павлодарского педагогического университета им. А. Маргулана, Павлодар, Казахстан, E-mail: Khamzina_64@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2931-026X>;

Утилова Айгуль Муратовна – кандидат педагогических наук, преподаватель-исследователь Высшей школы педагогики Павлодарского педагогического университета им. А. Маргулана, Павлодар, Казахстан, E-mail: aigulutilova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0874-7411>;

Шакенова Таттигуль Жилкибаевна – кандидат педагогических наук Высшей школы педагогики Павлодарского педагогического университета им. А. Маргулана, Павлодар, Казахстан, E-mail: ppu.conf@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5973-0361>.

Аннотация. Сегодня найти готового молодого педагога, который смог бы приступить к работе без адаптационного периода или специально организованного сопровождения, практически невозможно, и наставничество является наиболее эффективным методом решения этой проблемы. Наставничество является кадровой технологией, которая позволяет осуществить непрерывное профессиональное развитие педагогов. Потребность в наставничестве встает сегодня особо остро, так как стремительные изменения в системе образования, метаморфозы в организационных процессах и образовательной среде требуют от педагога моментальной реакции. Наставничество позволяет органически соединить профессиональное развитие, его персонификацию и в то же время гарантирует комплексный подход к каждому работнику образования.

В Республике Казахстан сейчас для педагогов школ создается много условий, сокращение нагрузки учителей, гарантия защиты чести и достоинства, материальное стимулирование наличия академической степени магистра, для поддержки молодых педагогов в организациях среднего образования введен институт наставничества. Наставничество — не дань моде и не инновация, а достаточно традиционный, но при этом эффективный метод адаптации молодых педагогов к новым условиям. В данной статье мы рассматриваем наставничество как средство профессионализации, профессиональной адаптации, обучения на рабочем месте, повышения квалификации молодых педагогов, индивидуализации, построения маршрутов личностного и профессионального роста, где наставником может стать каждый для каждого.

Ключевые слова: образование, обучение, наставничество, компетенция, профессионализм

Кіріспе

Қазіргі заманғы экономикаға академиялық білім мен дағдыларды жоғары кәсіби деңгейде қолданатын адамдар қажет. PISA құралдар жинағы осы дағдыларды өлшеуге, зерттеуге қатысушылардың алған білімдерін қаншалықты экстраполяциялай алатынын анықтауға және оларды өмірлік жағдайларда қолдануға мүмкіндік береді. Ұлттық білім берудің күшті және әлсіз жақтарын анықтау, одан әрі дамыту мақсатында ұсынымдар әзірлеу.

Қазақстан PISA халықаралық зерттеуіне белсенді қатысады. Нәтижесінде қорытындысы бойынша ел білім беру саласындағы жаңа реформалар мен бастамалар үшін дәлелді база алады. Бұл зерттеуді жүргізу қазақстандық мектеп оқушыларының функционалдық құзыреттіліктерін өлшеуге мүмкіндік береді, яғни әртүрлі өмірлік жағдайларда білімді тиімді қолдана білу, логикалық ойлау және негізделген қорытынды жасау. PISA білімді қолдану дағдыларын бағалайды.

Халықаралық зерттеулердің соңғы нәтижелері өткен жылдардағы өз нәтижелерінен артта қалушылықты анықтады, олардың көрсеткіштері бағдарламаға қатысудың бірінші жылынан төмен болды. Қазақстандық балалар PISA - ға қатысудың барлық уақыты ішінде ЭЫДҰ-ның (Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы) басқа елдерінен бір жарым-екі жылға артта қалғанын көрсетті. Әлемдік рейтингтердің деректері бойынша Қазақстан PISA нәтижелері бойынша соңғы орында тұр және бұл оқушылардың сауаттылығының төмендеуі туралы айтады.

Оқушылардың білім жетістіктеріне әр түрлі факторлар әсер ететіні сөзсіз, бірақ мұғалім мен оқушының арақатынасы, мұғалімдердің кәсіби деңгейі, педагогикалық кадрлардың жетіспеушілігі айтарлықтай әсер етеді. PISA зерттеу тапсырмаларын сәтті орындау мұғалімдердің кәсіби деңгейіне тікелей байланысты. Жоғары білімі және жоғары біліктілік санаты бар мұғалімдердің үлесі неғұрлым жоғары болса, білім алушылардың нәтижелері соғұрлым сәтті болады. Өткен жылдардағы нәтижелерді салыстырмалы талдау білім беру ұйымы мұғалімдерінің жоғары кәсіби деңгейі оқушыларға жақсы нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік бергенін көрсетеді.

Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін арттырудың тиімді тетіктерінің бірі-мұғалімнің өзін-өзі тәрбиелеуі. Бүгінгі таңда мұғалімнің өзін-өзі тәрбиелеуді ұйымдастырудың әртүрлі формалары қолданылады: Жоғары білім немесе екінші мамандық алу, кәсіби қайта даярлау, үздіксіз біліктілікті арттыру, жеке білім беру траекториясы бойынша жұмыс. Мұғалімдердің дағдылары мен дағдылары оқушылардың дағдылары мен дағдыларымен тікелей байланысты. Егер мұғалім үнемі жаңа білім іздеуде болса, өзін-өзі дамытумен айналысса, онда нәтижелер міндетті түрде өзін көрсетеді және білім беру процесіне оң әсер етеді.

Бүгінде Қазақстан Республикасында педагогикалық кәсіптің беделін көтеру және оқыту сапасын арттыру үшін көп жұмыстар атқарылуда. Бұл Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2022–2026 жылдарға

арналған тұжырымдамасын әзірлеу, «Педагог мәртебесі» туралы Заң қабылдау, мектептерде тәлімгерлік жүйесін енгізу. Әрине, бұл шаралардың барлығы мұғалімнің мәртебесі мен беделін арттырып, оларды одан әрі кәсіби өсуге ынталандырып, жалпы білім беру сапасын арттыруы керек.

Бүгін білім берудегі халық аралық стандарттарға сүйене отырып мемлекетте білім беру деңгейін, сапасын көтеру қажет. Оқушылардың оқу жетістіктерін бағалаудың бір жүйесін жасаудың уақыты келді. Жоғарыда айтылған әділдік тұрғыдан оқу жетістіктерін бағалауға мүмкіндік береді, мектеп оқушылары, түлектері әлемдік бірлестікте бәсекеге сай бола алады. Халық аралық бірлестікке интеграциялау туралы айтатын болсақ, онда PISA жалық аралық зерттеуіне көңіл бөлу керек. Қазақстанда жүргізілген PISA жалық аралық зерттеуінің нәтижелері білім беру жүйесін жетілдіру керектігін көрсетеді (Бобизода, Утилова 2018 а).

Білім беру жүйесін жетілдіру құзыреттілікке бағытталған тәсілді, оқушылардың білім жетістіктерін критериалды бағалауды ескере отырып, оқытудың жаңа әдістерін, әдістерін енгізуді қамтиды. Құзыреттілікке бағытталған тәсіл білім алушылардың функционалдық және басқа да құзыреттілік түрлерін қалыптастыруды қарастырады. Функционалдық құзыреттіліктердің негізінде негізгі мәселелерді қарастыруға болады. Бар құзыреттіліктердің ішінде ерекше зерттеу құзыреттілігін бөліп көрсету жөн. Зерттеу құзыреттілігі кілтті құзыреттіліктерге негізделген. Кілтті құзыреттіліктер көп салалы және көптеген интеллектуалды біліктерді, ой процестерін қамтып алады. Зерттеу құзыреттілігін қалыптастыруда басты рөлді жеке бас компоненті алады. Жеке бас компоненті оқушыларда өздігінен жұмыс жасау, өздігінен оқу, өзін-өзі ұйымдастыру біліктерінің дамуын көздейді (Бобизода, Утилова, 2018).

Оқушылардың зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру үшін мұғалімдермен мақсатты жұмыс жүргізу қажет. Мұғалімдермен жұмысты ұйымдастыру оларды ғылыми жұмыс жүргізуге үйретуден басталуы керек (Бобизода, Утилова, Гулов 2019 с).

Білім беру мазмұнын жаңарту процесінде оқушылардың функционалдық сауаттылығы маңызды рөл атқарады. Жаңартылған оқу жағдайында функционалдық сауаттылықты дамыту бағдарламасы білім берудің басты мақсаты болып табылады. Сонымен, әр оқу пәнінде оқу нәтижесі ретінде функционалдық сауаттылық қалыптасуы керек. Оқушылардың функционалдық сауаттылығының қалыптасуы мен дамуын біз шығармашылық мазмұндағы, танымдық, зерттеушілік сипаттағы тапсырмалар арқылы тексере аламыз. Экономикалық, тарихи бағыттағы тапсырмалар, тәжірибеге бағытталған тапсырмалар да оқушылардың функционалдық сауаттылығының қалыптасуы мен дамуын анықтауға ықпал етуі мүмкін.

Жоғарыда айтылғандар әлемде және әлемдік экономикада болып жатқан өзгерістер қазіргі білім беру жүйесін өзгертуді талап ететіндігін көрсетеді, яғни мектептегі білім мазмұнын жаңарту қажеттілігі туындайды, яғни білім парадигмасынан құзыреттілікке көшу (Khamzina, 2020).

Қазір мектеп мұғалімнен педагогикалық сауаттылық пен құзыреттілікті, жоғары шеберлік пен терең білімді талап етеді. Оқытылатын пәнді меңгерудің жоғары деңгейінен басқа, мектеп мұғалімі үшін балалармен қарым-қатынас жасау, оларды баурап алу мүмкіндігі де маңызды. Бүгінгі таңда педагогикалық жоғары оқу орындарының түлектері әрдайым балалармен жұмыс істеуге кәсіби түрде дайын бола бермейді. Бұл мәселені орта білім беру ұйымдарында тәлімгерлік ұйымдастыру арқылы шешуге болады.

Қазіргі уақытта мектептерде жас мұғалімнің өз жұмысының басында жеткілікті білімі бар, бірақ дағдылары жеткіліксіз, өйткені оның кәсіби маңызды қасиеттері әлі қалыптаспаған, сондықтан жас мұғалімге оқытушы-тәлімгердің тұрақты әдістемелік көмегі қажет. Тәлімгер жас педагогтарды кәсіби шеберлік негіздеріне үйрету, қамқорлықтағы адамдардың тұрақты дамуы мен кәсіби өсуіне қамқорлық жасау, жас маман жүгінген барлық кәсіби мәселелерді шешу үшін жауапкершілікті өз мойнына алады. Тәлімгер жас мамандармен үнемі мақсатты қарым-қатынас жасауға мүдделі болуы керек және осы қарым-қатынастың бастамашысы болуы керек, олардың жұмыс нәтижелерін бағалау кезінде позитивті болуға, қамқоршыларының қателіктеріне төзуге міндеттеме қабылдауы керек, оларға тәлімгермен бірге алға қойылған мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізетініне сенімділік беруі керек.

Тәлімгерлікте аралық нәтижелерді бағалау қажет. Ол Кәсіптік оқытудың практикалық нәтижелерін – педагогикалық жобаны, әдістемені, ашық сабақты, жарияланымды қарау форматында жүргізілуі мүмкін. Тәлімгерліктің қорытынды нәтижелері мектептің педагогикалық кеңесінде ұсынылады, ол тәлімгердің нақты оқу жылындағы жұмысын бағалайды.

Тәлімгерлік нысандардың өзара іс-қимыл жүйесі біртұтас қоғамдастыққа әртүрлі әлеуметтік топтардың, институттар мен ұрпақтардың өкілдерін қамтитын кең педагогикалық-кәсіби қозғалысты құруға мүмкіндік беретіні сөзсіз, олардың күш – жігері тұтастай алғанда Қазақстанның білім беру және экономикалық жүйелерін және болашақ ұрпақ-балалар мен жастарды дамытуға бағытталатын болады (Утилова, 2022).

Талдау нәтижесінде білім беру сапасын және осы процестегі мұғалімнің рөлін арттыру үшін оқушылардың функционалдық сауаттылығын, құзыреттілігін қалыптастыру қажеттілігінің маңызы өзектендірілді. Кәсіби құзыретті (тәлімгер, жас педагог) педагог өзінің педагогикалық қызметін әрдайым жоғары деңгейде жүзеге асыратын болады, бұл, әрине, балаларды оқыту мен тәрбиелеуде жоғары нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасындағы орта білім беру ұйымдарына тәлімгерлікті енгізу мәселесі жаңа, сондықтан отандық ғалымдар әлі зерттеген жоқ. Алайда, Қарағанды университетінің ғалымдары. Е.А. Бөкетов мектепке заманауи мұғалім даярлау тәсілін қарастырды. Әбілдина С.К., Сарсекеева Ж.Е. «Қазақстан Республикасының жоғары білім беру жүйесіндегі болашақ мұғалімнің кәсіби даярлығы» (2015) Халықаралық қолданбалы және іргелі зерттеулер журналының материалдарындағы ғылыми жарияланымында

болашақ педагогты даярлауға қойылатын жаңа талаптарға назар аударады, олар еңбек мазмұнының тез өзгеруі және үздіксіз жаңару қажеттілігі жағдайында олардың кейіннен тиімді кәсіби қызметі үшін жағдай жасаудан тұрады білім (Абильдина, 2015).

Назарбаев Университетінің білім саласындағы магистрі Д.С. Гюнгер Еуразиялық ғалымдар одағының (2016) журналының материалдарында жарияланған «Қазақстан Республикасында мұғалімдерді даярлау туралы мәселеге» атты жарияланымында тәлімгерлік жүйесін енгізуді ұсынады. Мақалада ЖОО-да оқуды аяқтағаннан кейін Мамандыққа кіріспе жасау мақсатында Қазақстанда орта мектептерде бастаушы мұғалімдер үшін тәлімгерлерді енгізу туралы мәселені қарастыруды ұсынамыз. Бұл жұмыс схемасының мақсаты-жаңадан бастаған мұғалімдердің білімін шоғырландыру және тереңдету, кәсіби қалыптасу мен құзыреттілікті дамытудың теориялық және практикалық компоненттерін біркелкі біріктіру. Әрбір бастаушы мұғалім мектептегі тәжірибелі тәлімгер-мұғалімге бекітіледі, ол түзету мүмкіндігімен кәсіби қызметке мониторинг жүргізеді және бастаушы мұғалімнің кәсіби қалыптасуына қолдау көрсетеді (Гюнгер, 2016).

Жаңартылған мазмұндағы бағдарламаларды енгізу, оқытудың инновациялық әдістерін, ақпараттық технологияларды қолдану, Оқу процесі мен бағалау жүйесін жоспарлау тәсілдерін өзгерту педагогикалық қоғамдастықта ең көп талқыланатын тақырыптар болып табылады. Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі жоғары талаптарға сай болуы керек. Білім беру қызметтерінің сапасын арттыру бойынша жұмыс педагогтарды Елеулі әдістемелік қолдаудан басталуы тиіс. Мұғалімдердің кәсіби қажеттіліктерін теңестіре алмайтын бірқатар факторлар бар. Оларға мыналар жатады: Мектеп түрі, аумақтық орналасуы, жас педагогтар ұжымындағы саны, жоғары санатты мұғалімдер саны. Сапалы білім беру мәселесін аша отырып, әдістемелік қызметті, біліктілікті арттыру жүйесін және педагогикалық тәлімгерлікті жандандыруды бірінші орынға қою қажет (Petrovska, 2018).

Болашақ педагогтарды даярлау бойынша қазақстандық ғалымдардың жарияланымдарын талдау мектептерде тәлімгерлікті ұйымдастыру үшін алғышарттардың бар екендігін айғақтайды, бірақ білім беру мазмұнын жаңарту, жаһандық құзыреттерді қалыптастыру жағдайында оны іске асырудың нақты тетіктері ұсынылмаған. Білім беру ұйымдарында тәлімгерлік жүйесін ұйымдастырудағы проблемалар анықталды, олар тек құжатталған ережелердің болуынан тұрады, бірақ мектепте тәлімгерлік бойынша басқа әзірленген әдістемелік материалдар жоқ (тәлімгерлік нәтижелерін бағалау жөніндегі ереже, тәлімгерді таңдаудың баламалылығын іске асыру жөніндегі әдістемелік ұсынымдар) (Данилов, 2019).

Зерттеу материалдары мен әдістері

«Педагог мәртебесі» туралы заңда 13-бап тәлімгерлікке арналған. Қазіргі уақытта білім берудегі тәлімгерлік тақырыбы білім берудегі басты тақырыптардың бірі болып табылады. Жалпы, тәлімгерлік әлемдік үрдіс болып

табылады және ол қызметтің барлық салаларын қамтиды: әртүрлі меншік нысандарындағы кәсіпорындар, кәсіпкерлік, әлеуметтік сала, мемлекеттік қызмет және, әрине, білім.

Білім берудегі тәлімгерлік-жас педагогтың кәсіби қалыптасуындағы, педагогикалық шеберлікті арттырудағы маңызды шарт, бұл оқушылардың кәсіби бағдарында да маңызды. Бүгінгі тәлімгерлік-танымал тренд және саналы қажеттілік. Тәлімгерлік нысаны-қатысушылары өздерінің негізгі қызметі мен ұстанымымен анықталатын белгілі бір рөлдік жағдайда болатын тәлімгерлік жұптың немесе топтың жұмысын ұйымдастыру арқылы мақсатты модельді жүзеге асыру тәсілі. Тәлімгерлік бағдарламасын іске асыру шарттарына байланысты көптеген вариацияларды қамтитын тәлімгерліктің кең таралған түрлерінің ішінде бесеуі бар: «оқушы - оқушы»; «мұғалім – мұғалім»; «студент – оқушы»; «жұмыс беруші -оқушы»; «жұмыс беруші -студент» .

Аталған нысандардың әрқайсысы тәлімгерліктің бірыңғай әдіснамасын пайдалана отырып, белгілі бір міндеттер мен проблемаларды шешуді көздейді, ішінара оқыту сатысын, кәсіби қызметті және Бағдарламаға қатысушылардың бастапқы түйінді сұраныстарын ескере отырып өзгертілген. «Мұғалім-мұғалім» тәлімгерлік нысаны жас педагогтың жан-жақты қолдау көрсететін тәжірибелі және ресурстары мен дағдылары бар педагогпен өзара іс-қимылын болжайды.

Тәлімгерліктің бұл түрінің мақсаты - жұмыс орнында немесе жас педагог лауазымында табысты бекіту, оның кәсіби әлеуеті мен деңгейін арттыру, сондай-ақ білім беру ұйымында өзекті педагогикалық міндеттерді жоғары деңгейде іске асыруға мүмкіндік беретін жайлы кәсіби орта құру. Тәлімгер мен тәлімгердің өзара әрекеттесуінің негізгі міндеттерінің қатарына мыналар жатады: кәсіби қызметінің нәтижелерін талдаумен айналысу қажеттілігін қалыптастыруға ықпал ету; нәтижелі оқу процесін құру және ұйымдастыру әдістемесіне қызығушылықты дамыту; бастаушы педагогты өз қызметінде озық педагогикалық тәжірибені шығармашылықпен пайдалануға бағдарлау; жас педагогты білім беру ұйымында педагогикалық қызметке қызығушылықты бекіту мақсатында оған баулу; Педагогтің кәсіби қалыптасу процесін жеделдету; білім беру ұйымының қоғамдастығын қалыптастыру (педагогикалық тәжірибенің бөлігі ретінде).

Тәлімгерлердің жұмысын дұрыс ұйымдастырудың нәтижесі жас педагогтардың педагогикалық жұмысқа, білім беру ұйымының мәдени өміріне қосылуының жоғары деңгейі, өз күштеріне деген сенімділікті арттыру және жеке, шығармашылық және педагогикалық әлеуеттерді дамыту болады. Бұл білім беру ұйымдарындағы білім беру деңгейі мен психологиялық ахуалға оң әсер етеді. Тәлімгер педагогтар осы кезеңге қажетті кәсіби құзыреттіліктерді, кәсіби кеңестер мен ұсыныстарды, сондай-ақ ұйым мен кәсіп ішінде жайлы қалыптасуы мен дамуы үшін ынталандыру мен ресурсты алады (Нугуманова, 2018: 182-187).

«Педагог мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының Заңында

“тәлімгерлік” -орта білім беру ұйымдарында Педагогтің кәсіби қызметіне алғаш кіріскен адамға кәсіптік бейімделуде практикалық көмек көрсету жөніндегі педагогтің қызметі деп айқындалған. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2020 жылғы 24 сәуірдегі № 160 бұйрығымен тәлімгерлікті ұйымдастыру қағидалары және тәлімгерлікті жүзеге асыратын педагогтерге қойылатын талаптар бекітілді.

Шағын жинақталған мектептегі тәлімгерді қоспағанда, тәлімгер келесі талаптарға сай болуы керек:

- 1) «педагог-зерттеуші» немесе «педагог-шебер» біліктілік санаты;
- 2) педагогикалық әдептің негізгі қағидаттары мен нормаларын сақтаушы;
- 3) соңғы үш жыл ішінде оқытылатын пән бойынша білім алушылардың білім сапасы кемінде 60% -70%.

Шағын жинақталған мектептегі тәлімгер келесі талаптарға сай болуы керек:

- 1) «педагог-зерттеуші» немесе «педагог-шебер» біліктілік санаты;
- 2) педагогикалық әдептің негізгі қағидаттары мен нормаларын сақтаушы;
- 3) оқытылатын пән бойынша білім сапасы соңғы үш жыл ішінде кемінде 50% -60%

Бұл уақытта тәлімгерлік кадрларды дамыту жүйесінің стратегиялық маңызды элементі деп айтуға болады. Білім беру ұйымдарында тәлімгерлікті енгізу әлі де келесі мәселені шешуді талап етеді: ол қаншалықты тиімді? «Тәлімгерлікті ұйымдастыру қағидаларын және тәлімгерлікті жүзеге асыратын педагогтерге қойылатын талаптарды бекіту туралы» құжатта тиімді тәлімгерлік тараптардың өзара мүдделілігі, тәлімгерлік процесін әкімшілік бақылау және ынтымақтастықтың аралық нәтижелерін жүргізу шарттарында жүзеге асырылатыны айтылған.

Мектептерде тәлімгерлер белгілі бір кәсіби жетістіктері бар педагог-шеберлер, педагог - зерттеушілер арасынан таңдалады. Тәжірибе көрсеткендей, көбінесе тәлімгерге қойылатын талаптарға сәйкес келетін үміткердің болмауына байланысты біліктілігі бірдей мұғалім тағайындалады, бірақ оның өзі кәсіби міндеттерді жүзеге асыруда әдістемелік көмекке мұқтаж және жетістіктері жоқ. Сондықтан оқушыларда функционалдық және басқа да құзыреттілік түрлерін қалыптастыру үшін бұл үшін тәлімгерлерді дайындау қажет, осылайша олар өз кезегінде жас педагогтарға көмек көрсете алады.

Тәлімгерлікті ұйымдастыру ережелеріне сәйкес білім беру ұйымдары тәлімгерлер резервін дайындауы тиіс. Тәлімгерлер резервін педагогикалық кеңес тәлімгерлікті ұйымдастыру қағидаларында белгіленген талаптарға сәйкес келетін орта білім беру ұйымының басшысы мен басшысының орынбасарларын қоспағанда, барлық жұмыс істейтін педагогтер қатарынан әдістемелік бірлестіктердің ұсынуы бойынша қалыптастырады. Мектепте резервті ұйымдастыру үшін болашақ тәлімгерлерді дайындайтын «тәлімгерлік мектебін» ашу керек. Тәлімгерлік мектебінің құрамына пәндік қатыстылығына байланысты барлық педагог-зерттеушілерді, педагог-шеберлерді қосу керек.

Тәлімгерлік мектебінің құрамына кіретін педагогтардың ішінен үйлестіруші таңдалады, ол осы мәселеге жетекшілік ететін басшының орынбасарымен бірге оқу жылына арналған жұмыс жоспарын жасайды. Оқыту барысында тәлімгерлік мектебінің педагогтері үшін тьюториал, тренингтер, супервизиздер, фасилитация, коучинг, нетворинг, білім беру іс-шарасы, білім алушылар үшін қарқынды семинарлар, семинар-практикумдар, әдістемелік сессиялар, коучингтер, краш-тесттер өткізу қажет (Балагурова, 2017).

Тьюториал - оқушылардың ойлау, коммуникативтік және рефлексивті қабілеттерін дамытуға бағытталған белсенді топтық оқыту. Бұл интерактивті және қарқынды оқыту әдістерін қолданатын ашық сабақ. Сондай-ақ, тьюториалдың мақсаты оқу процесін жандандыру және әртараптандыру, білім алушылардың іс-әрекетін жандандыру, шығармашылық қабілеттерін көрсету, теориялық білімді практикада қолдануға ынталандыру болып табылады. Тәлімгерлерді сүйемелдеуді жүзеге асыратын тәлімгерлер жетекші тьюториалдың рөлін атқарады.

Тренинг. Жақында тәлімгерлер тренингтерді сүйемелдеуді ұйымдастырудың тиімді формаларының бірі ретінде көбірек қолданады. Тренинг кезінде қажетті дағдылар мен дағдыларды игеру оларды есте сақтауды ғана емес, сонымен қатар тренинг барысында бірден тәжірибеде тікелей қолдануды қамтиды. Тренингтерде, сондай-ақ тьюториалдарда, бірақ тек анағұрлым қарқынды түрде белсенді оқытудың әртүрлі әдістері мен әдістері кеңінен қолданылады: іскерлік, рөлдік және имитациялық ойындар, баспа негізінде электронды детерминанттармен және детерминанттармен жұмыс, модельдеу, нақты жағдайларды талдау және топтық пікірталастар.

Фасилитация. Топтық талқылауды тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік беретін дағдылар тобы және құралдар жиынтығы. Фасилитацияның мақсаты: топқа шығармашылық және нәтижелі жұмыс істеуге мүмкіндік беретін дұрыс әдісті табу; топтық жұмысты ұйымдастыруға бағытталған арнайы әрекеттер. Фасилитатордың негізгі функциясы-әр қатысушыға топтың жұмысына толық қатысуға көмектесу, оңтайлы ойлау, сөйлеуден қорықпау.

Супервизия. Маман қызметінің тиімділігін арттыру мақсатында Кәсіби қызметтің мазмұнын жетілдіру әдісі; маманға неғұрлым тәжірибелі маманды тарта отырып, өзінің кәсіби қызметінің өзекті мәселелері мен мәселелерін талдауға мүмкіндік береді.

Коучинг. Жаттығу әдісі, оның барысында “жаттықтырушы” (жаттықтырушы) деп аталатын адам білім алушыға белгілі бір өмірлік немесе кәсіби мақсатқа жетуге көмектеседі. Жалпы дамудың орнына нақты белгіленген мақсаттарға жетуге бағытталған. Оқушыларға саналы түрде оқуға, қызығушылықпен білім алуға, потенциалды табуға және ашуға, Дағдылар мен дағдыларды дамытуға, бағдарламаны тиімді меңгеруге және тапсырмаларды орындауға мүмкіндік береді.

Нетворкинг. Маңызды және перспективалы әлеуметтік серіктестермен (мысалы, мектеп оқушылары – кәсіптік білім беру ұйымдарының, ЖОО-

лардың, жұмыс берушілердің кәсіпорындарының өкілдерімен) байланысты ұйымдастыру және өзара әрекеттесу әдісі.

Білім беру оқиғасы. Тәрбиелік іс-шарадан айырмашылығы, тәлімгердің жас мұғалімдермен жұмысының бұл формасы білім беру мотивациясын дамытуға, жеке бағдарламаларды, жобалар мен зерттеулерді құруға және жүзеге асыруға бағытталған. Білім беру іс-шарасына әр түрлі іс-шаралар мен әр түрлі қатысушылар кіреді: жас мұғалімдерден басқа, оған басқа қызықты, тартымды, табысты адамдар («көшбасшылар», «авторлар», «сарапшылар» және т.б.) қатысады. Оқиғалар тәлімгерді тәлімгерге бекіту және тәлімгердің «кеңесші», «көшбасшы» және т. б. позициясына ауысу қаупін жеңуге мүмкіндік береді. Тәлімгерлік жұмыстың нақты формаларын, әдістері мен технологияларын таңдау тәлімгердің жеке таңдауы болып табылады және оқушылардың жас және жеке ерекшеліктеріне де, тәлімгердің жеке және кәсіби қалауына да байланысты. Білім алушылармен тренингтер өткізу үшін арнайы білім мен дағдылар қажет екенін есте ұстаған жөн (Кенжетаева, 2020).

Тәлімгерлерді оқытуды ұйымдастыру үшін:

- тәлімгерлерді оқыту жоспарын құру, оның мерзімдерін анықтау;
- тәлімгерге көмектесу үшін қажетті әдістемелік материалдарды таңдау;
- оқу форматтарын таңдау

Мысал:

- нақты жағдайлары немесе проблемалары бар жағдайларды шешу;
- рөлдік өзара әрекеттесу форматы;
- өзін-өзі оқыту;
- қашықтықтан оқыту (қажетті дағдыларды дамыту бойынша бейнероликтерді, кейіннен талқылаумен мәтіндік материалдарды таңдау).

Оқыту процесі екі кезеңге бөлінеді: бастапқы оқыту және қызмет барысында оқыту. Бастапқы оқыту әлеуетті тәлімгерлерге тәлімгер рөліндегі қызметке дайындалуға, тәлімгерліктің негізгі мақсаттарымен және жұмыс бағыттарымен танысуға, олардың психологиялық дайындығын тексеруге мүмкіндік береді. Мұндай оқыту тәлімгерлік қарым-қатынастың сапасына және тәлімгерлік бағдарламасының жалпы сәтті ұзақтығына әсер етеді. Бастапқы оқыту тәлімгерлерге өздерінің жеке мақсаттарын тұжырымдауға, тәлімгерлік бағдарламасына қатысу үміттерін түзетуге және ықтимал келіспеушіліктерді анықтау және уақтылы шешу үшін өз мақсаттарын тәлімгерлердің мақсаттарымен салыстыруға көмектесуі керек (Abdullah, 2020).

Тәлімгермен тиімді жұмысты ұйымдастыру үшін тәлімгер өзінің тәжірибесі, ресурстары және оларды беру мүмкіндіктері туралы нақты түсінік қалыптастыруы керек. Ол үшін портфолио жасау керек. Қызмет барысында қайталама оқытуды куратор тәлімгердің тәлімгерлік тәжірибесі болғаннан кейін (кездесу-танысу және «сынақ мәселесін шешу» кездесуі) және тәлімгерлік қызмет бойынша сұрақтар туындағаннан кейін жүргізеді. Оқыту тәлімгерге мәселені түсінуге көмектеседі (бар болса) және оны шешудің дұрыс стратегиясын таңдауға көмектеседі (Ali, 2018).

Тәлімгерлерді ең алдымен тәлімгермен қарым – қатынастың екі стиліне үйрету керек-дамытушы және аспаптық:

- дамытушы стиль тәлімгер мен тәлімгердің өзара іс-қимылын дамытуды ынталандыруға бағытталған;

- инструменталды стиль мақсатты әрекетке шоғырланған. Тәлімгер мен тәлімгердің тұлғааралық қарым-қатынасын дамытуға екінші дәрежелі мән беріледі.

Тәлімгер мен жас педагогтың кездесулері диалог немесе талқылау, көпшілік алдында дәріс түрінде, жобадағы практикалық жұмыс ретінде ресімделуі мүмкін. Тәлімгер әр кездесуде іс-әрекеттің құрылымы мен жоспарын дербес қалыптастырады, бірақ соған қарамастан жалпы модельге жүгінеді: рефлексия, жұмыс, рефлексия.

Тәлімгерлікті іске асыру барысында нәтижелерге мониторинг пен бағалау жүргізу қажет. Тәлімгерлік бағдарламаларын іске асыру процесінің мониторингі тәлімгерлік бағдарламасы және/немесе оның жекелеген элементтері туралы ақпаратты жинау, өңдеу, сақтау және пайдалану жүйесі ретінде түсініледі. Тәлімгерліктің жүйелі мониторингін ұйымдастыру тәлімгерлік процесінің қалай жүретінін, тәлімгердің тәлімгермен өзара әрекеттесуінде қандай өзгерістер болатынын, сондай-ақ тәлімгерлердің даму динамикасы мен тәлімгердің өз қызметіне қанағаттануын нақты көрсетуге мүмкіндік береді (Гаспаришвили, 2019).

Тәлімгерлік бағдарламасының мониторингі өзара байланысты екі элементтен тұрады. Бастапқыда тәлімгерлікті іске асыру процесінің сапасы және процесінің жол картасының толық көлемде орындалуы бағаланады. Екінші кезеңде қатысушылардың мотивациялық-тұлғалық, құзыреттілік, кәсіби өсуі, білім беру нәтижелерінің динамикасы бағаланады. Тәлімгерліктің іске асырылуын бағалау тәлімгерлердің қанағаттану сауалнамалары және білім беру ұйымының тәлімгерлік қызметі ұйымы тәлімгерлік ететін сауалнамалар негізінде де жүзеге асырылады.

Нәтижелер мен оларды талқылау

Тәлімгерлік мектебі жұмысының нәтижесі тәлімгерлерді даярлау және мектепте Флэш-тәлімгерлікті (Flash Mentoring) іске асыру мүмкіндігі болады.

Флэш-тәлімгерлік (Flash Mentoring) – тәлімгерліктің жаңа Тұжырымдамасы, оның мәні келесідей. Тәлімгер ретінде әрекет еткісі келетін педагогтар әлеуетті тәлімгерлермен (жас педагогтармен) қысқа, бір сағаттан аспайтын кездесуге қатысуы тиіс, оның барысында тәлімгерлер нақты мәселелер бойынша өздерінің өмірлік тәжірибелерімен бөлісе алады, кейбір ұсыныстар бере алады. Осы кездесуден кейін (стандартты флэш-тәлімгерлік сессиясы) жас мұғалім кездесуге қатысушылардың кіммен жұмыс істегісі келетінін шешеді.

Флэш-тәлімгерлік бір реттік кездесулер немесе талқылаулар, коммуникациялар арқылы жүзеге асырылады. Флэш-тәлімгерліктің негізгі артықшылықтарына мыналар жатады:

1. Тәлімгер-педагог нақты мәселелер бойынша ақпараттық ресурстармен

жұмыс істеуді үйрену, қойылған мақсаттарды шешу үшін қажетті материалды таңдау.

2. Flash тәлімгерлері әдетте құнды білім мен жұмыс тәжірибесін ұсынады, бірақ өте шектеулі уақыт аралығында.

Мектептердегі тәлімгерлік 3 жылға есептелген, бірінші жыл ақылы. Мектептерде эксперимент ретінде қолдануға болады Флэш-тәлімгерліктің әртүрлі модификациялары.

- Стандартты флэш-тәлімгерлік сессиясы жеке немесе телекоммуникациялық технологиялар арқылы тәжірибелі (тәлімгер) мен тәжірибесі аз қызметкер (тәлімгер) арасындағы бір реттік кездесуді қамтиды, ол бірнеше минуттан бірнеше сағатқа дейін созылуы мүмкін.

- Дәйекті флэш-тәлімгерлік: жас тәрбиеші екі немесе одан да көп тәлімгерлермен жұмыс істейді, олардың әрқайсысында бір реттік кездесулер сериясы бар, мысалы, бір ай ішінде апта сайын.

- Жылдам тәлімгерлік-бұл тәлімгерлер мен олардың тәлімгерлері бірнеше минут қана кездесіп, содан кейін бірден басқа тәлімгерге/жас тәрбиешіге және т. б. ауысатын дәйекті флэш-тәлімгерліктің бір түрі.

- Топтық флэш-тәлімгерлік: тәлімгер тәлімгерлердің шағын тобымен (жас педагогтар) жұптасып жұмыс істейді. Бұл техниканы топтық жылдам тәлімгерлік ретінде жүзеге асыруға болады.

Білім беру ұйымдарындағы тәлімгерлік процесін ұйымдастыру үш негізгі кезеңнен тұрады:

- Бірінші кезең (кіріспе): тәлімгер 10 (он) күнтізбелік күн ішінде Педагогтің кәсіби даярлық деңгейін айқындайды. Бірінші кезеңнің қорытындысы бойынша тәлімгер 5 (бес) жұмыс күні ішінде педагогтің даярлық деңгейін және жеке қажеттіліктерін айқындау бойынша диагностика жүргізеді, сондай - ақ Диагностика нәтижелерін ескере отырып, бір оқу жылы кезеңіне арналған тәлімгерлік жоспарын (бұдан әрі-тәлімгерлік жоспары) әзірлейді, ол басшының оқу жұмысы жөніндегі орынбасарымен келісіледі және орта білім беру ұйымының басшысы бекітеді.

- Екінші кезең (негізгі): тәлімгер тәлімгерлік жоспарын іске асырады және бір оқу жылы ішінде кәсіби даму және психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу бойынша жұмыс жүргізеді.

- Үшінші кезең (қорытынды): тәлімгер оқу жылының қорытындысы бойынша педагогикалық кеңестің отырысына тәлімгерлік жоспарының іс-шараларын іске асыру қорытындыларын көрсететін тәлімгерлік нәтижелері туралы есеп дайындайды және іс-әрекеттегі практиканы жетілдіру үшін ұсынымдар береді.

Тәлімгерлікті ұйымдастыру қағидаларына сәйкес жұмыс нәтижелері бойынша аралық есеп (оның ішінде электрондық) орта білім беру ұйымының әдістемелік бірлестіктерінің отырысында (1-ші жартыжылдықта) бейнеролик түрінде ұсынылады. Алайда, бейненің мазмұнына нақты талаптар жоқ, онда не көрсету керек. Әдістемелік бірлестік мүшелерінің бейнеролик

мазмұнын бағалау критерийлері қандай. Бұл аралық есеп формальды болып шығады және оны ешкім бағалай алмайды. Аралық есеп Кәсіптік оқытудың практикалық нәтижелерін – педагогикалық жобаны, әдістемені, ашық сабақты, жарияланымды қарау форматында жүргізілуі мүмкін. Педагогикалық кеңестің отырысына тәлімгер дайындайтын есепке де сұрақтар бар. Оқу жылының қорытындысы бойынша қандай индикативтік көрсеткіштер орындалуы тиіс? Қандай іс-шараларды орындау қажет?

Кейбір мектептердегі тәлімгерлердің алғашқы сауалнамасы педагогикалық кеңестегі сөздердің формальды екенін көрсетті. Осы жоспарларды бекіту барысында олардың ғылыми-әдістемелік құрамдас бөлігі, олардың мазмұны мектепке алғаш келген мұғалімнің кәсіби дамуына қаншалықты бағытталғандығы талданбайды. Мектептерде тәлімгерлік тәлімгер мен жас педагогтың жұмыс жоспарларының болуы, сабаққа қатысқан сабақтарды талдау түрінде тексеріледі. Осыдан сұрақ туындайды: тәлімгерлік қаншалықты тиімді? Оны жетілдіру керек пе? Орта білім беру ұйымдарында тәлімгерлікті сүйемелдеу бойынша әдістемелік материалдар әзірленуі мүмкін. Тәлімгерлік институты енгізілді, бірақ оның нәтижелерін өлшеу критерийлері әзірленбеді.

Білім беру ұйымдарындағы тәлімгерлік бағдарламасының нәтижелерін бағалау мыналардың негізінде жүзеге асырылуы мүмкін:

- жас педагогтың тәлімгердің жұмысына қанағаттану сауалнамасы;
- пән бойынша білім сапасының көрсеткіші оқу тоқсандарының кесіндісінде (жұмыстың 3 жыл ішінде);
- оқушылардың кәсіби қызметке алғаш кіріскен (3 жыл жұмыс істеген) педагог пәнін оқытуға қанағаттануы тұрғысынан сауалнама жүргізу;
- «Дарынды балаларға дарынды мұғалім» және т. б. кәсіби конкурстарға алғаш рет кәсіби қызметке кіріскен педагог пен тәлімгердің қатысуы;
- мұғалімдердің осы санаты үшін өткізілетін “Дарынды мұғалім-дарынды балаларға” республикалық конкурсына алғаш рет кәсіби қызметке кіріскен педагогтың қатысуы, онда ол өз пәнін оқытуда қолданылатын әдістер мен әдістерді таныстыра алады (2–3 жыл жұмыс өтілі),
- Республикалық пәндік олимпиаданың іріктеу кезеңдерінде алғаш рет кәсіби қызметке кіріскен педагог балаларының қатысуы; оқушылардың ғылыми жобалар конкурсына, ғылыми-практикалық конференцияларға (3 жыл ішінде) қатысуы.

Тәлімгерлік қызметтің сәттілігінің процедуралық көрсеткіштері келесідей болуы мүмкін:

- тәлімгердің қолдауымен сол қызметке және/немесе ұйымдастырушылық мәдениетке тән құндылық-семантикалық көзқарастардың қалыптасуы;
- қызметке ілесіп жүретін адамның тұрақты ішкі уәждемесі;
- ол игеретін қызметте ілесіп жүретін адамның құзыреттілігі;
- білім беру ортасының сапасы және ілеспе адамның айналасында құрылған әлеуметтік-психологиялық атмосфера.

Тәлімгерлік мәселесін зерделеу аясында тәлімгерлер мен жас педагогтар

арасында сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға 62 педагог қатысты (31 тәлімгер, 31 жас педагог). Респонденттер әртүрлі білім беру ұйымдарының өкілдері. Талдау нәтижелері бойынша келесі қорытындылар жасалды.

Көптеген көрсеткіштер бойынша жас мұғалімдердің күтуі тәлімгерлерге карағанда айтарлықтай жоғары (кесте 1).

Кесте 1 – Көрсеткіштер бойынша салыстырмалы кесте

№	Күту көрсеткіштері	Жас педагогтар (%)	Тәлімгерлер (%)
1	тәлімгерлік бағдарламасының тиімділігі	88,4	61,1
2	бағдарламадағы жайлылық деңгейі	80,7	61,1
3	кәсіби және лауазымдық бейімдеу бағдарламасының пайдалылығы	96,2	66,9
4	ұйымдастыру іс-шараларының сапасы	96,2	64
5	беру сапасы және теориялық білімді жақсы меңгеру	92,3	55,6
6	беру сапасы және практикалық дағдыларды жақсы меңгеру	96,1	61
7	кәсіби бейімдеу бағдарламасының сапасы	92,3	91,7
8	тәлімгердің қолдауының маңыздылығы	93,3	
9	педагогикалық процеске қосылу	92,3	64
10	бірлескен жұмыстан қанағаттану	90,2	66,6

Сауалнама барысында жас педагогтардан жауаптар алынды: «Мектепте тәлімгерлікті жүзеге асырудан және өз рөліңізден не күтесіз?»:

- мектепте жұмыс істеу үшін практикалық дағдылар мен теориялық білімнің бір бөлігін беру, кәсіптік тапшылықтарды жою-32%;

- кәсіби өсу, конкурстарға қатысу, тәжірибе мен білімге ие болу – 20%;

- тәлімгерді қолдау, көмек және Кеңес – 20%;

- нәтиже -2%;

- толық ынтымақтастық-8%;

- іске асыруға болатын жаңа идеялардың пайда болуы-4%;

- қарым-қатынас, белсенділік және қол жетімділік – 4%.

«Тәлімгерлікте Сіз үшін не ерекше құнды» деген сұраққа:

- мені қолдайтынына сенімді болу-30%;

- тиімді тәжірибе, материал, білім, тәжірибе-27,1%;

- іс курсына жылдам қосылу – 15,3%;

- даму – 11,6%;

- нәтиже-8%;

- тәлімгер-8%.

Тәлімгерлерден сауалнама кезінде жауаптар алынды:

«Сіз мектепте тәлімгерлікті жүзеге асырудан және өз рөліңізден не күтесіз?»:

- нәтижесі, жас педагогтың табысты бейімделуі-39,3%;

- тәлімгерлік тәжірибесін алу, сенімгерлік қатынас – 23%

- қоғамдастықпен ынтымақтастық – 15,3%;
 - өзара әрекеттесудің әртүрлі формалары-6%;
 - жас мұғалім бұл оның дело екенін түсінуі үшін – 6%;
 - бағдарламаны міндеттерге сәйкес іске асыру-4,4;
 - тәлімгерліктің мәнін ашу-3%;
 - жұмыстағы жаңа әдістер мен әдістер-3%.
- «Тәлімгерлікте Сіз үшін не ерекше құнды» деген сұраққа:
- серіктестік, өзара тәжірибе, энергия алмасу– 22%;
 - жас педагогпен өзара іс – қимыл-16%;
 - сіздің рөліңізді түсіну-16%;
 - жас педагогтың әдістемелік сауаттылығы – 17%;
 - жаңа тәсілдер-11%;
 - шығармашылық белсенділікті дамыту – 14%;
 - жауап беру қиын-4%.

Қорытынды

Мұндай сауалнамалар мектептерде жүргізілуі керек және оларды білім беру ұйымдарында тәлімгерлік бойынша іс-шараларды ұйымдастыру және ұйымдастыру кезінде ескеру қажет. Тәлімгерлердің жұмысын дұрыс ұйымдастырудың нәтижесі жас педагогтардың педагогикалық жұмысқа, білім беру ұйымының мәдени өміріне қосылуының жоғары деңгейі, өз күштеріне деген сенімділікті арттыру және жеке, шығармашылық және педагогикалық әлеуеттерді дамыту болады. Бұл білім беру деңгейіне және ұйымдағы психологиялық климатқа оң әсер етеді. Тәлімгер-педагогтар осы кезеңге қажетті кәсіби іске асыру құзыреттерін, кәсіби кеңестер мен ұсынымдарды, сондай-ақ ұйым мен кәсіп ішінде жайлы қалыптасуы мен дамуы үшін ынталандыру мен ресурсты алады. Бүгінгі таңда тәлімгерлік жүйесі ең мұқият назар аударуға лайық, бұл бастаушы мұғалімнің жұмыс орнында практикалық және теориялық көмек ұсына алатын тәжірибелі маманның қолдауына ие болуының өмірлік қажеттілігін көрсетеді.

Кәсіби көмек тек жас, бастаушы мұғалімдерге ғана емес, сонымен қатар белгілі бір білім беру ұйымына жаңадан келген мұғалімдерге де қажет. Көбінесе жас мұғалімдердің жағдайына жақын, тәжірибелі мұғалімдер білім беру бағдарламаларын жүзеге асыратын мектепке жұмысқа жаңадан келген және сонымен бірге жұмыс істеу қиынға соғады. Сондай-ақ, Мектепке педагогикалық білім алған және жас мамандар санатына жатпайтын, бірақ практиканың болмауы бойынша оларға тең педагогикалық қызметкерлер келеді. Оларға жаңа жағдайларға бейімделуге көмектесу керек, оларды осы білім беру ұйымында әзірлеу және жүргізу қажет мұғалімдердің құжаттарымен таныстыру, сондай-ақ жұмыста әдістемелік көмек көрсету қажет. Бұл стратегиялық міндеттерді шешуге жас педагог пен жаңадан келген мұғалімнің кәсіби қалыптасу процесін оңтайландыруға, олардың өзін-өзі жетілдіруге, өзін-өзі дамытуға, өзін-өзі жүзеге асыруға мотивациясын қалыптастыруға қабілетті тәлімгерліктің икемді және мобильді жүйесін құру ықпал етеді.

Білім берудің қарқынды жаңаруы жағдайында кез-келген мұғалімге жүйелі және мақсатты ғылыми-әдістемелік және ұйымдастырылған қолдау қажет екенін есте ұстаған жөн, бұл қажеттілік тез артып келеді. Осыған байланысты мектепте үздіксіз білім беру және әр мұғалімнің жеке дамуы үшін жағдай жасау міндеті өзекті болып табылады. Мұғалімдерге білім беруді модернизациялау, озық педагогикалық тәжірибені енгізу, заманауи педагогиканың жетістіктерін пайдаланудың өзіндік тәсілдері мен жолдарын түсіну және дамыту жағдайында оқушыларды оқыту мен тәрбиелеуді ұйымдастыруда жүйелі түрде пәрменді көмек көрсету үшін мектептің әдістемелік қызметінің ұйымдастырушылық құрылымына жаңадан келген педагог қызметкерлердің кәсіби қызметіне әдістемелік қолдау енгізу қажет.

Педагогты ғылыми-әдістемелік сүйемелдеудің мәні, бір жағынан, Мұғалімді кәсіби қызметте сапалы нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік беретін құралдармен, технологиялармен, әдістермен әдістемелік жабдықтауда, екінші жағынан, қол жеткізілген нәтижелерді түсінуге, оларға сыни көзқараспен қарауға және қажет болған жағдайда өз қызметін түзетуге көмектеседі.

Педагогтерді ғылыми-әдістемелік қолдаудың іс жүргізу моделі мынадай компоненттерді қамтуы мүмкін:

1. Педагогтердің қажеттіліктері мен сұраныстарын зерделеу, олардың кәсіби тапшылығы мен қиындықтарын анықтау, алдағы қызметтің міндеттерін өзектендіру.

2. Педагогтердің қажеттіліктері мен сұраныстарын зерделеу, кәсіби құзыреттіліктерін диагностикалау, Кәсіби тапшылықтар мен қиындықтарды анықтау, алдағы қызметтің міндеттерін өзектендіру негізінде жеке білім беру маршруттарын құру.

3. Педагогтердің жеке білім беру маршруттарын іске асыру.

4. Педагогтердің жеке білім беру маршруттарын іске асыру жөніндегі қызметтің рефлексиясы, олардың қызметіндегі өзгерістерді жобалау және жеке білім беру маршруттарын түзету.

5. Жеке білім беру маршруттарын іске асыру кезінде олардың құзыреттерінің «өсуін» ескере отырып, педагогтердің қызметін өзгерту.

Әдебиеттер

Абильдина С.К., Сарсекеева Ж. Е. Профессиональная подготовка будущего учителя в системе высшего образования Республики Казахстан. Журнал Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2015. – № 12 (часть 6)) – С. 1114–1116

Abdullah, R., Ghufron, M. A., Puspitasari, Y., & Ahmad, N. (2020). Perspectives on mentoring support during teaching practicum in local and international settings. *International Journal of Leadership, Teaching and Educational Research*, 19(5), 336-351

Ali, Z. B. M., Wahi, W., & Yamat, H. (2018). A review of teacher coaching and mentoring approach. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 8(8), 504–524.

Балагурова М.С. Наставничество как условие профессионального становления начинающих педагогов // Инновационные педагогические технологии: материалы VII Междунар. науч. конф. (г. Казань, октябрь 2017 г.). – Казань: Бук. 2017. – С.38 – 40. URL: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/271/12933/> (дата обращения 06.10.2020 г.)

Бобизода Г.М., Утилова А. М. Оценивание учебных достижений учащихся в условиях обновления содержания образования в Республике Казахстан. Вестник Академии образования Таджикистана. – Душанбе, 2018. - №4. - С. 11–15. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44119438>

Бобизода Г.М., Утилова А. М., Гулов Т.Ё. Исследовательская деятельность, ее место в системе ключевых компетенций. Вестник Таджикского государственного педагогического университета им. Айни. – Душанбе, 2018. - № 5 -2 (77). - С. 12–16. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44264853>

Бобизода Г.М., Утилова А. М. Обучение учителей общеобразовательных учреждений по формированию исследовательской компетенции учащихся. Вестник Академии образования Таджикистана. – Душанбе, 2019. - № 3, (32). – С. 23–27. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=43994350>

Гаспаришвили А. Г. Наставничество как социальный феномен: современные вызовы и новые реалии / А. Г. Гаспаришвили, О. В. Крухмалева // Народное образование. – 2019. – № 5 (1476). – С. 109–115.

Гюнгер Д.С. К вопросу о подготовке учителей в Республике Казахстан // Евразийский Союз Ученых — публикация научных статей в ежемесячном научном журнале. Педагогические науки, 2016. С. 50-58

Данилов С. В., Шустова Л. П., Лукьянова М. И., Зарубина В. В. Центр сопровождения молодых педагогов как акмеологическая модель наставничества в университетском комплексе // Современные проблемы науки и образования. – 2019. – № 5. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=29161> (дата обращения: 13.11.2022).

Sholpan S. Khamzina, Aigul M. Utilova, Tattigul Zh. Shakenova, Gulmira A. Suleimenova, Ella Y. Sarsembayeva and Gulomkodir M. Bobizoda (2020). Fashioning of Students' Research Competence through Technology of Project Activities. Journal of Intellectual Disability - Diagnosis and Treatment, 2020, Volume 8, No. 3. DOI: <https://doi.org/10.6000/2292-2598.2020.08.03.6>

Кенжетгаева Р. О., Нуржанова С. А. Инновационные формы контроля в профессиональной подготовке будущих учителей. «Вестник» Казахский национальный педагогический университет имени Абая. Серия «Педагогические науки». №1(65), 2020, с156-160.

Нугуманова Л. Н. Наставничество в повышении квалификации педагогических кадров / Л. Н. Нугуманова, Г. А. Шайхутдинова // Профессиональное образование в России и за рубежом. — 2018. — № 4. — С. 182—187

Petrovska, S., Sivevska, D., Popeska, B., & Runcheva, J. (2018). Mentoring in teaching profession. International Journal of Cognitive Research in Science, Engineering and Education, 6(2), 47-56.

Утилова А. М. Сатынская А.К., Шакинова Т. Ж. Наставничество как одна из форм сопровождения молодых педагогов в школе. Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Педагогические науки», №4(74), 2022. – С. 96–105. <https://doi.org/10.51889/2124.2022.24.15.010>

References

Abildina S.K., Sarsekeeva ZH. E. Professionalnaya podgotovka budushchego uchitelya v sisteme vysshego obrazovaniya Respubliki Kazakhstan. Zhurnal Mezhdunarodnyj zhurnal prikladnykh i fundamentalnykh issledovaniy. – 2015. – № 12 (chast 6) – S. 1114–1116. (in Russ).

Abdullah, R., Ghufron, M. A., Puspitasari, Y., & Ahmad, N. (2020). Perspectives on mentoring support during teaching practicum in local and international settings. International Journal of Leadership, Teaching and Educational Research, 19(5), 336-351

Ali, Z. B. M., Wahi, W., & Yamat, H. (2018). A review of teacher coaching and mentoring approach. International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences, 8(8), 504–524.

Balagurova M.S. Nastavnichestvo kak uslovie professionalnogo stanovleniya nachinayushchikh pedagogov // Innovatsionnye pedagogicheskie tekhnologii: materialy VII Mezhdunar. nauch. konf. (g. Kazan, oktyabr 2017 g.). – Kazan: Buk. 2017. – S.38 – 40. URL: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/271/12933/> (accessed 06.10.2020). (in Russ).

Bobizoda G.M., Utilova A. M. Otsenivanie uchebnykh dostizheniy uchashchikhsya v usloviyakh obnoveniya sodержaniya obrazovaniya v Respublike Kazakhstan. Vestnik Akademii obrazovaniya

Tadzhikistana. – Dushanbe, 2018. - №4. - S. 11–15. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44119438>. (in Russ).

Bobizoda G.M., Utilova A. M., Gulov T.YO. Issledovatel'skaya deyatelnost, ee mesto v sisteme klyuchevykh kompetentsij. Vestnik Tadzhikskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. Ajni. – Dushanbe, 2018. - № 5 -2 (77). - S. 12–16. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44264853>. (in Russ).

Bobizoda G.M., Utilova A. M. Obuchenie uchitelej obshcheobrazovatelnykh uchrezhdenij po formirovaniyu issledovatel'skoj kompetentsii uchashchikhsya. Vestnik Akademii obrazovaniya Tadzhikistana. – Dushanbe, 2019. - № 3, (32). – S. 23–27. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=43994350>. (in Russ).

Gasparishvili A. G. Nastavnichestvo kak sotsialnyj fenomen: sovremennye vyzovy i novye realii / A. G. Gasparishvili, O. V. Krukhmaleva // Narodnoe obrazovanie. – 2019. – № 5 (1476). – S. 109–115. (in Russ).

Gyunger D.S.K. Voprosu o podgotovke uchitelej v Respublike Kazakhstan // Evrazijskij Soyuz Uchenykh — publikatsiya nauchnykh statej v ezhemesyachnom nauchnom zhurnale. Pedagogicheskie nauki, 2016. – S. 50-58. (in Russ).

Danilov S. V., Shustova L. P., Lukyanova M. I., Zarubina V. V. Tsentr soprovozhdeniya molodykh pedagogov kak akmeologicheskaya model nastavnichestva v universitetskom komplekse // Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya. – 2019. – № 5. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=29161> (accessed: 13.11.2022). (in Russ).

Sholpan S. Khamzina, Aigul M. Utilova, Tattigul Zh. Shakenova, Gulmira A. Suleimenova, Ella Y. Sarsembayeva and Gulomkodir M. Bobizoda (2020). Fashioning of Students' Research Competence through Technology of Project Activities. Journal of Intellectual Disability - Diagnosis and Treatment, 2020, Volume 8, No. 3. DOI: <https://doi.org/10.6000/2292-2598.2020.08.03.6>

Kenzhetaeva R. O., Nurzhanova S. A. Innovatsionnye formy kontrolya v professionalnoj podgotovke budushchikh uchitelej. «Vestnik» Kazakhskij natsionalnyj pedagogicheskij universitet imeni Abaya. Seriya «Pedagogicheskie nauki». №1(65), 2020, s156-160. (in Russ).

Nugumanova L. N. Nastavnichestvo v povyshenii kvalifikatsii pedagogicheskikh kadrov / L. N. Nugumanova, G. A. Shajkhutdinova // Professionalnoe obrazovanie v Rossii i za rubezhom. — 2018. — № 4. — S. 182—187. (in Russ).

Petrovska, S., Sivevska, D., Popeska, B., & Runcheva, J. (2018). Mentoring in teaching profession. International Journal of Cognitive Research in Science, Engineering and Education, 6(2), 47-56

Utilova A. M., Satynskaya A.K., Shakenova T. ZH. Nastavnichestvo kak odna iz form soprovozhdeniya molodykh pedagogov v shkole. Vestnik KaZNPu im.Abaya. Seriya «Pedagogicheskie nauki», №4(74), 2022. - S. 96–105. (in Russ).

ЭКОНОМИКА – ЭКОНОМИКА – ECONOMY

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 276–294
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.840>

ӨОЖ 338.43:636.5

G.Y. Amalbekova*, A.N. Narenova, S.B. Nauryzkulova, 2024.
M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan.
E-mail: *baken_t@mail.ru*

GLOBAL POULTRY MARKET: CURRENT DEVELOPMENT TRENDS AND EXPORT POTENTIAL OF KAZAKHSTAN

Gulmira Amalbekova – Candidate of Economics Sciences; Acting Associate Professor of the M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan, e-mail: *baken_t@mail.ru*; <https://orcid.org/0000-0001-9622-6263>;

Aiman Narenova - Candidate of Economics Sciences; Acting Associate Professor of the M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan, e-mail: *an.narenova@dulaty.kz*; <https://orcid.org/0000-0002-0550-5986>;

Saule Nauruzkulova - Master of Economics; Senior Lecturer of the M.Kh. Dulaty Taraz University; Taraz, Kazakhsta, e-mail: *Nsaule_704@mail.ru*, <https://orcid.org/0009-0000-5999-196X>.

Abstract. The scientific study is designed to develop scientifically based theoretical and practical recommendations by analyzing the trends of participation of Kazakhstan in the world market of poultry meat. Based on a retrospective analysis, the authors clarified the export profiles of the leading exporting countries, determined the market share of potential importers in the world, and assessed the production capabilities of Kazakhstani agricultural enterprises. The obtained results allow to be used for the development of regional and republican programs of poultry farming development, and to be put into production by the subjects of the poultry complex as future directions of domestic export potential development.

The goal of the research is to create workable recommendations for the growth of the poultry industry within the framework of import substitution and enhancing export potential, to supply local chicken meat to the populace while adhering to reasonable consumption guidelines. In the course of the investigation, many assignments were developed and carried out: 1) The world poultry market's current development trend was evaluated; 2) The key concerns regarding the potential for domestic products to be exported were categorized through a thorough examination of the current state of domestic poultry production; and 3) Future directions for the

development of domestic production's export potential were developed in an effort to replace imported goods.

Keywords: economy, agriculture, poultry, world market, export, production.

Г.Е. Амалбекова*, А.Н. Наренова, С.Б. Наурызқұлова, 2024.

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан.

E-mail: *baken_t@mail.ru*

ӘЛЕМДІК ҚҰС ЕТІ НАРЫҒЫ: ҚАЗІРГІ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯСЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭКСПОРТТЫҚ ӘЛЕУЕТІ

Гульмира Ержанқызы Амалбекова – экономика ғылымдарының кандидаты, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің қауымдастырылған профессор м.а., Тараз, Қазақстан, e-mail: *baken_t@mail.ru*; <https://orcid.org/0000-0001-9622-6263>;

Айман Нұрмағанбетқызы Наренова – экономика ғылымдарының кандидаты, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің қауымдастырылған профессор м.а., Тараз, Қазақстан, e-mail: *an.narenova@dulaty.kz*; <https://orcid.org/0000-0002-0550-5986>;

Сәуле Байжанқызы Наурызқұлова – экономика магистрі; М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің аға оқытушысы, Қазақстан, e-mail: *Nsaule_704@mail.ru*; <https://orcid.org/0009-0000-5999-196X>.

Аннотация. Ғылыми зерттеу Қазақстанның дүниежүзілік құс еті нарығына қатысу тенденцияларын талдау арқылы ғылыми негізделген теориялық және практикалық ұсыныстарды әзірлеуге арналған. Авторлар ретроспективті талдау негізінде жетекші экспорттаушы елдердің экспорттық бейіндерін нақтылады және әлемдегі әлеуетті импорттаушылардың нарықтағы үлесін анықтап, қазақстандық ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының өндірістік мүмкіндіктеріне баға берді. Алынған нәтижелер құс шаруашылығын дамытудың аймақтық және республикалық бағдарламаларын әзірлеуге пайдалануға, құс шаруашылығы кешені субъектілерінің отандық экспорттық әлеуетті дамытудың келешекті бағыттары ретінде іс жүзінде өндіріске енгізуіне мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты халықты ұтымды тұтыну нормалары шегінде отандық құс етімен қамтамасыз ету үшін импортты алмастыру және экспорттық әлеуетті күшейту жағдайында құс еті нарығын дамыту бойынша практикалық ұсыныстар әзірлеу болып табылады. Зерттеу үдерісінде бірқатар міндеттер тұжырымдалып, жүзеге асырылды: 1) әлемдегі құс еті нарығының қазіргі даму тенденциясына баға берілді; 2) отандық құс еті өндірісінің ағымдағы жағдайына кешенді талдау жүргізу арқылы әлемдік нарықтағы отандық өнімнің экспорттық келешегі аясындағы негізгі мәселелер жүйеленді; 3) импорттық өнімдердің орнын басу мақсатында отандық өндірістің экспорттық әлеуетін дамытудың келешекті бағыттары әзірленді.

Түйін сөздер: экономика, ауыл шаруашылығы, құс еті, әлемдік нарық, экспорт, өндіріс.

Г.Е. Амалбекова^{1*}, А.Н. Наренова, С.Б. Наурызкулова, 2024.

Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан.

E-mail: *baken_t@mail.ru*

МИРОВОЙ РЫНОК МЯСА ПТИЦЫ: СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ И ЭКСПОРТНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ КАЗАХСТАНА

Гульмира Ержановна Амалбекова – кандидат экономических наук; и.о. ассоциированного профессора Таразского регионального университета имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан. e-mail: *baken_t@mail.ru*; <https://orcid.org/0000-0001-9622-6263>;

Айман Нурмаганбетовна Наренова – кандидат экономических наук; и.о. ассоциированного профессора Таразского регионального университета имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан, e-mail: *an.narenova@dulaty.kz*; <https://orcid.org/0000-0002-0550-5986>;

Сауле Байжановна Наурызкулова – магистр экономики; старший преподаватель Таразского регионального университета имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан, e-mail: *Nsaule_704@mail.ru*; <https://orcid.org/0009-0000-5999-196X>.

Аннотация. Предметом исследования обозначен процесс участия Казахстана в мировом рынке мяса птицы. В исследовании реализован комплексный подход к анализу рынка мяса птицы, основанный на общенаучных методах исследования, включающих сравнительный анализ, обобщение, систематизацию, эмпирический метод исследования, логический метод. Экспортный профиль лидирующих стран-экспортеров был уточнен авторами в результате ретроспективного анализа. В частности, определены ключевые импортеры и доля рынка. Исследование проведено на основе данных с 2018 по 2022 годы, отдельные прогнозные данные взяты за 2023-2032. Целью исследования является разработка практических предложений по расширению рынка мяса птицы в условиях импортозамещения и развития экспортного потенциала с целью обеспечения населения отечественным мясом птицы в пределах рациональных норм потребления. Авторами оценены производственные возможности казахстанских аграриев. Выявлены и систематизированы ключевые проблемы, препятствующие росту отечественного экспорта мяса птицы на мировом рынке. Предложены рекомендации по расширению географии поставок для дальнейшей диверсификации рисков, а также разработаны перспективные направления развития экспортного потенциала отечественного производства, которые практически могут использоваться фермерами, экспортерами продукции, государственными органами.

Ключевые слова: экономика, сельское хозяйство, мясо птицы, мировой рынок, экспорт, производство.

Кіріспе. Құс еті нарығы азық-түлік нарығының құрамдас бөлігі болып табылады және өндіріс, айырбастау, тұтыну процестеріне қатысатын шаруашылық жүргізуші субъектілер арасындағы қатынастардың белгілі бір механизмін білдіреді. Сондықтан, дүниежүзілік азық-түлік нарығының

қарқынды дамуы жағдайында ауыл шаруашылығы өнімдерінің ішкі нарығын, оның ішінде құс еті нарығын дамыту арқылы импортты алмастыру мәселесі ерекше өзекті болып табылады. Құс еті өнімдері бүкіл әлемде танымал. Тауық етін тұтынуға діни немесе ғұрыптық тыйымдар кедергі келтірмейді. Экономикалық артықшылықтардан басқа (еттің ең арзан түрі) тауық еті таза, құнарлы, қауіпсіз және басқа ет түрлерімен салыстырғанда ең қолжетімді. Жан басына шаққандағы жылдық құс етін тұтыну үлесінің ұлғаюы кездейсоқтық емес (Abildayev, et al., 2023).

Агроөнеркәсіптік кешенді дамытудың мемлекеттік саясаты Агроөнеркәсіптік кешенді дамытудың 2021–2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы және 2018-2027 жылдарға арналған Қазақстанда құс шаруашылығын дамытудың салалық бағдарламасы шеңберінде іске асырылатын болады. Бағдарлама еңбек өнімділігін екі жарым есеге, ауыл шаруашылығы өнімдерін экспорттауды екі есеге арттыру және халықты отандық әлеуметтік маңызды азық-түлікпен қамтамасыз ету арқылы саланың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған. Құс шаруашылығы саласын кешенді, тұрақты және бәсекеге қабілетті түрде дамыту үшін жағдай жасау - «Қазақстанда құс шаруашылығын дамытудың 2018-2027 жылдарға арналған Бағдарламасының» негізгі мақсаты болып табылады. Кешенді әрі тұрақты, бәсекеге қабілетті шаруашылық елдегі азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мен Қазақстанның экспорттық әлеуетін ұлғайтуға да үлесін қосады.

Бүгінде Қазақстанда құс шаруашылығы қарқынды дамуда және ішкі ет нарығында жоғары қайтарымды инвестиция бойынша көшбасшы болып табылады. Алайда, халықаралық бәсекелестік күшейіп жатқанда, Қазақстан құс еті нарығы әлсіз нарықтық инфрақұрылым жағдайында жұмыс істеуде, мұнымен қатар мемлекеттік экономикалық реттеу әдістері де қуатты емес.

Сол себептен құс еті нарығының дамуына мемлекеттік ықпал ету әдістерін жетілдіру және импорттан тәуелсіз, құс еті өнімдерін өңдеу, сату және тұтынушының қажеттіліктерін барынша толық қанағаттандыратын өндіріс процесін, тиімді әрі дамыған нарықтық инфрақұрылымды құру қажет. Зерттеудің мақсаты халықты ұтымды тұтыну нормалары шегінде отандық құс етімен қамтамасыз ету үшін импортты алмастыру және экспорттық әлеуетті күшейту жағдайында құс еті нарығын дамыту бойынша практикалық ұсыныстар әзірлеу болып табылады.

Зерттеу үдерісінде бірқатар міндеттер тұжырымдалып, жүзеге асырылды:

- 1) әлемдегі құс еті нарығының қазіргі даму тенденциясына баға берілді;
- 2) отандық құс еті өндірісінің ағымдағы жай-күйіне перспективті талдау жүргізу нәтижесінде әлемдік құс еті нарығындағы Қазақстанның экспорттық келешегінің негізгі мәселелері жүйеленді;
- 3) импортты алмастыру басымдықтарымен айқындалатын қазақстандық құс етінің экспорттық әлеуетін арттыру бойынша ұсыныстар әзірленді.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығы мынада: әлемдік және отандық құс еті нарығының даму тенденциясын зерттеуде баяндалған

теориялық және аналитикалық талдамалар негізінде отандық құс еті нарығын қалыптастыру мен дамытудың ықтимал бағыттары айқындалып, оның әлемдік нарықтағы экспорттық әлеуетін жетілдіру бойынша ұсыныстар жасалды.

Әдебиеттерге шолу көрсеткендей, осы тақырып бойынша қазіргі заманғы зерттеулер белсенді дамып келе жатыр деуге болады. Қазіргі экономикалық механизмнің негізін нарықтық механизм арқылы жүзеге асырылатын тауар-ақша қатынастары құрайды. Нарықты әр қырынан зерттегенде жаңа анықтамалары пайда болады. Мысалы, К. Макконнелл мен С. Брю нарық түсінігін жеке өнімдер мен қызметтерді сатып алушылар (сұранысты білдіретін) мен сатушыларды (жеткізушілер) біріктіретін құрал немесе механизм ретінде анықтайды (McConnell & S.Brew, 2003). Ал, Б.А. Райзберг нарықты адамдар, кәсіпорындар және мемлекеттер арасындағы ең алдымен дүниедегі барлық нәрсе сатып алынатын және сатылатын қағидаларды негізге алатын экономикалық қатынастар жүйесі деп атады (Riseberg, 2004). Ф.Котлердің пікірінше, нарық - бұл тауардың нақты әрі әлеуетті сатып алушыларының жиынтығы (Kotler, 2006). Экономисттердің қолданыстағы анықтамаларын ескере отырып, ауыл шаруашылығы өнімдерінің нарығы деп біз ауылшаруашылық өнімдерін сату-сатып алу мәмілелерін жасайтын сатушылар мен сатып алушылар арасындағы қарым-қатынас нысаны деп түсінеміз. Құс нарығы ет нарығының және азық-түлік нарығының құрамдас бөлігі болып табылады және өнімді өндіру мен бөлу процесіне қатысатын шаруашылық жүргізуші субъектілер арасындағы қарым-қатынастардың белгілі бір механизмін білдіреді. Шетелдік экономисттердің құс еті нарығы жөнінде көзқарастары бар:

Құс етінің нарығы деп экономикалық қатынастар реттелетін және құс етін сату-сатып алу жүзеге асырылатын айырбас қатынастарының жиынтығы болып табылатын белгілі бір саланың жұмыс істейтін түрі. Құс еті нарығының өзіндік ерекшеліктері бар, өйткені оның жағдайы мен дамуы құс етінің импорты мен экспортына айтарлықтай әсер етеді (Roy & Tretiak, 2008).

Мұсылман елдерінің нарығын дамыту үшін халал еттің маңызы артып келеді. Халал ет нарығының экономикалық маңыздылығына байланысты көптеген азық-түлік бизнесінің операторлары бұл өнімдерді саудалай бастады. Кейбір кәсіпорындар тұтынушыларды осы ет өнімдерінің түпнұсқалығына сендіру үшін халал сертификаттау органдарының қызметіне ғана сенеді. Дегенмен, бірыңғай ұлттық немесе халықаралық халал стандарттарын жасау қажет (Fuseini, et al., 2021).

Саудадағы әлеуетті кедергілерді жою үшін халықаралық қоғамдастық шеңберінде сауда келісімдерін қалыптастыру үшін бірлескен күш салу өте маңызды (Сао, et al., 2021). Бұл өнімдерді ішкі нарықта тұтынуды ынталандыру қажеттігін атап өтпеу мүмкін емес. Үй шаруашылығы нақты табысының төмендеуі құс шаруашылығының одан әрі дамуына қауіп төндіреді. Азық-түлік өндірісін қолдау бағдарламаларын қабылдау қажет (Mazloev, et al., 2019).

Венгрия зерттеушісі Дж. Попп алдағы он жылда тауық еті тұтынушылар сұранысын қанағаттандыра алатын ең сүйікті және ең арзан ет болады деп

есептейді (Popp, 2014). Құс етін өте құнарлы және құнды ет, балапан құстың кеуде бұлшық етінде 92% толыққанды ақуыз және тек 8% ғана толық емес ақуыз бар деп санайды ресейлік Л.В. Чупина мен В.А. Реймер (Chupina, et al., 2013). Құс еті адам ағзасы үшін пайдалы, ал құс етін өндіру тиімді екендігі сөзсіз. Дегенмен, құс шаруашылығында бірқатар мәселелер бар екендігін отандық ғалымдар зерттеген. Мәселен, Қазақстанда селекциялық-генетикалық орталықтардың болмауы және асыл тұқымды құстарды шығаратын зауыттардың жоқтығын отандық зерттеушілер де өз еңбектерінде негізгі мәселелердің бірі ретінде көрсеткен. Бұл өз кезегінде ет және жұмыртқа өндіретін құс фабрикаларының импортталған асыл тұқымды материалды қолдануына әкелді дейді отандық зерттеушілер (Musabekov, et al., 2015). Отандық экономист-ғалым К. Мазбаева республикадағы құс шаруашылығын дамытудың негізгі міндеттеріне меншікті асылдандыру базасын қолға алу керектігін атап көрсеткен. Ол бұл саладағы орындалуға тиіс негізгі іс-шаралар әлемдік стандарттарға сай 2-реттік асыл тұқымды шаруашылықтар құру және құстардың өнімділігін арттыру бойынша селекциялау жұмыстарына байланысты. Бұл ретте құс өсіретін шаруашылық субъектілері қызметтеріне жүргізген талдау шын мәнінде елімізде асыл тұқымды құс шаруашылығымен айналысатын заманауи кәсіпорындар жетіспейтіндігін анықтады (Mazbaeva, 2019). Отандық және шетелдік әдебиеттерді зерделеу нәтижесінде ет нарығының нақты ерекшеліктеріне сүйене отырып, құс еті әлемдік ет өндірісіндегі өсімнің басты драйвері болып қала береді деген тұжырымға келдік. Құс өсіруші кәсіпорындар генетика, ветеринария және жануарлар ғылымындағы жетістіктерді пайдалана отырып, нарық сигналдарына тез жауап бере алады. «Қазақстанда құс шаруашылығын дамытудың 2018-2027 жылдарға арналған» бағдарлама аясында отандық құс еті өндірісінің дамуына, сондай-ақ құс шаруашылығындағы мәселелердің оңтайлы шешілуі үшін мемлекет тарапынан қолдау көрсету арқылы отандық құс еті нарығының қажеттілігі толық қамтамасыз етіліп ғана қоймай, Қазақстанның әлемдік құс еті нарығындағы экспорттық әлеуетінің нығаюына септігін тигізеді деп ойлаймыз.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу салыстырмалы талдауды, жалпылауды, жүйелеуді, эмпирикалық және логикалық зерттеу әдістерін қамтитын жалпы ғылыми зерттеу әдістеріне негізделген құс еті нарығын талдаудың кешенді тәсілін қамтиды. Құс етінің әлемдік және отандық нарығын зерттеу нарықтың даму жағдайы мен динамикасын талдау; жалпы әлемдік құс еті өндірісіндегі Қазақстанның үлесін анықтау арқылы жүзеге асырылды. Құс етінің ішкі нарығын және елдің экспорттық әлеуетін дамытудағы кедергілерді анықтау үшін терең талдау жүргізілді. Қазақстанның экспорттық әлеуетін ынталандыру бойынша институционалды әс-шараларды жетілдіру бағытындағы ұсыныстарды әзірлеу мақсатында зерттеліп отырған саладағы кәсіпкерлікті мемлекет тарапынан қолдау құралдарына талдау жүргізілді.

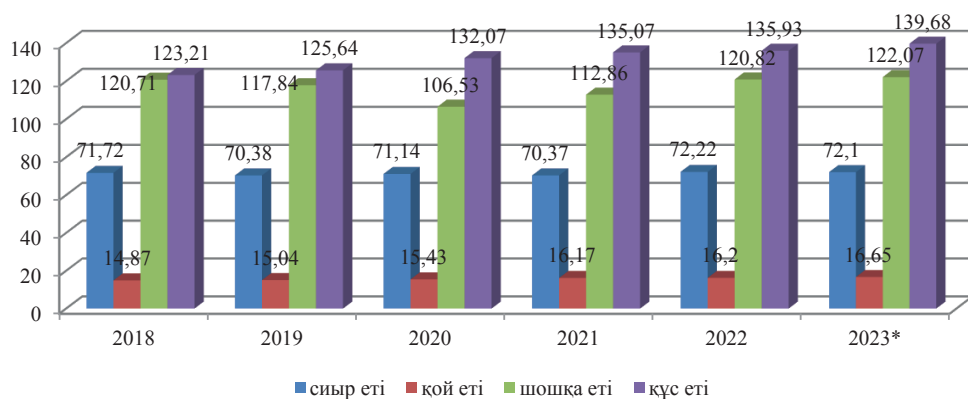
Зерттеудің әдістемелік негізін Scopus және Web of Science деректер қорында

жарияланған отандық және шетелдік авторлардың ғылыми еңбектері, БҰҰ ФАО-ның (Food and Agriculture Organization-FAO) аналитикалық есептері мен болжамдарының деректері, АҚШ ауылшаруашылық жөніндегі департаментінің (United States Department of Agriculture-USDA) Шетелдік ауылшаруашылық қызметі туралы жылнамасы, Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросының статистикалық жылнамалары, мемлекеттік бағдарламалар, нормативті актілер құрайды. Зерттеу 2018 жылдан бастап 5 жыл көлеміндегі ресми деректер негізінде жүргізілді.

Нәтижелер және талқылаулар

Адамзаттың ет рационының құрылымы бірте-бірте өзгеруде. Бүгінде дүниежүзілік ет өндірісіндегі қой және ешкі еті – 4,7%, сиыр еті – 20,6%, шошқа етінің үлесі – 34,8%. Ал, құс етінің үлесі үнемі өсіп келеді, 39,9%-ы құрап отыр. FAO (Food and Agriculture Organization) болжамы бойынша 2032 жылға қарай дүниежүзілік құс етінің өндірісі 156 247 мың тонна, ал тұтыну 156 237 мың тоннаға жетеді (1-сурет).

Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (OECD) және Біріккен Ұлттар Ұйымының Азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымы (FAO) бірлесіп жасаған болжам бойынша әлемде құс етін өндіру 2032 жылға қарай 11,8%-ға артады. Дамыған елдер мен ЕуроОдаққа мүше елдерге (Исландия мен Коста-Рикадан басқа) қарағанда дамушы елдерде құс етін өндіру көлемі мен оны тұтыну көлемі әлдеқайда жоғары, 2032 жылға сәйкесінше 15,5%/15,6%-ға артады. 1-кестені қараңыз.

1-сурет. Дүние жүзі бойынша 2018-2023ж. аралығындағы ет өндірісі, (млн. метрикалық тоннамен)*
Дереккөз: © Statista 2023

1-кесте. Әлемдік құс етінің болжамдары, мың тонна

	2023	2024	2025	2026	2027	2028	2029	2030	2031	2032
Әлем бойынша:										
- өндіру	139 681	141 387	142 914	144 976	146 917	148 797	150 686	152 580	154 473	156 247
- тұтыну	139 677	141 366	142 892	144 980	146 916	148 793	150 667	152 576	154 462	156 237

<i>Дамыған елдер:</i>										
-өндіру	53 655	54 244	54 619	54 935	55 265	55 585	55 910	56 234	56 555	56 900
- тұтыну	51 089	51 536	51 852	52 154	52 446	52 726	52 990	53 281	53 547	53 845
<i>Дамушы елдер:</i>										
-өндіру	86 027	87 143	88 295	90 041	91 652	93 212	94 776	96 346	97 918	99 347
- тұтыну	88 588	89 830	91 040	92 826	94 470	96 067	97 677	99 295	100 916	102 392
<i>*ЭЫДҰ (OECD)</i>										
-өндіру	54 970	55 668	56 129	56 489	56 855	57 207	57 564	57 919	58 270	58 610
- тұтыну	52 148	52 650	53 022	53 372	53 718	54 043	54 347	54 678	54 985	55 292

Дереккөз: OECD-FAO Agricultural Outlook 2023-2032, OECD Agriculture statistics (database). dx.doi.org/10.1787/agr-outl-data-en. <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/>

*Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымына (The Organization for Economic Co-operation and Development) Исландия мен Коста-Рика кірмейді, бірақ ЕО-ға мүше барлық елдерді қамтиды.

Құс етін тұтыну көлемі мен құрылымына географиялық орналасқан жері, сондай-ақ әлеуметтік және мәдени ерекшеліктер әсер етеді. Кіріс деңгейі бірдей елдерде құс етін тұтыну деңгейі бірдей бола бермейді. Жан басына шаққандағы құс етін ең көп тұтыну Солтүстік Америка елдерінде (37 кг), Оңтүстік Америкада (23 кг), Еуропа елдерінде (15 кг), Азияда (6 кг) және Африкада (3 кг) байқалады. Құс етін өндіруші-көшбасшы елдер 2-кестеде келтірілген.

2-кесте. Құс етін өндіруші топ 10 мемлекет

Өндіру, 1000 метрикалық тонна	2019	2020	2021	2022	2023	*2024 қазан
Бразилия	13,690	13,880	14,500	14,465	14,900	15,050
Қытай	13,800	14,600	14,700	14,300	14,300	13,870
Еуроодақ	10,836	11,030	10,840	10,870	11,030	11,100
Ресей	4,668	4,680	4,600	4,800	4,875	4,950
Мексика	3,554	3,596	3,665	3,763	3,850	3,940
Тайланд	3,300	3,250	3,220	3,300	3,450	3,490
Аргентина	2,171	2,215	2,290	2,319	2,330	2,400
Түркия	2,138	2,136	2,246	2,418	2,250	2,300
Колумбия	1,761	1,685	1,773	1,893	1,890	1,900
Біріккен Корольдік	1,726	1,779	1,841	1,815	1,820	1,840
Басқа елдер	19,673	20,553	20,994	20,880	20,439	21,065
Барлық шет мемлекеттер	77,317	79,404	80,669	80,823	81,134	81,905
Құрама Штаттар	19,941	20,255	20,391	20,992	21,125	21,396
Барлығы	97,258	99,659	101,060	101,815	102,259	103,30

Дереккөз: United States Department of Agriculture. Foreign Agricultural Service Report, 2023.

АҚШ Ауылшаруашылығы департаментінің сарапшыларының болжамы бойынша жаһандық өндіріс 2024 жылы 1 пайызға артып, 103,3 миллион тоннаға жетеді. Жаһандық құс етінің саудасы 3%-ға өсіп, рекордқа айналуы мүмкін: 2024 жылы 14,0 миллион тоннаға жетеді деген болжам бар. Тауық етіне деген жаһандық сұранысты ең алдымен, Бразилия, Қытай, Еуроодақ және Ресей қамтамасыз етеді.

Бразилия 2022 жылы Қытайды басып озып, әлемдегі екінші ірі өндіруші болды және өз позициясын нығайтуды жалғастыруда. Бразилия құс етіне деген жоғары сұраныс, өндіріс шығындарының төмендеуі, әсіресе жемшөп бағасының төмендеуінің арқасында жоғары болжамды өсімге жетеді. Қытайдың бір мезгілде күшті экспорттаушы және импорттаушы болу мүмкіндігі бар. Бұның бір себебі- Қытай құс аяғы және қанаты сияқты арзан өнімді импорттайды, көкірек филесі сияқты қымбат өнімді экспорттайды.

Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (OECD) және Біріккен Ұлттар Ұйымының Азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымы (FAO) бірлесіп жасаған болжам бойынша техникалық және асыл тұқымды жетістіктердің арқасында бұл сала Бразилияда, Америка Құрама Штаттарында және Қытайда мал шаруашылығының ең индустрияланған аймағына айналды. Құс өсіруші компаниялар генетика, ветеринария және жануарлар ғылымындағы жетістіктерді пайдалана отырып, нарық сигналдарына тез жауап бере алады. Бұған бразилиялық тауық етінің бәсекеге қабілетті бағасы, еуропалық нарыққа шығу мүмкіндігі және халал өнімдерді жеткізуі ықпал етуде. Жалпы Бразилия 2022 жылы 4,625 миллион тонна, 2023 жылы 4,8 миллион тонна тауық етін экспорттады. Бұл негізінен мұздатылған үй тауықтарының ұшалары мен ішкі өнімдері және бөліктерге бөлінбеген, мұздатылған үй тауықтарының ұшалары.

АҚШ Ауылшаруашылығы департаментінің сарапшыларының болжамы бойынша Бразилия құс етін ірі экспорттаушы ретінде болжамды кезеңде (2032 жылға дейін) ет экспортының ең үлкен өсімін көрсетеді деп күтілуде.

Құс етін тұтыну көрсеткіштері Қытай, Үндістан, Индонезия, Малайзия, Пәкістан, Перу, Филиппин және Вьетнамды қоса алғанда, халқы көп елдердің рационасында бұл өнімнің маңыздылығын көрсетеді. 3-кестедегі мәліметке сәйкес, Бразилия, Тайланд, Қытай, АҚШ, Украина құс етін экспорттаудан көшбасшы елдер ретінде 2019 жылдан бері тек тұрақты өсімді көрсетіп келеді.

3-кесте. Құс етін экспорттаушы - көшбасшы мемлекеттер

Экспорт, 1000 метрикалық тонна	2019	2020	2021	2022	2023	*2024 қазан
Бразилия	3,939	3,875	4,226	4,447	4,845	5,02
Еуроодақ	2,148	2,038	1,839	1,725	1,725	1,725
Тайланд	961	941	907	1,021	1,090	1,120
Қытай	428	388	457	532	525	530
Түркия	427	465	559	646	450	490
Украина	407	428	458	419	440	450
Ресей	173	216	218	245	225	225
Біріккен Корольдік	376	443	357	266	180	210
Белорусь	174	190	184	160	140	150
Аргентина	235	196	183	194	130	140
Басқа елдер	544	546	567	603	532	579
Барлық шет мемлекеттер	9,812	9,726	9,955	10,258	10,282	10,644
Құрама Штаттар	3,259	3,376	3,353	3,316	3,324	3,358
БАРЛЫҒЫ	13,071	13,102	13,308	13,574	13,606	14,002

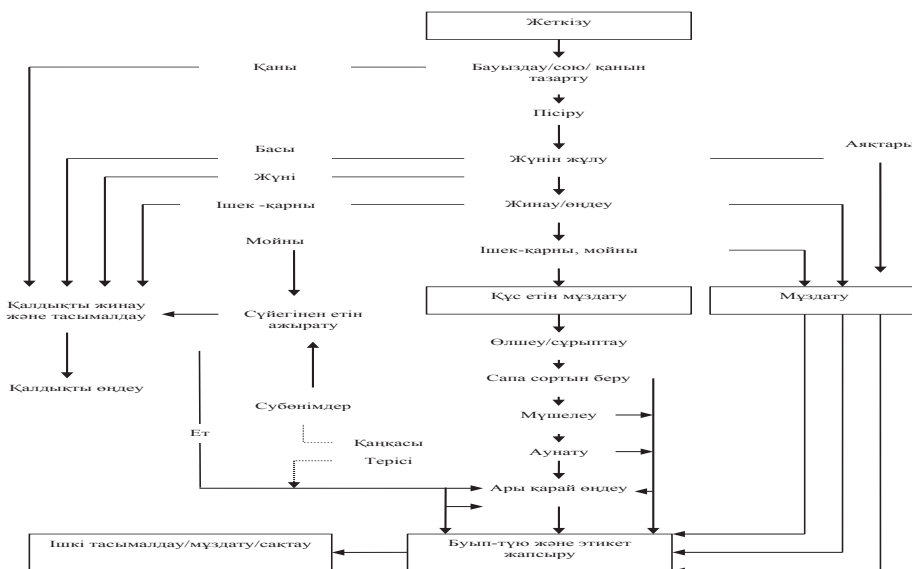
Дереккөз: [17] United States Department of Agriculture. Foreign Agricultural Service Report, 2023.

Америка Құрама Штаттарындағы құс еті басқа елдер үшін белгілі бір практикалық қызығушылық тудырады. Ол жоғары дамыған вертикалды интеграциямен сипатталады, бұл өндірісті ұйымдастырудың ең жетілдірілген түрі болып табылады. Вертикалды интеграцияланған өндірістегі жеке жем зауыттары аталық отарлар мен бройлерлер үшін жем шығарады. Мұнда инкубатор, өсіру фермалары, мал сою және өңдеу зауыттары, қалдықтарды жою цехы және өнімді өткізу жүйесі бар. Көбінесе құс етін серіктестікке кірмейтін жеке шаруашылықтар өсіреді. Сойылған құс еті не тұтас ұша түрінде, не кесілген түрде көтерме сауда желісіне жеткізіледі. Сондай-ақ, көптеген кәсіпорындар дайын өнімдерді терең өңдеу мен дайындауды жүзеге асырады (Chernyakov, 2003).

Вертикалды интеграцияланған өндірістің артықшылығы – өндірістің барлық сатылары бір қолға шоғырланған. Вертикалды интеграцияланған шаруашылықта санитарлық бақылауды жүзеге асыру және аурудың өршуінің алдын алу, сондай-ақ өнім сапасын бақылау оңайырақ. Вертикалды интеграцияланған және құс етін қалдықсыз өндіретін кәсіпорынның тірі құсты өңдейтін процесі 1-сызбада көрсетілген. Процесте қалған қалдықтар (қан, жүн, аяғы, басы, өкпесі, кеңірдегі, азқазанның құрымындағы зат, өлген құстың денесі, инкубация қалдықтары) құсты өңдеу зауытының жанында орналасқан органикалық шикізат өңдейтін зауытқа жіберіледі.

Әлемдік құс еті нарығын зерделеу нәтижесінде әлемдік құс шаруашылығының дамуындағы негізгі тенденцияларды бөліп көрсетуге болады:

- ресурсты үнемдейтін технологияларды меңгеру;
- құс етін терең қайта өңдеу;
- ақырғы өнім ассортиментін кеңейту және сапасын арттыру.

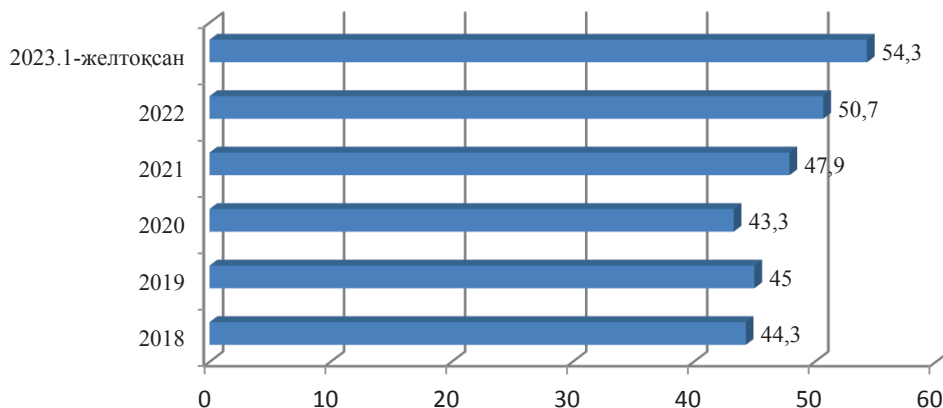
2-сызба. Тірі құсты өңдейтін процесс
Ескерту-Авторлардың құрастырған

Сонымен, әлемдік құс еті өндірісінің қарқынды дамуы табыстылық, орталықтандырылған өнеркәсіптік өндіріс, тікелей интеграция, қолжетімді жемшөп, жоғары деңгейлі техника, тұтынуға ыңғайлы өнім өндіру, халықаралық сауданың өсуі, тұтынушылар сұранысының ұдайы өсуі сияқты факторларға байланысты деп есептейміз. Әлемдік құс еті өндірісі және тұтынымы көрсетіп отырғандай, тұрақты өсу және тұтыну тенденциясы құлдырауларға және биологиялық тәуекелдерге қарамастан, құс еті әлемдік ет өндірісі өсімінің негізгі драйвері болып қала береді деген тұжырымға келдік.

Отандық құс нарығының әлеуеті зор, көбінесе отандық құс еті өнімдеріне сұраныс ұсыныстан асып түседі деуге болады. Қазіргі уақытта еліміздегі құс шаруашылығы 1990 жылдан бері құс етін өндіру көлемін 2,9 есеге тез ұлғайту мүмкіндігіне ие болған агроөнеркәсіптік кешендегі жалғыз сала болып табылады. Ауыл шаруашылығы өндірісінің және жалпы агроөнеркәсіп кешенінің тез пісетін, тиімділігі жоғары және болашағы зор салаларының бірі болып табылатын құс етін өндіру елді азық-түлікпен қамтамасыз етуде маңызды орын алады. Экономист Д. Жанабаеваның дерегі бойынша нарықтық өзгерістер кезеңінде Қазақстан құс етінің, негізінен тауық аяқтарының ірі импорттаушысы болды. Бүгінгі таңда өнеркәсіптік 62 құс фабрикасы бар, оның ішінде 36 жұмыртқа бағытындағы кәсіпорын, 23-і бройлер етін, 3 шаруашылық суда жүзетін құс етін өндірумен айналысады (Zhanabaeva, 2023). Ал, К. Мазбаеваның деректері бойынша бір ғана Алматы облысында тек жұмыртқа өндіретін 6 құс фабрикасы бар, оларға «Алатау-құс», «Алсад Қазақстан», «Қазақстан құстары», «Сары-бұлақ» компаниясы», «Камила и КК», «Когер ЛТД» секілді серіктестіктер. Ал «Алель Агро» АҚ-ы жұмыртқа мен құс етін өндіруге маманданған болса, сондай-ақ тек бройлер өсіретін «Казрос-Бройлер» және асыл тұқымды шаруашылықпен айналысатын «Ломан-Жетісу» ұйымы бар. 2018 жылы Ақмола облысында ашылған Макинск құс фабрикасы Орталық Азиядағы ең ірі құс етін өндіретін фабрика қатарында (Mazbaeva, 2020). С.Қожабаеваның пікірінше Ақмола облысындағы Макинский құс фабрикасының үшінші легі іске қосылды. Өндірістің өсуімен қатар, құс еті мен құс өнімдерінің экспорты айтарлықтай арттыру жоспарлануда. Осы ретте құс етінің экспорты үшін Қытай нарығы ең перспективалы екендігін атап кету керек (Kozhabayeva, 2021; 2022).

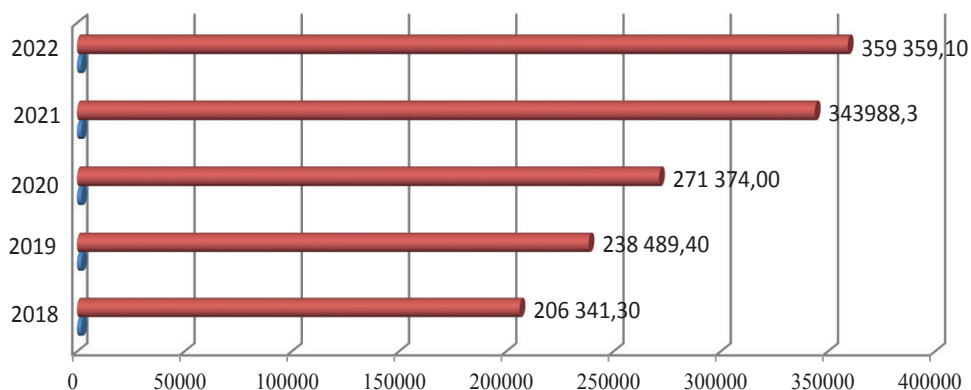
Қазақстан Құс өсірушілер одағының зерттемесіне сәйкес, еліміздегі құс басының саны 2022 жылы 2018 жылмен салыстырғанда 5,5 млн басқа немесе 12%-ға артқан. 2020 жылы Қазақстандағы құстардың санының төмендеуі құс тұмауымен және коронавирустық пандемиямен байланысты. Ең алдымен кейінгі уақытта таралған А(H5N8) тұмауының салдары құс басының азаюына әкелді.

Ұлттық статистика бюросының мәліметіне сүйенсек, 2023 жылдың 1 желтоқсандағы жағдайы бойынша өткен жылмен салыстырғанда құстардың саны өткен жылмен салыстырғанда 7,1%-ға өсіп, 54,3 млн басты құрады. Құстың 24,1% - жұртшылық шаруашылықтарында; 1,2% - шаруа немесе фермер қожалықтарында және дара кәсіпкерлерінде; ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында-74,7% өсіріледі. Бұл көрсеткіш 2018 жылмен салыстырғанда 22,6%-ға немесе 10 млн бас құсқа артты.

2-сурет. Қазақстандағы құс саны
Дерек көзі: Ұлттық статистика бюросы. <https://stat.gov.kz/>

Соңғы бес жылда құс етін өндіру көлемі қарқынды өсуде. Қажеттіліктің 64%-ын отандық құс фабрикалары қамтамасыз етеді. Тұтынудың 36%-ы Ресей Федерациясынан, Беларусьтен, АҚШ-тан әкелінген өнімдердің есебінен жабылады. Қазіргі уақытта нарықтың ірі ойыншылары құс шаруашылығын кеңейтуге бағытталған бірнеше жобаны жүзеге асыруда. Атап айтқанда, Ақмола облысындағы Макинск құс фабрикасының үшінші кезегі іске қосылуы. 2022 жылы құс өнімінің жалпы шығарылымы 359 359 млн теңгені құрап, 2018 жылмен салыстырғанда өндіріс 74,1%-ға өсті. 2022 жылы ішкі тұтыну көлемі 427 мың тонна құс етін құрады. 2023 жылдың қаңтар-қараша айларында шаруашылықтың барлық санаттары бойынша мал сою көлемі тірі салмақта 374 837,1 мың тоннаны, ал сою салмағында 298 254,9 мың тоннаны құрады, бұл өткен жылдың сәйкес кезеңінен 13,8 пайызға артық (Abildayev, et al., 2023).

3-сурет. Құс өнімінің жалпы шығарылымы, млн. теңге
Дерек көзі: Ұлттық статистика бюросы. <https://stat.gov.kz/>

Отандық жұмыртқа өндірісі ішкі нарықты 100% қамтамасыз етіп отырғандықтан, бірқатар елдерге жұмыртқаны экспортқа шығаруда. Қазақстан Құс өсірушілер одағының мәліметтеріне сүйенсек, соңғы онжылдықта құс фабрикалары өнімдері шетелдік нарықтарға шығуда, атап айтсақ, Ресей, Тәжікстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Ауғанстан, Моңғолия, Қытай және Біріккен Араб Әмірліктері сияқты елдерге өнімдерін өткізуде (Mazbaeva, 2020).

4-сурет. Жұмыртқа өндіру

Дерек көзі: Ұлттық статистика бюросы. <https://stat.gov.kz/>

2023 жылдың қаңтар-қараша айларында шаруашылықтың барлық санаттары бойынша тауық жұмыртқасын өндіру 2,1%-ға төмендеп, 4 526 019,7 млн дана болды. Өңдеу кәсіпорындарына 6 771,7 мың дана тауық жұмыртқасы сатылды; сауда желісі және қоғамдық тамақтандыру желісі арқылы 2 955 619,9 мың дана, экспортқа 65 329,8 мың дана, өнеркәсіптік тұтыну 176 229,5 мың дана, тамақ өнімдеріне қайта өңдеу 11 829,9 мың дана. 2023 жылдың 1 қаңтарына бір жұмыртқалайтын тауыққа келетін орташа жұмыртқа шығымы 23,7 пайызға өсті.

ЕАЭО-ға мүше мемлекеттердің 2021–2025 жылдарға орта мерзімді кезеңге және ұзақ мерзімді 2021–2030 жылдарға арналған агроөнеркәсіптік кешенін дамыту болжамы өндіріс пен саудада оң серпіні көрсетеді. 2030 жылы 2019 жылмен салыстырғанда мүше мемлекеттер арасындағы құс етінің өзара саудасы 28,5 пайызға артып, 267 мың тоннаға жетеді деп болжануда. Одақ өз өндірісі арқылы құс еті мен жұмыртқасына ішкі қажеттілікті толық қамтамасыз етеді.

Ішкі нарықтың қажеттіліктерін қанағаттандырумен қатар, агроазық-түлік нарықтарын дамытудың айқындаушы факторы экспорттық әлеуетті іске асыру болып табылады. Жалпы, ЕАЭО үшін 2030 жылы 2019 жылмен салыстырғанда үшінші елдерге құс етінің экспорты 3,3 есе артып, 621 мың тоннаға жетеді деп болжануда. Осылайша, ұзақ мерзімді перспективада Одақтың негізгі агроазық-түлік нарықтарында өндірісті ұлғайту, өзара сауданы дамыту және экспорттық әлеуетті арттырудың прогрессивті тенденциясы байқалады. Дегенмен, келесі проблемалық мәселелерге назар аудару керек:

1) құс еті нарығында өзін-өзі қамтамасыз етудің жеткіліксіз деңгейі: Арменияда – 24%, Қазақстанда – 79%, Қырғызстанда – 11%;

2) Ұзақ мерзімді болжамдарға сәйкес құс еті өнімдерін ішкі тұтытудағы импорттың елеулі үлесіне қатысты үрдіс сақталуда.

5-кесте. 2030 жылға дейін ЕАЭО-да құс санының жыл басындағы болжамы, млн бас

Көрсеткіштің атауы	2025ж.	2030ж.
ЕАЭО	644	671
Армения Республикасы	4,8	5,1
Беларусь Республикасы	56	57
Қазақстан Республикасы	49	59
Қырғызстан Республикасы	6,6	7,0
Ресей Федерациясы	527	543

Дереккөз: Евразийская экономическая комиссия. Департамент агропромышленной политики, 2021.

6-кесте. Қазақстан Республикасының құс еті нарығының 2030 жылға дейінгі болжамы, мың тонна

Көрсеткіштің атауы	2025ж.	2030ж.
Өндіріс	324	470
Өзара сауда (импорт)	69	72
Импорт (сыртқы)	103	82
Өзара сауда (экспорт)	19	28
Экспорт (сыртқы)	0,7	0,8
Ішкі тұтыну	476	595
Өзін-өзі қамтамасыз ету деңгейі	68%	79%

Дереккөз: Евразийская экономическая комиссия. Департамент агропромышленной политики, 2021.

Құс шаруашылығының табысты қызмет етуі үшін қажет бірден-бір маңызды аспект-бұл азық-жем-шөп зауытын жем дайындауға қажет сапалы астықпен және оның компоненттерімен дер кезінде жеткілікті мөлшерде қамтамасыз етіп отыру. Шығын құрылымын қарастырған кезде құс өнімі өзіндік құнының негізгі бөлігін жем-шөп-азығы құрайтындығы байқалады (7-ші кесте). 1 кг бройлер құсы өзіндік құнының құрылымында жем-шөп 60% құрайды.

7-ші кесте. Құс өнімін өндіру бойынша орташа шығын құрылымы

Шығындар	%-бен алғанда
Барлығы:	100
Жем-шөп	62,4
Басқа өнімдер	10,6
Мұнай өнімдері	6,4
Электр жарығы	6,5
Суға кеткен шығындар	1,2
Құрылыс материалдары, бөлшектер	11,4
Қызмет көрсету және жұмысты төлеу	1,5

Ескерту-Автордың құрастыруы бойынша

Отандық құс шаруашылығын дамыту аясында азық-жем-шөп бойынша маңызды мәселе орын алып отыр, бұл астық бағасының өсуі, соя өнімдерінің нарығында ұсынымның төмен болуы, жем-шөп өндірісіне субсидияның болмауы. Сонымен қатар, қазақстандық нарықтағы соя өнімдерінің құны да өте жоғары, ұсынымы төмен және де бұршақ тұқымдастар тек республиканың оңтүстігінде ғана аз көлемде өсіріледі. Бүгінде шаруалар бесінші сұрыпты астықты форвардпен сатып алып, оны сыртқы нарыққа шығару қажет, алайда барлық астықты өткізу мүмкін болмайтынын мойындап отыр: теміржол инфрақұрылымының қуаттылығы айына 1 миллион тонна астық, мал мен құс шаруашылығының қажеттіліктеріне ішкі сұраныс 1 миллион тонна, тағы 1 миллион тоннасын Қытайға экспорттауға болады.

Қазақстанның республикалық және аймақтық деңгейде құс шаруашылығына көңіл бөлуі құс етін тұтынуды арттыруға және оны ел тұрғындарының барлық топтарына қолжетімді етуге мүмкіндік берді. Қазақстан құс шаруашылығында ортақ шекара, белсенді экономикалық қарым-қатынастар, 1,5 миллиард долларға жуық тауар айналымы, сайып келгенде, жоғары сапалы экологиялық таза өнім бар. Қазақстан құс өсірушілер одағының болжамы бойынша 2027 жылға қарай ішкі нарықтың құс етіне деген сұранысы 100 пайыз қамтамасыз етіледі және 5 жыл ішінде өндіріс көлемін 600 мың тоннадан астам құс етін жеткізу күтіледі.

Қорытынды

Отандық экономисттер Қазақстанда ауыл шаруашылығы өнімдерін экспорттауды белсендіру агроөнеркәсіптік кешендегі отандық кәсіпорындарды мемлекеттік қолдаудың басым бағыты болып табылады. Елімізге экспортқа бағытталған ауыл шаруашылығы моделін енгізу қажет. Бұл мәселені шешу ауыл шаруашылығы кәсіпорындары қызметінің экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етуді талап етеді, бұл экспорттық инфрақұрылымды жақсарту және экономикалық қауіпсіздік қатерлерін бақылаудың жетілдірілген құралдарын пайдалану арқылы мүмкін болады деп есептейді (Abildayev S. et al., 2023).

Қазақстанның құс шаруашылығы саласының экспорттық әлеуетін арттыру мақсатында қолда бар оң тәжірибе мен келешекті ескере отырып, 2018 жылдың сәуір айында Қазақстанда құс шаруашылығы саласын дамытудың 2018-2027 жылдарға арналған бағдарламасы қабылданған болатын. Бағдарламаға іске асқан жағдайда келесі әлеуметтік-экономикалық тиімділік көрсеткіштеріне қол жеткізіледі деп күтілуде:

- өндіріс көлемін ұлғайту (құс еті – 560 мың тонна, немесе төрт есе, оның 150 мың тоннасы экспортқа шығарылады; тағамдық жұмыртқалар -2,5 млрд дана немесе 1,5 есе, оның 1,5 млрд бірлігі экспортқа);
- құс шаруашылығының жалпы ішкі өнімі 367,4 млрд теңгеге немесе 1,8 есеге артады;
- экспорттық түсім 746,5 млрд теңгеге дейін немесе тоғыз есеге өседі;
- салық түсімдері 204,9 млрд теңгеге дейін немесе 2,5 есеге өседі;

- жаңа 12 324 жұмыс орындары құрылады;
- еңбек өнімділігі 67 985 доллар/адам деңгейіне жоғарылайды. Нақты межеге бағытталған бұл бағдарлама елдегі азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, Қазақстанның әлемдік құс еті нарығындағы экспорттық әлеуетін ұлғайтуға зор үлесін қосады.

Саладағы жағдайды егжей-тегжейлі зерделеу және дереккөздерін талдау негізінде келесі ұсыныстарды беруге болады.

1. Қазақстан Республикасында құс саны жылдан жылға жылдам өсуіне байланысты, құс еті мен тауық жұмыртқасының өндірісі артып келеді. Соңғы жылдары халық құс етін ұлттық нормадан айтарлықтай көп тұтына бастады, бұл тамақтану мәдениетінің өзгеруіне байланысты. Қазіргі уақытта қазақстандық құс фабрикаларының өндірістік әлеуеті жылына шамамен 180 мың тонна құс етін құрайды және ұлттық тұтыну нормасы бойынша бұл көлем еліміздің осы өнімге деген ішкі қажеттілігін өтеу үшін жеткілікті. Сондықтан сапаны жақсарту және өнім түрлерін кеңейту басты назарда болуы қажет.

Құс етін экспорттау көлемін арттыратын бағыт күркетауық етін өндіруді болып табылады. Бұл жағдайда Қытай, Біріккен Араб Әмірліктері, Конго, Габон және Либерия нарықтары өте перспективалы болып табылады. Бройлер етін экспорттау үшін Сауд Арабиясы, Вьетнам, Беларусь, Бенин, Өзбекстан және Моңғолия елдерімен сауда байланысын дамыту керек. Осылайша, құс етінің экспорттық әлеуетінің артуы бір жағынан, әлемдік нарық конъюнктурасына, екінші жағынан, мемлекеттік реттеу құралдарына және отандық өндірушілердің бәсекеге қабілеттілігіне байланысты болады. Қытай нарығына құс етін немесе жұмыртқасын жеткізуге мүмкіндік жоқ. Қытайда 2000 жылдары болған құс тұмауының өршуіне байланысты ескі тыйым күшінде. Ресей мен Беларусь елдері құс етін ол жерге емін-еркін экспорттайды. Екі елдің билігі келіссөздер жүргізіп, саяси шешім қабылдауы керек, бұл тыйымды алып тастап, біздің құс өнімдерінің Қытайдың орасан нарығына шығуына жол ашу керек. Бұл саланың дамуына қуатты серпін берері анық.

2. Елімізде тауық жұмыртқасын өндіру өсуде. Құс етін тұтынудың 50 пайызын импорт құраса, қазір еліміз өзін тауық жұмыртқасымен 100 пайыз қамтамасыз етіп отыр. Зерттеліп отырған кезеңде Қазақстан нарықтарында жұмыртқаның бөлшек сауда бағасы 18,8%-ға, көтерме сауда бағасы 15,3%-ға өсті. Сондықтан, жұмыртқа өндірісінің көлемін ұлғайту, оларды терең өңдеу және сұйық жұмыртқа өнімдерінің кең ауқымын өндіру, сыртқы нарыққа шығу, экспортты ынталандыру қажет.

3. 2018 жылдың сәуір айында Қазақстанда құс шаруашылығы саласын дамытудың 2018-2027 жылдарға арналған бағдарламасына сәйкес мемлекеттік қолдаудың қаржылық тетіктерін жетілдіру қажет:

- 2027 жылға дейін тікелей субсидияларды кезең-кезеңімен қысқарту (ДСҰ талаптарына сәйкес), субсидиялар мөлшерін 2023 жылғы деңгейде сақтай отырып, өндіріс көлемін ұлғайту;
- субсидиялау және (немесе) жеңілдікті несиелендіру арқылы екінші

деңгейдегі банктерде және басқа да қаржы институттарында қарыз капиталы бойынша сыйақы мөлшерлемесін төмендету;

• салаға жанама мемлекеттік қолдауды енгізу – құс шаруашылығына арналған шикізаттың негізгі түрлерін (жарма, соя, құнбағыс өнімдері) теміржол арқылы жүк тасымалдау шығындарын 0,5% төмендету, құс шаруашылығының сыртқы инфрақұрылымын дамытуға және құрал-жабдықтар сатып алуға жұмсалған шығындарды өтеу, құрылыс-монтаждау жұмыстары бойынша шығындардың бір бөлігін кезең-кезеңмен (үш жыл ішінде) өтеу;

4. Генетика саласындағы отандық ғылыми зерттеулерді дамыту арқылы импорттық генетикалық материалға тәуелділікті азайту үшін жұмыс жасау өте маңызды. Сондықтан, білікті кадрларды дайындау, ғылым жетістіктерін ендіру және заманауи технологиялар трансферті талап етіледі.

5. Құс еті мен өндірілетін өнімнің биологиялық қауіпсіздігінің жоғары деңгейін қамтамасыз ету, сондай-ақ өнімнің сапасын арттыру және ішкі нарықты қорғау қажет.

Әдебиеттер

С. Әбілдаев, Г. Аманбекова, Д.Б. Муратова Құс еті нарығы: әлемдік тәжірибе, импорт, экспорт. Аграрлық нарық проблемалары. 2023. №2 сәуір-маусым. DOI: 10.46666/2023-2.2708-9991.18

Агроөнеркәсіптік кешенді дамытудың 2021–2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 30 желтоқсандағы № 960 қаулысы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000960>.

2018-2027 жылдарға арналған Қазақстанда құс шаруашылығын дамытудың салалық бағдарламасы. <https://foodindustry.kz/razrabotana-programma-razvitiya-otrasli-ptitsevodstva-rk-nablizhajshie-10-let/24.11.2021>.

Макконелл К. Экономикс: принципы, проблемы и политика: пер. с англ. / К. Макконелл, С. Брю. - 14-е изд. - Москва : ИНФРА-М, 2003. - 972 с.

Райзберг Б. А. Современный экономический словарь / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцев. - Москва : ИНФРА-М, 2004. - 479 с.

Котлер Ф. Маркетинг менеджмент. Экспресс-курс / Ф. Котлер; пер. с англ. под ред. С.Г. Божук. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2006. – 464 с.

Анализ отраслевых рынков / Л.В. Рой; В.П. Третьяк; Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Экономический фак. - Москва: ИНФРА - М, 2008.- 440 с.

Fuseini A., Hadley P., Knowles T. *Halal food marketing: an evaluation of UK halal standards*// Journal of Islamic Marketing. – 2021. – № 5. – p. 977–991. – doi: 10.1108/JIMA-02–2020–0037.

Sao L., Li T., Wang R., Zhu J. *Impact of COVID-19 on China's agricultural trade*// China Agricultural Economic Review. – 2021. – № 1. – p. 1–21. – doi: 10.1108/CAER-05–2020–0079.

Мазлоев В.З., Хайруллина О.И. Импортзамещение и экспорт мяса: проблемы экономической доступности – за и против // АПК: Экономика, управление. – 2019. – № 6. – с. 44–54. – doi: 10.33305/196–44.

Popp J.: A baromfiágazat globális helyzetét és kilátásait (II), Baromfiágazat. – 2014. – Vol.14, №1. – P. 4-11.

Птицеводство. Технология производства мяса птицы: учеб.-метод. пособие / Новосибир. гос. аграр. ун-т. фак.: сост.: Л.В. Чупина, В.А. Реймер. – Новосибирск: Изд-во НГАУ, 2013. – 58 с.

Мусабеков К., Есболова А.Е. Анализ состояния и тенденции развития рынка птицеводческой продукции в Казахстане // Вестник КазНУ Серия Экономическая. – 2015. – №5(111). – С. 34-39.

Мазбаева К.О. Перспективы развития отрасли птицеводства в Республике Казахстан // Матер. междунар. науч.-практ. конф. «Конкурентоспособность национальных экономик и регионов в

контексте глобальных вызовов мировой экономики» / под. общей ред. Т. В. Ворониной, А.Б. Яценко. – Ростов-на-Дону: Изд-во ЮФУ, 2019. – С. 465-470.

<https://www.statista.com/statistics/237632/production-of-meat-worldwide-since-1990/>
OECD-FAO Agricultural Outlook 2023-2032», OECD Agriculture statistics (database). dx.doi.org/10.1787/agr-outl-data-en. <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/>

Livestock and Poultry: World Markets and Trade. United States Department of Agriculture Foreign Agricultural Service October 12, 2023. https://apps.fas.usda.gov/psdonline/circulars/livestock_poultry.pdf

Черняков Б.А. Типичная американская ферма по производству бройлеров [Текст] / Б.А. Черняков // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. - 2003. - № 4. - С. 50-52.

Жанабаева Д.К. Құс өнімдерін ветеринариялық-санитариялық сараптау: оқу құралы.-Астана: С.Сейфуллин атындағы Қазақагротехникалық зерттеу университеті баспасы, 2023. – 144 б.

Мазбаева К.О. Қазақстан Республикасында құс шаруашылығының дамуына нормативті-әдістемелік нұсқаулар әсерінің теориялық аспектілері // Вестник Университета Туран. – Алматы, 2020. – №1(85) . – С. 257-261.

Кожабаяева С., Бактымбет Ә. (2021). Қазақстанның құс шаруашылығы: мәселелері және оларды шешу жолдары. *Аграрлық нарық проблемалары*.1:115-121. <https://doi.org/10.46666/2021-1-2708-9991.14>

Kozhabayeva S. A. (2022). Poultry sub-sector and fodder production in the Republic of Kazakhstan: current trends and prospects. *Problems of AgriMarket*. 1(1): 83-90. <https://doi.org/10.46666/2022-1.2708-9991.09>

Аналитический обзор ситуации на рынке птицеводческой продукции на декабрь 2023 г. <http://ptica.kz/news/analiticheskij-obzor-situacii-na-rynke-pticevodcheskoj-produkcii-na-dekabr-2023-g>

Статистикалық жинақ. Ауыл, орман және балық шаруашылығы. Ұлттық статистика бюросы. <https://stat.gov.kz/>. <https://stat.gov.kz/api/iblock/element/16251/file/kk/>

Евразийская экономическая комиссия. Департамент агропромышленной политики, Прогнозы развития агропромышленных комплексов государств – членов ЕАЭС на среднесрочный период 2021 – 2025 годов и на долгосрочный период 2021 – 2030 годов.

Абилдаев С.Т., Исакова Г.К., Амалбекова Г.Е., Джунусова Д.А. Оценка экономической безопасности экспорта сельскохозяйственной продукции Казахстана. Экономика: стратегия и практика, 18(3), 157-173, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-3-157-173>

References

S. Abildaev, G. Amalbekova, D.B. Muratova Poultry market: world experience, import, export. Agricultural market problems. 2023. No. 2 April-June. DOI: 10.46666/2023-2.2708-9991.18

Concept of development of agro-industrial complex for 2021-2030. Resolution No. 960 of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 30, 2021. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000960>.

Sectoral program of poultry farming development in Kazakhstan for 2018-2027. <https://foodindustry.kz/razrabotana-programma-razvitiya-otrasli-ptitsevodstva-rk-na-blizhajshie-10-let/24.11.2021>

McConnell K. Economics: principles, problems and politics: per. s Eng. / K. McConnell, S. Brew. - 14th izd. - Moscow: INFRA-M, 2003. –P.972 -990.

Raisberg B. A. Contemporary economic dictionary / B. A. Reisberg, L. Sh. Lozovsky, E. B. Starodubtsev. - Moscow: INFRAV-M, 2004. - P.479-490.

Kotler F. Marketing management. Express course / F. Kotler; per. s Eng. under ed. S.G. Bozhuk. - 2nd research. - St. Petersburg: Peter, 2006. –P.464-480.

Analysis of industry markets / L.V. Roy; V.P. Tretiak; Moskovskiiigos. Univ. M. V. Lomonosova, Faculty of Economics. - Moscow: INFRA - M, 2008.-P. 440-490.

Fuseini A., Hadley P., Knowles T. Halal food marketing: an evaluation of UK halal standards// Journal of Islamic Marketing. - 2021. - No. 5. - p. 977-991. – doi: 10.1108/JIMA-02-2020-0037.

Cao L., Li T., Wang R., Zhu J. Impact of COVID-19 on China's agricultural trade//China Agricultural Economic Review. - 2021. - No. 1. - p. 1-21. – doi: 10.1108/CAER-05-2020-0079.

Mazloev V.Z., Khairullina O.I. Import substitution and export: problems of economic availability – pros and cons // APC: Economics, management. - 2019. - No. 6. - c. 44–54. – doi: 10.33305/196–44.

Popp J.: A baromfiágazat global situation and prospects (II), Baromfiágazat. – 2014. – Vol. 14, No. 1. - P. 4-11.

Poultry farming. Technology of production of meat poultry: teaching method. allowance / Novosib. Mr. agrarian. Univ. faculty: associate: L.V. Chupina, V.A. Reimer. - Novosibirsk: Izd-vo NGAU, 2013. P.58 -65

Musabekov K., Esbolova A.E. Analysis of the state and tendencies of the development of the poultry production market in Kazakhstan // VestnikKazNU Series Economic. – 2015. – No. 5(111). - P. 34-39.

Mazbaeva K.O. Prospects for the development of the poultry industry in the Republic of Kazakhstan// Mater. mezhdunar. nauch.-prakt. conf. “Competitiveness of national economies and regions in the context of global challenges of the world economy” / pod. general ed. T. V. Voroninoy, A.B. Yatsenko. - Rostov-on-Don: Izd-vo UFU, 2019. - P. 465-470.

<https://www.statista.com/statistics/237632/production-of-meat-worldwide-since-1990/OECD-FAO-Agricultural-Outlook-2023-2032>”, OECD Agriculture statistics (database). dx.doi.org/10.1787/agr-outl-data-en. <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/>

Livestock and Poultry: World Markets and Trade. United States Department of Agriculture Foreign Agricultural Service October 12, 2023. https://apps.fas.usda.gov/psdonline/circulars/livestock_poultry.pdf

Chernyakov B.A. A typical American farm for the production of broilers [Text] / B.A. Chernyakov // Economics of agricultural and processing enterprises. - 2013. - No. 4. - P. 50-52.

Zhanabaeva D.K. Veterinary-sanitary examination of poultry products: educational tool.-Astana: publishing house of the Kazakh Agricultural Research University named after S. Seifullin, 2023. – P.144 -160

Mazbaeva K.O. Theoretical aspects of the impact of regulatory and methodological guidelines on the development of poultry farming in the Republic of Kazakhstan // VestnikUniversitetataTurana. - Almaty, 2020. - No. 1(85). - P. 257-261.

Kojabaeva S., Baktimbet A. (2021). Poultry farming of Kazakhstan: problems and ways to solve them. Agricultural market problems. 1:115-121. <https://doi.org/10.46666/2021-1-2708-9991.14>

Kozhabayeva S.A. (2022). Poultry sub-sector and fodder production in the Republic of Kazakhstan: current trends and prospects. Problems of AgriMarket. 1(1): 83-90. <https://doi.org/10.46666/2022-1.2708-9991.09>

Analytical overview of the situation in the poultry production market for December 2023. <http://ptica.kz/news/analiticheskij-obzor-situacii-na-rynke-pticevodcheskoj-produkcii-na-dekabr-2023-g>

Statistical collection. Agriculture, forestry and fisheries. National Bureau of Statistics. <https://stat.gov.kz/>. <https://stat.gov.kz/api/iblock/element/16251/file/kk/>

Eurasian Economic Commission. Department of agro-industrial policy, Forecast of the development of agro-industrial complexes of EAEU member states for the medium-term period 2021-2025 and the long-term period 2021-2030.

Abildaev S.T., Iskakova G.K., Amalbekova G.E., Junusova D.A. Economic assessment of the export of agricultural products of Kazakhstan. Economics: Strategy and Practice, 18(3), P.157-173, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-3-157-173>.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 295–306
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.841>

УДК 620.9

K.T. Aueyzova, Zh.M. Bulakbay, A.A. Zhakupov, 2024.

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

E-mail: karlygash.auezova@mail.ru

PROJECT MANAGEMENT IN THE STRATEGIC PLANNING OF ENERGY INDUSTRY ENTERPRISES

Aueyzova Karlygash Tanatarovna – candidate of technical sciences associated professor L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, E-mail: karlygash.auezova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8774-3031>;

Bulakbay Zhanat Mukhanbetzhankyzy – candidate of economic sciences associated professor .N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, E-mail: bulakbay_zhannat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3742-6756>;

Zhakupov Altynbek Amanzholovich – Associate Professor of the Department of Tourism, .N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan, E-mail: jakypov-alt@mail.ru. <https://orcid.org/0000-0002-0381-6799>.

Abstract. In this article, the authors consider project management in the strategic planning of energy industry enterprises. The purpose of the article is to analyze and calculate indicators in order to identify the effectiveness of modernization of an energy enterprise. The object of the study is Sogrinskaya NPP CHP LLP. The authors analyze in detail the literature review in the field of project management in the strategic planning of the enterprise. It is also revealed that strategic planning in the framework of project management is considered as a dynamic set of six interrelated management processes that logically follow from each other. It is worth noting that in order to identify the degree of reduction in the efficiency of the enterprise by the method of chain substitutions, the degree of influence of factors was calculated. As a result, due to the reduction in the number of hours of operation of boiler units, heat energy was under-developed. As a result, due to the reduction in the number of hours of operation of boiler units, thermal energy was under-developed. As a result of the conducted research, it was revealed that a change in the values of the main factors, namely the number of boiler units operating and due to heat losses from external pipelines affecting the production process, entails a change in the generated power of boilers, the amount of load and the useful heat released and hot water transferred to the consumer. Therefore, the authors proposed a project to modernize the turbine unit.

Key words: project management, strategic planning, industrial enterprise, sustainable development, factors, modernization, defects, enterprise goals, resources, analysis.

К.Т. Ауезова, Ж.М. Бұлақбай, А.А. Жакупов, 2024.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

E-mail: karlygash.auezova@mail.ru

ЭНЕРГЕТИКА САЛАСЫНДАҒЫ КӘСІПОРЫНДАРДЫ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЖОСПАРЛАУДАҒЫ ЖОБАЛАРДЫ БАСҚАРУ

Ауезова Карлыгаш Танатаровна – техника ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Менеджмент» кафедрасының доценті, Астана, Қазақстан, E-mail: karlygash.auezova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8774-3031>;

Бұлақбай Жанат Мұқанбетжанқызы – экономика ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Қаржы» кафедрасының доценті, Астана, Қазақстан, E-mail: bulakbay_zhannat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3742-6756>;

Жакупов Алтынбек Аманжолұлы – «Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» туризм кафедрасының доценті., Астана, Қазақстан, E-mail: jakupov-alt@mail.ru. <https://orcid.org/0000-0002-0381-6799>.

Аннотация. Бұл мақалада авторлар энергетика саласындағы кәсіпорындарды стратегиялық жоспарлаудағы жобаларды басқаруды қарастырады. Мақаланың мақсаты – энергетикалық кәсіпорынды модернизациялаудың тиімділігін анықтау мақсатында көрсеткіштерді талдау және есептеу. Зерттеу нысаны – "Согринская ЖЭС АЭС"ЖШС. Авторлар кәсіпорынның стратегиялық жоспарлауындағы жобаларды басқару саласындағы әдебиеттерге шолуды егжей-тегжейлі талдады. Сондай-ақ, жобаны басқару шеңберіндегі стратегиялық жоспарлау бір-бірінен логикалық түрде ағатын өзара байланысты алты басқару процесінің динамикалық жиынтығы ретінде қарастырылатыны анықталды. Тізбекті алмастыру әдісін қолдана отырып, кәсіпорын тиімділігінің төмендеу дәрежесін анықтау үшін факторлардың әсер ету дәрежесін есептеу жүргізілді. Нәтижесінде қазандық агрегаттарының жұмыс уақытының қысқаруына байланысты жылу энергиясының жеткіліксіз өндірілуі орын алды. Жүргізілген зерттеулер нәтижесінде негізгі факторлардың мәндерінің өзгеруі, атап айтқанда қазандық қондырғыларының жұмысының саны және сыртқы құбырлардан жылу шығыны салдарынан өндіріс процесіне әсер ететіндігі анықталды. Қазандықтардың шығыс қуатының, жүктеме мөлшерінің және тұтынушыға берілетін пайдалы жылу мен ыстық судың өзгеруіне әкеледі. Сондықтан авторлар турбиналық қондырғыларды жаңғырту жобасын ұсынды.

Түйін сөздер: жобалық басқару, стратегиялық жоспарлау, өнеркәсіптік кәсіпорын, тұрақты даму, факторлар, жаңғырту, ақаулар, кәсіпорынның мақсаттары, ресурстары, талдауы.

К.Т. Ауезова, Ж.М. Булакбай, А.А. Жакупов, 2024.

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва,
Астана, Казахстан.

E-mail: *karlygash.auezova@mail.ru*

ПРОЕКТНОЕ УПРАВЛЕНИЕ В СТРАТЕГИЧЕСКОМ ПЛАНИРОВАНИИ ПРЕДПРИЯТИЙ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ

Ауезова Карлыгаш Танатаровна – кандидат технических наук, доцент кафедры «Менеджмент» ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, E-mail: *karlygash.auezova@mail.ru*, <https://orcid.org/0000-0001-8774-3031>;

Булакбай Жанат Муқанбетжанкызы – кандидат экономических наук, доцент кафедры «Финансы» ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан, E-mail: *bulakbay_zhannat@mail.ru*, <https://orcid.org/0000-0002-3742-6756>;

Жакупов Алтынбек Аманжолович – доцент кафедры «Туризм» Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, E-mail: *jakupov-alt@mail.ru*, <https://orcid.org/0000-0002-0381-6799>

Аннотация. В данной статье авторы рассматривают проектное управление в стратегическом планировании предприятий энергетической отрасли. Цель статьи заключается в анализе и расчете показателей для определения эффективности модернизации энергетического предприятия. Объектом исследования является ТОО «Согринская ТЭЦ АЭС». Авторы проводят детальный анализ литературы по проектному управлению в стратегическом планировании предприятий. Также было выявлено, что стратегическое планирование в рамках проектного управления рассматривается как динамическая совокупность шести взаимосвязанных управленческих процессов, логически вытекающих друг из друга. Следует отметить, что метод цепной подстановки был использован для расчета степени воздействия факторов с целью определения уровня снижения эффективности работы предприятия. В результате было выявлено, что из-за уменьшения времени работы котельных агрегатов недостаточно производится тепловая энергия. В результате исследования было установлено, что изменение основных факторов, в частности, количества работающих котельных агрегатов, потери тепла через внешние трубы, влияющих на производственный процесс, приводит к изменению выработки котельными агрегатами мощности, уровня нагрузки и полезного тепла и горячей воды, поставляемых потребителю. Поэтому авторы предложили проект модернизации турбоагрегата.

Ключевые слова: управление проектами, стратегическое планирование, промышленное предприятие, устойчивое развитие, факторы, модернизация, дефекты, цели предприятия, ресурсы, анализ

Кіріспе. Өнеркәсіптік кәсіпорындарды стратегиялық жоспарлаудағы жобаларды басқару көптеген функциялар мен бөлімшелерді қамтиды, мысалы: жабдықтау, өндіріс, қаржы, маркетинг, адами ресурстар, ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстар. Бүгінгі таңда стратегиялық

таңдау туралы шешім қабылдау бәсекелестік әрекеттерді бүкіл ұйымда біртұтас тұтастыққа жинақталған іскерлік шешімдермен байланыстыру болып табылады. Шаралар мен әдістердің бұл үйлесімі қазіргі бизнес стратегиясын көрсетеді. Стратегиялық жоспарлауды дамыту топ-менеджердің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Бұл жағдайда стратегиялық тәсілдің ерекшелігі кәсіпорынның сол немесе басқа мақсаттарын біртұтас, өндірістік процесті жүзеге асыру кезіндегі қызметке бөлінетін барлық ресурстарға біріктіру мүмкіндігі болады (Tatenko, 2017).

Стратегиялық жоспарлау барлық басқару шешімдерінің, кәсіпорынның ұйымдастырушылық функцияларының, стратегиялық жоспарды әзірлеуге бағытталған ынталандыру мен бақылаудың негізі болып табылады. Дамудың қазіргі кезеңінде стратегиялық жоспарлау Бір-бірімен де, шетелдік компаниялармен де агрессивті бәсекелесуге тырысатын Қазақстандық компаниялар үшін маңызды бола түсуде. Нәтижесінде кәсіпорынның ұйымдық жоспарларын қалыптастыру ағымдағы және ұзақ мерзімді шешімдермен тығыз байланысты, әрі қарай оларды шешу міндеттерді оңтайландыруға және ресурстардың шектеулілігі жағдайында тиімді іс-қимыл жоспарын таңдауға бағытталған (Yusupova, 2018).

Бүгінгі таңда Батыс әдебиеттерінде энергетикалық кәсіпорындарды стратегиялық жоспарлауда жобаларды басқаруға көп көңіл бөлінеді, бірақ, өкінішке орай, Қазақстанда бұл тақырыпқа көптен бері тиісті көңіл бөлінбеген. Стратегиялық жоспарлау кәсіпорынның тұрақты дамуын қамтамасыз етудің маңызды құралдарының бірі болып табылатындықтан және әртүрлі мүдделердің үйлесуі мен бизнес мәселелерін анықтауды ескере отырып, компанияны дамыту шаралары, әртүрлі әдістер мен бағдарламаларды әзірлеу, ағымдағы қажеттіліктерге және компанияның ұзақ мерзімді даму стратегиясына сәйкес жобаларды әзірлеу (Soltangazinov, et al., 2019). Нәтижесінде, зерттеудің негізгі мақсаты-энергетика саласы кәсіпорындарының жобаларды басқару құралдарын қолдана отырып, инновациялық және инвестициялық қызметті нығайтуға негізделген әдістерге көшуін негіздеу.

Материалдар мен әдістер. Ел дамуының қысқа мерзімінде отандық және шетелдік ғалымдар кәсіпорынның стратегиялық жоспарлауындағы жобаларды басқару мәселелерін қозғайтын кәсіпорынның бизнес-жоспарлау және стратегиялық жоспарлау саласында жеткілікті ғылыми жұмыстар жазды. Қазіргі уақытта кәсіпорында "стратегиялық жоспарлау" ұғымы кең тарала бастады. Жалпы, стратегиялық жоспарлау кәсіпорынның топ-менеджерлерінің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Менеджерлер компанияның миссиясына, мақсаты мен міндеттеріне қол жеткізуді қамтамасыз ететіндіктен, соның салдарынан бәсекелестерге қарағанда нақты артықшылықтарға қол жеткізу қажет (Vorobiev, 2021). Айта кету керек, бүгінгі таңда ұйымдардың дайындығын талдау және бағалау стратегиялық жоспарлаудың стратегиялық өзгерістердің маңызды заманауи аспектісі ретінде қабылдану дәрежесін көрсетеді Және Оған зерттеушілердің еңбектері, Мысалы: Фрайлингер К., Сыра М., Фишер И., Эйзенстат Р., Фай Л., Павлова А. және т. б.

Сондай-ақ, стратегиялық жоспарлаудағы жобаларды басқару саласында Келесі ғалымдардың еңбектерін атап өткен жөн: Герчиков И.Н., Абалкин И., Солтангазинов А., Каримбергенов М. Л., Аганбенгян А. С., Кайдаров С., Казанцев А. К., Симонов С., Ярамчук Е., Петров А. Н., Фатхутдинов Р. А., Абрамов И. И., Амиров м., уткин е. а., львов д. с. және басқалар. Мысалы, Кански Л. және Писон Дж. өз еңбектерінде жобаларды тиімді басқарудың кәсіпорынның өндірістік және ұйымдастырушылық қызметіне әсерін атап көрсетеді (Kansky, et al., 2023).

Шетелдік авторлардың еңбектерінің ішінде Келесі зерттеулерді атап өткен жөн: Минцберг Г., Экофф Р., Жиганов Г. В. (Zhiganov, 2020), Джонстон Р., Бернард С., Кингстон В., Ансофф И., Уотерман Р., Мезкон М., Друкер П., Лыков М. П. (Yaremchuk, et al., 2020), Портер м., Стрикленд Дж., Ворона-Сливинская Л. Г. және басқалар. Өз кезегінде Серпелл А., Рубио Дж. кәсіпорындағы жобаларды басқарудағы құзыреттілік компаниялар үшін өте маңызды қабілет және осы жобаларды сәтті жүзеге асыру болып табылатынын ескеріңіз (Serpell, et al., 2023).

Осылайша, дамудың қазіргі кезеңінде кәсіпорындарды стратегиялық жоспарлауда жобаларды басқару маңызды рөлдердің бірін атқарады, өйткені оған кәсіпорынның бизнес мақсаттарына жету үшін жобаларды жоспарлау, басымдық беру және іске асыру кіреді. Стратегиялық жоспарлаудағы жобаларды басқару бизнес мақсаттары мен компанияның күнделікті жұмысы арасындағы тікелей байланысты қалыптастырады. Нәтижесінде жобаларды стратегиялық басқаратын кәсіпорындар өздерінің бизнес мақсаттарына неғұрлым тиімді қол жеткізе алады, бұл сайып келгенде жүргізілген зерттеулердің өзектілігі мен маңыздылығын анықтайды.

Нәтиже мен талқылау. Жұмысты жазу кезінде қазақстандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері әдістемелік негізге алынды, олардың еңбектері кәсіпорындарды стратегиялық жоспарлаудағы жобаларды басқару теориясы мен практикасының негіздеріне арналған. Мақаланы жазу кезінде эмпирикалық, дерексіз-логистикалық, экономикалық-математикалық бағалау сияқты әдістер қолданылды, зерттеуде салыстырмалы, визуалды, графикалық, статистикалық және т.б. әдістер қолданылды. Зерттеудің эмпирикалық бөлігі қолда бар статистикалық ақпаратты талдаудан тұрды, содан кейін олар мақсаттарға жетуге ықпал ететінін білу үшін салыстырылды.

Сондай-ақ, кәсіпорынның тиімділігінің төмендеу дәрежесін анықтау үшін факторлардың әсер ету дәрежесін есептеу үшін тізбекті алмастыру әдісімен жүзеге асырамыз. Факторлардың абсолютті әсерлерінің қосындысы жалпылама көрсеткіштің абсолютті өзгеруіне тең болуы керек ($\mathcal{E}_{omn}^0 - \mathcal{E}_{omn}^n$), факторлық индекстер шығаратын жалпылама көрсеткіштің индексі болып табылады:

$$J_3 = J_p \times J_q \times J_k \quad (1)$$

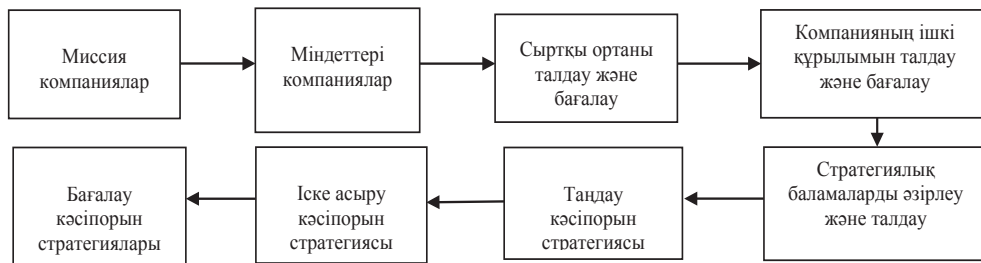
Деректер негізінде жалпыланған көрсеткіштің өзгеруіне айтарлықтай әсер ететін факторлар туралы қорытынды жасалады.

Авторлар сонымен қатар жылумен жабдықтаудың өзгеруін анықтайтын факторларды есептеді:

$$\Delta \mathcal{E}_{\text{отр}} = \Delta \mathcal{E}_r + \Delta \mathcal{E}_{\text{ch}} + \Delta \mathcal{E}_k \quad (2)$$

Бұл зерттеу "Согринская ЖЭО АЭС" ЖШС мысалында қарастырылған. Кәсіпорынның негізгі қызметіне электр энергиясын және жылу энергиясын өндірудің біріктірілген схемасы бар, сонымен қатар жылу энергиясын түпкілікті тұтынушыға беру мен таратуды қоса алғанда, электр және жылу энергиясын өндіру процесін жатқызуға болады. Кәсіпорын жылу кестесіне сәйкес жұмыс істейді. Бұл ретте максималды жүктеме қыста болады. Өскемен титан-магний комбинаты " ақ-түсті металлургия кәсіпорны (96%) электр энергиясының негізгі тұтынушысына жатқызылуы мүмкін.

Бүгінгі таңда жобалық менеджмент-бұл белгілі бір дәрежеде жобалық объектілерді ғана емес, сонымен қатар кәсіпорынның басқа объектілерін басқаруға да қолдануға болатын басқарудың ерекше түрі. Айта кету керек, нарықта жаңа мүмкіндіктердің, тауашалардың қалыптасуы уақытша құбылыс болып табылады - жобалардың көпшілігінде белгілі бір өнімді немесе қызметті жасау және әзірлеу мерзімдері 9-ға белгіленген; 10 жыл. Сондықтан жобаны басқару шеңберіндегі стратегиялық жоспарлауды (Сурет 1) бір-бірінен логикалық түрде ағып жатқан өзара байланысты алты басқару процесінің динамикалық жиынтығы ретінде қарастыруға болады. Сонымен қатар, тұрақты кері байланыс циклі бар және әрбір процесс басқаларына әсер етеді.

Сурет 1. "Согринская ЖЭО" ЖШС АЭС стратегиялық жоспарлау құрылымы*

*Зерттелетін объектілердің деректері негізінде авторлар құрастырған

"Согринская ЖЭО АЭС" ЖШС тиімділігінің төмендеу дәрежесін анықтау үшін біз 1 формула бойынша факторлардың әсер ету дәрежесін тізбекті алмастыру әдісімен есептеулер жүргіземіз.

$$\mathcal{E}_{\text{отр}}^p = 216 \text{ Gcal/h} \times 1597 \text{ ч} \times (1 - 0,0306) = 334457,4 \text{ Gcal};$$

$$\mathcal{E}_{\text{отр}}^o = 216 \text{ Gcal/h} \times 1552 \text{ ч} \times (1 - 0,03572) = 323322 \text{ Gcal}.$$

Жылумен жабдықтаудағы жалпы ауытқу келесідей болды

$$\Delta \mathcal{E}_{\text{отр}} = 323322 - 334457 = - 11135 \text{ Gcal}$$

Яғни, жылумен жабдықтаудың төмендеуін байқауға болады.

Енді 2 формула бойынша жылумен жабдықтаудың өзгеруін анықтайтын факторларды анықтайық. Сондай-ақ әрбір фактордың абсолютті әсерін анықтау қажет:

1) P_y есебінен:

$$\Delta \mathcal{E}_p (P_y) = (216 - 216) \times 1597 \times (1 - 0,0306) = 0$$

Нәтижесінде, ұйымда белгіленген қуаттылықтың өсуі де, төмендеуі де байқалмайтынын атап өткен жөн.

2) қазандықтардың жұмыс уақыты санының өзгеруіне байланысты Ch :

$$\mathcal{E}_{ch} (Ch) = 216 \times (1552 - 1597) \times (1 - 0,0306) = -9422,568 \text{ Gcal}$$

Осылайша, қазандық агрегаттарының жұмыс уақытының қысқаруына байланысты жылу энергиясын өндіру жұмыстары жүргізілді.

3) жылу желілеріндегі ысыраптардың өзгеруіне байланысты K_p :

$$\mathcal{E}_k (K_p) = 216 \times 1597 \times (1 - 0,03572 - 1 + 0,0306) = -1713,15 \text{ Gcal}$$

4) жылу энергиясының жалпы ауытқуы:

$$0 - 9422,568 - 1713,15 = -11135,8 \text{ Gcal}$$

Осылайша, төмендеу қазандықтың жұмыс уақытының азаюына байланысты болды (9422.568 Gcal бойынша) және жылу желілеріндегі шығындар санының артуы (1713.15 Gcal бойынша). Факторлардың бірлескен әсерінің нәтижесінде берілетін жылудың жалпы мөлшерінің жалпы 11135 Gcal төмендеуі байқалады. Жүргізілген зерттеулер нәтижесінде негізгі факторлардың мәндерінің өзгеруі, атап айтқанда қазандық қондырғыларының жұмысының саны және сыртқы құбырлардан жылу шығыны салдарынан өндіріс процесіне әсер ететіндігі анықталды. қазандықтардың шығуы, жүктеме мөлшері және тұтынушыға берілетін пайдалы жылу мен ыстық су. Осылайша, $\Delta \mathcal{E}_{\text{ор}}$ төмендеуі қазандықтың жұмыс уақытының қысқаруы (9422,568 Gcal-ға) және жылу желілеріндегі ысыраптар санының артуы (1713,15 Gcal-ға) нәтижесінде орын алды. факторлардың бірлескен әсерінің нәтижесінде жеткізілетін жылудың жалпы көлемінің жалпы 11135 Гкал-ға төмендеуі байқалады.

Жүргізілген зерттеулер нәтижесінде негізгі факторлардың мәндерінің өзгеруі, атап айтқанда қазандық қондырғыларының жұмысының саны және сыртқы құбырлардан жылу шығыны салдарынан өндіріс процесіне әсер ететіндігі анықталды. қазандықтардың шығуы, жүктеме мөлшері және тұтынушыға берілетін пайдалы жылу мен ыстық су. Сондықтан турбиналық қондырғыны жаңғырту қажет. No1 турбиналық қондырғы 1961 жылы пайдалануға берілген және қазіргі уақытта 280 097 мың сағат жұмыс істейді. Бұл турбиналық қондырғылардың жұмысы қатал жағдайлармен байланысты - бу температурасы-540 С және қысым 90 кг/см.кв, бұл турбинаның корпус бөліктерінің металының күйіне әсер ете алмайды. Соңғы 20 жылдағы тексерулердің нәтижелері бойынша келесі ақаулар анықталды:

1988. Қорытынды № 250 магнитті - ұнтақты бақылау бойынша, нәтижесінде жарықтар табылды - Жоғарғы қақпақ (№1 жарықшақ Л-230 мм сағ - 45 мм, № 2 жарықшақ Л-80 мм сағ - 30 мм, № 3 жарықшақ Л-45 мм сағ - 15 мм, № 4 жарықшақ Л-20 мм сағ - 10 мм, Төменгі қақпақ № 1 жарықшақ л-250 мм сағ - 98 мм) - зерттеу жарықтары таңдалғаннан және түзетілгеннен кейін.

1992. Магниттік ұнтақты басқару бойынша № 245 қорытынды нәтижесінде корпусының келесі бөліктерінде жарықтар табылды: цилиндр қақпағы-18

жарықшақ Л 15 мм - ден 300 мм - ге дейін және сағ 90 мм - ге дейін; турбина цилиндрі - сыртқы беті - 7 жарықшақ Л 30 мм-ге дейін; турбина цилиндрі-ішкі беті-4 жарықшақ Л 15 мм-ден 200 мм-ге дейін және сағ 20 мм-ден 100 мм-ге дейін.

1997. Турбина корпусының металының қаттылығы мен қаттылығын бақылаудан өту сынақтары жүргізілуде. № 82 және 63 хаттамаларда көрсетілген сынақ нәтижелері бойынша турбина корпусының таңдалған үлгілері металдың қаттылығы мен қаттылығын бақылаудан өтпеді. Цилиндрдің төменгі бөлігінде l-1250мм жарықшақ табылды. Жөндеу жұмыстары кезінде бұл жарықшақ толығымен жабылмаған.

2006. Корпустың ішкі бетінің төменгі жартысы-тексеру кезінде келесі ақаулар анықталды: 2 жарықшақ L60 мм және 200 мм, өлшемі 25x10 мм-ден 50x40 мм-ге дейінгі 4 раковина.

Бүгінгі күні де соңғы сараптамалардың нәтижелерін қолымызда ұстай отырып, No1 турбиналық қондырғы металды бақылау сынақтарынан өте алмайды деп сенімді түрде айта аламыз. Мұның салдары турбиналық қондырғының одан әрі жұмыс істеуіне тыйым салу болады. NO1 ТА-ны пайдаланудан шығару электр энергиясын өндіру көлемін 40% - дан астамға азайтуға мүмкіндік береді. Ештеңе жасамай, зауыт No2 бір турбиналық қондырғыда оны пайдаланудан шығару мүмкіндігінсіз жұмысын жалғастыруға мәжбүр болады, бұл зауыттың сенімділігін айтарлықтай төмендетеді, әсіресе қыста. Өз кезегінде турбиналық қондырғы Жоқ. Қазіргі уақытта 2-де саябақтың қызмет ету мерзімі 29 мың сағатты құрайды және негізгі бөлшектерді металлмен тексеру туралы қанағаттанарлықсыз мәліметтер бар.

Негізгі жабдықтың қазіргі жағдайын ескере отырып, бұл жағдайдан шығудың жалғыз жолы-генераторлық жабдықты және қосалқы жабдықтың бір бөлігін ауыстыра отырып, қуаттылығы жоғары жаңа турбиналық қондырғының құрылысы. Сондықтан, нәтижелерге сүйене отырып, No1 турбиналық генераторды ПТ-40/50-90/10 турбиналық генераторына ауыстыру туралы шешім қабылданды. Сондай-ақ, жаңа турбиналық қондырғы іске қосылғанға дейін олардың қуатын номиналды қуатқа дейін жеткізу үшін қазандықтарды қайта құру жоспарлануда. Бұл "АЭС Согринская ЖЭО" ЖШС жабдықтарын ауыстырудың бірінші кезеңі болмақ. № 1 ТГ ауыстырылғаннан кейін жабдықты ауыстырудың екінші кезеңі жоспарлануда, оның аясында жылу және электр энергиясы нарығы талданады және талдау нәтижелеріне байланысты шешім қабылданады. зауытты одан әрі дамыту стратегиясы. Бұл No2 турбогенераторды РТ немесе Р типті турбогенератормен ауыстыруды немесе жылу энергиясын сату мүмкіндігі артқан жағдайда No4 қазандықты қалпына келтіру туралы шешімді қамтуы мүмкін.

Жобаның Артықшылықтары:

- Электр станциясының адамдары мен жабдықтарының қауіпсіздігі қамтамасыз етілген

- Әлеуметтік және саяси қысымның туындау қаупі жоққа шығарылады,

Өйткені No1 турбинаның пайдаланудан шығарылуы қыста жылу қуатының 30% - ға дейін тапшылығына әкеледі. Бұл зауыттан жылуды монополия ретінде алатын 4000 абоненттің (шамамен 12000 тұрғынның) қысқы жылумен қамтамасыз етілуіне, сондай-ақ басқа жылу тұтынушыларына кері әсерін тигізеді.

- Жөндеу шығындары 0,05 ТГ/квтсағ-тан 0,02 ТГ/квтсағ-қа дейін төмендейді.

- Жаңа турбиналық қондырғыда заманауи өрт сөндіру жүйесі орнатылады, бұл өртті ерте анықтау мүмкіндігіне және өртті жоюдың жоғары тиімділігіне байланысты объектінің өрт қауіпсіздігін арттырады.

-Турбина қондырғысы үшін заманауи микропроцессорлық қорғаныс жүйесін және дірілді бақылау жүйесін орнату арқылы төтенше жағдай кезінде жабдықтың ұзақ мерзімді істен шығу қаупі барынша азайтылады.

- Заманауи жүйелерді пайдалану және ыңғайлы интерфейсті қолдану арқасында оператордың жұмысын жеңілдетеді және турбиналық қондырғыны басқаруға кететін уақытты қысқартады.

- Заманауи технологияларды қолдану турбиналық қондырғыны күрделі жөндеу мерзімін 4 жылдан 5 жылға дейін ұзартуға мүмкіндік береді.

- Генераторды ауамен салқындатуға көшу (сутегі-ауаны салқындатудың орнына) май білігінің тығыздағыштарының қажеттілігін және станцияда сутекті пайдалану қажеттілігін жояды, бұл өрт қаупінің төмендеуіне әкеледі.

- Электр энергиясын өндіру үшін меншікті отын шығыны квт / сағ үшін 450-ден 415 г.к. дейін төмендейді

Электр энергиясын өндіру қоршаған ортаға шығарындыларды арттырмай жылына 240-тан 277 млн квт / сағ-қа дейін ұлғайтылатын болады, бұл болашақта реттеуші органдардан өтемақы тарифтерін алу тәуекелдерін жояды, өйткені зауыт қазірдің өзінде шекті тарифтерді қолданады. ҚР Үкіметінің "Инвестиция орнына Тариф" бағдарламасымен бекітілген. Енді ауыстырылатын жабдықтардың тізімін ерекше атап өту керек:

1. Турбинаны 40-50 МВт тиімдірек қуатқа ауыстыру;
2. Турбинаның қосалқы жабдықтарын ауыстыру "регенеративті жылытқыштар, мұнай жүйесі, турбинаның ішіндегі құбырлар мен клапандар";
3. ДП-225 жоғары қысымды деаэраторды ауыстыру;
4. Генераторды неғұрлым қуатты 50 МВт генератормен ауыстыру;
5. Генератордың заманауи қоздыру жүйесін орнату;
6. Турбинамен генератордың технологиялық процесінің барлық параметрлерін толық бақылауды қамтамасыз ететін заманауи автоматтандырылған басқару жүйесін енгізу;
7. Генератордың релелік қорғаныс және автоматика құрылғыларын микропроцессорлық құрылғылармен толық ауыстыру;

Толық инвестициялық шығындардың өтелу мерзімі жобаны іске асыру басталғаннан бастап 6-7 жылды құрайды.

1-кестеде ЖАЛПЫ ЖЭО-ның жобаны іске асырғанға дейінгі және одан кейінгі негізгі техникалық-экономикалық көрсеткіштері көрсетілген.

1-кесте Жобаны іске асыруға дейінгі және кейінгі негізгі техникалық-экономикалық көрсеткіштер*

№	Көрсеткіштер атауы	Бірлік Өлшем	Жоба- ны іске асыр- ғанға дейін	Жобаны іске асырғаннан кейін т. а. № 1 бап	оның ішінде орнату т. а. № 1 бап
1	Орнатылған қуат				
	- электрлік	MW	50	80	50
	- жылу	Gcal/h	293	293	171
2	Қолжетімді сыйымдылық				
	- электрлік	MВт	60	80	50
	- жылу	Gcal/h	220	220	171
	оның ішінде турбинаны өшіру	Gcal/h	80	138	97
3	Отын түрі		Қаражыра көмірі / Майкүбен кеседі		
4	Максималды сағаттық жылу жүктемесі (есептелген, шығындарды есептемегендет/с)	Gcal/h	68,0	97,0	70,4
	-бумен пісірілген	Gcal/h	7,0	7,0	6,0
	-ыстық суда	Gcal/h	61,0	90,0	63,0
5	Жылдық электр энергиясын өндіру, барлығы,	mln kWh	271,7	428,7	283,6
	оның ішінде жылу шығыны	mln kWh	175,4	328,8	183,7
6.	Өз қажеттіліктері үшін электр энергиясын тұтыну	mln kWh	49,7 (18,3%)	59,9 (14,0%)	28,4 (10,0%)
7	Автобус барларынан жыл сайынғы электрмен жабдықтау	mln kWh	222,0	369,0	255,0
8	Коллекторлардан пайдалы жылумен жабдықтау, барлығы, соның ішінде:	мың Gcal	319,4	450,0	310,0
	-бумен пісірілген	мың Gcal	52,4	73,8	45,5
	--ыстық суда	мың Gcal	267	376,2	264,5
9	Отын эквивалентінің жылдық шығыны	мың т.с.е.	166,2	219,7	146,4
10	Отын эквивалентінің меншікті шығыны				
	- жеткізілетін электр энергиясы үшін	g/kWh	476,8	389,2	372,9
	- берілген жылу үшін	kg/Gcal	189,1	169,1	165,3

*Зерттелетін объектілердің деректері негізінде авторлар есептеген

Нәтижесінде жүргізілген жұмыстардың нәтижелері қолданбалы сипаттағы маңызды ғылыми мәселені шешу үшін қолданылуы мүмкін. Сондай-ақ, алынған зерттеу нәтижелері экономикалық ғылымдардың перспективалы салаларын анықтауда және ілгерілетуде маңызды рөл атқарады.

Қорытынды. Осылайша, ұсынылған мәліметтер мен оларды талдау бизнесті басқарудың дұрыс таңдалған және сәтті жүзеге асырылған стратегиясы оның нарықтық экономикада тиімді жұмыс істеуінің кепілі болып табылатындығын тиімді бағалауға мүмкіндік береді. Әрине, жақсы стратегиялық жоспар және

оның дұрыс орындалуы компанияның рецессия мен белгісіздік кезеңдерін толығымен болдырмауға кепілдік бермейді. Стратегиялық жоспарлау жеке бастама емес, басқару процесінің бөлігі екенін есте ұстаған жөн.

Сондай-ақ, стратегиялық шешім қабылдау жоспарлау, ұйымдастыру, ынталандыру және бақылау туралы шешім екенін атап өткен жөн. Жоғарыда айтылғандардың барлығы және топ-менеджердің негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Алайда, барлық компаниялар үшін бірыңғай жоспарлау стратегиясы болмағандықтан, қиын нарықтық жағдайда өмір сүргісі келетін әрбір компания қоршаған ортаны, өз мүмкіндіктерін сыртқы талдау негізінде және ұйымның алға қойған мақсаттары мен міндеттеріне сүйене отырып, өз стратегиясын жасайды. Кәсіпорынның стратегиялық жоспарлауын қалыптастыру стратегиялық менеджменттің түпкі мақсаты емес. Бұл күрделі және көп уақытты қажет ететін технологиялық жұмыс болашақта кәсіпорынның стратегиялық жоспары сәтті жүзеге асырылған кезде ғана мағыналы болады. Стратегияны іске асыру процесін бақылау және алға қойылған мақсаттарға жету үшін ұйым басшылары жоспарлар, бағдарламалар мен жобалар құруға міндетті.

Әдебиеттер

Ари С.А., Уильямс Е. Ф. Ж., Турченко И., Домбровский З. жобаларды басқару кеңсесін Құру және жобаларды уақытында басқаруды ұйымдастыру// Қазіргі заманғы әлемдегі Өзекті ғылыми зерттеулер. – 2020, № 12-1 (68). -Б. 6-12.

Воробьев Д.А. Бизнес-жоспар фирманы стратегиялық жоспарлау әдісі ретінде// Актуальные научные исследования в современном мире. – 2021, № 4-5 (72). -Б.59-61.

Жиганов Г.В. стратегиялық жоспарлауды жүзеге асырудағы аймақтың сыртқы экономикалық қызметін Бағалау// Диктум - Фактум: Зерттеулерден Саясатты құруға дейін. – 2020, № 2. - Б. 78-84.

Кански Л., Пизон Дж. индустрия 4.0 таңдалған компоненттерінің жобаларды басқаруға әсері// Инновация Және Білім Журналы. - 2023 Жылғы Қаңтар-Наурыз, 1-Шығарылым. - 8 том. – Б. 122-147.

Л.Н. Боронина, З. В. Сенук Негізгі жобаларды жүзеге асыруда: м-во образования және Ғылым Рос. Федерация, Орал. федерация. бұұ-т. - Екатеринбург: Изд-во Ural. бұұ-та, 2015. — Б. 112. [орыс тілінде].

Серпелл А., Рубио Х. құрылыс компанияларындағы жобаларды басқарудың (PM) дайындығын Бағалау: Чилидегі жағдайлар// ProcediaComputerScience. - 219 Том, 2023, - Б. 1642-1649

Солтанғазинов А., Симонов С., Амирова М., Кайдарова С., Каримбергенова М. Стратегиялық жоспарлау Қазақстан республикасындағы мемлекеттік жоспарлау жүйесінің құралы ретінде// Қарағанды Университетінің Хабаршысы. Экономика Сериясы.- 2019, № 1. - Т.93. - Б.199-207.

Татенко Г.И. развития аумағын жоспарлаудың еуропалық тұжырымдамасы// Еуразиялық одақ. – 2017, № 11-2 (44). - Б.68-72. [орыс тілінде].

Юсупова И.в. аумақтық даму жобаларын Жетілдіру: Ермебное пособие. - Қазан': Изд-во Қазан. бұұ-та, 2018 жыл.–Б.150. [орыс тілінде].

Яремчук Е., Музалев С. экономикалық талдау ұйымдардағы стратегиялық жоспарлау элементі ретінде/ ресей Менеджмент Журналы. – 2020, № 1. - Т.8. - Б. 151-155.

References

Ari SA, Williams E. F. Zh., Turchenko I., Dombrovsky Z. Creating a project management office and organizing project management on time// Current scientific research in the modern world. – 2020, No. 12-1 (68). - P. 6-12. [in English].

Kansky L., Pizon J. Impact of selected components of Industry 4.0 on project management// Journal of Innovation and Education. - January-March 2023, Issue 1. - 8 volumes. - P. 122-147. [in English].

L.N. Boronina, Z. V. Senuk is implementing the main projects: Ministry of Education and Science Ros. Federation, Ural.federation. the United States - Yekaterinburg: Izd-vo Ural. Buu-ta, 2015. — P.112. [in English].

Serpell A., Rubio H. Assessment of project management (PM) readiness in construction companies: cases in Chile// Procedia Computer Science. - Volume 219, 2023, - P. 1642-1649.[in English].

Soltangazinov A., Simonov S., Amirova M., Kaidarova S., Karimbergenova M. Strategic planning as a tool of the state planning system in the Republic of Kazakhstan// Herald of Karaganda University. Economy Series. - 2019, No. 1. - Vol. 93. - P. 199-207. [in English].

Tatenko G.I. European concept of regional development planning// Eurasian Union. – 2017, No. 11-2 (44). - P. 68-72. [inEnglish].

Vorobiev D.A. Business plan as a method of strategic planning of the firm// Actual scientific researches in the modern world. – 2021, No. 4-5 (72). - P. 59-61. [in English].

Yaremchuk E., Muzalev S. economic analysis as an element of strategic planning in organizations/ Russian Journal of Management. - 2020, No. 1. - T.8. - P. 151-155. [in English].

Yusupova I.v. Improvement of territorial development projects: Ermebnoe posobie. - Kazan': Izd-vo Kazan. in the United States, 2018 – P.150. [in English].

Zhiganov G.V. Evaluation of the external economic activity of the region in the implementation of strategic planning// Dictum - Factum: From Research to Policy Making. - 2020, No. 2. - P. 78-84. [in English].

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 357–317
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.842>

UDC 331.526
IRSTI 06.77.59

A. Yelubayeva¹, Ceslovas Christauskas², 2024.

¹ Academy of Public Administration under the President of the Republic of
Kazakhstan, Astana, Kazakhstan;

² Kauno Kolegija Higher Education Institution, Lithuania;
E-mail: a.yelubayeva@apa.kz

INCREASING THE HUMAN RESOURCES POTENTIAL OF STATE AUDIT BODIES AS A BASIS FOR IMPROVING THE EFFICIENCY AUDIT MECHANISM

Yelubayeva Almagul – Doctoral student of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan E-mail: a.yelubayeva@apa.kz, <https://orcid.org/0009-0005-0280-3880>.

Ceslovas Christauskas – Professor, Dr. in Economics, Associate Professor, Kauno Kolegija Higher Education Institution, Lithuania, E-mail: ceslovas.christauskas@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-9668-758X>.

Abstract. Recent economic and financial scandals worldwide, the growth of the shadow economy, the increase in funds concealed from the budget, the rise of corruption, and insufficient adherence to financial discipline create very serious problems. The development of an audit system that creates a transparent and comprehensive informational environment for the government and the public, and plays a key role in economic regulation, is aimed at addressing these serious issues and improving the economic and managerial environment. **The purpose of the paper** is to explore how increasing the human resources potential of state audit bodies serves as a basis for improving the efficiency audit mechanism. The improvement of the functioning of the state audit system and the enhancement of the knowledge and expertise of personnel and specialists working in this field are based on the critical need to assess and refine the existing system. At the current stage of development, improving the mechanisms of state audit and financial control, as well as monitoring the effective use of budget expenditures, has become a priority. In this context, the concept of state budget policy has undergone changes and is now focused on results-based management. To achieve these goals, new approaches to assessing economic efficiency are being developed, with the improvement of the efficiency audit mechanism being the main focus.

The development of auditing institutions plays an important role in accelerating

the country's socio-economic development. As a result of these institutions' activities, it becomes possible to identify new financial and economic resources necessary for economic growth. Increasing transparency in society and strengthening financial discipline in economic activities are also closely linked to the work of these institutions. The paper examines the issues of enhancing the knowledge and experience of personnel and specialists, who play a key role in the development of the audit institute.

Keywords: state audit, efficiency audit, mechanism, institute of state audit, human resources, certification.

А. Елубаева¹, Чесловас Кристаускас², 2024.

¹Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Астана, Қазақстан;

²«Кауно Колегия» Жоғары оқу орны, Литва;

E-mail: yelubayeva@apa.kz

МЕМЛЕКЕТТІК АУДИТ ОРГАНДАРЫНЫҢ КАДРЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН АРТТЫРУ ТИІМДІЛІК АУДИТІНІҢ ТЕТІГІН ЖЕТІЛДІРУ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Елубаева Алмагуль – Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының докторанты, Астана, Қазақстан E-mail: a.yelubayeva@apa.kz, <https://orcid.org/0009-0005-0280-3880>.

Чесловас Кристаускас – профессор, экономика ғылымдарының докторы, доцент, «Кауно Колегия» Жоғары оқу орны, Литва, E-mail: ceslovas.christauskas@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-9668-758X> б.

Аннотация. Әлемдегі соңғы экономикалық және қаржылық жанжалдар, көлеңкелі экономиканың дамуы, бюджеттен жасырылған қаражат көлемінің ұлғаюы, сыбайлас жемқорлықтың өсуі және қаржылық тәртіптің жеткіліксіз сақталуы өте күрделі мәселелер туғызады. Мемлекет пен жұртшылық үшін ашық және толық ақпараттық орта құратын, экономикалық реттеуде маңызды рөл атқаратын аудит жүйесін дамыту осындай күрделі мәселелерді шешуге және экономикалық, басқарушылық ортаны жақсартуға бағытталған. Жұмыстың мақсаты – мемлекеттік аудит органдарының кадрлық әлеуетін арттыру тиімділік аудитінің тетігін жетілдіруге негіз болатындығын зерттеу. Мемлекеттік аудит жүйесінің жұмыс істеуін жақсарту, осы салада жұмыс істейтін кадрлар мен мамандардың білімі мен тәжірибесін арттыру қалыптасқан жүйені бағалау мен жетілдірудің ерекше қажеттілігіне негізделген. Дамудың қазіргі кезеңінде мемлекеттік аудит және қаржылық бақылау тетіктерін жетілдіру, сондай-ақ бюджет шығыстарын тиімді пайдалану мониторингі басым мәнге ие болады. Осыған байланысты мемлекеттік бюджет саясатының тұжырымдамасы өзгерістерге ұшырап, нәтижелер бойынша басқаруға бағдарланады. Осы мақсаттар үшін экономикалық тиімділікті бағалаудың жаңа бағыттары әзірленуде. Негізгі бағыт ретінде тиімділік аудитінің тетігін жетілдіруді қарастырған жөн.

Аудиторлық институттардың дамуы елдің әлеуметтік-экономикалық дамуын жеделдетуде маңызды рөл атқарады. Осы институттардың қызметі нәтижесінде экономикалық дамуға қажетті жаңа қаржылық және экономикалық ресурстарды анықтау мүмкіндігі пайда болады. Қоғамдағы ашықтықты арттыру және экономикалық қызметтегі қаржылық тәртіпті нығайту да осы мекемелердің қызметімен тығыз байланысты. Мақалада мемлекеттік аудит институтын дамытуда маңызды рөл атқаратын кадрлар мен мамандардың білімі мен тәжірибесін арттыру мәселелері қарастырылады. Осы салада маңызды ұсыныстар мен ұсыныстар берілген

Түйін сөздер: мемлекеттік аудит, тиімділік аудиті, тетік, мемлекеттік аудит институты, кадрлық әлеует, сертификаттау.

А. Елубаева, Чесловас Кристаускас², 2024.

Академия государственного управления при Президенте Республики
Казахстан, Астана, Казахстан;

²Высшее учебное заведение "Кауно Колегия", Литва;

E-mail: yelubayeva@apa.kz

ПОВЫШЕНИЕ КАДРОВОГО ПОТЕНЦИАЛА ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО АУДИТА КАК ОСНОВА СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕХАНИЗМА АУДИТА ЭФФЕКТИВНОСТИ

Елубаева Алмагуль – докторант Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан, Астана, Казахстан, E-mail: a.yelubayeva@apa.kz, <https://orcid.org/0009-0005-0280-3880>

Чесловас Кристаускас – профессор, доктор экономических наук, доцент, Высшее учебное заведение "Кауно Колегия", Литва, E-mail: ceslovas.christauskas@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-9668-758X>.

Аннотация. Недавние экономические и финансовые скандалы в мире, развитие теневой экономики, увеличение объема скрываемых от бюджета средств, рост коррупции и недостаточное соблюдение финансовой дисциплины создают очень серьезные проблемы. Развитие системы аудита, создающей прозрачную и полную информационную среду для государства и общественности, играющей важную роль в экономическом регулировании, направлено на решение таких серьезных проблем и улучшение экономической и управленческой среды. Целью данной статьи является изучение того, как повышение кадрового потенциала органов государственного аудита служит основой для совершенствования механизма аудита эффективности. Улучшение функционирования системы государственного аудита, повышение знаний и опыта кадров и специалистов, работающих в этой области, основано на особой необходимости оценки и совершенствования сложившейся системы. На современном этапе развития совершенствование механизмов государственного аудита и финансового контроля, а также мониторинг эффективного

использования бюджетных расходов приобретают приоритетное значение. В связи с этим концепция государственной бюджетной политики, претерпевшая изменения, становится ориентированной на управление по результатам. Для этих целей разрабатываются новые направления к оценке экономической эффективности. В качестве основного направления следует рассматривать совершенствование механизма аудита эффективности.

Развитие аудиторских институтов играет важную роль в ускорении социально-экономического развития страны. В результате деятельности этих институтов появляется возможность определить новые финансовые и экономические ресурсы, необходимые для экономического развития. Повышение прозрачности в обществе и укрепление финансовой дисциплины в экономической деятельности также тесно связаны с деятельностью этих учреждений. В статье рассматриваются вопросы повышения знаний и опыта кадров и специалистов, которые играют важную роль в развитии института государственного аудита. Предоставляются важные в этой области предложения и рекомендации.

Ключевые слова: государственный аудит, аудит эффективности, механизм, институт государственного аудита, кадровый потенциал, сертификация

Introduction

In the context of a growing global threat, new approaches and more efficient mechanisms for controlling financial and investment flows worldwide, ensuring the effective use of these funds, and improving management mechanisms are necessary (Albitar, et al., 2020), (Bergh, et al., 2016). In our view, an impartial and objective audit can serve as a more effective financial mechanism and control instrument in these processes (Dao, et al., 2019). Therefore, it is crucial to develop an effective audit system in the country (Barac, et al., 2021). This will also be reflected in practical financial control tools, particularly in the objectivity and impartiality of audit mechanisms and the auditing system (Goicoechea, et al., 2021).

Simultaneously, the growing trends of global economic processes, digitalization, and the active adoption of ESG environmental principles in Kazakhstan require state auditors to possess specialized and sector-specific skills, including in financing the transition to a digital economy and implementing global environmental standards (e.g., training IT auditors, green auditors, etc.). In the context of the qualitative development of the state audit and financial control system in Kazakhstan, including through enhancing the human resource potential of the Supreme Audit Chamber of the Republic of Kazakhstan, the need to improve the system for reproducing human capital within the state audit system becomes increasingly urgent. This can be achieved by thoroughly studying international best practices in the certification of state auditors, underscoring the relevance of the research topic.

The purpose of this study is to analyze and assess the human resource potential of state auditors and to develop recommendations for improving its quality to enhance the efficiency audit mechanism.

It should be noted that users of audit documentation rely on the high competence of state auditors, as the objectivity and reliability of audit reports are critical for economic development and investment. Auditors must recognize their duty and responsibility not only to the public authority (the audit object) but also to society as a whole. This requires improving the quality of auditing, raising the qualification standards for auditors, and strengthening the mechanisms for their training and certification.

Methods and materials

This study was conducted on the basis of a comprehensive analysis, review and systematization of theoretical and practical approaches to improving the human resources of public audit bodies as a basis for improving the efficiency audit mechanism. Official data from the websites of the Supreme Audit Chamber of the Republic of Kazakhstan., the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan, and the Bureau of National statistics agency for strategic planning and reforms of The Republic of Kazakhstan are employed for this purpose.

Results

The high level of knowledge and professionalism of the staff and specialists working within the state audit system of the Republic of Kazakhstan significantly influences the quality and effectiveness of audit control measures. The improvement of the state audit institution's operations has also revealed the need to define a personnel policy in this area. Primarily, the implementation of such a policy should be based on the following principles:

- independence of the state audit institution from executive bodies and other state organizations;
- exclusive authority granted to this institution for auditing state property and resources;
- selection of personnel and specialists for the state audit institution in accordance with established requirements and conditions;
- recruitment of a proven human resource potential that represents the state audit institution, characterized by high societal reputation, professionalism, and objectivity.

The results of this approach should be reflected in the presentation of audit findings to the state and the public. This principles-based approach will ultimately help achieve outcomes that meet the standards set by the state in this area through audit work carried out by professional and experienced staff and specialists. When organizing the personnel and specialists of the state audit institution, the following stages must be taken into account.

When recruiting or hiring specialists or personnel, their relevant professional level, experience, and knowledge in the field should be considered;

- A two-stage selection process for specialists and personnel (candidates must first pass pre-defined test exams, and those who successfully pass the exams proceed to an interview). Preference in hiring personnel and specialists is given to the following conditions:

- possession of the necessary knowledge to conduct audits in accordance with modern requirements;
- sufficient practical experience to carry out audits at a professional level;
- a clear understanding of the subject of the audit;
- knowledge of regulatory and methodological documents related to conducting audits;
- in addition to higher education, holding a certificate of advanced qualification related to audit practices;
- experience in both national and international auditing practices.

Two factors should be given particular attention when recruiting personnel and specialists for the state audit system: the required level of basic education and practical experience in auditing. The required level of basic education can be obtained in one of the following fields: economics, law, management, finance, or accounting. This approach is also applicable to individuals with a scientific degree in these areas. On the other hand, based on the activities of the state audit institution in various sectors (such as technology, energy, etc.), recruitment of personnel and specialists in specific fields should also be a focal point. When hiring personnel and specialists, not only should the necessary level of basic knowledge be considered satisfactory, but at least five years of professional experience in one of these areas should also be taken into account. This factor should be associated with maintaining the reputation of the state audit institution and the quality of the professional activities of its personnel and specialists.

As is well known, the working body of the National Commission for the Certification of State Auditors is the Supreme Audit Chamber of the Republic of Kazakhstan (SAC RK). Let us examine the features of the current practice of certifying state auditors. Since the adoption of the Law of the Republic of Kazakhstan "On State Audit and Financial Control," the National Commission has held 67 meetings over the past 7 years and issued 2,046 certificates, with the majority (more than 90% of the total number of certificates issued) falling under the category of "state auditor" (Figure 1).

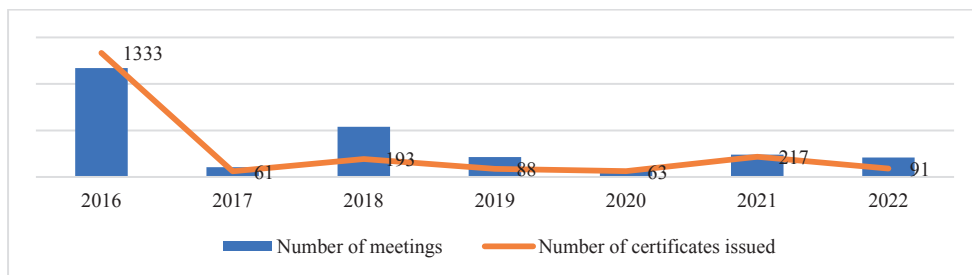

Figure 1. Dynamics of the number of meetings of the National Commission and the number of certificates issued for the period 2016-2022, units.

As can be seen from the data in the chart, the largest share of certificates issued, 1,333 units (or 65.2% of the total number of certificates issued during the studied period), falls in the year 2016, when the National Commission held the most meetings—29 sessions (or 43.3% of the total number of meetings held during the studied period). However, the dynamics of the above indicators indicate a trend of decreasing both the number of meetings and the number of certificates issued.

In particular, during the entire period under review, the National Commission revoked 31 certificates. The largest share of revoked certificates (35.5% of the total number of certificates revoked during the studied period) occurred in 2018. This was due to amendments made to the Law regarding certificate revocation—Article 39, Clause 8, Subclauses 1-4—which outlines the grounds for revoking a state auditor's certificate. These grounds include recommendations from the authorized body of external or internal state audit and financial control for violations of professional ethics (such as corruption and other offenses) (Figure 2).

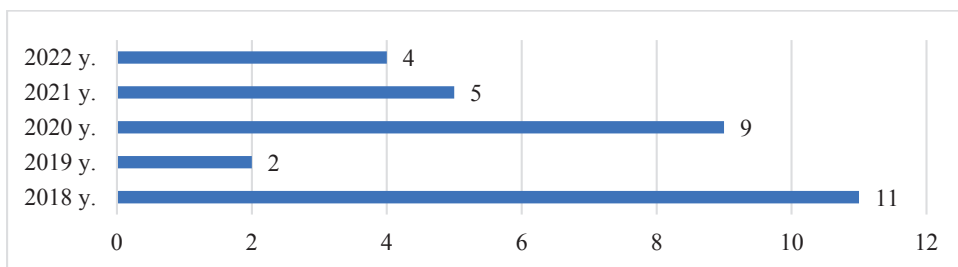

Figure 2. Dynamics of revoked certificates of the National Commission and the number of issued certificates for the period 2016-2022, units.

This circumstance necessitates the improvement of the human capital reproduction system within the state audit and financial control framework, particularly in enhancing the quality of the certification process for state auditors. This can be achieved through the formation of a comprehensive approach and the creation of a creative and integrated model for the training, retraining, and professional development of state auditors, including the establishment of a high-quality "reserve pool" and a human resource management system within the state audit structure.

To increase the efficiency of audit procedures and reduce audit time, auditors need to automate repetitive tasks, such as identifying and extracting data from databases, executing correct keystrokes, and navigating systems. It is estimated that 45% of personnel audit tasks can be automated, potentially saving around 2 trillion USD in global labor costs.

Through automation, auditors can save time and resources, ultimately improving the efficiency of the audit process. Software has been developed to integrate disparate actions into a unified automated process. Robotic Process Automation (RPA) can transform manual auditing into an automated, continuous process.

When planning an audit, RPA can assist the auditor in the following ways:

- Materiality and Scope: The auditor uses RPA to extract data from previous records or interim financial statements. This can help determine intended applicability based on a range of benchmarks.

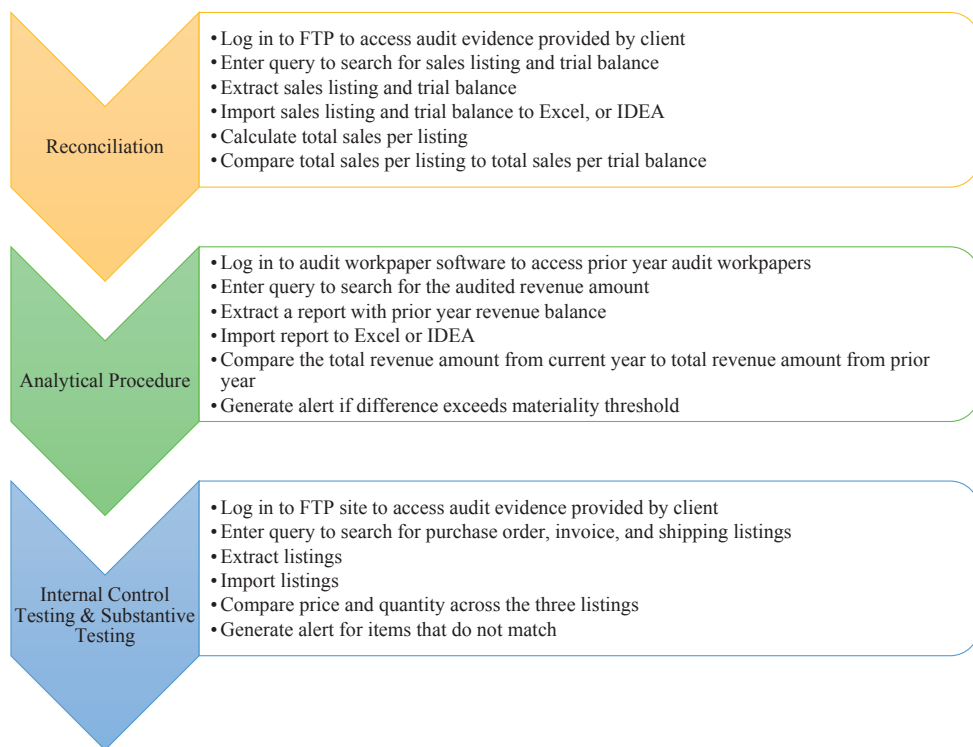
- Risk Assessment: RPA risk assessment helps auditors identify anomalies in revenues, expenses, or inventory. During field audits, RPA proves useful in the following areas:

- Procedure Automation: It can collect and compare transactional data, such as inventory costs or the cost of goods sold.

- Expenses: RPA is crucial for detecting anomalies in expense reports.

- Contract Verification: Optical Character Recognition (OCR), combined with other technologies, can compare contract details with other standard agreements.

Below is an example of an RPA step in revenue auditing.

FTP = File Transfer Protocol
RPA = Robotic Process Automation

Figure 3. Example of a step for an RPA in an income audit

The figure shows that automation can assist in achieving three stages: reconciliation, analytical procedure, and internal control and substantive testing, each with numerous inclusive tasks. There are many RPA tools available, with some well-known examples including BluePrism and UiPath.

Workflow optimization is one of the best ways to improve and enhance the efficiency of the audit process. We can optimize the audit process by ensuring that some processes are repeatable and consistent, regardless of the organization or department being audited. Workflow optimization may involve using the same methodology to collect data across different companies or developing a standard reporting format for audit reports.

Workflow optimization can be grouped into the following stages.

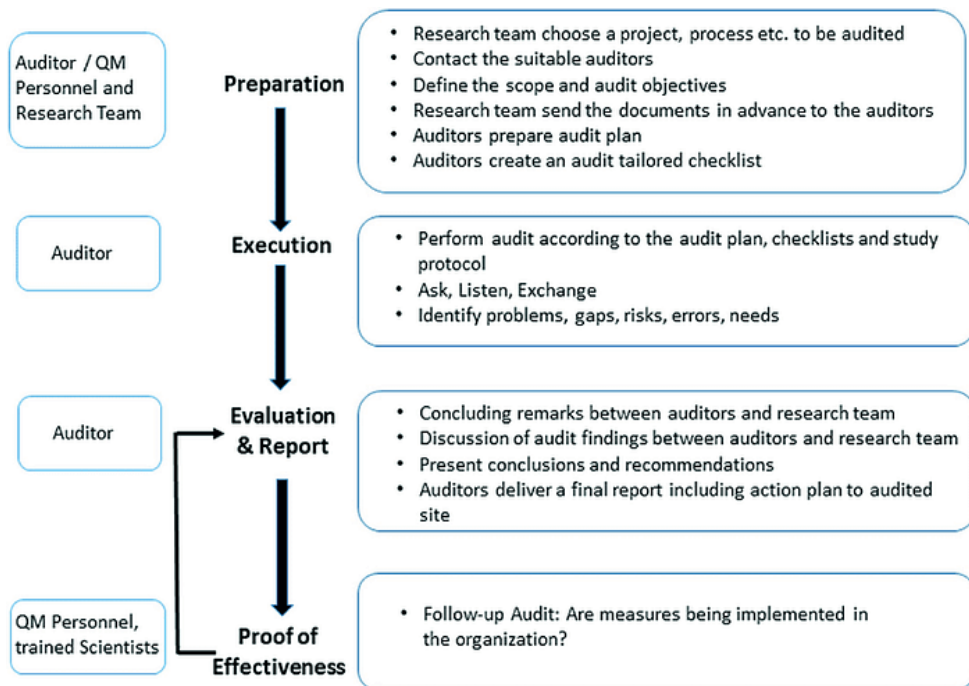

Figure 4. Stages of workflow optimization

Advanced technologies enable auditors to enhance the efficiency of their work. Algorithms and artificial intelligence systems can analyze and scan platforms, such as expense management software utilized by organizations, and accurately align relevant data for auditors, streamlining the auditing process and improving accuracy.

Discussion

In the process of auditing, special attention must be given to personnel audits. In our view, personnel auditing should become a critical focus within state audits. Enhancing the knowledge and expertise of staff and specialists is important for achieving both the objectives of public governance and the acceleration of socio-economic development. Methodological documentation for personnel audits should include provisions such as:

- Alignment of tasks assigned to personnel and specialists;
- The level of resource utilization aimed at achieving relevant goals and objectives;

- The organization of coordination between the activities of structures and subdivisions;
- Challenges faced by the organization and management systems, and the potential for overcoming them;
- The extent of internal audit coverage within the organization's activities and the metrics of its effectiveness.

To improve the knowledge and professionalism of staff and specialists, it is advisable to employ two methodological approaches: the first being the traditional approach, and the second being a modern methodology that considers evolving requirements. The application of both methodologies must be clearly defined in terms of purpose and function. The traditional approach should primarily determine the effectiveness of personnel and specialists in achieving specific tasks. In this process, specific frameworks and directions must be agreed upon based on the results (Asare, 2009).

When utilizing the traditional methodology to enhance the knowledge and professionalism of staff and specialists, special attention should be paid to the following factors:

- The mission of state bodies and organizations, and the execution of strategic objectives based on that mission;
- The level of implementation of relevant goals and strategies within the structures of state bodies and organizations;
- The assessment of the effectiveness of these goals and strategies carried out by the respective bodies and organizations over different periods;
- The evaluation of management systems and the human resource capacity of state bodies and organizations for achieving relevant goals.

The methodology for improving the knowledge and professionalism of staff and specialists, considering modern and evolving requirements, must be more comprehensive. The following elements should be incorporated into the core structure of the modern and evolving methodology, building upon the traditional approach:

- Analysis and evaluation of macro- and microeconomic development processes;
- Examination of global economic development trends;
- Assessment of the impact of these trends on the national economy;
- Preparation of well-substantiated proposals and recommendations to prepare for such impacts or to adopt preventive measures.

This comprehensive approach ensures that the development of human capital within state audit systems is aligned with both traditional practices and modern needs, allowing for the effective achievement of public and organizational objectives.

Conclusion

We believe that it is more appropriate to systematically enhance the knowledge and professionalism of the staff and specialists within the state audit institution, and to do so continuously and in a planned, structured manner. In particular, when improving the knowledge and professionalism of the staff and specialists of the state

audit institution, an approach focused on achieving efficiency should become the primary direction for increasing the effectiveness of audits.

In conclusion, by adopting a continuous and structured approach to professional development, the state audit institution can ensure that its personnel remain well-equipped to meet the evolving challenges of public financial management. This systematic enhancement of skills and expertise will not only strengthen the overall audit process but also contribute to the improvement of governance and transparency. Ultimately, focusing on efficiency as a core principle of professional development will help ensure that the audit institution can adapt to modern demands while maintaining high standards of accountability and performance.

References

- Agamamed, S. A., Alinazim, F. A., Shaban, M. A., Adil, L. H., Nasir, R. Q., & Yusif, L. R. (2023). Problems and prospects in developing the auditing system in Azerbaijan. *Universidad y Sociedad*, 15(2), 550-561 (in Eng.).
- Al-Taei, S. H. H., & Flayyih, H. H. (2023). Impact of the electronic internal auditing based on IT governance to reduce auditing risk. *Corporate Governance and Organizational Behavior Review*, 7(1), 94-100 (in Eng.).
- Albitar, K., Gerged, A. M., Kikhia, H., & Hussainey, K. (2020). Auditing in times of social distancing: the effect of COVID-19 on auditing quality. *International Journal of Accounting & Information Management*, 29(1), 169-178 (in Eng.).
- Alikulova, L., Spatayeva, S., Pankov, D., & Sembiyeva, L. (2021). Performance audit for state programmes in the Republic of Kazakhstan. *Public Policy and Administration*, 20(5), 598-609 (in Eng.).
- Asare, T. (2009). Internal auditing in the public sector: Promoting good governance and performance improvement. *International Journal on Governmental Financial Management*, 9(1), 15-28 (in Eng.).
- Barac, K., Plant, K., Kunz, R., & Kirstein, M. (2021). Audit practice: A straightforward trade or a complex system?. *International Journal of Auditing*, 25(3), 797-812 (in Eng.).
- Bergh, L. I. V., Hinna, S., Leka, S., & Zwetsloot, G. I. (2016). Developing and testing an internal audit tool of the psychosocial work environment in the oil and gas industry. *Safety Science*, 88, 232-241 (in Eng.).
- Dao, M., Xu, H., & Liu, L. (2019). Impact of the disclosure of audit engagement partners on audit quality: Evidence from the USA. *International Journal of Auditing*, 23(1), 112-124 (in Eng.).
- Goicoechea, E., Gómez-Bezares, F., & Ugarte, J. V. (2021). Improving audit reports: A consensus between auditors and users. *International Journal of Financial Studies*, 9(2), 25 (in Eng.).
- Igibaeva, Z., Beiseinova, L., Kazhmuhtametova, A., & Nikiforova, E. (2020). Modern trends of Kazakhstan's internal state audit: the US and UK experience. *Problems and Perspectives in Management*, 18(2), 1-12 (in Eng.).
- Kooli, C., & Abadli, R. (2022). Could education quality audit enhance human resources management processes of the higher education institutions? *Vision*, 26(4), 482-490 (in Eng.).
- Mamutova, K., Maulenkulova, G., & Toktibaeva, M. (2020). Improving the application of the risk management system in the field of state audit. In *Industrial Technologies and Engineering ICITE-2020* (pp. 100-105) (in Eng.).
- Sembayev, D. (2021). Audit Efficiency and Influence of Environmental Factors to State Bodies: Evidence of Kazakhstan. *Journal of Environmental Management and Tourism (JEMT)*, 12(05 (53)), 1307-1323 (in Eng.).
- Tumwebaze, Z., Bananuka, J., Kaawaase, T. K., Bonareri, C. T., & Mutesasira, F. (2022). Audit committee effectiveness, internal audit function and sustainability reporting practices. *Asian Journal of Accounting Research*, 7(2), 163-181 (in Eng.).
- Weekes-Marshall, D. (2020). The role of internal audit in the risk management process: A developing economy perspective. *Journal of Corporate Accounting & Finance*, 31(4), 154-165 (in Eng.).

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 318–329
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.843>

UDC 06.71.63

A.M. Yessirkepova, R.K. Niyazbekova, D.M. Makhmud, 2024.

South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan.

E-mail: Dinara.Makhmud@aeuzov.edu.kz

RESEARCH OF THE ACTIVITIES OF PEASANT FARMS IN KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF EFFECTIVE ENERGY CONSUMPTION

Yessirkepova Altyn Makhmudovna – Doctor of Economic Sciences, Professor, Department of Economics, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: essirkepova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5028-238X>;

Niyazbekova Roza Kalmanbayevna - Doctor of Economic Sciences, Professor, Department of Economics, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: roza.niyazbekova@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6666-0456>;

Makhmud Dinara Marlenkyzy – Master of Economic Sciences, Doctoral Candidate, Department of Economics, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: Dinara.Makhmud@aeuzov.edu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6737-903X>.

Abstract. Some of the concepts that can be identified with agriculture in Kazakhstan include farmers and livestock breeders. Nowadays, the concept of agriculture is inextricably linked with the concepts of efficient energy consumption and "green" farming, thus there is a need to improve the use of renewable energy sources. Ensuring the efficient use of energy has advantages in the form of lower production costs and social benefits in the form of reducing carbon dioxide emissions to a level that does not harm the environment, in support of sustainable development of agricultural regions.

The purpose of the article is to analyze the impact of the use of renewable energy sources on the development of peasant farms. It is planned to identify factors related to renewable energy sources in terms of agricultural development, profitability, and their impact on the environmental component. In this context, an analytical comparison of installed renewable energy capacities and indicators of reducing the cost of CO₂ emissions due to energy-efficient technologies of the new generation was carried out.

Keywords: renewable energy sources, farms, energy consumption, economic efficiency, reduction of CO₂ emissions, simple linear regression.

The article was carried out within the framework of the funded project: IRN AP23487689 «Development of economic-mathematical model of increasing efficiency of natural resources utilization in agriculture of Turkestan region preventing climatic changes».

А.М. Есиркепова, Р.К. Ниязбекова, Д.М. Махмуд, 2024.

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан.

E-mail: *Dinara.Makhmud@aeuzov.edu.kz*

ТИІМДІ ЭНЕРГИЯ ТҰТЫНУ КОНТЕКСІНДЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШАРУА ҚОЖАЛЫҚТАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІН ЗЕРТТЕУ

Есиркепова Алтын Махмудовна – экономика ғылымдарының докторы, профессор, М. Әуезов Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: *essirkepova@mail.ru*, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5028-238X>;

Ниязбекова Роза Калманбаевна - экономика ғылымдарының докторы, профессор, М. Әуезов Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: *roza.niyazbekova@gmail.com*, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6666-0456>;

Махмуд Динара Марленқызы – экономика ғылымдарының магистрі, докторант, М. Әуезов Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: *Dinara.Makhmud@aeuzov.edu.kz*, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6737-903X>.

Аннотация. Қазақстандағы ауыл шаруашылығымен сәйкестендіруге болатын кейбір тұжырымдамаларға фермерлер мен малшылар жатады. Қазіргі уақытта ауыл шаруашылығы ұғымы тиімді энергия тұтыну және "Жасыл" экономика ұғымдарымен тығыз байланысты, сондықтан жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды жақсарту қажет. Энергияны тиімді пайдалануды қамтамасыз ету ауылшаруашылық аймақтарының тұрақты дамуын қолдау үшін көмірқышқыл газының шығарындыларын қоршаған ортаға зиян келтірмейтін деңгейге дейін төмендету түріндегі өндіріс шығындарын төмендету әлеуметтік артықшылықтарға ие.

Мақаланың мақсаты жаңартылатын энергия көздерін пайдаланудың шаруа қожалықтарының дамуына әсерін талдау. Атап айтқанда, ауыл шаруашылығын дамыту, рентабельділік және олардың экологиялық құрамдас бөлікке әсері тұрғысынан жаңартылатын энергия көздеріне байланысты факторларды белгілеу жоспарлануда. Осы тұрғыда ЖЭК-тің белгіленген қуаттары мен жаңа буынның энергияны үнемдейтін технологиялары арқылы CO₂ шығарындыларының төмендеу көрсеткіштері бойынша аналитикалық салыстыру жүргізілді.

Түйін сөздер: жаңартылатын энергия көздері, шаруа қожалықтары, энергия тұтыну, экономикалық тиімділік, CO₂ шығарындыларын азайту, қарапайым сызықтық регрессия.

Мақала қаржыландырылатын жоба шеңберінде орындалды: ЖТН АР23487689 «Климаттық өзгерістерді алдын алу үшін Түркістан облысы ауыл шаруашылығында пайдаланатын табиғи ресурстардың тиімділігін арттырудың экономикалық-математикалық моделін әзірлеу».

А.М. Есиркепова, Р.К. Ниязбекова, Д.М. Махмуд, 2024.

Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан.

E-mail: Dinara.Makhmud@auuezov.edu.kz

ИССЛЕДОВАНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КРЕСТЬЯНСКИХ ХОЗЯЙСТВ В КАЗАХСТАНЕ В КОНТЕКСТЕ ЭФФЕКТИВНОГО ЭНЕРГОПОТРЕБЛЕНИЯ

Есиркепова Алтын Махмудовна – доктор экономических наук, профессор, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан, e-mail: essirkepova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5028-238X>;

Ниязбекова Роза Калманбаевна – доктор экономических наук, профессор, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан, e-mail: roza.niyazbekova@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6666-0456>;

Махмуд Динара Марленкызы – магистр экономических наук, докторант, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан, e-mail: Dinara.Makhmud@auuezov.edu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6737-903X>

Аннотация. Некоторые из концепций, которые можно отождествить с сельским хозяйством в Казахстане, включают фермеров и животноводов. В нынешнее время понятие сельского хозяйства неразрывно связано с концепциями эффективного энергопотребления и «зеленым» хозяйством, таким образом, существует необходимость в улучшении использования возобновляемых источников энергии. Обеспечение эффективного использования энергии имеет преимущества в виде снижения производственных затрат и социальную выгоду в виде снижения выбросов диоксида углерода до уровня, не наносящего ущерба окружающей среде, в поддержку устойчивого развития сельскохозяйственных регионов.

Целью статьи является анализ влияния использования возобновляемых источников энергии на развитие крестьянских хозяйств. В частности, планируется установить факторы, связанные с возобновляемыми источниками энергии, с точки зрения развития сельского хозяйства, рентабельности и их влияния на экологическую составляющую. В этом контексте было проведено аналитическое сравнение установленных мощностей ВИЭ и показателей снижения затрат на выбросы CO₂ за счет энергоэффективных технологий нового поколения.

Ключевые слова: возобновляемые источники энергии, крестьянские хозяйства, энергопотребление, экономическая эффективность, снижение выбросов CO₂, простая линейная регрессия

Статья выполнена в рамках финансируемого проекта: ИРН АР23487689 «Разработка экономико-математической модели повышения эффективности использования природных ресурсов в сельском хозяйстве Туркестанской области, предупреждающей климатические изменения»

Introduction

The rationale for selecting the research directions is based on the existing need to enhance the efficiency of energy use in Kazakhstan's peasant and farming households. Against the backdrop of global climate change and increasing demands on countries, including Kazakhstan, to meet environmental commitments, the use of renewable energy sources in the agricultural sector is becoming a priority. Agriculture is heavily reliant on traditional energy sources, particularly hydrocarbons, making it highly sensitive to fluctuations in energy prices and, moreover, to any energy crisis.

This is due to the fact that Kazakhstan's peasant households face high electricity costs, limited access to renewable energy sources (Smagulova, et al., 2022), and are vulnerable to new weather conditions. Consequently, renewable energy sources can be considered an effective solution to achieve energy security goals and reduce carbon dioxide emissions in agriculture, aligning with the global decarbonization process. However, Kazakhstan faces challenges such as the limited availability of renewable energy sources in rural areas (Kabdullov, 2024), insufficient awareness among farmers about these energy technologies, and restricted funding to implement energy-efficient measures.

The aim of this study is to discuss the potential prospects for the use of renewable energy sources and the improvement of energy consumption efficiency in Kazakhstan's peasant and farming households. The research will examine the relationship between the level of energy independence in farming households and the growing interest in renewable energy sources, assess the economic feasibility of employing energy-efficient technologies in the country's agricultural sector, and offer practical recommendations for their further development.

Materials and main methods

Literature review

The analysis of renewable energy utilization in agriculture is being actively implemented in several countries, yet this topic is most relevant for Kazakhstan, as the demand for energy is growing, and it is necessary to minimize the negative environmental impact. These methods should be considered from an international perspective, as the experience of other countries, when properly applied, can be utilized in Kazakhstan's agricultural sector.

In the study titled «Understanding Farmers' Intentions and Willingness to Adopt Renewable Energy Technologies» (Elahi, et al. 2022), the authors sought to determine how readily farmers in Pakistan utilize photovoltaic water pumps. The primary focus was on the social feasibility of the technology and the willingness of farmers to pay a premium for clean electricity. The results showed that younger farmers with higher levels of education and income were more likely to adopt renewable energy, while others refrained, mainly due to financial constraints and limited awareness of the benefits of renewable energy. Such conclusions may be significant for Kazakhstan, as it appears that farmers might similarly face challenges in financing and understanding the advantages of renewable energy. Government

intervention through support programs and awareness-raising initiatives is required to expand knowledge and encourage farmers to adopt small-scale renewable energy technologies.

In the work «The role of research and development in green economic growth through renewable energy development» (Fang, et al., 2022), the authors examined the impact of renewable energy research and development (R&D) on the economic growth of South Asian countries. The study found that industrial growth and technological advancement are key factors in reducing CO₂ emissions and fostering economic growth through the integration of renewable energy. However, research on renewable energy adoption conducted in European countries could also be applied to others; for instance, Kazakhstan could benefit from the predominant implementation of renewable energy on agricultural lands. This would not only help limit emissions but also contribute to the development of rural areas through a green economy.

According to a study titled «Assessment of environmental sustainability: identifying the relationship between CO₂ emissions and agricultural and renewable energy consumption» (He, 2024), traditional farming practices increase emissions, while renewable energy, conversely, reduces emissions and ensures sustainable development. As a country facing similar challenges in agriculture and energy, Kazakhstan could benefit from South Korea's successful experience in implementing renewable energy in the agricultural sector to reduce emissions and improve environmental conditions.

In the article titled «Renewable energy sources and sustainable agriculture: a review of indicators» (Bathaei, et al, 2023), the authors devote significant attention to renewable energy-based agricultural production and its potential minimal negative environmental impact. They also emphasize the importance of using modern methods for assessing the efficiency of renewable energy in sustainable agriculture. It would be beneficial for farmers and various governmental bodies to have new and more precise sustainability indicators that reflect the impact of renewable energy sources on Kazakhstan's agricultural sector.

In their article «Rational use of Agricultural land in Kazakhstan» (Yelemessov, et al., 2022) analyze the institutional frameworks for the effective use of agricultural land in Kazakhstan's multicultural economy. According to the authors, there is a serious issue regarding the organization of sustainable and competitive land use when forming rational land management. In the context of a developing land market, ensuring a high level of commodity production and sufficient profitability becomes a key task. The article also notes that improving land use efficiency in farms with different forms of ownership depends on increasing labor productivity, optimizing economic regimes, and maximizing the use of internal reserves.

In the article «Sustainable Development Agriculture in the Republic of Kazakhstan» (Tokbergenova, 2018) an author analyzes issues related to the sustainable development of Kazakhstan's agricultural sector, with the authors focusing on problems associated with ensuring sustainability in agriculture. The diversity of natural and climatic conditions, as well as the availability of extensive

pasturelands in desert and semi-desert regions, has made traditional agriculture an indispensable means of ensuring the country's food security.

Finally, the study titled «Renewable energy sources and sustainable agriculture» (Aldhshan, et al. 2021), discusses the importance of renewable energy in ensuring sustainable agriculture globally. This article also describes various methods for assessing extraterrestrial solar radiation and determining optimal locations for photovoltaic farms. These methods can also be applied to identify potential areas for the development of solar power plants in Kazakhstan, particularly in the southern and western regions, which appear to have the highest potential for utilizing solar resources.

Analysis

The global economy is experiencing a substantial rise in demand for energy and associated services, driven by the necessity to support socio-economic development and improve the population's quality of life. Energy supply is a fundamental component for meeting citizens' basic needs, such as lighting, heating, cooking, and access to communication, as well as for enhancing production capacity (Kaygusuz, 2007).

However, the growing reliance on fossil energy sources like coal, oil, and gas is contributing to a rapid increase in greenhouse gas emissions, which negatively impacts the environment (Van Ruijven, et al, 2009). Economic structures and the selection of fuel and energy resources directly influence the volume of these emissions.

Kazakhstan, as one of the countries with high greenhouse gas emissions per unit of GDP, faces the necessity to transition to renewable energy sources (RES) for heat and electricity production, alongside improvements in energy efficiency. These measures are regarded as key tools to mitigate the adverse effects on the climate and the environment (Wang, et al, 2024).

Thus, data were collected to compare the levels of agricultural activity and energy consumption over the period from 2014 to 2022 (Kim, 2021) (Medieva, et al., 2024). Second-order polynomial interpolation sums were employed to estimate the coefficients. There is an abundance of additional data for 2014 and 2020, and the coefficients for these years were calculated based on the given data sets. This method proves effective for applied analysis, particularly when high data recovery speeds are required, as well as for coordinating and stabilizing growth, taking into account their nonlinear nature.

For example, cross-analysis and linear regression procedures were used to study the efficiency of renewable energy sources in meeting various household needs. An economic efficiency analysis was thus conducted, based on the cost savings from gas consumption and the reduction of CO₂ emissions, enabling a forecast for the coming years.

Interpolation of RES capacity:

$$P(x) = a \times x^2 + b \times x + c \quad (1)$$

Where:

$P(x)$ – the desired capacity in year x ;

a, b, c – coefficients calculated based on data from 2014 and 2021.

For further research, we will also require the functions of simple linear regression:

$$Y = \beta_0 + \beta_1 \times X + \varepsilon \tag{2}$$

Where:

Y – the dependent variable;

X – the independent variable;

β_0, β_1 – the parameters we seek;

ε – the error (noise) not explained by the model.

And correlation:

$$r = \frac{\sum(X_i - \bar{X}) \times (Y_i - \bar{Y})}{\sqrt{\sum(X_i - \bar{X})^2 \times \sum(Y_i - \bar{Y})^2}} \tag{3}$$

Where:

X_i, Y_i – values of the variables;

\bar{X}, \bar{Y} – mean values of the variables;

r – correlation coefficient.

Thus, polynomial interpolation (1) allowed us to calculate data for each year between 2014 and 2021, as well as 2022. However, the growth in capacity and the reduction in emissions vary due to the nonlinear nature of the function (see Table 1).

Table 1. Results of polynomial interpolation for 2015-2022

Year	Installed Capacity (MW)	CO ₂ Reduction (tons)	Cost Savings (\$)	Regional Capacity (MW)	Technological Efficiency (MW)
2014	100,0	200,0	150,0	120,0	130,0
2015	126,7	254,3	196,4	162,9	164,3
2016	157,3	316,9	253,7	212,6	205,7
2017	192,0	387,7	312,9	268,0	206,8
2018	230,7	466,9	372,9	329,1	310,0
2019	273,3	401,3	433,7	396,0	372,9
2020	320,0	650,0	495,4	468,6	503,6
2021	500,0	850,0	700,0	400,0	520,0
2022	553,3	964,3	790,7	485,7	587,1

Now, based on the available data, we will utilize the method of simple linear regression (2) to identify the relationship between the variables (see Figure 1).

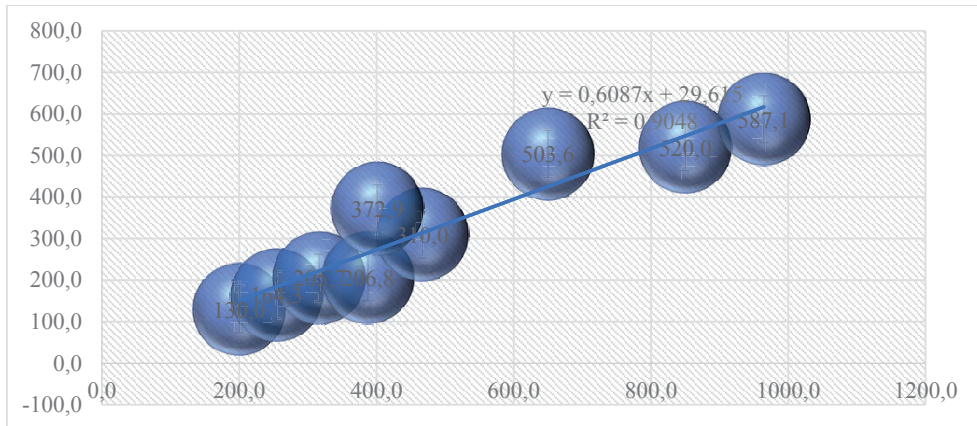

Figure 1. Simple Simple Linear Regression between CO₂ Reduction (tons) and Technological Efficiency (MW) based on the results of polynomial interpolation

Based on the regression, the linear regression function for our analysis is as follows:

$$Y = 0.6087x + 29.615 \tag{5}$$

Next, to verify the existing function, we should conduct a forecast function and the equation of the line (see Figure 2).

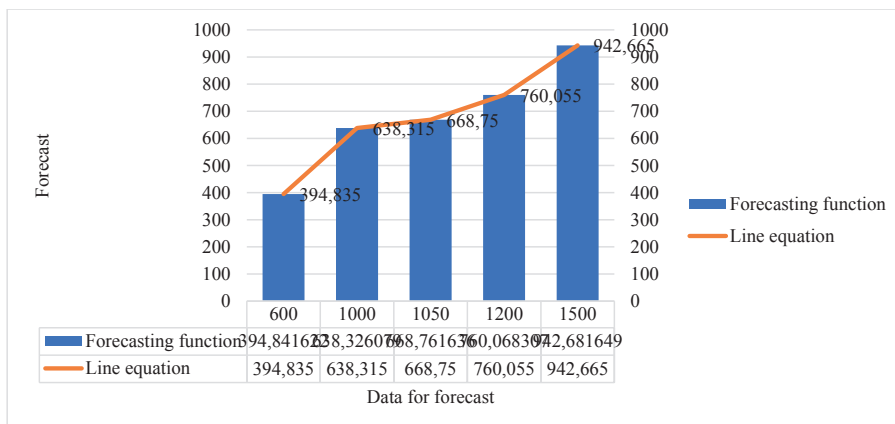

Figure 2. Forecast Function and Line Equation for CO₂ Reduction (tons) and Technological Efficiency (MW)

Now, we will identify the correlation using formula (3) for each parameter from Table 1 in relation to technological efficiency of RES (see Figure 3).

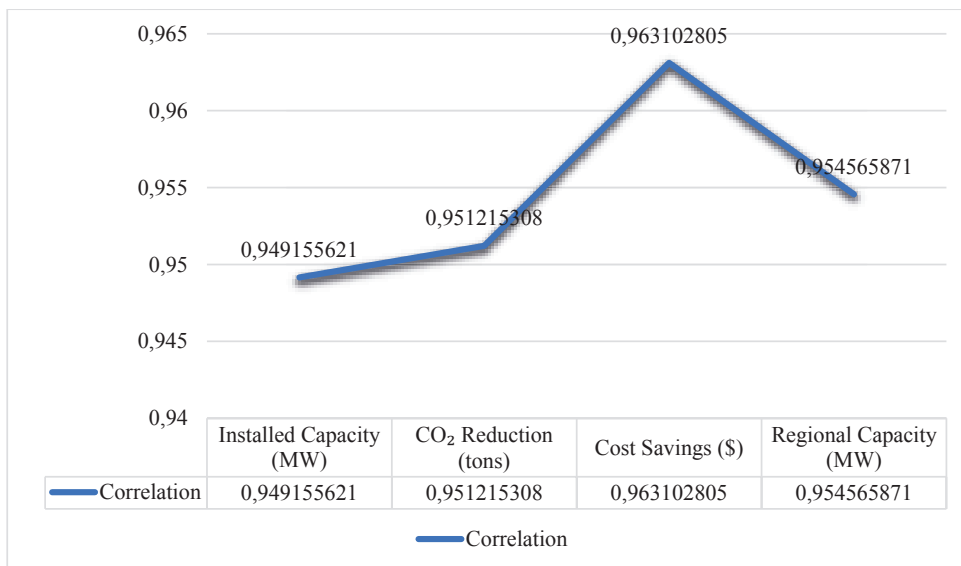

Figure 3. Correlation between Technological Efficiency (MW) and Installed Capacity (MW), CO₂ Reduction (tons), Cost Savings (\$), Regional Capacity (MW)

The findings of the study revealed a high correlation (>0.94) between all the variables examined. Thus, it can be concluded that improvements in one indicator will inevitably lead to an increase in another. However, it is also important to note that even the presence of a positive relationship does not guarantee overall strong performance. For instance, the Republic of Kazakhstan is among the leading countries in terms of per capita carbon dioxide emissions, yet the proportion of the state budget allocated to financing environmentally significant technologies pales in comparison to the top 50 GDP-ranked countries. Based on this, we conclude that the country needs to focus on enhancing governmental support and fostering technological progress through funding the development and implementation of new efficient renewable energy sources.

The concepts of a "green economy," "green" growth, and sustainable development have brought together representatives of international organizations, government bodies, and civil society in response to recent global crises. "Green" growth aims to simultaneously achieve economic growth while addressing climate change, costly environmental degradation, and inefficient use of natural resources. In this regard, the development of the "green economy" agenda is seen as a comprehensive approach to overcoming the triple crisis: economic, energy, and environmental. Currently, the world is paying particular attention to issues of sustainable development and "green" growth. International organizations such as the United Nations, OECD, and the World Bank are actively working in this direction. The driving force of globalization is the modernization and transition of the global economy, particularly in industrially developed countries, to a new technological paradigm. This shift, alongside the

qualitative renewal of the technological base, increasing production efficiency, and enhancing the competitiveness of the economy, is aimed at improving the quality of life and living conditions. Globally, the economic policy of "green" growth was officially adopted by the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) in 2009 as a strategic direction for the long-term (up to 2030) and more distant (up to 2050) development of all its member states (Porfiryev, 2013).

Despite the constraining effects of the crisis in the short- and medium-term outlook (until 2020), the importance of the "green" sector of the economy, particularly in the domain of clean energy, is expected to intensify. According to various forecasts, over the next 20–25 years, the vast majority of G20 nations are anticipated to witness rapid growth and a substantial increase in the share of the "green economy," with an emphasis on the development of environmentally sustainable energy sources (Chernomorova, 2016).

In Kazakhstan, the exploitation of renewable energy sources (RES) remains limited despite the considerable potential for their expansion. Nonetheless, the nation is making significant strides toward sustainable development, as evidenced by its ratification of the Paris Agreement in 2016 (The Law of the Republic of Kazakhstan dated November 4, 2016). This agreement seeks to establish a national action plan aimed at addressing climate change and supporting the reduction of carbon emissions in the economy.

A reduction in Kazakhstan's carbon footprint could be achieved by substituting coal with cleaner energy sources such as natural gas and renewable energy. In addition to enhancing air quality, this transition fosters an environment conducive to attracting investments in the "green" economy.

Results

The analysis of the data revealed that the integration of renewable energy technologies in Kazakhstan's agricultural enterprises has a beneficial effect on both economic and environmental efficiency. The reduction of CO₂ emissions, alongside significant cost savings, not only enhances the resilience of agricultural enterprises but also contributes to their long-term development. Polynomial interpolation demonstrated its efficacy in forecasting data in the absence of information for specific years, while correlation and linear regression methods corroborated the positive relationship between the advancement of RES and improvements in economic performance.

Discussion

Speaking about the efficiency of the use of renewable energy sources in agriculture conducted in other countries, it can be stated that there is a high potential for reducing CO₂ emissions, improving energy efficiency and energy costs. Otherwise, following the examples of Pakistan, South Korea and other countries, given the great potential of Kazakhstan in the development of solar and wind energy sources, it is possible to try to implement specific strategies for the development of the agricultural

sector related to renewable energy sources. Based on the current state of affairs, it is possible to outline in advance several initial guidelines for the constant promotion of peasant farms in the field of renewable energy sources. First of all, attention should be paid to the concept of state support, since the further continuation of subsidy and support programs in the field of renewable energy sources will promote the use of new energy-saving technologies. This applies even more to areas that have a relatively higher probability of using solar and wind energy. Secondly, it is necessary to subsidize the development of technologies by providing financing for the development of new efficient sources of renewable energy. Based on interpolation and regression methods, energy consumption and yields can be predicted to help farmers plan resource use to avoid or minimize risks that reduce farm profitability.

Conclusion

The study also suggested to increase farmers' awareness of the potential to utilize renewable energy sources, as well as to implement new energy efficient technologies. This means the need for state support in form of subsidies as well as education programs and other strategies aimed at increasing the adoption of modern technologies in agriculture.

The application of the obtained findings is within the proposal of measures and further agricultural commercialization to expand RE use in the farms with better energy performance and immune against the extrinsic economic and environmental shocks. The possibilities for further research in this direction are the investigation of economic efficiency of different types of renewable sources of energy for farms, and the creation of models of state encouragement and funding that might contribute to the implementation of sustainable technologies in the sphere of agriculture.

References

- Aldhshan S. R. S. et al. Energy consumption and spatial assessment of renewable energy penetration and building energy efficiency in Malaysia: A review //Sustainability. – 2021. – T. 13. – №. 16. – C. 9244. DOI: 10.3390/su13169244 (in Russ.).
- Bathaei A., Štreimikienė D. Renewable energy and sustainable agriculture: Review of indicators // Sustainability. – 2023. – T. 15. – №. 19. – C. 14307. DOI: 10.3390/su151914307
- Chernomorova T. V. ACTIVITIES OF THE UNITED NATIONS AND OTHER INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN THE FIELD OF PROMOTING THE "GREEN ECONOMY" MODEL //"Green Economy" as a global development strategy in the post-crisis world. – 2016. – No. 2016. – pp. 58-106 (in Russ.).
- Elahi E., Khalid Z., Zhang Z. Understanding farmers' intention and willingness to install renewable energy technology: A solution to reduce the environmental emissions of agriculture //Applied Energy. – 2022. – T. 309. – C. 118459. DOI: 10.1016/j.apenergy.2021.118459
- Fang W., Liu Z., Putra A. R. S. Role of research and development in green economic growth through renewable energy development: empirical evidence from South Asia //Renewable Energy. – 2022. – T. 194. – C. 1142-1152. DOI: 10.1016/j.renene.2022.04.125
- He Y. Evaluating Environmental Sustainability: The Role of Agriculture and Renewable Energy in South Korea //Agriculture. – 2024. – T. 14. – №. 9. – C. 1500. DOI: 10.3390/agriculture14091500
- Kabdullov M. H. IMPROVING THE ENERGY EFFICIENCY OF THE HOUSING SECTOR IN THE CONTEXT OF THE FORMATION OF A LOW-CARBON ECONOMY IN KAZAKHSTAN. - 2024.

Kaygusuz K. Energy for sustainable development: key issues and challenges //Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy. – 2007. – T. 2. – №. 1. – C. 73-83. DOI: 10.1080/15567240500402560

Kim N. The renewable energy market in Kazakhstan: potential, challenges and prospects //Review, objectives and conclusions of the study.-2021.–slide. – Vol. 5 (in Russ.).

Law of the Republic of Kazakhstan dated November 4, 2016 No. 20-VI SAM «On ratification of the Paris Agreement». Information and legal system of the NPA of the Republic of Kazakhstan:URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000020> (in Russ.).

Medieva G.A. et al. Analysis of the possibility of introducing various renewable energy technologies, including heat supply, cooling and hot water supply (HW) in different geographical areas, taking into account the resource potential. The UNDP-GEF project "Reducing the risks of investing in renewable energy sources". Available at the link: <http://surl.мы/мемнеп> (in Russ.).

Porfiriev B. «Green» Economy: Realities, prospects and limits of Growth (Carnegie Working Materials) / Carnegie Moscow Center. – 2013. – April. – URL: http://carnegieendowment.org/files/WP_Porfiriev_web.pdf (in Russ.).

Smagulova S. et al. Prospects for digitalization of energy and agro-industrial complex of Kazakhstan //International Journal of Energy Economics and Policy. – 2022. – T. 12. – №. 2. – C. 198-209. DOI: 10.32479/ijee.12859

Tokbergenova A., Kiyassova L., Kairova S. Sustainable Development Agriculture in the Republic of Kazakhstan //Polish Journal of Environmental Studies. – 2018. – T. 27. – №. 5. DOI: doi.org/10.15244/pjoes/78617

Van Ruijven B., Van Vuuren D. P. Oil and natural gas prices and greenhouse gas emission mitigation //Energy Policy. – 2009. – T. 37. – №. 11. – C. 4797-4808. DOI: 10.1016/j.enpol.2009.06.037

Wang J., Azam W. Natural resource scarcity, fossil fuel energy consumption, and total greenhouse gas emissions in top emitting countries //Geoscience Frontiers. – 2024. – T. 15. – №. 2. – C. 101757. DOI: 10.1016/j.gsf.2023.101757

Yelemessov S., Zhildikbayeva A. RATIONAL USE OF AGRICULTURAL LAND IN KAZAKHSTAN //Journal Baltic Surveying. – 2022. – T. 17. DOI: 10.22616/j.balticsurveying.2022.17.006

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 330–344
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.844>

УДК 553.04:005 (574)
МФТИ 06.75

Sh.A. Zhumadilla¹, M.R. Sikhimbayev^{2*}, D.R. Sikhimbayeva², 2024.

¹International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi,
Turkestan, Kazakhstan;

²Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan;

*E-mail: smurat@yandex.ru

STATE REGULATION OF SUBSOIL USE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: ECOLOGY AND INNOVATIONS

Zhumadilla Sholpan Abibullaqyzy – doctoral student, Akhmet Yassawi University; Turkestan, Kazakhstan; E-mail: sholpan.jan94@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-7525-327>;

Sikhimbayev Muratbay Ryzdikbayevich – Doctor of Economic Sciences, Professor, Karaganda university of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan; E-mail: smurat@yandex.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8763-6145>;

Sikhimbayeva Dinar Rakhmangazovna – Doctor of Economic Sciences, Professor, Karaganda university of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan; E-mail: sdinara2007@yandex.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3822-6200>.

Abstract. The proposed article is devoted to the study of innovative processes in the Republic of Kazakhstan in their interrelation with the possibilities of improving the environmental situation in the republic.

In accordance with the stated goal, the objectives of the study include: to explore the theoretical foundations of public administration in subsurface use; to consider methodological approaches to the study of the public administration system in subsurface use; to develop mechanisms for public management of the country's subsurface use in the light of improving and interconnecting environmental problems and their solutions based on the introduction of innovations in the industry.

During the research, the methods of scientific abstraction, hypotheses, statistics, analysis and synthesis, and others were applied.

The main basic problem of the article is the need to solve the problem of studying environmental issues and innovations in subsurface use. The relevance of this article is beyond doubt due to the urgent situations in the mineral resource industries. Subsurface use is one of the main environmental pollutants in the mining regions of the republic. The other side of this problem is the low level of innovative development, which slows down the development of the industry as a whole. The way we propose to solve these two problems of the industry is a possible combination of innovative

processes and purification of subsurface use regions from emissions of high-sulfur compounds and other oil wastes that can be used in the chemical industry. These can be the production of bitumen, asphaltenes, polyethylene and polypropylene, plastics and other chemical and petrochemical products that can be in demand both in domestic and foreign markets.

The ways of improving public policy for the economic growth of the national economy are investigated. The directions of state management of subsurface use are proposed, which involve the implementation of a set of effective measures and development in the field of innovation and ecology in a nature exploiting environment.

Keywords: government, subsoil user companies, innovation, rational use, integrated use, ecology, environment.

Ш.А. Жұмадилла¹, М.Р. Сихимбаев^{2*}, Д.Р. Сихимбаева², 2024.

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті, Түркістан, Қазақстан; ²Қарағанды Қазтұтынуодағы университеті, Қарағанды, Қазақстан.

*E-mail: smurat@yandex.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖЕР ҚОЙНАУЫН ПАЙДАЛАНУДЫ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ: ЭКОЛОГИЯ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛАР

Жұмадилла Шолпан Әбибуллақызы – Ахмет Ясауи Университетінің докторанты, Түркістан, Қазақстан, E-mail: sholpan.jan94@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-7525-327>;

Сихимбаев Мұратбай Рыздықбайұлы – экономика ғылымдарының докторы, профессор, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды Қазақстан, E-mail: smurat@yandex.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8763-6145>;

Сихимбаева Динар Рахманғазықызы – экономика ғылымдарының докторы, профессор, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; E-mail: sdinara2007@yandex.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3822-6200>.

Аннотация. Ұсынылып отырған мақала Қазақстан Республикасындағы инновациялық процестерді олардың республикадағы экологиялық жағдайды жақсарту мүмкіндіктерімен өзара байланысында зерттеуге арналған.

Қойылған мақсатқа сәйкес зерттеу міндеттеріне мыналар кіреді: жер қойнауын пайдаланудағы мемлекеттік басқарудың теориялық негіздерін зерттеу; жер қойнауын пайдаланудағы мемлекеттік басқару жүйесін зерттеудің әдіснамалық тәсілдерін қарастыру; экологиялық проблемаларды жетілдіру және өзара байланыстыру; салада инновацияларды енгізу базасында жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқару тетіктерін дамыту. Зерттеу барысында ғылыми абстракция, гипотеза, статистика, талдау және синтез әдістері қолданылды.

Бұл мақаланың өзектілігі өнеркәсіптің минералды-шикізат салаларындағы төтенше жағдайларға байланысты күмән тудырмайды. Жер қойнауын пайдалану республиканың өндіруші өңірлеріндегі қоршаған ортаны негізгі

ластаушылардың бірі болып табылады. Бұл мәселенің екінші жағы – жалпы саланың дамуына кедергі келтіретін инновациялық дамудың төмен деңгейі. Саланың осы екі мәселесін шешудің біз ұсынатын жолы инновациялық процестердің ықтимал үйлесімі және жер қойнауын пайдалану аймақтарын химия өнеркәсібінде пайдаланылуы мүмкін жоғары күкіртті қосылыстар мен басқа да мұнай қалдықтарының шығарындыларынан тазарту. Бұл битумдар, асфальтендер, полиэтилендер мен полипропилендер, пластмассалар және ішкі және сыртқы нарықтарда сұранысқа ие басқа химия және мұнай-химия өнімдерін өндіру болуы мүмкін. Ұлттық экономиканың дамуы үшін мемлекеттік саясатты жетілдіру жолдары зерттелді. Табиғатты пайдаланатын ортада инновациялар мен экология саласында тиімді іс-шаралар кешенін іске асыруды және дамытуды көздейтін жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқару бағыттары ұсынылады.

Түйін сөздер: мемлекет, жер қойнауын пайдаланушы компаниялар, инновациялық қызмет, ұтымды пайдалану, кешенді пайдалану, экология, қоршаған орта.

Ш.А. Жумадилла¹, М.Р. Сихимбаев^{2*}, Д.Р. Сихимбаева², 2024.

¹Международный Казахско-Турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан;

²Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Казахстан;
*E-mail: smurat@yandex.ru

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ НЕДРОПОЛЬЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ЭКОЛОГИЯ И ИННОВАЦИИ

Жумадилла Шолпан Абибуллақызы – докторант Университета Ахмета Ясави, Туркестан, Казахстан, E-mail: sholpan.jan94@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-7525-327>;

Сихимбаев Муратбай Риздикбаевич – доктор экономических наук, профессор, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Казахстан, E-mail: smurat@yandex.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8763-6145>;

Сихимбаева Динар Рахмангазовна – доктор экономических наук, профессор, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Казахстан, E-mail: sdinara2007@yandex.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3822-6200>.

Аннотация. Предлагаемая статья посвящена исследованию инновационных процессов в Республике Казахстан в их взаимосвязи с возможностями улучшения экологической ситуации в республике.

В соответствии с поставленной целью в задачи исследования входят: исследовать теоретические основы государственного управления в недропользовании; рассмотреть методологические подходы к исследованию системы государственного управления в недропользовании; развить механизмы государственного управления недропользованием страны в свете совершенствования и взаимосвязи экологических проблем и их решения на базе внедрения инноваций в отрасли.

В ходе исследования были применены методы научной абстракции, гипотез, статистики, анализа, синтеза и другие. Основной базовой проблемой статьи является необходимость решения проблемы изучения вопросов экологии и инноваций в недропользовании. Актуальность данной статьи не вызывает сомнений ввиду назревших ситуаций в минерально-сырьевых отраслях промышленности. Недропользование является одним из основных загрязнителей окружающей среды в добывающих регионах республики. Другой стороной этой проблемы является низкий уровень инновационного развития, который тормозит развитие отрасли в целом. Предлагаемый нами путь решения этих двух проблем отрасли заключается в возможном сочетании инновационных процессов и очищения регионов недропользования от выбросов высокосернистых соединений и других отходов нефти, которые могут быть использованы в химической отрасли промышленности. Это могут быть производства битумов, асфальтенов, полиэтиленов и полипропиленов, пластмасс и других продуктов химии и нефтехимии, которые могут быть востребованы как на внутреннем, так и на внешнем рынках.

Исследованы пути совершенствования государственной политики для экономического роста национальной экономики. Предлагаются направления государственного управления недропользованием, предполагающие реализацию комплекса эффективных мероприятий и развития в сфере инноваций и экологии в условиях, связанных с эксплуатацией природных ресурсов.

Ключевые слова: государство, компании-недропользователи, инновационная деятельность, рациональное использование, комплексное использование, экология, окружающая среда

Введение. На сегодняшний день недродобывающая отрасль является основным источником пополнения государственного бюджета страны, в то же время эта отрасль является одновременно и источником ряда социальных проблем национальной экономики, в первую очередь — это проблемы экологии и его переработки, то есть рационального использования минерально-сырьевых ресурсов страны. Социально-экономический эффект от недропользования складывается из двух элементов – рациональное недропользование + улучшение экологии в регионах добычи недр. Эффективное использование сырьевых ресурсов – это повышение степени переработки недровых ресурсов с усилением ее инновационной составляющей при одновременном улучшении экологии окружающей среды. Недропользование республики основывается в первую очередь на нефтегазовой отрасли, которая состоит из добычи нефти и газа, и их переработки. Если говорить о проблемах экономики в целом, то касательно недропользования — это проблемы экологии и его переработки, то есть рациональное использование минерально-сырьевых ресурсов страны. Несмотря на принимаемые меры и перманентное совершенствование регуляторных механизмов государственного управления социально-экологические проблемы недропользования страны все еще остаются актуальными на сегодняшний день.

Материалы и основные методы. В качестве основных методов исследования нами использованы методология и подходы к исследованию авторитетных учёных в этой сфере и их гипотез, использование и анализ статистических данных, углубленный анализ и переработка наших предыдущих исследований, экономико-математические методы исследования, прогнозирование, методы научной абстракции, критериальный подход, факторное исследование базы данных. Материалами для исследования послужили данные Бюро Национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, материалы интернет – сайтов по недропользованию, Министерства энергетики РК, монографии и научные статьи, результаты предыдущих исследований.

Обсуждение. Проблемам комплексного исследования экономики недропользования, его устойчивого и инновационного развития, в том числе и основ рационального недропользования Казахстана, посвящены труды ряда ученых с мировым именем, таких как Глазьев С., 2019, Гохберг Л., 2019, Крюков В., Шмат В., 2021, Каргажанов З., 2000, Кимельман С., 2005, Лукьянчиков Н., 2004, Разовский Ю., 2000 и другие. Большинство экономистов, ученых, представителей мировой общественности склоняются к концепциям рационального недропользования и рентных отношений, согласно которым земля и ее недра принадлежащие народу, а также финансовые ресурсы, вырученные от их добычи и переработки должны быть использованы в интересах общества, согласно Конституции РК (Основной Закон страны, 1995).

Инновации в недропользовании в классическом основываются на теории рационального недропользования, согласно которой основным постулатом является повышение социально-экономического эффекта от пользования недрами.

Взаимосвязь инновационных процессов с экологическими мероприятиями отмечалось учёными ещё в прошлом веке. Казахстанские учёные назвали этот процесс рациональным использованием недродобывающих ресурсов (Каргажанов, и др., 2022). Они считают, что рациональное недропользование, во-первых, основывается на комплексном использовании минерального сырья; и, во-вторых, обязательно должно быть направлено на мероприятия, направленные на улучшение экологии окружающей среды в недродобывающих регионах.

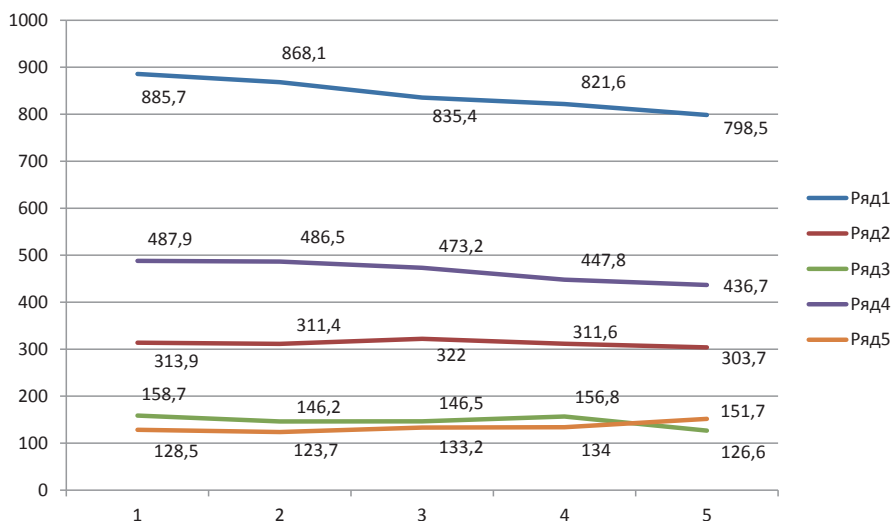
Также о связи экологии и инноваций именно в сырьевых секторах экономики отмечали зарубежные учёные, в частности Пежко, 2020, Титенберг, 2024, Хейнберг, 2021. В частности, одним из важных аспектов всегда выделяется использование природной ренты от недропользования, которой является доход от использования недровых ресурсов. В отличие от дифференциальной ренты 1, к которой относится простой доход от использования (продажи) добытых ресурсов без вложения в производство капитальных ресурсов, которые направлялись бы на улучшение производственного процесса и охрану окружающей среды, ученые считали особенно важной ренту второго типа, так называемый

доход, полученный от процесса недропользования (добычи и переработки), когда недропользователь осуществляет определённые капиталовложения в свое производство для повышения эффективности производства и добычи минерально-сырьевых ресурсов, а также по возможности очищает от вредных отходов близлежащие участки и перерабатывает их для дальнейшей реализации на внутреннем и (или) внешнем рынках. В современный период недродобывающей деятельности в Казахстане иностранные компании большей частью склоняются к выкачиванию природной ренты 1 из недр республики, на что обращали внимание ученые – природопользователи, начиная с 90х годов 20 века, когда было заключено большинство договоров на недропользование, и эта проблема до сих пор не решена в полной мере и требует дальнейшего исследования.

Результаты. Основным приоритетом промышленности страны является недропользование, в котором нефтегазовая отрасль занимает первое место. Несмотря на то, что нефть Казахстана на мировом рынке не определяется как высококачественная нефть, так как содержит много примесей, тем не менее она востребована и приносит доход государству государству, который колеблется от 20 до 30% в валовом национальном продукте.

На рисунке 1 изображены данные по статистике динамики выбросов основных специфических загрязняющих веществ суммарно по республике.

Все вышеперечисленные регионы сгруппированы нами в виде трех групп, по состоянию на 2023 год - с наибольшими выбросами (свыше 80 тыс. тонн), средняя группа (50-80) и минимальными выбросами (25-50 тыс тонн).

Ряд 1 - Диоксид серы (SO₂) Ряд 2 - Окись углерода (CO) Ряд 3 - Оксиды азота (в персчете на NO₂) Ряд 4 - НМЛОС Ряд 5 - Углеводороды (CH)

Примечание. Составлено на базе <https://stat.gov.kz/ru/industries/environment/stat-eco/publications/182402/>.

Рисунок 1 – Объемы загрязнений по их основным видам за 2019-2023 гг., тыс. тонн

Таким образом, статистика показывает наибольший объем выбросов в восьми регионах республики – на первом месте Павлодарская область, на втором Карагандинская, далее по убыванию Атырауская, Актюбинская, Костанайская, Улытауская, Мангистауская и Восточно-Казахстанская области.

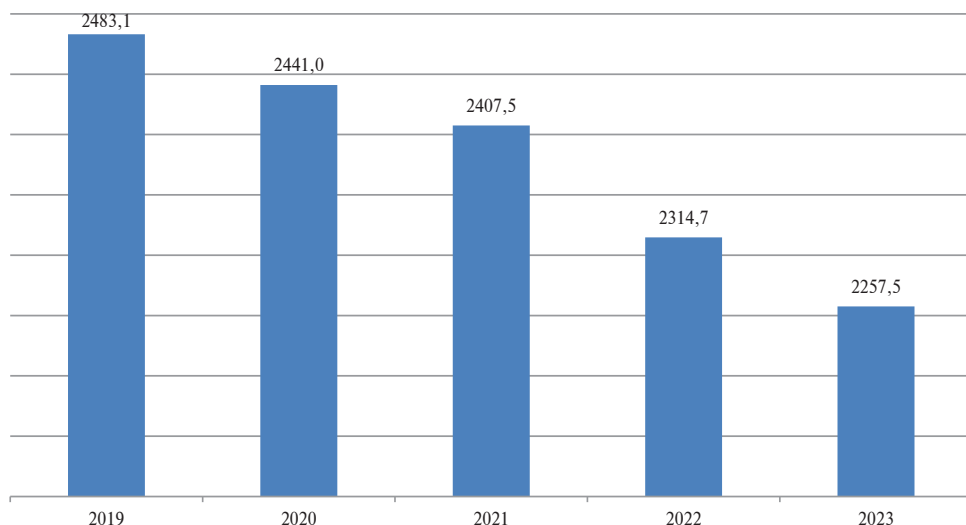
Средние показатели выбросов вредных веществ показали следующие регионы – это соответственно регионы по убыванию Акмолинская, Северо-Казахстанская и Жамбылская.

Наименьшее число выбросов по убыванию – г. Астана, г. Алматы, Абай, Западно-Казахстанская, Туркестанская и Алматинская области, г. Шымкент, Кызылординская область и Жетысу.

В целом в республике и по регионам наблюдается положительная динамика по снижению выбросов вредных веществ промышленными предприятиями страны. Относительно показателя индекса снижения выбросов за последние пять лет наилучшие индикаторы показали Алматинская (0,59), Восточно-Казахстанская (0,628) и Карагандинская (0,709) области.

Ухудшение произошло в регионах Мангистауской и Кызылординской областей, которые в динамике показали увеличение выбросов за последние пять лет, наибольший прирост показала статистика Мангистауской области. По нашему мнению, эти приросты выбросов связаны с ростом объемов производств в недропользовании этих регионов.

На рисунке 2 представлен график динамики выбросов в атмосферу загрязняющих веществ в целом по республике.

Примечание. Составлено на базе [11]

Рисунок 2 – Выбросы в атмосферу загрязняющих веществ, тыс. тонн

Информационные ресурсы показали, что наибольшие выбросы имеются в угледобывающих регионах республики. На втором месте – регионы,

специализирующиеся на добыче нефти газа (Атырауская, Актюбинская и Мангыстауская области).

Данные показывают, что проблема экологии и устойчивого развития в Казахстане до сих пор нуждаются в коренном улучшении.

Серьезной проблемой в казахстанском недропользовании является тот факт, что иностранные добывающие компании, занимающиеся добычей нефтегазовых ресурсов и другого минерального сырья, не участвуют в экологических мероприятиях, не создают перерабатывающие комплексы, а занимаются только добычей и продажей (реализацией) добываемого сырья. Эти процессы наносят значительный ущерб экономике республики, серьезным образом нарушая экологию окружающей среды, а также нанося урон в финансовом плане. Именно рентные отношения должны явиться фактором и движущей силой развития инновационных процессов в недропользовании страны, поскольку, повысив рентные платежи и приблизив налогообложение к реальным ставкам государство и компании-недропользователи смогут на базе этих ресурсов развить процесс рационального использования минерально-сырьевых ресурсов.

На рисунке 3 показано взаимодействие элементов инновационного развития в недродобывающем секторе промышленности.

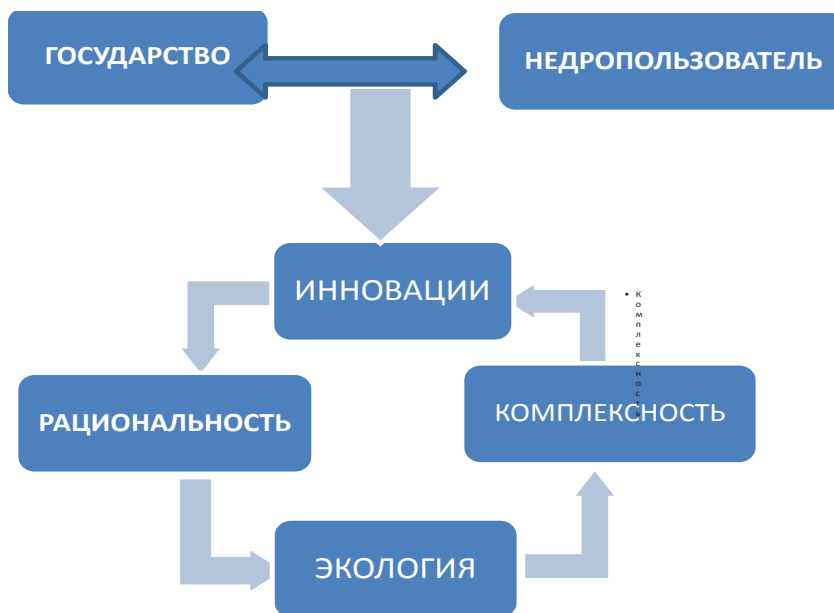

Рисунок 3 – Схема рационального использования минерально-сырьевых ресурсов

Из рисунка 3 видно, что государство совместно с недродобывающими компаниями регулирует инновационную деятельность на базе рационального использования сырьевых ресурсов, которое включает в себя их комплексное использование плюс экологические мероприятия.

Данная схема ввиду её комплексного характера ведёт к совершенствованию перерабатывающих процессов в сырьевом секторе экономики и одновременному росту положительных аспектов эколого-сохраняющей направленности вблизи месторождений добычи нефти и газа, а также полезных минералов, чёрных и цветных металлов и других ископаемых.

Начиная с прошлого века в республике большое значение уделялось проблеме комплексного использования минерально-сырьевых ресурсов. Это заключалось в том, что, повышая степень переработки минерального сырья одновременно с повышением его качества происходит повышение или рост его продажной стоимости. Поскольку себестоимость нефти складывается из ряда элементов затрат на его производство, добычу и переработку, а как известно себестоимость складывается из основных и вспомогательных материалов, заработной платы дополнительных затрат, и налогообложения. Причём переработанное сырьё содержит в себе большую долю добавочной стоимости, рост которой является на сегодняшний день серьезной экономической задачей. Продавая непереработанное сырьё, государство теряет свои национальные доходы, тем самым снижая уровень и инноваций, и рационального использования в недродобывающей промышленности.

Обратимся к необходимости проанализировать современное состояние недропользования страны и выделить ряд его перспектив. К плюсам недропользования определённо относятся следующие его показатели:

1. Пополнение доходов государственного бюджета.
2. Инвестиционная привлекательность недродобывающего сектора экономики страны.
3. Повышение занятости населения в недродобывающих регионах.
4. Повышение уровня доходности при одновременном росте заработной платы работников в данной отрасли.

Отрицательные стороны развития недропользования. Первое — это нарушение экологии окружающей среды в недродобывающих регионах в связи с выбросами вредных веществ в воздух, на землю и в море. Второе — это отсутствие или медленное недостаточное развитие инновационной активности в недродобывающем секторе экономики. Третье — состояние недродобывающего сектора экономики до сих пор превращает нашу республику в экспортно-сырьевой придаток на мировом энергетическом рынке. Четвёртое — практическое отсутствие перерабатывающих предприятий, которые занимались бы использованием промышленных отходов. Так, например в мировой практике из многих отходов нефти производятся большое количество различных видов пластмасс, масел, вазелинов и других продуктов химической промышленности.

Говоря о прогнозах на ближайшие 10 лет недропользование страны останется локомотивом промышленности страны. Тем не менее глядя в перспективу в республике необходимо налаживать приоритеты его рационального использования. В настоящее время многие недропользователи, в том числе и

нефтегазовые компании сбрасывают отходы недродобывающей деятельности, например серу, вблизи месторождений, что очень негативно влияет на экологию окружающей среды. Это подтверждается рядом исследований, которые утверждают, что вблизи недродобывающих регионов увеличивается рост заболеваемости населения злокачественными, аллергическими и другими заболеваниями (Боженко Я., 2021, Хавьер Кортес-Рамирес, 2018).

Основываясь на классическом подходе экономики природопользования – рациональное использование в недропользовании состоит из ряда ключевых моментов: во-первых, это его комплексное использование, то есть очистка сырья выделением разных компонентов, которые также могут и должны быть использованы в экономике промышленности страны; второе – это экологическое состояние республики, в особенности его недродобывающих регионов. Взаимосвязь этих двух элементов определяется в том, что, выделяя вредные компоненты для окружающей среды предприятие-недропользователь должно их рационально использовать, одновременно улучшая экологию окружающей среды.

В результате основную формулу рационального недропользования можно представить в виде следующей формулы:

Рациональное недропользование = Инновации + Экология.

Основные принципы рационального недропользования:

1. Комплексный характер использования минерально-сырьевых ресурсов;
2. Инновационная деятельность.

Основные критерии рационального недропользования:

1. Развитие инновационной деятельности в недропользовании.
2. Экологическая безопасность, которая должна быть результатом инновационной деятельности.

Под уровнем инноваций мы понимаем объем инновационной продукции в отрасли, который включает в себя долю новой продукции, развитие инновационных процессов в отрасли, кроме того, в инновации можно учесть использование модернизированного парка оборудования и другие усовершенствования, которые могут повлиять на уровень инновационной активности в отрасли. Важным фактором являются все индикаторы, которые так или иначе влияют на объем производства в целом, в том числе численность работников, из них численность квалифицированного персонала и другие показатели.

Зависимость инновационной деятельности от рационального недропользования может быть представлена в следующем виде:

$$I_n = f(R) + E \quad (1)$$

Где

I_n - объем инноваций в отрасли;

$f(R)$ - индикаторы зависимости от рационального недропользования;

E - объем экологических мероприятий в денежном выражении.

Основными критериями экологической безопасности являются следующие:

предельно допустимая концентрация (ПДК), предельно допустимые выбросы (ПДВ), предельно допустимые дозы (ПДД) и предельно допустимая экологическая нагрузка на биосистему (ПДЭН).

На рисунке 4 представлены основные направления государственного регулирования недропользования.

Направления государственного регулирования недропользования, показанные на рисунке 4, основываются на соблюдении следующих принципов предотвращения угроз экологии окружающей среды:

- принцип предотвращения деградации окружающей среды в недродобывающих регионах;
- принцип устранения произведённых нарушений и загрязнений экологии окружающей среды;
- прогнозирование возможных рисков экологической безопасности;
- принцип устойчивого развития, под устойчивым развитием подразумевается социально-экономическое развитие общества, препятствующие нарушению экологии окружающей среды, своевременное выявление и устранение экологических рисков;
- принцип «загрязнитель платит». Согласно Экологическому кодексу республики Казахстан (Кодекс Республики Казахстан, 2021) каждое предприятие, которое наносит вред окружающей среде должно понести соответствующее наказание, то есть восстановить исторически нарушенную территорию и выплатить соответствующие штрафы;
- принцип пропорциональности, государство при условии соблюдения своих экономических интересов не должно поступаться нарушением экологических норм и правил.

Примечание. Составлено авторами

Рисунок 4 - Направления государственного регулирования недропользования

Главной целью государственного управления недропользованием является повышение социально-экономической эффективности недропользования, которое заключается в первую очередь в сохранении экологии окружающей среды.

На рисунке 5 показаны основные функции системы управления государственной собственностью на недра.

Примечание. Составлено авторами

Рисунок 5 – Основные функции системы управления государственной собственностью на недра

Из рисунка 5 видно, что основными функциями государственного управления недропользованием страны являются: финансово-экономические рычаги регулирования, нормативно-законодательное регулирование и аналитические регулятивные механизмы, а также постоянный мониторинг и контроль.

Заключение. Для достижения указанных целей и задач государственного регулирования недропользованием необходимо:

- государственное управление и стратегическое планирование инновационной системы недропользования РК;
- совершенствование и развитие государственного регулирования отношений недропользования;
- постоянный мониторинг и контроль за изучением экологии окружающей среды и состоянием недр в добывающих регионах страны;
- воспроизводство и пополнение минерально-сырьевой базы страны, а именно постоянное проведение поисково-разведывательных работ на территории республики;
- государственный контроль за соблюдением экологии окружающей среды и исполнением штрафных санкций в случае ее нарушения, как например

выбросов недропользователями отходов производства на близлежащие территории, на сушу, море и воздушную среду.

Нами рассмотрены мероприятия, направленные на улучшение экологической ситуации вблизи нефтедобывающих регионов. Выведено, что существует прямая взаимосвязь между инновациями или инновационной деятельностью и мероприятиями, направленными на улучшение экологии окружающей среды в регионах недропользования.

Обосновывается что базой для инновационной деятельности в недропользовании является рациональное использование недровых ресурсов и соответственно основой рационального недропользования является комплексное использование минерально-сырьевых ресурсов.

Рациональный характер выведенной зависимости заключается в том, что, решая проблему инновационной деятельности в республике, особенно в недродобывающей сфере, государство совместно с добывающими компаниями сможет одновременно решить вопросы утилизации отходов, возникающих при добыче сырьевых ресурсов, и улучшить экологическую обстановку в близлежащих регионах. Это включает очистку от отходов недропользования, которые сбрасываются на сушу и в море в результате добычи и первичной переработки нефти, содержащей серу и другие загрязняющие химические элементы.

Литература

Beisembekova, S., Sikhimbayev, M., et al. (2022). Public administration of innovation activity in the subsoil use of Kazakhstan // *Вестник Казахского университета экономики, финансов и международной торговли*, 2 (47): 204-210. DOI: 10.52260/2304-7216.28

Beisembekova, S., et al. (2022). The innovative ways of development in the oil and gas industry of Kazakhstan // *International Journal of Energy Economics and Policy*, 12, 1: 9-16. DOI: 10.32479/ijee.11505

Боженко, Я. (2021). Экологические проблемы Казахстана и пути их решения. Опубликовано: 02 ноября 2021. URL: <https://www.nur.kz/family/school/1666860-ekologicheskie-problemy-kazakhstana/>
Глазьев, С. Ю. (2019). Рывок в будущее. Россия в новых технологическом и мирохозяйственном укладах. М.: Книжный мир. С. 22-23

Gokhberg, L., Kuzminov, I., Khabirova, E., Thurner, T. (2020). Advanced text-mining for trend analysis of Russia's Extractive Industries // *Futures*, 115: 10-12. DOI: 10.1016/j.futures.2019.102476

Кодекс Республики Казахстан от 2 января 2021 года № 400-VI «Экологический кодекс Республики Казахстан» (действующая редакция)

Конституция Республики Казахстан: принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs>. Дата обращения: 10.05.2020

Крыуков, В. А., Шмат, В. В. (2021). Petro-Gas Chemistry in Russia's East: Growth Driver or Ballast? // *Regional Research of Russia*, 11, 2: 174-186. DOI: 10.1134/S2079970521020076

Крыуков, В., Токарев, А. (2021). Spatial trends of innovation in the Russian oil and gas sector: What does patent activity in Siberia and the Arctic reflect? [Electronic resource] // *Regional Science Policy and Practice*, 14(1). URL: <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:237641780>. DOI: 10.1111/rsp3.12445

Каргажанов, З. К., Баймырзаев, К. М. (2020). Экономический механизм природопользования. Алматы: Гылым, 276 с

Кимельман, С., Андрюшин, С. (2005). Проблема горной ренты в современной России // *Вопросы экономики*, 2: 30-42

Лукьянчиков, Н. Н. (2004). Природная рента и охрана окружающей среды. М.: ЮНИТИ – ДАНА, 176 с

Mortality and morbidity in populations in the vicinity of coal mining: a systematic review / Javier Cortes-Ramirez, Suchithra Naish, Peter D. Sly & Paul Jagals. (2018). *BMC Public Health*, 18, Article number: 721. URL: <https://bmcpublikealth.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12889-018-5505-7>

Peszko, G., et al. (2020). Diversification and Cooperation in a Decarbonizing World: Climate Strategies for Fossil Fuel-Dependent Countries. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/705881593750058987/pdf/Diversification-and-Cooperation-Strategies-in-a-Decarbonizing-World.pdf>

Разовский, Ю. (2000). Горная рента. – М.: ОАО НПО Изд-во «Экономика», 221 с

Heinberg, R. (2021). Power: Limits and Prospects for Human Survival // *Journal of Ecohumanism*, 1: 73–76. DOI: 10.33182/joe.v1i1.1784

Tietenberg, T., Lewis, L. (2024). *Environmental and Natural Resource Economics* (12th edition). New York: Routledge. 612 p

Sikhimbayev, M., et al. (2022). Public administration priorities of subsoil use in Kazakhstan // *Научный журнал «Вестник НАН РК»*, 1: 21–26. DOI: 10.32014/2022.2518-1467.234

Статистика окружающей среды. Бюро национальной статистики агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/environment/stat-eco/publications/182402/>

References

Beisembekova S., Sikhimbayev M., et al. (2022). Public administration of innovation activity in the subsoil use of Kazakhstan // *Bulletin of the Kazakh University of Economics, Finance and International Trade*, 2 (47): 204-210. DOI 10.52260/2304-7216.28.

Beisembekova S., et al. (2022). The Innovative ways of development in the oil and gas industry of Kazakhstan // *International Journal of Energy Economics and Policy*, 12, 1: 9-16. DOI: <https://doi.org/10.32479/ijeep.11505>.

Bozhenko Ya. (2021). Environmental problems of Kazakhstan and ways to solve them Published: November 02, 2021: <https://www.nur.kz/family/school/1666860-ekologicheskije-problemy-kazakhstana/>.

Glazyev S. Yu. (2019). A leap into the future. Russia in new technological and world economic structures. Moscow: Knizhny Mir. pp. 22-23.

Gokhberg L., Kuzminov I., Khabirova E., Thurner T. (2020). Advanced text-mining for trend analysis of Russia's Extractive Industries // *Futures*, 115: 10-12. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.futures.2019.102476>.

Kryukov V.A., Shmat V.V. (2021). Petro-Gas Chemistry in Russia's East: Growth Driver or Ballast? // *Regional Research of Russia*, 11, 2: 174-186. DOI: 10.1134/S2079970521020076.

Kryukov V., Tokarev A. (2021). Spatial trends of innovation in the Russian oil and gas sector: What does patent activity in Siberia and the Arctic reflect? [Electronic resource] // *Regional Science Policy and Practice*, 14(1). URL: <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:237641780>. DOI: 10.1111/rsp3.12445.- DOI: 10.1111/rsp3.12445.

Kargazhanov Z.K., Baymyrzaev K.M. (2020). The economic mechanism of environmental management. Almaty: Gylym, 276 p.

Kimelman S., Andryushin S. (2005). The problem of mining rent in modern Russia // *Economic Issues*, 2: 30-42.

Code of the Republic of Kazakhstan dated January 2, 2021 No. 400-VI "Environmental Code of the Republic of Kazakhstan" (current version).

The Constitution of the Republic of Kazakhstan: adopted at the republican referendum on August 30, 1995 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs.10.05.2020>.

Lukyanchikov N.N. (2004). Natural rent and environmental protection. Moscow: UNITY – DANA, 176 p.

Mortality and morbidity in populations in the vicinity of coal mining: a systematic review/ Javier Cortes-Ramirez, Suchithra Naish, Peter D Sly & Paul Jagals. *BMC Public Health* volume18, Article number: 721 (2018) // <https://bmcpublikealth.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12889-018-5505-7/>.

Peszko, Grzegorz, et al. (2020). Diversification and Cooperation in a Decarbonizing World: Climate Strategies for Fossil Fuel-Dependent Countries. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/705881593750058987/pdf/Diversification-and-Cooperation-Strategies-in-a-Decarbonizing-World.pdf>.

Razovsky Yu. (2000). Mining rent. – M.: JSC NPO Publishing House "Economics", 221 p.

Heinberg Richard (2021). Power: Limits and Prospects for Human Survival Paperback // Journal of Ecohumanism, 1:73–76. DOI: <https://doi.org/10.33182/joe.v1i1.1784>.

Tom Tietenberg, Lynne Lewis (2024). Environmental and Natural Resource Economics (12th edition). New York: Routledge. 612 p.

Sikhimbayev M., et al. (2022). Public administration priorities of subsoil use in Kazakhstan // Scientific journal "Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan", 1: 21-26. DOI: <https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.234>.

Environmental statistics. Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan - <https://stat.gov.kz/ru/industries/environment/stat-eco/publications/182402/>.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 345–358
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.845>

ӨОЖ 331

©**A.S. Karbozova***, **A.Z. Bukharbayeva**, **G.B. Duzelbaeva**, 2024.
Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.
E-mail: akjan_92_00@mail.ru

THEORETICAL ASPECTS OF THE ECONOMIC MECHANISM OF AGRICULTURAL PRODUCTION MANAGEMENT

Karbozova Agzhan Sailaubekkyzy – doctoral student, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan, E-mail: akjan_92_00@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9869-3735>;

Bukharbayeva Akmaral Zhetibaykyzy – Ph.D, Associate Professor; Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan, E-mail: Nurai0510@mail.ru, <https://www.orcid.org/0000-0002-5849-8628>. ID: 21100429502;

Duzelbaeva Gulshat Berikbayevna – Candidate of Economics, Director of the Institute of Economics and Law of the Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan, e-mail: gulshat_korkyt@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2917-2653>.

Abstract. The article discusses the theoretical aspects of the functioning of the economic mechanism of management of the regional agro-industrial complex. The article examines the definition of the concept of «mechanism» given in various dictionaries and encyclopedias, gives its generalized explanation, different from the technical meaning, examines the historical aspect of the application of this concept in economics, examines the views of various scientists on the essence of the concept of «economic mechanism», gives its author's interpretation. The main approaches to the definition of the concept of «economic mechanism» are critically analyzed.

Based on a comparison of the available interpretations of the concepts of «economic mechanism» and «organizational and economic mechanism», it is concluded that the economic mechanism includes an organizational component, therefore, the allocation of the category «organizational and economic mechanism» is impractical from the point of view of understanding the essence of these concepts. It is proved that the property and interests of participants in economic activity play a decisive role in the implementation of the economic mechanism, the concept of «economic mechanism» for managing the sustainable development of the agro-industrial complex is clarified.

The article considers and summarizes the views of leading national scholars on agrarian economy in relation to the issues of formation and development of organizational-economic mechanism of the agro industrial complex. According to Mazloeva V. Z., the essence of organizational–economic mechanism is a "... collection

of interconnected economic levers and methods of impact on production, exchange, distribution and consumption of products". The basic principles of organizational-economic mechanism, compliance with which should ensure the core functions of the organizational-economic mechanism: increase of efficiency of economic-financial activities; ensuring the competitiveness of products; creating a favorable economic environment for the effective functioning of economic entities, etc.

Keywords: agriculture, economic mechanism, economic management mechanism, sustainable development of agriculture, agricultural management

©**А.С. Карбозова, А.Ж. Бұхарбаева, Г.Б. Дузельбаева, 2024.**

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

E-mail: akjan_92_00@mail.ru

АУЫЛШАРУАШЫЛЫҒЫ ӨНДІРІСІН БАСҚАРУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МЕХАНИЗМІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Карбозова Агжан Сайлаубекқызы – Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің докторанты, Қызылорда, Қазақстан, e-mail: akjan_92_00@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9869-3735>;

Бұхарбаева Ақмарал Жетібайқызы – Ph.D; Қауымдастырылған профессор, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, E-mail: Nurai0510@mail.ru, <https://www.orcid.org/0000-0002-5849-8628> ID: 21100429502;

Дузельбаева Гүлшат Берікбайқызы – экономика ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті «Экономика және құқық» институтының директоры, Қызылорда, Қазақстан, e-mail: gulshat_korkyt@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2917-2653>.

Аннотация. Мақалада аймақтық АӨК басқарудың экономикалық механизмінің жұмыс істеуінің теориялық аспектілері қарастырылады. Мақалада әртүрлі сөздіктер мен энциклопедияларда келтірілген "механизм" ұғымының анықтамасы қарастырылған, оның техникалық мағынасынан өзгеше жалпыланған түсіндірмесі берілген, экономикалық ғылымда осы тұжырымдаманы қолданудың тарихи аспектісі зерттелген, әртүрлі ғалымдардың «экономикалық механизм» ұғымының мәні туралы көзқарастары зерттелген, оның авторлық түсіндірмесі берілген. «Экономикалық механизм» ұғымын анықтаудың негізгі тәсілдері, осы ұғымның «экономикалық механизм» ұғымымен байланысы сыни тұрғыдан талданады.

«Экономикалық механизм» және «ұйымдастырушылық-экономикалық механизм» ұғымдарының қолда бар түсіндірмелерін салыстыру негізінде экономикалық механизм ұйымдық компонентті қамтиды деген қорытынды жасалды, сондықтан «ұйымдастырушылық-экономикалық механизм» санатын бөлу осы ұғымдардың мәнін түсіну тұрғысынан орынды емес. Экономикалық тетікті іске асыруда экономикалық қызметке қатысушылардың меншігі мен мүдделері шешуші рөл атқаратыны дәлелденді, «АӨК орнықты дамуын басқарудың экономикалық механизмі» ұғымы нақтыланды.

Мақалада агроөнеркәсіптік кешеннің ұйымдастырушылық-экономикалық механизмін қалыптастыру және дамыту мәселелеріне қатысты аграрлық экономика бойынша жетекші отандық ғалымдардың көзқарастары қарастырылып, жинақталды.

В.З.Мазлоевтың пікірінше, ұйымдастырушылық-экономикалық механизмнің мәні бұл «... өзара байланысты экономикалық тұтқалар мен әдістердің жиынтығы өнімді өндіруге, айырбастауға, таратуға және тұтынуға әсері». Ұйымдастырушылық-экономикалық механизмнің негізгі принциптері анықталды, оларды сақтау ұйымдастырушылық-экономикалық механизмнің негізгі функцияларын орындауды қамтамасыз етуі керек: экономикалық-қаржылық қызметтің тиімділігін арттыру; өндірілетін өнімнің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету; шаруашылық жүргізуші субъектілердің тиімді жұмыс істеуі үшін қолайлы экономикалық жағдайлар жасау және т. б.

Түйін сөздер: ауыл шаруашылығы, экономикалық механизм, экономикалық басқару механизмі, ауыл шаруашылығының тұрақты дамуы, ауыл шаруашылығын басқару

©А.С. Карбозова, А.Ж. Бухарбаева, Г.Б. Дузельбаева, 2024.

Кызылординский университет имени КORKYT Ата, Кызылорда.

E-mail: akjan_92_00@mail.ru

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО МЕХАНИЗМА УПРАВЛЕНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫМ ПРОИЗВОДСТВОМ

Карбозова Агжан Сайлаубековна – докторант Кызылординского университета имени КORKYT ата, Кызылорда, Казахстан, e-mail: akjan_92_00@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9869-3735>;

Бухарбаева Акмарал Жетібайқызы – PhD, ассоциированный профессор, Кызылординский университет имени КORKYT Ата, E-mail: Nurai0510@mail.ru, <https://www.orcid.org/0000-0002-5849-8628>. ID: 21100429502;

Дузельбаева Гулшат Берикбайқызы – кандидат экономических наук, Директор института экономики и права Кызылординского университета имени КORKYT Ата, Кызылорда, Казахстан, e-mail: gulshat_korkyt@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2917-2653>

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические аспекты функционирования экономического механизма управления региональным АПК. Так же рассматривается определение понятия «механизм», приведенное в различных словарях и энциклопедиях, дается его обобщенное объяснение, отличное от технического значения, исследуется исторический аспект применения данного понятия в экономической науке, изучаются взгляды различных ученых на сущность понятия «экономический механизм», дается его авторская трактовка. Критически анализируются основные подходы к определению понятия «экономический механизм».

На основе сравнения имеющихся трактовок понятий «экономический механизм» и «организационно-экономический механизм» сделан вывод о том, что экономический механизм включает в себя организационную составляющую, поэтому выделение категории «организационно-экономический механизм» нецелесообразно с точки зрения понимания сущности этих понятий. Доказано, что в реализации экономического механизма решающую роль играют собственность и интересы участников экономической деятельности, уточнено понятие «экономический механизм управления устойчивым развитием АПК».

В статье рассмотрены и обобщены взгляды ведущих отечественных ученых по аграрной экономике касательно вопросов формирования и развития организационно-экономического механизма агропромышленного комплекса.

По мнению Мазлоева В.З., сущность организационно-экономического механизма представляет собой «... совокупность взаимосвязанных экономических рычагов и методов воздействия на производство, обмен, распределение и потребление продуктов». Выделены основные принципы организационно-экономического механизма, соблюдение которых должно обеспечивать выполнение основных функций организационно-экономического механизма: повышение эффективности хозяйственно-финансовой деятельности; обеспечение конкурентоспособности производимой продукции; создание благоприятных экономических условий для эффективного функционирования хозяйствующих субъектов и др.

Ключевые слова: сельское хозяйство, экономический механизм, механизм экономического управления, устойчивое развитие сельского хозяйства, управление сельским хозяйством

Кіріспе. Нарықтық экономика жағдайында агроөнеркәсіптік кешеннің көптеген кәсіпорындары экономикалық дербестікке ие болды, бірақ сонымен бірге олар экономикалық қызметтің негізгі түрлерінің шығынында, қаржылық қиындықтардың болуында, меншік иелерінің корпоративтік қақтығыстарында және тағы да басқа халықаралық экономикалық дағдарыс пен қаржылық тұрақсыздықтың әсерінен пайда болатын әртүрлі дағдарыстық құбылыстарға тап болды. Осыған байланысты, АӨК кәсіпорындарын басқарудың экономикалық механизмінің жұмысы мен формаларын зерттеу өте өзекті болып табылады.

«Механизм» термині техникалық терминнен алынған. Энциклопедиялық сөздікте «механизмнің» келесі анықтамалары берілген. Механизм-қозғалысты беру құрылғысы; бір нәрсенің ішкі құрылымы; қандай да бір құбылыс салынатын күйлер мен процестердің жиынтығы (Векленко,2015). Бүгінгі таңда «басқарудың экономикалық механизмі» ғылыми ортада екі жолмен түсіндіріледі – процесс ретінде және процестің ресурстары ретінде, АӨК кәсіпорындарына қатысты экономикалық механизмнің нақты терминологиялық және тұжырымдамалық анықтамасы жоқ.

Агроөнеркәсіптік кешен кез келген ел экономикасының маңызды

секторларының бірі болып табылады. Ел халқының және тұтастай алғанда қоғамның жеткілікті мөлшерде қажетті сапалы тамақпен қамтамасыз етілуі осы сектордың даму тиімділігіне байланысты. Осылайша, агроөнеркәсіптік кешенді дамыту елдің азық-түлік қауіпсіздігінің деңгейін анықтайды.

Материалдар мен негізгі әдістер. Қазіргі уақытта Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенінің салаларын дамыту және қолдау елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының басым міндеттерінің бірі болып табылады, бұл аграрлық саясатта елеулі өзгерістер болды. АӨК-де экономикалық өсудің басым қарқынды факторларын пайдалануға, ресурс үнемдеуші технологияларды енгізуге, өндірісті ұйымдастырудың жана нысандарын игеруге біртіндеп көшу жүріп жатыр. Өнім өндірісін ұлғайтудың нақты резервтерін пайдалану ауыл шаруашылығын және АӨК-нің басқа салаларын реттеудің кең ауқымды қатынастарын, нысандары мен әдістерін қамтитын шаруашылық механизміне байланысты. Бүгінгі таңда экономикалық механизмді жетілдіру бағыттарын қалыптастыру, тиімділігін анықтау және дамыту мәселелері ерекше өзекті болып отыр.

Осылайша, қазіргі заманғы нарықтық жағдайларға бейімделген тұрақты дамып келе жатқан АӨК қалыптастыру қазіргі уақытта ауыл шаруашылығының теңгерімді және тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз етуге бағытталған белгілі бір тетіктің әрекетінсіз мүмкін емес. Экономикалық ғылым мен практика барлық реформалардың, соның ішінде аграрлық реформалардың негізінде тиісті тетіктердің әрекетіне байланысты жүйелілік негізделуі керек екенін көрсетеді.

Экономикалық әдебиеттерде «экономикалық механизм», «экономикалық механизм», «ұйымдастырушылық-экономикалық механизм» ұғымдары белсенді жұмыс істейді. Бұл жағдайда ғалымдар «механизм» терминін қандай да бір қызмет түрінің тәртібін анықтайтын жүйе ретінде түсіндіреді. Экономикаға қатысты оны шаруашылық жүргізуші субъектілердің жұмыс істеу тәртібін анықтайтын жүйе ретінде қарастыруға болады. «Экономикалық механизм» ұғымы негізгі болып табылады. Экономикалық механизм-бұл құрамы мен мазмұны жағынан күрделі экономикалық категория.

Біз зерттеген отандық және шетелдік экономистердің еңбектерін қорытындылай келе, басқару ұғымына қатысты механизм термині процесс ретінде әрекет етеді және оның мақсатты қозғалысының, жұмыс істеуі мен дамуының мүмкіндігін анықтайтын жүйеге әсер ету құралдары мен әдістерінің жиынтығын, байланысын білдіреді деген қорытындыға келеміз. Осылайша, ауылшаруашылық кәсіпорындарын басқарудың экономикалық механизмі макро, мезо және микро деңгейлерде көптеген ауыл шаруашылықтарының ұзақ мерзімді жұмыс істеуін қамтамасыз ететін әлеуметтік-экономикалық, құрылымдық-институционалдық және заңнамалық-құқықтық сипаттағы әдістердің жиынтығы.

Нәтижелер. Жоғарыда айтылғандардан экономикалық басқару механизмінің құралдарын үш деңгейге бөлуге болады:

Бірінші деңгей макроэкономикалық:

1. Елдегі басқарудың экономикалық жүйесі;
2. Агроөнеркәсіптік және агроазық-түлік саясаты;
3. Қаржы-несие және салық жүйелері;

4. Агроөнеркәсіптік кешендегі шаруашылық субъектілерінің мүдделерін дамытуға ықпал ететін заңнамалық-құқықтық база;

6. АӨК салалары арасындағы баға паритеті;
7. Вертикальді агроөнеркәсіптік интеграцияның даму деңгейі.

Екінші деңгей - мезоэкономикалық:

1. Аймақтың экономикалық құрылымының даму деңгейі және аймақтың инвестициялық тартымдылығын анықтайтын табиғи-климаттық жағдайлардың ерекшеліктері;

2. Аймақты мемлекеттік деңгейде қолдау шаралары;

3. Өнімнің негізгі түрлерін (сүт, нан, ет және басқа да бірқатар) өндірудегі салаишілік бәсекелестік;

4. Импортталатын өнім саны;

5. Өңірдің АӨК кәсіпорындары жұмыс істейтін нарық модельдерінің үйлесімділігі;

6. Өңірлік деңгейде интеграциялық процестерді дамыту;

7. Өңірдің инфрақұрылымы және өнімді өткізу арналары

Үшінші деңгей - микроэкономикалық:

1. Негізгі өндірістік қорлармен қамтамасыз ету;

2. Білікті басқарушы кадрлардың болуы;

3. Кәсіпорын бөлімшелері арасында шаруашылық есеп қатынастары жүйесінің болуы;

4. Қызметкерлер мен басқарушыларды ынталандыру жүйесі;

5. Ауыл шаруашылығын жүргізудің нормативтік жүйесін қолдану деңгейі;

6. Өнімді сатудың ең тиімді арналарын таңдау

Кез – келген механизмнің негізгі мақсаты-жұмыс істеу, бірақ әртүрлі механизмдерде жұмыс істеу нәтижесі әртүрлі жолдармен көрінеді. Механизмнің техникалық әсер етуінде, мысалы, машина іске қосылмайды, сағат тоқтайды. Экономикалық механизмде әлдеқайда күрделі: оның қаншалықты тиімді жұмыс істейтінін өлшеу үшін жүйенің функционалдық критерийлерін анықтау қажет.

Г.Гриценко мен И.Щербаков-тың пікірінше, экономикалық механизм-бұл материалдық тауарлар мен қызметтерді өндіруге, бөлуге, айырбастауға және тұтынуға, яғни экономикалық қызметке әсер ететін өзара байланысты, өзара тәуелді әдістердің, әдістердің, тетіктердің (экономикалық, ұйымдастырушылық, құқықтық, әлеуметтік) жиынтығы (Ушакова, 2018). Басқару сыртқы және ішкі жағдайлардың өзгеруін ескере отырып, оның белгілі бір күйін сақтау мақсатында басқару объектісіне әсер етудің әртүрлі әдістерін қолдана отырып жүзеге асырылады. Шаруашылық кең мағынада экономикалық шешімдер қабылдау процесі ретінде түсіндіріледі, оған өндірісті ұйымдастыру

функциялары, шешім қабылдау (жоспарлау) функциялары, шешімді іске асыру функциялары (ынталандыру әдістері) және әлеуметтік мотивация кіреді. Демек, шаруашылық - бұл басқару ғана емес, экономикалық қызметті ұйымдастыру және басқару жүйесі.

Осылайша, басқару - экономикалық механизмнің негізгі құралдарының бірі ғана. А.М. Емьяновтың пікірінше – «экономика мен экономикалық механизм бір-бірімен тығыз байланысты, бірақ олар бірдей емес.

Экономикалық механизм экономикаға қарағанда кеңірек. Экономикалық механизм экономикалық механизмнің бөлігі, құрылымдық буыны бола отырып, мемлекет ауылшаруашылық кәсіпорындарына, еңбек ұжымдары мен қызметкерлеріне әсер ететін экономикалық тетіктерді қамтиды (Павленков, 2019).

Жаңа экономикалық сөздікте «экономикалық механизм»... экономикалық процестерге әсер ету әдістері мен құралдарының жиынтығы. Бұл ретте экономикалық механизм - белгілі бір жағдайларда пайда болатын өзара байланысты экономикалық құбылыстар жүйесі(Мочалов, 2021).

А.И.Семин экономикалық механизмнің өзара байланысты он екі элементін анықтайды: жоспарлау жүйесі, коммерциялық есептеу, өндіріс пен еңбекті ұйымдастыру формалары, баға белгілеу, салық жүйесі, қаржыландыру және несиелеу, ынталандыру жүйесі, жеткізушілермен және тұтынушылармен қарым-қатынас, есеп, талдау және бақылау жүйесі, кәсіпорынның дербестігі, оның құқықтары мен жауапкершілігі, өндірістік және басқарушы персоналдың қатынасы өндіріс құралдары (Измалков, 2018).

Ресейлік ғалым, экономика ғылымдарының докторы Л.И. Абалкиннің тұжырымдамасына сәйкес шаруашылық механизмнің құрылымына сүйене отырып,біз оның негізгі элементтерін бөліп көрсетеміз:

-басқару деңгейлері бойынша ұйымдастырушылық құрылымдар: экономикалық орта мен объектілерді аграрлық басқару (макро деңгей);жүйесінің негізгі шаруашылық буыны шеңберіндегі басқару (микро деңгей)

- басқару тетігі субъектілерін басқарудың нақты нысандары мен ішкі жүйелері, оның ішінде өзіндік құнын есептеу, баға белгілеу, пайданы қалыптастыру және бөлу тәртібі,қаржыландыру, несиелеу және т.б.

-әкімшілік немесе экономикалық құралдар басым басқару әдістерінің кешендері.

-қоғам нақты қалыптасқан жағдайды ескере отырып, экономикалық заңдарды қолданатын құқықтық нормалар

Л.И.Абалкин экономикалық механизмді өзіне тән нысандары мен әдістері, экономикалық ынталандырулары мен құқықтық нормалары бар қоғамдық өндірісті ұйымдастыру тәсілі ретінде анықтайды (Абалкин, 2010).Сонымен бірге, ол өзінің әрі қарайғы зерттеулерінде экономикалық механизм «меншік нысандары мен өндіргіш күштердің байланысына делдалдық етеді» деп атайды (Абалкин, 2013).

Экономиканың мінсіз экономикалық механизмі нарықтың әсерінен қалыптасады және мемлекеттің реттеуші әсері кезінде қоғамның, мемлекеттің

экономикалық мүдделерінің тауар өндірушілер – шаруашылық жүргізуші субъектілердің жергілікті топтық және жеке мүдделерімен органикалық үйлесуін қамтамасыз етуге арналады.

Негізгі экономикалық міндеттердің бірі-экономикалық механизмді дамыту. Бұл механизм экономиканы күрделі жүйе ретінде басқару қажеттілігімен байланысты. Қоғамдық еңбек бөлінісіне негізделген ірі әлеуметтік өндіріс объективті түрде ғылыми негізделген басқару жүйесіне мұқтаж. Қазіргі уақытта экономикалық ғылым еңбектерде «экономикалық механизм» ұғымының мазмұны туралы бірыңғай пікір қалыптасқан жоқ. Бірқатар зерттеушілер бұл ұғымдар бірдей деп санайды, ал басқалары оларды дұрыс ажырату қажеттілігін көрсетеді. Осы категориялардағы айырмашылықтарды егжей-тегжейлі қарастырмас бұрын, механизм ұғымын егжей-тегжейлі зерттеу керек. Бұл ұғымды әр түрлі сөздіктерде түсіндіру 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1.Әртүрлі сөздіктер мен энциклопедиялардағы «механизм» ұғымының мазмұны

Дереккөз атауы	Тұжырымдаманың мазмұны
Түсіндірме сөздік	Ішкі құрылғы, бір нәрсенің жұмыс істеуі,іс-әрекеттің қандай да бір түрінің аппараты
Орыс тілінің құрамына енген шетелдік сөздердің сөздігі	Күштің әрекет ету тәсілі; сонымен қатар біздің қызметіміздің бір немесе басқа әрекетін іске асыруға қажетті барлық құралдардың жиынтығы (мысалы, мемлекеттік механизм)
Философиялық энциклопедиялық сөздік	Қозғалыс немесе оқиға жүйесі, сондай-ақ табиғат заңдарымен анықталған осы қозғалыстар орындалатын құрылғы.
Үлкен кеңестік Энциклопедия	Бір немесе бірнеше дененің қозғалысын басқа денелердің қажетті қозғалысына айналдыруға арналған дене жүйесі.

Осылайша, жоғарыда келтірілген анықтамалардан,«механизм» ұғымы шекті процестің жұмысына дейін азаятыны көрінеді, бұл жұмыс жүйесінің құрылымымен, оның құрамдас элементтерін өзара әрекеттесу тәсілдері мен әдістерімен анықталады.

Экономикалық механизмді зерттеу Ю. Осиповтың еңбектерінде жалғасты, ол оны «шаруашылық жүргізуші субъектілердің қызметін реттейтін өздеріне тән шаруашылық жүргізу тетіктері және бүкіл жүйеге тән қоғамдық шаруашылық институттары бар шаруашылық жүргізуші субъектілердіңқоғамдық жүйесі» ретінде анықтайды.

И.С. Аверина экономикалық механизмді «мақсатқа жетудің нысандарын, әдістері мен құралдарын жетілдіру арқылы ойын ережелері мен шарттарын өзгерту арқылы экономикалық қызметті өзгертуді қамтамасыз ететін субъективті-объектілік қатынастар жүйесі» ретінде қарастырады (Аверина, 2022). Осылайша, экономикалық ғылымдағы «механизм» ұғымын анықтауда ол өзіне тән формалары, әдістері мен институттары бар процесс немесе өзара байланысты элементтер жүйесі ретінде қарастырылады. Экономикалық механизмдер теориясы экономикадағы процестердің заңдылықтарын анықтауға және болып жатқан құбылыстардың мәнін түсінуге жақындауға мүмкіндік береді.

«Экономикалық механизм» ұғымдарын түсіну үшін, «ұйымдастырушылық-экономикалық механизм», «экономикалық механизм» жиі кездесетін мысалдарын қарастырамыз. Зерттеушілердің көпшілігі (И.С. Аверина, Н.В. Быковская, Н.Н.Лебедева және т. б.) экономикалық және экономикалық механизм ұғымдарын ажырату қажет деп санайды, өйткені екінші ұғым біріншісінің бөлігі болып табылады. Ғалымдардың едәуір аз саны бұл ұғымдарды анықтайды. Біз жүргізген зерттеулер көрсеткендей, бірінші тәсіл анағұрлым қолайлы, өйткені экономикалық механизм негізгі бола отырып, ұйымдастырушылық, саяси, мәдени және басқа тетіктермен бірге экономикалық механизмді қалыптастырады.

Әдеби дереккөздерді талдау бізге 2-кестеде келтірілгендей «экономикалық механизм» және «ұйымдастырушылық-экономикалық механизм» ұғымдарын анықтаудың негізгі тәсілдерін анықтауға мүмкіндік берді.

Ұйымдастырушылық-экономикалық механизм туралы айтатын авторлар, әдетте, оның құрамында экономикалық және ұйымдастырушылық компоненттерді шығарады. Алайда, экономикалық механизмді сипаттайтын авторлар оның процестерді ұйымдастыру функциясында да, оны жүзеге асыратын және реттейтін институттарда да көрінетін ұйымдық құрамдас бөлігін жоққа шығармайды. Кез-келген экономикалық қызметті ұйымдастырушылық рәсімдеусіз жүзеге асыру мүмкін емес, ал басқару процесі ұйымдастыру және жоспарлау функциясын жүзеге асырмай жүзеге асырыла алмайды. Экономикалық механизм белгілі бір экономикалық мүдделерді белгілі бір нысандарда жүзеге асыру арқылы көрінеді, бұл мүдделерді іске асыру, әдетте, белгілі бір ұйымдық нысандарда ұсынылатын осы процестің субъектілерінің қатысуынсыз жүзеге асырыла алмайды. Жоғарыда айтылғандарға байланысты экономикалық механизм, оның ішінде ұйымдастырушылық компонент, нанымдарды бөлек атап көрсетуді қажет етпейді және «ұйымдастырушылық-экономикалық механизм» категориясын бөлу осы ұғымдардың мәнін түсінуде және олардың қайталануында кейбір шатасуларға әкеледі деген қорытынды жасау керек.

Кесте 2.«Экономикалық механизм» және «ұйымдастырушылық-экономикалық механизм» ұғымдарын анықтау тәсілдері

Авторлар	Тұжырымдаманың мазмұны
А.И. Алтухов, В.И. Кундиус	АӨК дамуының экономикалық тетігі-ұйымдық құрылымдардың жиынтығы, нақты жағдайларда қолданыстағы экономикалық заңдар іске асырылатын және кеңейтілген ұдайы өндіріс процесі қамтамасыз етілетін басқарудың нақты нысандары мен әдістерінің кешені.
А.Н. Бычкова	Экономикалық механизм-бұл субъектілерді басқару және өзара әрекеттесу тәсілдерінің жиынтығы, оның мақсатты функциясы ұтымды басқару және экономиканың дамуындағы тұрақты заңдылықтарды қалыптастыру болып табылады.
Н.Е. Павленко	Экономикалық механизм-бұл материалдық және рухани игіліктерді өндіруге, бөлуге және тұтынуға бағытталған экономикалық құралдардың (есепке алу, талдау, жоспарлау, реттеу және т.б.) заңдары мен заңдарының жиынтығы.

Д.В. Ходос, С.Г.Иванов, О.Г. Дьяченко	Экономикалық механизм-мемлекеттің бағдарламалық саясаты негізінде қалыптасатын өндірістік жүйеде шаруашылық жүргізуші субъектілерді дамытудың қолданыстағы нарықтық заңдарының нақты көрінісі.
А.П. Мочалов	Агроөнеркәсіптік кешеннің экономикалық тетігі-АӨК салаларының инновациялық дамуын қамтамасыз ету және халықтың азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің жаһандық міндетін шешуге бағытталған қоғамдық өндірісті реттеудің мемлекеттік және нарықтық нысандары, әдістері мен тәсілдерінің өзара іс-қимылының жиынтығы қамтамасыз етілетін қатынастар жүйесі.
М.Г. Озерова	Агро азық-түлік секторының экономикалық механизмі - аграрлық саланың басқарылатын жағдайында экономикалық процестің өзара байланысты ресурстарының жиынтығы ретінде әрекет етеді, бұл тауар өндірушілердің өндірістік қызметін ынталандыруға ықпал етеді және отандық азық-түлік нарығының қанықтылығына әкеледі.
И.Г. Ушачев, Е.С. Оглоблин, И.С. Санду, А.И. Трубилин	Агроөнеркәсіптік кешендегі инновациялық процестің ұйымдастырушылық-экономикалық механизмі -бұл саладағы ғылыми-техникалық прогресті қамтамасыз ету бойынша негізгі міндеттерді шешуді қамтамасыз ететін өзара байланысты және келісілген жұмыс істейтін инновациялық қызметті жүзеге асырудың нысандары (буындары) мен әдістерінің жиынтығы.
И.С. Козаев, В.И.Дементьев	Мал шаруашылығын дамытудың ұйымдастырушылық-экономикалық тетігі-бұл сала жұмысының ұйымдастырушылық, экономикалық және құқықтық компоненттерінің жиынтығы.
Ж.А. Ахмедова	Ауыл шаруашылығын реттеудің ұйымдастырушылық-экономикалық тетігі-оның тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған өндіріс процесінде шаруашылық жүргізуші субъектілер арасында туындайтын экономикалық қатынастарды үйлестіру жүйесі.
Ф. Х. Цхурбаева, И. Т. Фарниева	Кәсіпорынды басқарудың ұйымдастырушылық-экономикалық механизмі-басқару субъектісінің басқарылатын объектіге әсер етуінің ұйымдастырушылық және экономикалық құралдарының жиынтығы, статистика мен динамиканың байланысын қамтамасыз ететін басқару шешімдерін әзірлеу арқылы басқару объектісінің қажетті күйлеріне қол жеткізу.

АӨК орнықты дамуының экономикалық тетігін қарастыру кезінде кез келген экономикалық қызмет осы қызметке тікелей және жанама қатысушылардың (субъектілердің) мүдделерін іске асыру қажеттілігімен айқындалатындығын негізге алған жөн. Бұл, әдетте, экономикалық қызметте басым болатын экономикалық, сондай-ақ әлеуметтік, мәдени, экологиялық және т. б. мүдделер болуы мүмкін. Оларды іске асыру қоғамның даму деңгейіне, өндірістік күштер мен өндірістік қатынастарға байланысты тауарлар мен қызметтерді өндірудің, айырбастаудың, бөлудің және тұтынудың қандай да бір түріне дейін азаяды. Мүдделері басым, ойын ережелерін белгілейтін және олардың орындалуын қадағалайтын экономикалық қызметке қатысушылар өндірілген өнімнің қосымша бірліктері түрінде үлкен пайда көреді, әдетте олардың артықшылықты жағдайы өндіріс құралдарына меншік құқығымен және қажетті заңдардың қабылдануына әсер ету мүмкіндігімен анықталады. Алайда, басқару механизмінің басқа қатысушылары да өз мүдделерін жүзеге асырады, бірақ аз пайда әкеледі. Мүдделер болмаған немесе оларды іске асыру мүмкін болмаған жағдайда – басқарудың бүкіл экономикалық механизмін іске асыратын қозғаушы күш жоқ.

Талқылау. Агроөнеркәсіптік кешенді дамытудың экономикалық тетігі субъектілерінің қызметіне сыртқы және ішкі факторлар, ол жүзеге асырылатын жағдайлар әсер етеді.

Агроөнеркәсіптік кешеннің экономикалық механизмінің мәнін зерттеу оның екі айрықша ерекшелігін анықтауға мүмкіндік береді.

Біріншіден, бұл механизм АӨК-нің барлық деңгейлерінде қалыптасады: мемлекеттік, аймақтық, аудандық, кәсіпорындар, бөлімшелер.

Екіншіден, ұсынылған деңгейлерде қалыптаса отырып, бұл механизм әрекет етеді және оларға жүзеге асырылады.

Экономикалық механизмді қалыптастырудың теориялық ережелерін жүйелеу негізгі мазмұндық элементтерге, олардың құрылымына, ұйымдастырудың әдістері мен формаларына және ауыл шаруашылығындағы көріністерге қатысты ғылыми пайымдаулардың ұқсастығы туралы айтуға мүмкіндік береді. Экономикалық механизмнің жұмыс істеуінің негізгі принциптерін бөліп көрсету керек, олардың сақталуы оның жұмыс істеуі кезінде қамтамасыз етілуі керек:

- ұйымдастырушылық-экономикалық механизмді экономикалық, әлеуметтік және саяси сипаттағы үнемі өзгеріп отыратын жағдайларға бейімдеу;

- негізгі экономикалық заңдар принциптерін қатаң сақтау;

- экономикалық және әлеуметтік процестерді жүйелі талдау және оның негізінде әлеуметтік-экономикалық даму проблемаларын шешу кәсіпорындар;

- олардың даму тенденцияларын анықтау нәтижесінде қоғамдық және жеке мүдделердің үйлесуін қамтамасыз ету;

- өндірістің барлық деңгейлерінде ұйымдастырушылық – экономикалық тетік элементтерінің жұмыс істеуін қамтамасыз ету;

- басқарудың ұйымдастырушылық-экономикалық механизмінің қалыптасуы мен жұмыс істеуін ақпараттық қамтамасыз ету.

Осы қағидаттарды сақтау ұйымдастыру-экономикалық тетіктің негізгі функцияларын орындауды қамтамасыз етуі тиіс. Олар:

- шаруашылық-қаржылық қызметтің тиімділігін арттыру;

- өндірілетін өнімнің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету;

- шаруашылық жүргізуші субъектілердің тиімді жұмыс істеуі үшін қолайлы экономикалық жағдайлар жасау;

- азаматтардың жерге және өндірістің басқа да құралдарына меншік құқығын іске асыру;

- жекелеген қызметкерлер мен олардың ұжымдарының кәсіпорын қызметінің жоғары экономикалық көрсеткіштеріне қызығушылығын арттыру;

- материалдық-техникалық базаны сапалы қайта құруды қамтамасыз ету.

Қорытынды. Экономикалық механизмнің басты міндеті ауыл шаруашылығының тиімділігін арттыруда, саланың және тұтастай аграрлық кешеннің орнықты экономикалық және әлеуметтік дамуына қажетті жағдайлар жасауда АӨК-нің барлық салаларының реттелген өзара іс-қимылын қамтамасыз ету болып табылады.

Агроөнеркәсіптік кешеннің тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін мемлекеттік реттеу мен өзін-өзі реттеудің үйлесіміне негізделген пәрменді ұйымдастырушылық-экономикалық тетік қажет, ал оны қалыптастыру мемлекет деңгейінде басым міндет болып табылуға тиіс. Осылайша, АӨК-нің ұйымдастырушылық-экономикалық тетігі-бұл АӨК салалары мен ауылдық аумақтардың жұмыс істеуін және тұрақты дамуын қамтамасыз ететін әлеуметтік-өндірістік процестерді ұйымдастырудың экономикалық және әкімшілік-құқықтық тетіктері мен нысандарының жиынтығы ретінде қарастыру қажет.

Жоғарыда айтылғандардың барлығын ескере отырып, осы тұжырымдаманың келесі анықтамасын тұжырымдауға болады:

АӨК тұрақты дамуын басқарудың экономикалық механизмі – бұл өндіріс процесіне барлық қатысушылардың, сондай-ақ тұтынушылар мен мемлекеттің мүдделерін іске асыру процесі, өндірісті, айырбастауды, бөлуді, сатуды және тұтынуды ұйымдастырудың әртүрлі формалары арқылы жүзеге асырылады. АӨК орнықты дамуының экономикалық механизмі әр түрлі жағдайларда қосылған құнды ұдайы ұлғайтуға бағытталған.

Экономиканың мінсіз экономикалық механизмі нарықтың әсерінен қалыптасады және мемлекеттің реттеуші әсері кезінде қоғамның, мемлекеттің экономикалық мүдделерінің жергілікті топтық және жеке мүдделерімен – шаруашылық жүргізуші субъектілермен органикалық үйлесуін қамтамасыз етуге арналады. Өңірдің АӨК кәсіпорындарын басқарудың экономикалық тетігін жетілдіру бағыттары орнықты көпфункционалды бәсекеге қабілеттілікті және өңірдің АӨК дамытудың стратегиялық бағдарларына қол жеткізуді қамтамасыз етуі тиіс.

Әдебиеттер

Абалкин Л.И. Хозяйственный механизм развитого социалистического общества. - М.: Мысль, 2013.– 263 с.

Абалкин Л.И. Собственность, хозяйственный механизм, производительные силы // Экономическая наука современной России. – 2010. – № 1(5). – С. 52-53.

Аверина И.С. Эволюция и классификация феномена «хозяйственный механизм» // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 3: Экономика. Экология. – 2022. – № 2(21). – С. 12-16.

Алтухов А.И. Российский АПК: современное состояние и механизмы развития: монография / А.И. Алтухов, В.И. Кундиус. – М. ФГУП «ВО Минсельхоза России»; Барнаул: Изд-во АГАУ, 2016. –723 с.

Бычкова А.Н. Экономический механизм: определение, классификация и применение // Вестник Омского университета. Серия «Экономика». –2010. – № 4.– С. 37–43.

Боев, В. Р. Совершенствовать экономический механизм развития АПК / В. Р. Боев // АПК: экономика, управление. 2013. - №3. - С. 61-64.

Векленко Е.В. К вопросу об экономическом механизме воспроизводственного процесса в сельском хозяйстве // Вестник Курской государственной сельскохозяйственной академии. – 2015. -№ 3. - С. 20-23.

Векленко Е.В. Цели, задачи и принципы построения экономического механизма воспроизводственного процесса в сельском хозяйстве // Вестник Курской государственной сельскохозяйственной академии. – 2015. - № 4. - С. 33-36.

Толковый словарь русского языка: в 4 т. Т. 2: Л — Ояловеть / Под ред. Д.Н. Ушакова. — М.: Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 2018. — 1040 с.

Павленков Ф. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка [Электронный ресурс] // http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/42123/%D0%9C%D0%95%D0%A5%D0%90%D0%9D%D0%98%D0%97%D0%9C.

Павленко Н.Е. Формирование и развитие экономического механизма в сельском хозяйстве России (теория, методология, практика): автореф. дисс. док. эк. наук. — М., 2022. — 50 с

Мазлоев В. 3. Механизмы институциональных преобразований агропромышленных объединений // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. — 2015. — № 7. — С. 37–40.

Мочалов А.П. Экономический механизм АПК // Вестник Ульяновской государственной сельскохозяйственной академии. — 2021. — № 3(15). — С. 130-135.

Семин А.Н. Экономический механизм хозяйствования как основа эффективной работы сельхозтоваропроизводителей/А.Н. Семин // Экономика сельского хозяйства России. — 2019. - №3. — С.37-40.

Озерова М.Г. Концептуальные основы экономического механизма агропродовольственного сектора // Вестник КрасГАУ. —2013. — №. — С.25-30

Ходос Д.В., Иванов С.Г., Дьяченко О.Г. Экономический механизм развития АПК региона // Вестник КрасГАУ. — 2013. — № 12. — С. 24-28.

Измалков С., Сонин К., Юдкевич М. Теория экономических механизмов (Нобелевская премия по экономике 2007 г. часть №1) // Вопросы экономики. — 2018. — № 1. — С. 4–24.

Ушачев И.Г. Рекомендации по организационно-экономическому механизму функционирования интегрированных формирований в АПК — М.: АНО «Издательство МСХА», 2013. — 174 с.

References

Abalkin L.I. The economic mechanism of a developed socialist society. - М.: Mysl, 2013. — 263 p.

Abalkin L.I. Property, economic mechanism, productive forces // The economic science of modern Russia. — 2010. — № 1(5). — Pp. 52-53.

Averina I.S. Evolution and classification of the phenomenon of "economic mechanism" // Bulletin of the Volgograd State University. Series 3: Economics. Ecology. — 2022. — № 2(21). — Pp. 12-16.

Altukhov A.I. Russian agro-industrial complex: current state and mechanisms of development: monograph / A.I. Altukhov, V.I. Kundius. — М. FSUE "Ministry of Agriculture of Russia"; Barnaul: Publishing House of ASAU, 2016. -723 p.

Bychkova A.N. Economic mechanism: definition, classification and application // Bulletin of Omsk University. The series "Economics". -2010. — No. 4.— pp. 37-43.

Boev, V. R. To improve the economic mechanism of agro-industrial complex development / V. R. Boev // Agro-industrial complex: economics, management. 2013. - No. 3. - pp. 61-64.

Veklenko E.V. On the question of the economic mechanism of the reproductive process in agriculture // Bulletin of the Kursk State Agricultural Academy. — 2015. - No. 3. - pp. 20-23.

Veklenko E.V. Goals, objectives and principles of building an economic mechanism of the reproductive process in agriculture // Bulletin of the Kursk State Agricultural Academy. — 2015. - No. 4. - pp. 33-36.

Explanatory dictionary of the Russian language: in 4 vols. Vol. 2: L — Oyalovet / Edited by D.N. Ushakov. — М.: State Publishing House of Foreign Languages. and the national words., 2018. — 1040 p.

Pavlenkov F. Dictionary of foreign words included in the Russian language [Electronic resource] // http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/42123/%D0%9C%D0%95%D0%A5%D0%90%D0%9D%D0%98%D0%97%D0%9C.

Pavlenko N.E. Formation and development of the economic mechanism in agriculture in Russia (theory, methodology, practice): the author's abstract. diss. doc. Ec. of Sciences. — М., 2022. — 50 s

Mazloev V. 3. Mechanisms of institutional transformations of agro-industrial associations // The economics of agricultural and processing enterprises. — 2015. — No. 7. — pp. 37-40.

Mochalov A.P. The economic mechanism of the agro-industrial complex // Bulletin of the Ulyanovsk State Agricultural Academy. – 2021. – № 3(15). – Pp. 130-135.

Semin A.N. The economic mechanism of management as the basis for the effective work of agricultural producers/A.N. Semin // The economics of agriculture in Russia. – 2019. - No.3. – pp.37-40.

Ozerova M.G. Conceptual foundations of the economic mechanism of the agro–food sector // Bulletin of KrasGAU. -2013. – №. - pp.25-30

Khodos D.V., Ivanov S.G., Dyachenko O.G. The economic mechanism of development of the agro-industrial complex of the region // Bulletin of KrasGAU. – 2013. – No. 12.– pp. 24-28.

Izmalkov S., Sonin K., Yudkevich M. Theory of economic mechanisms (Nobel Prize in Economics 2007, part No. 1) // Questions of Economics. - 2018. – No. 1. – pp. 4-24.

Ushachev I.G. Recommendations on the organizational and economic mechanism of functioning of integrated formations in the agro–industrial complex – M.: ANO "Publishing House of the Ministry of Agriculture", 2013. – 174 p.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 359–373
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.846>

УДК 338.43
МФНТИ 06.81.19

T. Kuangaliyeva¹, Zh. Yerzhanova², G. Mukasheva^{*3}, 2024

¹Academy of Physical Education and Mass Sports, Astana, Kazakhstan;

²Zhangir khan West Kazakhstan Agrarian-Technical University,
Uralsk, Kazakhstan;

³S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University Astana, Kazakhstan.
E-mail: gulzhan74@mail.ru

SHEEP BREEDING IN KAZAKHSTAN: CHALLENGES OF MODERN DEVELOPMENT

T. Kuangaliyeva – c.e.s, associate professor, Academy of Physical Education and Mass Sports, Astana, Kazakhstan, E-mail: kuantu80@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4684-0836>;

Zh. Yerzhanova – c.e.s, acting associate professor, Zhangir khan West Kazakhstan Agrarian-Technical University, Uralsk, Kazakhstan, E-mail: ganar_000@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6795-1263>;

G. Mukasheva – m.e.c, Senior Lecturer, S.Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan, E-mail: gulzhan74@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3020-6144>

Abstract. Sheep farming plays an important role in the agriculture of Kazakhstan and the economy of many countries, providing meat, milk, wool, and other valuable products. However, modern sheep farming is facing challenges such as climate change, increased resource consumption and the need to increase productivity. The purpose of the article is to study the development of sheep farming, identify problems and offer recommendations in the direction of its innovative development. The problems of sheep farming in Kazakhstan are presented and the ways of innovative development of sheep farming in the context of sustainable development of agriculture in the country are outlined. Most sheep in Kazakhstan are in households (approximately 68.13%). The share of households of the population 54.43% and individual entrepreneurs 41.20% in the production of sheep wool is quite high. They cannot provide breeding and innovation at the required level. The main consumers of innovations are agricultural organizations, which occupy a small place in terms of livestock.

Some of the main problem points in sheep farming in Kazakhstan are outdated methods and technologies, lack of infrastructure, lack of education and information, sheep diseases, insufficient genetic breeding, unprofitability, extreme climatic conditions, lack of funding and support, environmental problems. Environmental management in sheep farming in Kazakhstan should strive to create a balance

between the needs of the industry and the conservation of natural resources for future generations. This requires waste management, land management, efficient use of water resources, accounting and monitoring technologies, environmental education and awareness. The introduction of water saving technologies for feeding sheep and moistening pastures helps to use water resources more efficiently.

The practical significance of the article is that the proposed ways can be used in the development of state policy for the development of the industry at the regional and national levels.

Keywords: sheep breeding, innovation, development, technology, agriculture, improvement, sustainability.

Т. Қуанғалиева¹, Ж.Ержанова², Г. Мукашева^{3*}, 2024.

¹ Денешынықтыру және бұқаралық спорт Академиясы, Астана, Қазақстан;

² Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал, Қазақстан;

³ С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан.

E-mail: gulzhan74@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОЙ ШАРУАШЫЛЫҒЫ: ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Т. Қуанғалиева – э.ғ.к, қауымдасқан профессор, Дене шынықтыру және бұқаралық спорт Академиясы, Астана, Қазақстан, E-mail: kuantu80@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4684-0836>;

Ж.Ержанова – э.ғ.к, доцент м.а., Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал, Қазақстан, E-mail: ganar_000@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6795-1263>;

Г. Мукашева – э.ғ.м, аға оқытушы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, E-mail: gulzhan74@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3020-6144>.

Аннотация. Қой шаруашылығы қазақстанның ауыл шаруашылығында және көптеген елдердің экономикасында ет, сүт, жүн және басқа да құнды өнімдермен қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Дегенмен, қазіргі қой шаруашылығы климаттың өзгеруі, ресурстарды тұтынудың артуы және өнімділікті арттыру қажеттілігі сияқты қиындықтарға тап болып отыр. Мақаланың мақсаты-қой шаруашылығының дамуын зерттеу, проблемаларды анықтау және оның инновациялық дамуы бағытында ұсыныстар беру. Қазақстандағы қой шаруашылығының проблемалары ұсынылып, елдегі ауыл шаруашылығының тұрақты дамуы жағдайында қой шаруашылығының инновациялық даму жолдары көрсетілген. Қазақстандағы қойлардың көпшілігі үй шаруашылығында (шамамен 68,13%). Қой жүнін өндіруде халықтың үй шаруашылықтарының 54,43% және жеке кәсіпкерлердің 41,20% үлесі айтарлықтай жоғары. Олар селекция мен инновацияны қажетті деңгейде қамтамасыз ете алмайды. Инновациялардың негізгі тұтынушылары мал шаруашылығы бойынша шағын

орын алатын ауылшаруашылық ұйымдары болып табылады. Қазақстандағы қой шаруашылығындағы негізгі проблемалық мәселелердің кейбірі ескірген әдістер мен технологиялар, инфрақұрылымның жоқтығы, білім мен ақпараттың жетіспеушілігі, қой аурулары, генетикалық селекцияның жеткіліксіздігі, рентабельділік, экстремалды климаттық жағдайлар, қаржыландыру мен қолдаудың болмауы, экологиялық проблемалар болып табылады. Қазақстандағы қой шаруашылығындағы экологиялық менеджмент саланың қажеттіліктері мен болашақ ұрпақ үшін табиғи ресурстарды сақтау арасындағы тепе-теңдікті құруға ұмтылуы керек. Бұл қалдықтарды басқаруды, жерге орналастыруды, су ресурстарын тиімді пайдалануды, есепке алу және бақылау технологияларын, экологиялық білім мен хабардарлықты талап етеді. Қойларды азықтандыру және жайылымдарды ылғалдандыру үшін суды үнемдеу технологияларын енгізу су ресурстарын тиімді пайдалануға көмектеседі. Мақаланың практикалық маңыздылығы: ұсынылған тәсілдерді саланы аймақтық және республикалық деңгейде дамытудың мемлекеттік саясатын әзірлеуде қолдануға болады.

Түйін сөздер: қой шаруашылығы, инновация, даму, технология, ауыл шаруашылығы, жақсарту, тұрақтылық.

Т. Қуанғалиева¹, Ж. Ержанова², Г. Мукашева^{3*}, 2024.

¹Академия физической культуры и массового спорта, Астана, Казахстан;

²Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, Уральск, Казахстан;

³Казахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина, Астана, Казахстан.

E-mail: gulzhan74@mail.ru

ОВЦЕВОДСТВО КАЗАХСТАНА: ВЫЗОВЫ СОВРЕМЕННОГО РАЗВИТИЯ

Т. Қуанғалиева – к.э.н., ассоциированный профессор, Академия физической культуры и массового спорта, Астана, Казахстан, E-mail: kuantu80@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4684-0836>;

Ж. Ержанова – к.э.н, и.о. доцента, Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, Уральск, Казахстан, E-mail: gana_000@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6795-1263>;

Г. Мукашева – магистр экономических наук, ст. преподаватель, Казахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина, Астана, Казахстан, E-mail: gulzhan74@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3020-6144>

Аннотация. В сельском хозяйстве Казахстана овцеводство имеет важное значение, так как оно обеспечивает производство мяса, молока и шерсти. Однако, современное овцеводство сталкивается с вызовами, такими как изменение климата, увеличение потребления ресурсов и необходимость повышения продуктивности. Цель статьи изучить развитие овцеводства, выявить проблемы и предложить рекомендации в направлении его

инновационного развития. Представлены проблемы овцеводства в Казахстане и изложены пути инновационного развития овцеводства в условиях устойчивого развития сельского хозяйства страны. Примерно 68,13% овец в Казахстане находятся в хозяйствах, принадлежащих населению. Доля производства овечьей шерсти, приходящаяся на хозяйства населения, составляет 54,43%, а на индивидуальных предпринимателей — 41,20%, что свидетельствует о высоком уровне вовлеченности этих групп в отрасль. Они не могут обеспечить племенную работу и внедрение инноваций на необходимом уровне. Основными потребителями инноваций являются сельскохозяйственные организации, которые занимают небольшое место по поголовью скота.

Некоторые из основных проблемных точек в овцеводстве Казахстана: устаревшие методы и технологии, недостаток инфраструктуры, недостаток образования и информирования, заболевания овец, недостаточная генетическая селекция, нерентабельность, экстремальные климатические условия, отсутствие финансирования и поддержки, экологические проблемы. Управление окружающей средой в овцеводстве в Казахстане должно стремиться к созданию баланса между потребностями отрасли и сохранением природных ресурсов для будущих поколений. Для этого необходимо: управление отходами, управление земельными ресурсами, эффективное использование водных ресурсов, технологии учета и мониторинга, экологическое образование и осведомленность. Внедрение технологий экономии воды при питании овец и увлажнении пастбищ помогает более эффективно использовать водные ресурсы.

Практическое значение статьи в том, что предложенные пути могут использоваться при разработке государственной политики развития отрасли на региональном и республиканском уровнях, сельскохозяйственными предпринимателями.

Ключевые слова: овцеводство, инновации, развитие, технологии, сельское хозяйство, улучшение, устойчивость

Введение. Цель статьи изучить развитие овцеводства, выявить проблемы и предложить рекомендации в направлении его инновационного развития. Научная значимость статьи в углублении знаний о современных вызовах, влияющих на развитие овцеводства, проблемах, специфичных для этой отрасли Казахстана. Овцеводство – это древнее и важное направление сельского хозяйства, которое играет ключевую роль в обеспечении человечества мясом, молоком, шерстью и другими ценными продуктами (Овцеводство – основная отрасль...). Овцы являются одними из наиболее устойчивых и адаптивных домашних животных, способных процветать в разнообразных климатических и географических условиях (Кулашева, 2022:22).

Овцеводство имеет важное значение для обеспечения продовольственной безопасности, экономического развития и устойчивости сельского хозяйства (Попова, 2014:22.).

Обеспечение продуктами питания в овцеводстве состоит из следующих аспектов (Минахметова, 2022:25):

1. Мясо: овечье мясо является ценным источником белка, железа и витаминов. Оно востребовано в питании различных культур и национальных групп, добавляя разнообразие в рационы питания.

2. Молоко и продукты: овцы предоставляют молоко, из которого производят сыры, йогурты и другие молочные продукты. Молоко овец также является источником ценных питательных веществ.

3. Шерсть: овцеводство играет важную роль в производстве натуральных волокон, таких как шерсть. Это материал широко используется в текстильной промышленности для производства одежды, обуви и других товаров.

Овцеводство имеет экономическое значение, обеспечивая:

1. Занятость и рабочие места. Овцеводство обеспечивает рабочие места и источник дохода для миллионов людей по всему миру, особенно в сельских районах.

2. Экспорт и валютные поступления. продукция овцеводства, такая как мясо, молоко и шерсть, является важным экспортным товаром для многих стран (Форум овцеводов, 2023).

Таким образом, овцеводство – это сельскохозяйственная отрасль, занимающаяся разведением, выращиванием и уходом за овцами с целью получения продукции, такой как шерсть, мясо, молоко и другие продукты. Овцы являются домашними животными, которые используются человеком для разнообразных целей, начиная от пищи и одежды до других продуктов и услуг, таких как кожа, удобрение и услуги по поддержанию пастбищных угодий (Лайпанов, 2018; Садыков, и др., 2023:110).

Новизной работы является проведенный литературный обзор по материалам рейтинговых журналов базы Scopus, давший новые перспективы для инновационного развития овцеводства в Казахстане; проанализированы производственные показатели развития овцеводства за последние годы.

Обзор литературы

По исследованиям José Rivas и др. вероятность жизнеспособности молочных овцеводческих ферм, реализующих программу разведения, возросла с использованием технологических инноваций в таких областях, как управление, кормление животных, охрана здоровья животных и биобезопасность, землепользование, доильное оборудование и молочные продукты, репродукция и генетика (José Rivas, et al:1040, 2018:1040).

A S Gorbacheva и др. отмечают что наличие доступа к нужной информации имеет решающее значение для овцеводческих ферм при внедрении инновационных методов управления. Эта система информационной поддержки помогает раскрыть их инновационный потенциал и способствует общему росту (Gorbacheva, et al., 2020:12).

Как отметил Csaturi G. B. в проектах по разведению овец результат в значительной степени зависит от того, что производится. Успех инновации,

а следовательно, и компании, зависит от двух факторов: 1) насколько высокой добавленной стоимости будет обладать конечный продукт и 2) на какой стадии разработки он находится, а также от того, насколько востребован рынком (Csatari, 2010:1020). Лучшие молочные фермы по мнению Theodoridis A и др. содержат небольшие стада, но получают больше молока от каждой коровы. Это происходит потому, что они заботятся о рациональном использовании своих ресурсов (земли, работников и кормов) и используют новейшие технологии, такие как усовершенствованные методы разведения, планы кормления и даже цифровые инструменты. Это помогает им снизить затраты и получать максимальную отдачу от производства молока (Theodoridis, et al, 2022:3040; Marinchenko, 2021: Куликова, 2017:190).

Наиболее эффективные мясные овцеводческие фермы выращивали большие стада, на полную мощность использовали имеющуюся инфраструктуру и рационально использовали человеческий труд. Эти лучшие фермы уделяли особое внимание инновациям в кормлении и выпасе скота, маркетинговым стратегиям, программам разведения и использованию цифровых технологий (Породы овец. НИИ овцеводства).

В целом, выращивание лучших пород овец способствует улучшению эффективности сельского хозяйства, обеспечивает высококачественные продукты и содействует устойчивому развитию отрасли.

Материалы и методы

Использовались статистические данные, научные журналы и публикации; университетские исследования; публикации местных организаций овцеводов, сельскохозяйственных ассоциаций и ветеринарных обществ. При поиске материалов учитывалась актуальность источников, авторитетность издательств и авторов, полагаясь на проверенных исследовательских данных.

Для успешного инновационного развития овцеводства было применено исследование анализа текущего состояния овцеводства, выявление проблемных точек и потенциальных областей для улучшения. Метод анализа и синтеза полученных данных, а также сравнительный и статистический анализы, систематический подход к исследованиям и внедрению инноваций по мнению авторов, позволит справиться с вызовами современного овцеводства и обеспечить устойчивое развитие этой важной отрасли сельского хозяйства.

Результаты и обсуждение

В мире существует множество пород овец, каждая из которых обладает уникальными характеристиками и применяется для разных целей. Важно понимать, что «лучшая» порода зависит от конкретных требований и задач овцеводства. В таблице 1 приведены некоторые из наиболее известных пород овец в Казахстане.

Таблица 1- Породы овец, разработанные в Казахстане

№	Порода	Описание породы
	Казахская тонкорунная порода	Высокая мясная продуктивность, то есть крупная величина, высокая живая масса, высокий убойный выход мяса, что позволяет производить конкурентоспособную ягнятину и баранину с отличными вкусовыми качествами
	Южноказахский меринос	Выведен в 1966 году скрещиванием казахских грубошерстных курдючных маток с баранами новокавказской, кавказской, алтайской, асканийской, грозненской, советского мериноса.
	Казахский архаромеринос	Создана порода в 1950 г. в высокогорной части Казахстана, является единственной в мире породой, выведенной путем гибридизации овец тонкорунной породы (прекос, новокавказского типа) с дикими архарами
	Мясистый меринос	Первая в мировой практике тонкорунная мясная порода, созданная в условиях круглогодичного отгонно-пастбищного содержания в зоне пустынь и полупустынь юго-востока Казахстана с минимальными осадками и изреженным травостоем
	Казахстанский меринос	Овцы новой породы по шерстной продуктивности и качеству шерсти не уступают австралийским мериносам, но значительно превосходят их по плодовитости, скороспелости, живой массе, жизнеспособности и другим качествам
	Казахская полутонкорунная порода с кроссбредной шерстью	Выведена в 1994 году путем межпородного сложного воспроизводительного скрещивания маток казахской тонкорунной породы и тонкорунно-грубошерстных помесей с баранами пород зарубежной селекции – линкольн, ромни-марш, бордер-лейстер, тяньшанской
	Акжайыкская полутонкорунная порода	Выведена в 1996 году, путем сложного воспроизводительного скрещивания тонкорунно и полутонкорунно-грубошерстных маток с баранами типа линкольн и ромни-марш 1/4, 3/4 кровности и последующим разведением животных желательного типа «в себе».
	Казахская мясошерстная полутонкорунная порода	на основе скрещивания местных казахских курдючных маток с баранами прекос и разведения помесей желательного типа «в себе», с последующим вводным скрещиванием с баранами линкольн и австралийский корридель
	Казахская мясная скороспелая полутонкорунная порода овец	Порода создана для разведения в предгорной и горной зонах, но хорошо зарекомендовала себя в пустынной и полупустынной зонах.
	Едилбайская порода	Животные этой породы наиболее крупные не только среди овец мясосального направления, разводимых в Казахстане, но и в мире.
	Сарыаркинская курдючная грубошерстная порода	Создана на основе воспроизводительного скрещивания овец казахской курдючной грубошерстной, едилбаевской и казахской курдючной полугрубошерстной пород
	Дегереская курдючная мясошерстная порода	Выведена на основе сложного воспроизводительного скрещивания путем разведения в себе трехпородных помесей желательного типа – казахская курдючная, шропшир и прекос
	Казахская курдючная грубошерстная порода	Порода отлично приспособлена к условиям круглогодичного пастбищного содержания, районирована почти во всех зонах разведения мясосальных овец страны.
	Казахская курдючная полугрубошерстная порода	Порода создана путем сложного воспроизводительного скрещивания казахских курдючных грубошерстных овец, улучшенных едилбайскими овцами, с баранами сараджинской, дегереской, таджикской пород и с последующим разведением животных желательного типа «в себе».

Источник: Составлено авторами на основе источников (Породы овец. НИИ овцеводства, Какие породы овец и баранов бывают)

Таким образом, данные виды овец наиболее популярны в мире и выбор остается за сельхозпроизводителем каких он предпочтет к выращиванию овец.

Численность овец и коз в Республике Казахстан составляет 21 785 977 голов согласно рисунку 1.

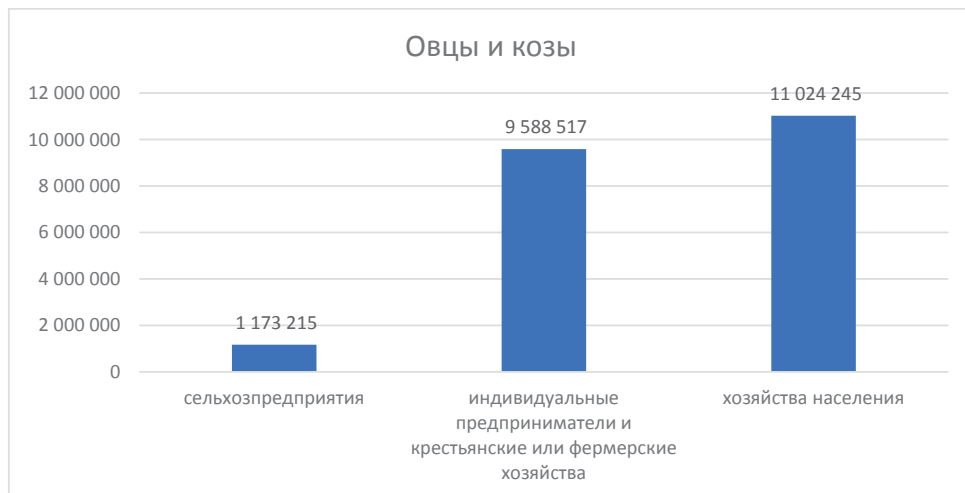

Рис. 1- Численность овец и коз в Республике Казахстан, 2023 год.

Источник: Составлено по источнику (Официальный сайт Бюро национальной статистики, 2023)

На предоставленном рисунке 1, в 2023 году сельхозпредприятия вместе с индивидуальными предпринимателями и крестьянскими/фермерскими хозяйствами общей численностью 1 173 215 занимаются разведением овец и коз. С учетом предоставленных данных, можно рассчитать процентное соотношение каждой категории в общем количестве овец и коз в 2023 году. Удельный вес сельхозпредприятий составил 5,38%. Индивидуальные предприниматели и крестьянские/фермерские хозяйства значительно превышают сельхозпредприятия в количестве, составляя 9 588 517. Индивидуальные предприниматели и крестьянские/фермерские хозяйства составили 43,99%. Хозяйства населения также активно занимаются разведением овец и коз, их количество составляет 11 024 245. Это самая многочисленная категория, указывая на значительный интерес населения к этой сельскохозяйственной деятельности. Хозяйства населения составили 50,63%.

Рассмотрим производственные показатели продукции овцеводства в Республике Казахстан за 2023 год, рисунок 2.

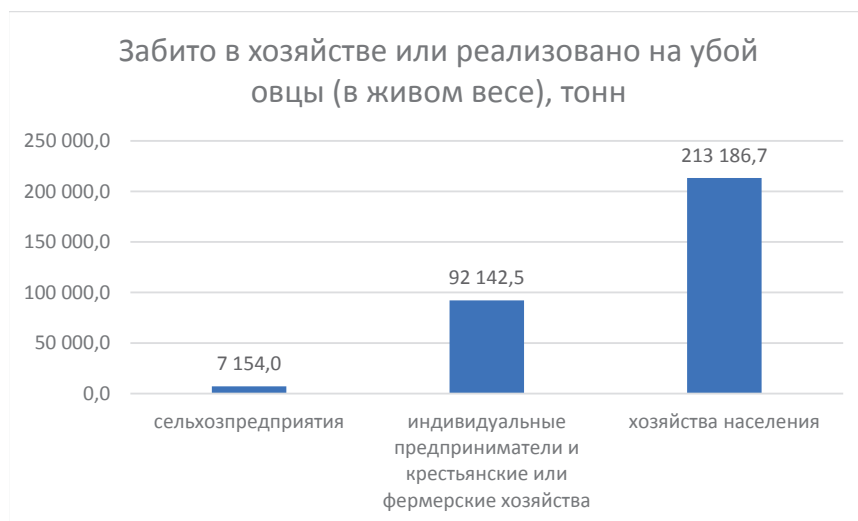

Рис. 2. - Забито за 2023 год в хозяйстве или реализовано на убой овцы (в живом весе), тонн

Источник: Составлено по источнику (Официальный сайт Бюро национальной статистики, 2023)

Наибольшее количество забитых или реализованных овец приходится на хозяйства населения (68,21%), за которыми следуют индивидуальные предприниматели и крестьянские/фермерские хозяйства (29,50%), а сельхозпредприятия занимают наименьшую долю (2,29%). В настоящее время и в России мясное поголовье овец сосредоточено среди фермеров и домашних хозяйств, которые не могут обеспечить племенную работу и внедрение инноваций на необходимом уровне. Основными потребителями инноваций являются сельскохозяйственные организации, которые занимают небольшое место по поголовью скота и выпускаемой продукции. В целом, анализ данных о забое или реализации овец в живом весе позволяет оценить вклад разных хозяйственных структур в данную отрасль, выявить потребности и возможности для поддержки и развития, а также понять влияние на экономику и занятость в регионе.

Рассмотрим производство шерсти продукции овцеводства в Республике Казахстан за 2023 год, которая составляет 40 737, 8 тонн овечьей шерсти на рисунке 3.

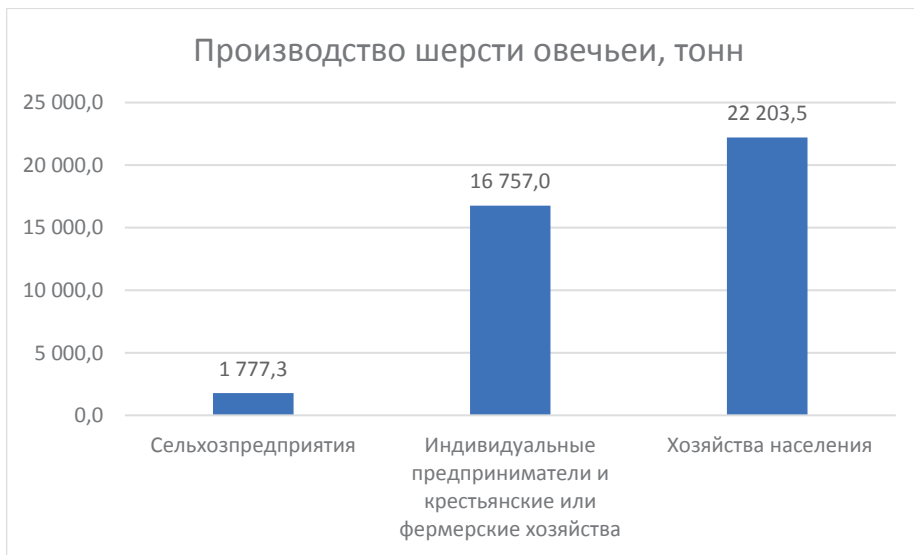

Рис. 3. – Производство овечьей шерсти в тоннах в Республике Казахстан за 2023 год.

Источник: Составлено по источнику (Официальный сайт Бюро национальной статистики, 2023)

Доля хозяйств населения 54,43% по производству шерсти в Республике Казахстан за 2023 год, тогда как доля индивидуальных предпринимателей 41,20% и сельхозпредприятий 4,37%. Анализ производства овечьей шерсти позволяет понять, какие секторы экономики (сельхозпредприятия, индивидуальные предприниматели и хозяйства населения) являются основными производителями данного продукта. Это имеет важное значение для разработки стратегий развития и поддержки различных хозяйственных структур. Доля хозяйств населения 54,43% и индивидуальных предпринимателей 41,20%, в производстве овечьей шерсти достаточно высока. Это означает, что множество людей, работают на своих хозяйствах и предприятиях.

Разнообразие производителей (сельхозпредприятия, индивидуальные предприниматели и хозяйства населения) может способствовать устойчивости отрасли. Если бы зависимость была высокой от одного типа хозяйств, какие-либо изменения в этом секторе могли бы отрицательно повлиять на всю отрасль.

Качество продукции. Важно также обращать внимание на качество производства овечьей шерсти, независимо от типа хозяйств, для конкурентоспособности продукции на рынке и на удовлетворение потребителей.

В целом, анализ данного распределения производства овечьей шерсти позволяет понять структуру этой отрасли в Казахстане, выявить потребности различных секторов и разработать стратегии поддержки и развития.

Отметим, что в 2023 году имелся падеж скота, что изображено на рисунке 4.

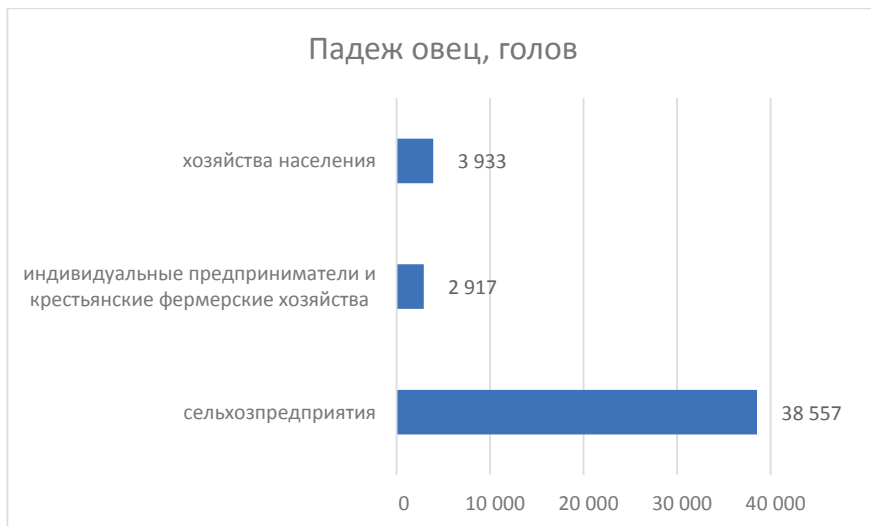

Рис. 4. - Падеж овец, голов в Республике Казахстан, 2023 год.

Источник: Составлено по источнику (Официальный сайт Бюро национальной статистики, 2023)

Большинство овец находится в хозяйствах населения (примерно 68.13%), затем идут сельхозпредприятия (29.89%), и индивидуальные предприниматели и крестьянские/фермерские хозяйства занимают наименьшую долю (2.26%).

Исходя из данных, можно сделать вывод, что овцеводство имеет важное значение в сельской местности Республики Казахстан. Хозяйства населения играют наибольшую роль в сохранении поголовья овец, что может быть связано с традициями и культурой населения. Большое количество овец в хозяйствах населения может означать значительное влияние этой отрасли на занятость и доходы местных сельских жителей. Активное участие индивидуальных предпринимателей и крестьянских/фермерских хозяйств в овцеводстве может указывать на развитие частных и мелких бизнесов в сфере животноводства.

Таким образом, овцеводство в Казахстане, как и в других странах, сталкивается с различными вызовами и проблемами. Важно, по мнению авторов, выявлять эти проблемные точки, чтобы разработать стратегии и подходы к их решению. Нами приведены некоторые из основных проблемных точек в овцеводстве Казахстана:

1. Устаревшие методы и технологии.
2. Недостаток инфраструктуры.
3. Недостаток образования и информирования.
4. Проблемы с заболеваниями.
5. Нерентабельность.
6. Недостаточная генетическая селекция.

7. Климатические факторы.

8. Отсутствие финансирования и поддержки.

9. Экологические аспекты.

Выявление и решение этих проблемных точек требует совместных усилий овцеводов, государства, научных исследователей и других заинтересованных сторон.

Овцеводство, как и любая сельскохозяйственная деятельность, оказывает определенное влияние на окружающую среду. Важно управлять этим воздействием, чтобы минимизировать отрицательные последствия. Овцеводство может воздействовать на окружающую среду в Казахстане и следующие меры могут быть приняты для управления этим воздействием.

Управление отходами.

1. Гумус образование: ведение овцеводства на пастбищах может способствовать образованию гумуса, улучшая структуру почвы и сохраняя плодородие земли.

2. Утилизация органических отходов: способы переработки органических отходов (например, остатков корма) в компост, биогаз или другие продукты могут снизить негативное влияние на окружающую среду.

3. Минимизация загрязнения водоемов: организация специальных мест для питания овец и обеспечение их удаленности от водных источников помогает предотвратить загрязнение водоемов.

Управление земельными ресурсами:

1. Ротация пастбищ: система планомерной смены пастбищных угодий позволяет предотвращать деградацию почвы и сохранять плодородие земельных участков.

2. Ограничение перегрузки: контроль численности овцеводческих стад на конкретных пастбищах помогает избежать избыточного поголовья и перегрузки пастбищ.

3. Агроресоводство: внедрение древесных и кустарниковых культур в систему овцеводства может способствовать защите почвы, водных ресурсов и борьбе с эрозией.

Внедрение современных технологий в Казахстане:

1. Эффективное использование водных ресурсов: Внедрение технологий экономии воды при питании овец и увлажнении пастбищ помогает более эффективно использовать водные ресурсы.

2. Технологии учета и мониторинга: Применение датчиков и систем мониторинга помогает отслеживать состояние пастбищ, здоровье стада и оптимизировать ресурсное использование.

Экологическое образование и осведомленность:

1. Обучение фермеров: Проведение семинаров и обучающих программ для овцеводов по принципам устойчивого овцеводства и экологически ответственным практикам.

2. Содействие общественного мнения: Пропаганда экологически чистого овцеводства среди населения и фермерского сообщества может способствовать формированию осознанной потребности в устойчивой практике.

Управление окружающей средой в овцеводстве в Казахстане должно стремиться к созданию баланса между потребностями отрасли и сохранением природных ресурсов для будущих поколений.

Поддержка этих путей способствует развитию современного и устойчивого овцеводства в Казахстане, способного эффективно адаптироваться к меняющимся условиям.

Выводы

Большинство овец в Казахстане находится в хозяйствах населения (примерно 68.13%), затем идут сельхозпредприятия (29.89%), и индивидуальные предприниматели и крестьянские/фермерские хозяйства занимают наименьшую долю (2.26%). Хозяйства населения играют наибольшую роль в сохранении поголовья овец, что может быть связано с традициями и культурой населения.

Доля хозяйств населения 54,43% и индивидуальных предпринимателей 41,20%, в производстве овечьей шерсти достаточно высока. Это означает, что множество людей, работают на своих хозяйствах и в малом бизнесе. Это положительно влияет на занятость и доходы населения в сельских районах.

Некоторые из основных проблемных точек в овцеводстве Казахстана: устаревшие методы и технологии, недостаток инфраструктуры, недостаток образования и информирования, заболевания овец, недостаточная генетическая селекция, нерентабельность, экстремальные климатические условия, отсутствие финансирования и поддержки, экологические проблемы.

Перспективы

Авторы планируют рассмотреть передовой опыт овцеводческих хозяйств Казахстана в отношении управления затратами.

Конфликт интересов

От имени авторов корреспондент автор заявляет, что конфликта интересов нет

Литература

- Csatari, G.B. (2010). The economic aspects of innovation in sheep breeding // *Applied Studies in Agribusiness and Commerce*, 2010. 04: 97–104
- Gorbacheva, A.S. et al. (2020). IOP Conf. Ser.: Earth Environ. Sci. 422 012073. 1–8
- Kulaševa, A. (2022). Как заработать в Казахстане на овцеводстве. URL: <https://world-nan.kz/blogs/kak-zarabotat-v-kazahstane-na-ovtsevodstve>
- Куликова, Н.И. (2017). Овцеводство и козоводство: учеб.-метод. пособие. Краснодар: КубГАУ. 193
- Лайпанов, Б.К. (2018). Овцеводство - как важнейшая отрасль во время импортозамещения // *Теория и практика борьбы с паразитарными болезнями*, 2018. 19. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ovtsevodstvo-kak-vazhneyshaya-otrasl-vo-vremya-importozamescheniya>
- Marinchenko, T. (2021). Scientific support for the innovative development of sheep breeding in the Russian Federation. In: International scientific and practical conference “Fundamental and applied research in biology and agriculture: current issues, achievements and innovations”. Farba, 2021. E3S Web of Conferences 254, 08013: 1–7

Minaxmetova, Z.R. (2022). Роль овцеводства в подъеме благосостояния сельского населения // *Сеїфуллин окулары – 18: «Жастар және ғылым – болашаққа көзқарас», материалы международной научно-практической конференции, Т.I, Ч.III, 216–219*

Овцеводство – основная отрасль животноводства Казахстана. URL: <https://itest.kz/ru/ent/biologiya/7-klass/lecture/ovcevodstvo-osnovnaya-otrasl-zhivotnovodstva-kazahstana>

Официальный сайт Бюро национальной статистики. Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-forrest-village-hunt-fish/publications/>

Попова, Е. (2014). Овцеводство одна из древних отраслей сельского хозяйства. URL: <https://agroinfo.kz/ovcevodstvo-odna-iz-drevnix-otraslej-zhivotnovodstva/>

Породы овец. НИИ овцеводства. URL: <https://nasec.kz/sites/default/files/2020-12/porodi-ovets-nii-ovtsevodstvapdf.pdf>

Rivas, J., Perea, J., De-Pablos-Heredero, C., Morantes, M., Angon, E., García, C., García, B., García, A. (2019). Role of technological innovation in livestock breeding programmes: a case of cereal-sheep system // *Italian Journal of Animal Science*, 2019. 18(1): 1049–1057

Sadykov, E.T., Bekseitov, T.K., Tuganova, B.S. (2023). Овцеводство Республики Казахстан: пути повышения производительности труда и рентабельности // *Проблемы агрорынка*, 2023. 2: 116–126

Theodoridis, A., Vouraki, S., Morin, E., Koutouzidou, G., Arsenos, G. (2022). Efficiency Analysis and Identification of Best Practices and Innovations in Dairy Sheep Farming // *Sustainability*, 2022. 14(21): 13949

Theodoridis, A., Vouraki, S., Morin, E., Rupérez, L.R., Davis, C., Arsenos, G. (2021). Efficiency Analysis as a Tool for Revealing Best Practices and Innovations: The Case of the Sheep Meat Sector in Europe // *Animals*, 2021. 11(11): 3242

Форум овцеводов. (2023). *Сельскохозяйственные вести*, 2023, 1. URL: <https://agri-news.ru/zhurnal/2023/1-2023/forum-ovtsevodov/>

References

Csatari, G.B. (2010). The economic aspects of innovation in sheep breeding//*Applied Studies in Agribusiness and Commerce*, 2010. – 04. –1-2. –97–104.

Forum ovcevodov. (2023). Sel'skokoхозjajstvennyye vesti, 2023–1. URL: <https://agri-news.ru/zhurnal/2023/1-2023/forum-ovtsevodov/>

Gorbacheva A. S. et al. (2020). IOP Conf. Ser.: Earth Environ. Sci. 422 012073. – 1–8.

Kakie porody ovec i baranov byvajut. URL: [https://electropastyx.ru/blog/kakie-porody-ovets-i-baranov-byvajut/\(data obrashhenija: 01.04.2024\)](https://electropastyx.ru/blog/kakie-porody-ovets-i-baranov-byvajut/(data obrashhenija: 01.04.2024))

Kulasheva.A. (2022). Kak zarabotat' v Kazahstane na ovcevodstve. URL: <https://world-nan.kz/blogs/kak-zarabotat-v-kazahstane-na-ovtsevodstve>

Kulikova N. I. (2017). *Ovcevodstvo i kozovodstvo: ucheb.-metod. posobie*, 2017. – Krasnodar: KubGAU. – 193.

Lajpanov B.K. (2018). *Ovcevodstvo - kak vazhnejshaja otrasl' vo vremja importozameshhenija / Teorija i praktika bor'by s parazitarnymi boleznyami*, 2018. –19. URL: [https://cyberleninka.ru/article/n/ovtsevodstvo-kak-vazhneyshaya-otrasl-vo-vremya-importozameshheniya_\(data obrashhenija: 01.04.2024\)](https://cyberleninka.ru/article/n/ovtsevodstvo-kak-vazhneyshaya-otrasl-vo-vremya-importozameshheniya_(data obrashhenija: 01.04.2024))

Marinchenko T. (2021). Scientific support for the innovative development of sheep breeding in the Russian Federation. international scientific and practical conference “fundamental and applied research in biology and agriculture: current issues, achievements and innovations”. /*Farba*, 2021. – e3s web of conferences 254, 08013 – 1–7.

Minahmetova Z. R. (2022). Rol' ovcevodstva v pod#eme blagosostojaniya sel'skogo naselenija/ *Sejfullin okulary – 18: «Zhastar zhәне ғылым – bolashакқа көзқарас halykaralyқ ғылыми -praktikalық konferenciya materialdary Materialy mezhdunarodnoj nauchnoprakticheskoy konferencii «Sejfullinskie chteniya – 18: «Molodezh' i nauka – vzgljad v budushhee», 2022. — Т.I, Ch.III. – — 216–219.*

Oficial'nyj sajt Bjuro nacional'noj statistiki. Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam

Respubliki Kazahstan. [https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-forrest-village-hunt-fish/publications/\(data obrashhenija: 01.04.2024\)](https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-forrest-village-hunt-fish/publications/(data obrashhenija: 01.04.2024)).

Ovcevodstvo – osnovnaja otrasl' zhivotnovodstva Kazahstana. URL: <https://itest.kz/ru/ent/biologiya/7-klass/lecture/ovcevodstvo-osnovnaya-otrasl-zhivotnovodstva-kazahstana> (data obrashhenija: 01.04.2024).

Popova E. (2014). Ovcevodstvo odna iz drevnih otraslej sel'skogo hozjajstva. URL: <https://agroinfo.kz/ovcevodstvo-odna-iz-drevnix-otraslej-zhivotnovodstva/>

Porody ovec. NII ovcevodstva. <https://nasec.kz/sites/default/files/2020-12/porodi-ovets-nii-ovtsevodstv.pdf>(data obrashhenija: 01.04.2024).

Rivas, J, Perea, J, M, De-Pablos-Heredero C., Morantes M, Angon E., García C, García B, García A. (2019). Role of technological innovation in livestock breeding programmes: a case of cereal-sheep system/Italian Journal of Animal Science, 2019. –18:1, P. 1049-1057

Sadykov E. T., Bekseitov T. K., Tuganova B.S. Ovcevodstvo Respubliki Kazahstan: puti povyshenija proizvoditel'nosti truda i rentabel'nosti. / Problemy agrorynka, 2023. – 2. – 116–126.

Theodoridis A, Vouraki S, Morin E, Koutouzidou G, Arsenos G. (2022). Efficiency Analysis and Identification of Best Practices and Innovations in Dairy Sheep Farming. Sustainability,2022. – 14(21) – 13949.

Theodoridis A, Vouraki S, Morin E, Rupérez LR, Davis C, Arsenos G. (2021). Efficiency Analysis as a Tool for Revealing Best Practices and Innovations: The Case of the Sheep Meat Sector in Europe. /Animals,2021. – 11(11) –3242.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 374–388
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.847>

UDC: 332.122
IRSTI: 06.52.13

A. Makenova^{1*}, A. Oralbayeva¹, A. Kizimbayeva², 2024.

¹ Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan;

²Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov,
Aktau, Kazakhstan.

E-mail: bolat39@mail.ru

SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF RURAL AREAS OF KAZAKHSTAN: CURRENT STATE

Makenova A. Master of Economics, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan, Kyzylorda, E-mail: Aigul.m.a@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4942-2605;

Oralbayeva A. - candidate of Economic Sciences, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan, Kyzylorda, E-mail: aika-bagdat@mail.ru, ORCID: 0000-0002-9233-8599;

Kizimbayeva A. acting associate professor at the «Management» department, Caspian University of Technologies and Engineering after S.Yessenov, Aktau, Kazakhstan, E-mail: kizimbayeva@mail.ru, ORCID: 0000-0002-2585-3156.

Abstract. In this article, the authors consider the modern sustainable development of rural areas. It is the sustainable development of the agricultural sector that has the most significant impact on the state of all spheres of human activity from regional to global scales. The sustainable development of the economy of both the whole country and a separate region, taking into account the general patterns of functioning and development of the country, has its own characteristics, which are determined by the conditions of the production process, the efficiency of using resource potential, human capital, etc. It is sustainable development that characterizes the state of balanced and equitable progress, characterized by the coordinated use of natural resources, the distribution of investments, the direction of scientific and technological progress, personal growth and institutional transformations. Today, the development of the economy of Kazakhstan has led to a more rational functioning of the economic management system in the agricultural sector. The work highlighted the current state of sustainable development of rural areas: the state of rural areas, the main indicators of animal husbandry, crop production, etc. It is also worth noting that to effectively implement the ideas of the Sustainable Development Goals, it is necessary to conduct a comprehensive study, during which special attention would be paid to gender issues in all demographic groups. Today, in Kazakhstan, in the process of budget planning, work is underway to systematically take into account the needs of various demographic segments. Thus, the acquisition of effective cost

reduction management skills is crucial, since it allows you to produce and sell agricultural products with competitive advantages over other market participants. To increase the diversity of agricultural products, it is important to master the ability to diversify agricultural products.

Keywords: sustainable development, settlements, rural areas, agriculture, crop production, animal husbandry, ecology, agricultural products, sustainable development goals, planning.

А.А. Макенова^{1*}, А.К. Оралбаева¹, А. Кизимбаева², 2024.

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан;

²Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан.

E-mail: bolat39@mail.ru

ҚАЗАҚСТАННЫҢ АУЫЛДЫҚ АУМАҚТАРЫНЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Макенова А. – экономика магистрі, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан, E-mail: Aigul.m.a@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-4942-2605;

Оралбаева А. – э.ф.к, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан, E-mail: aika-bagdat@mail.ru, ORCID: 0000-0002-9233-8599;

Кизимбаева А. – С.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің «Менеджмент» кафедрасының доцентінің м.а., Ақтау, Қазақстан, E-mail: kizimbayeva@mail.ru, ORCID: 0000-0002-2585-3156.

Аннотация. Бұл мақалада авторлар ауылдық аумақтардың заманауи тұрақты дамуын қарастырады. Бұл аграрлық саланың тұрақты дамуы адам өмірінің барлық салаларының аймақтық ауқымнан жаһандық ауқымға дейінгі жағдайына айтарлықтай әсер етеді. Елдің жұмыс істеуі мен дамуының жалпы заңдылықтарын ескере отырып, бүкіл елдің де, жекелеген аймақтың да экономикасының тұрақты дамуы өндірістік процестің шарттарымен, Ресурстық әлеуетті, адами капиталды пайдалану тиімділігімен және т.б. анықталатын өзіндік ерекшеліктерге ие. Бұл табиғи ресурстарды «Үйлестірілген пайдаланумен», инвестицияларды бөлумен, ғылыми-техникалық прогресс бағытымен, жеке өсумен және институционалдық өзгерістермен сипатталатын теңдестірілген және тең прогресс жағдайын сипаттайтын тұрақты даму. Бүгінде Қазақстан экономикасының дамуы аграрлық секторда экономиканы басқару жүйесінің неғұрлым ұтымды жұмыс істеуіне негіз болды. Жұмыста ауылдық аумақтардың орнықты дамуының қазіргі жай-күйі: ауылдық аумақтардың жай-күйі, мал шаруашылығының, өсімдік шаруашылығының негізгі көрсеткіштері және т.б. сондай-ақ, орнықты даму мақсаттарының идеяларын тиімді іске асыру үшін барлық демографиялық топтардағы гендерлік мәселелерге ерекше назар аударылатын кешенді зерттеу жүргізу қажет екенін атап өткен жөн. Бүгінде Қазақстанда бюджеттік жоспарлау процесінде түрлі демографиялық сегменттердің қажеттіліктерін жүйелі есепке алу бойынша жұмыс

жүргізілуде. Осылайша, шығындарды азайтуды тиімді басқару дағдыларын игеру өте маңызды, өйткені ол ауылшаруашылық өнімдерін нарықтың басқа қатысушыларына қатысты бәсекелестік артықшылықтармен өндіруге және сатуға мүмкіндік береді. Ауылшаруашылық өнімдерінің әртүрлілігін арттыру үшін ауылшаруашылық өнімдерін әртараптандыру дағдыларын игеру маңызды.

Түйін сөздер: тұрақты даму, кенттер, ауылдық аумақтар, ауыл шаруашылығы, өсімдік шаруашылығы, мал шаруашылығы, экология, ауыл шаруашылығы өнімдері, тұрақты даму мақсаттары, жоспарлау.

А.А. Макенова^{1*}, А.К. Оралбаева¹, А. Кизимбаева², 2024.

¹Қызылординский университет им. Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан;

²Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова, Актау, Казахстан.

E-mail: bolat39@mail.ru

УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКИХ ТЕРРИТОРИЙ КАЗАХСТАНА: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ

Макенова А. – магистр экономики, Кызылординский университет им. Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан, E-mail: Aigul.m.a@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4942-2605;

Оралбаева А. – к.э.н, Кызылординский университет им. Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан, E-mail: aika-bagdat@mail.ru, ORCID: 0000-0002-9233-8599;

Кизимбаева А. – и.о. доцента кафедры «Менеджмент», Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова, г. Актау, Казахстан, E-mail: kizimbayeva@mail.ru, ORCID: 0000-0002-2585-3156.

Аннотация. В данной статье авторами рассматривается современное устойчивое развитие сельских территорий. Именно устойчивое развитие аграрной отрасли оказывает наиболее существенное влияние на состояние всех сфер жизнедеятельности человека от региональных до глобальных масштабов. Устойчивое развитие экономики как всей страны, так и отдельного региона с учетом общих закономерностей функционирования и развития страны имеет свои особенности, которые определяются условиями производственного процесса, эффективностью использования ресурсного потенциала, человеческого капитала и т.д. Именно устойчивое развитие характеризует состояние сбалансированного и равноправного прогресса, характеризующегося скоординированным использованием природных ресурсов, распределением инвестиций, направлением научно-технического прогресса, личностным ростом и институциональными преобразованиями. Сегодня развитие экономики Казахстана обусловило более рациональное функционирование системы управления экономикой в аграрном секторе. В работе было освещено современное состояние устойчивого развития сельских территорий: состояние сельских территорий, основных показателей животноводства, растениеводства и т.д. Также стоит отметить, что для

эффективной реализации идей целей устойчивого развития необходимо провести комплексное исследование, в ходе которого особое внимание было бы уделено гендерным вопросам во всех демографических группах. Сегодня в Казахстане в процессе бюджетного планирования ведется работа по систематическому учету потребностей различных демографических сегментов. Таким образом, приобретение навыков эффективного управления снижением затрат имеет решающее значение, поскольку позволяет производить и продавать сельскохозяйственную продукцию с конкурентными преимуществами по отношению к другим участникам рынка. Чтобы увеличить разнообразие сельскохозяйственной продукции, важно овладеть умением диверсифицировать сельскохозяйственную продукцию.

Ключевые слова: устойчивое развитие, поселки, сельские территории, сельское хозяйство, растениеводство, животноводство, экология, сельхоз-продукция, цели устойчивого развития, планирование

Introduction

At the present stage of development, sustainable development of rural areas is one of the most important tasks facing countries around the world. It is important to note that the main goal of sustainable development of rural areas is to ensure the strengthening of rural areas of the country, as well as the protection and development of natural resources and the environment of the country for future generations. Today, it is the power of sustainable development of rural areas that represents such a state of rural areas that ensures the solution of three interdependent tasks: economic development, ensuring social justice and protecting natural resources.

Sustainable rural development has its own characteristics, which are determined by the conditions of the production process and the possibilities of its use, taking into account the general methods of work and development of the country, the use of natural resources, human capital, etc. It is worth considering that with growth and economic development, all areas of production are revived, a stable level of demand is created, the standard of living of the population increases. At the same time, it is necessary to understand that economic growth requires large expenditures and can have negative consequences. In this sense, sustainable rural development is the choice of the right priorities and the right path to achieve sustainable development goals. The Sustainable Development Goals are a global call to action aimed at reducing poverty, protecting the planet from negative consequences, improving the standard of living and development prospects for every person in the world. 17 Sustainable Development Goals were adopted by all UN member states in 2015 as part of the 2030 Agenda for Sustainable Development, and it is also worth noting that there is a 15-year plan to achieve them (Antipov, 2000).

Progress is being made towards achieving the Sustainable Development Goals, but overall implementation of these goals has not yet reached the required level and scale. It is important to note that 2020 marked a decade of intensive action to achieve the 2030 goals. It is also important to note that the annual reports provide

an overview of the Sustainable Development Goals currently adopted around the world, highlighting areas where progress has been made and where further action is needed. The reports are published by the UN Department of Economic and Social Affairs. A number of government agencies, experts from civil society organizations, international and regional organizations, foundations, academia and other organizations are also involved in the preparation of the reports.

The main objective of this article is to consider the sustainable development of rural areas in Kazakhstan at the current stage of development.

Literature review . It is important to note that the concept of sustainable rural development is gaining popularity all over the world today, but there are few scientific works on it, especially in the domestic sphere. Currently, we can cite the following scientists whose research is devoted to sustainable rural development: Faber A., Stanni M., Charnetsky A., Adamovich M., Urban S., Danilishina B., Gruznevich E.S. Sartanova N.T., Aitzhanova D.A., Merzlov A.V., Omarov A.K., Kaparova R.B., Siptits S.O., Moldashev A.B., Nikitina G.A. and others (Ivolga, 2014: 151-154; Siptits, 2017: 56-59).

It is worth clarifying and examining the main definitions of the concept of "sustainable development" considered by various authors:

- The UN World Commission gives the following definition of the concept of "sustainable development", which consists of the ability to meet the needs of people in the present, protect the environment and resources, that is, not to harm the environment and resources of the future, and meet the needs of the country's population.

- G.H. Brundtland believes that this is an example of sustainable development - it is the development of the population that satisfies the greatest needs of the present generation without depriving future generations of this opportunity.

- Aitzhanova D.A., Omarov A.K.: sustainable development is a process of change in which the use of resources, investment management, scientific and technological development, social conditions and organizational changes are associated with the subsequent strengthening of the country's ability to meet its needs.

- Solovyova S.V., Bobilev S.N. In their works they write that sustainable development is a balanced development of economic, social and environmental elements.

It is important to note that, based on the above, the concept of "sustainable development" should be considered as a global social responsibility based on two main factors: anthropocentrism and biosphere centrism. Anthropocentrism is associated with the principle of equal opportunities to meet the needs of the population and, as a consequence, with the right to life.

In general, the analysis of scientific literature on the problems of sustainable development of rural areas led to the use of two main methods for their definition:

- environmental direction (Efremov K., Anuchin V.A., Danilov-Danilyan V.V., Kostina T.I. and others);

- a comprehensive method that includes the fundamentals of socio-economic

principles (Buzdalov I.N., Anfinogentova A.A., Petrikov A.V., Bautin V.M., Kovalenko E.G., Aganbegyan A.G., Kozlov V.V., Andryushenko S.A., Sharipov et al. S.I.).

It should be noted that I.N. Buzdalov considers the economic component to be the most important element of sustainable development of rural areas. Afinogenova A.A. also pays attention to the development of the economy, agricultural and food industries within the framework of sustainable development of rural areas. In turn, Academician of the Russian Academy of Agricultural Sciences Krylatykh E.N. emphasizes the important role of agriculture in the theory of multifunctional agriculture and sustainable development of rural areas. In particular, the interaction and mutual influence of such important factors as economic, social, environmental and their derivatives (knowledge and innovation in the food distribution system, i.e. part of the development of rural areas) is shown (Rodionova, 2016: 16-23; Moldashev, 2019: 11-19).

A detailed approach is also presented in the works of Kozlov V.V., Bautin V.M. and Merzlov A.V., who consider the development of rural areas as follows: "this is the sustainable development of the rural community, allowing it to carry out its economic activity (food production, agricultural production and other non-agricultural products) and the distribution of public services, equality and quality of life in rural areas by preserving the rural way of life and rural culture, as well as control over the efficient use of land, protection of historical monuments, increase in the human race and improvement." "Environmental protection and preservation of ecological balance in the biosphere" (Ivolga, 2014: 151-154).

Materials and main methods. The development of a comprehensive measurement system, including both quantitative and qualitative aspects of assessing sustainable development, is one of the main challenges for effective rural development. Agenda 21, adopted at the UN Conference on Environment and Development in Rio de Janeiro in 1992, recognized the importance of developing indicators to promote development. These indicators are important for substantiating decision-making processes at different levels and for promoting coherence and self-sufficiency of complex ecosystems and rural areas.

Based on the current state of research and scientific literature, it is obvious that there are no established quantitative methods for assessing the sustainable development of rural areas, communities and rural areas. It is worth noting that there is no consensus among scientists and experts regarding the basic concept of "sustainable development" and strategies for achieving it. At the same time, a review of scientific research and articles on this topic revealed several basic methodological approaches to developing indicators of sustainable development (Lukyanchikov, 2002: 123-140).

In writing this article, the theoretical and empirical basis was based on concepts presented in the works of domestic and foreign researchers on sustainable development of rural areas, as well as in articles from international and national

conferences, forums, round tables, scientific research and international reports in the field of sustainable development of rural areas.

The empirical basis of the study is statistical data obtained from the bulletins and statistics of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. When writing the article, the following information was analyzed: sustainable development of rural areas according to research by modern authors, living conditions in rural areas, key indicators of rural development, etc.

Results. Currently, agricultural resources and food products for the country's population are accumulated in rural areas, i.e. it should be noted that agricultural products produced in rural areas directly affect the food security of the entire country. Rural areas also affect and solve food security problems that can be caused by a lack of food production in rural areas and lead to a deficit of agricultural products not only in our country but also throughout the world.

It is worth noting that today, since the establishment of trade relations, the food sector of the Republic of Kazakhstan has undergone significant changes. These changes have had a significant impact on various aspects, including the scale and nature of production, the interaction of supply and demand in the domestic market, the composition of domestic and foreign goods, the stability of food prices, etc. Today, it is also worth paying attention to the fact that there has been a significant decrease in both the scale and volume of the corresponding agricultural production. The main reason for the change in the growth of the food sector can be considered a large number of changes, in particular, a change in its fundamental characteristics due to the establishment of private property, emerging crises in the world economy, a changing climate, etc. As a result of the above, the following occurs: a decrease in the allocation of land resources for agriculture, which led to a decrease in their availability; a decrease in the predominance of large farmers who used to trade in agricultural products for processing, was replaced by small farmers, including farms and enterprises; crop yields are falling due to climate change; there is a significant reduction in processing capacities in the food industry, which has led to the closure of large meat-packing plants, dairies and other similar enterprises.

It should be noted that the level of rural development plays an important role in the implementation of food safety standards. Therefore, it is necessary to constantly monitor and evaluate the development potential of rural areas. It is important to note that the effective implementation of rural development should be based on the use of comparative advantages of rural areas to identify and promote "growth zones", prioritize and support development methods, improve financing and production methods, which will be the basis for the financial independence of regions and rural areas.

The sustainability of rural areas generally depends on the level of rural development. Sustainable rural development means equal and fair progress, characterized by systematic use of resources, distribution of investments, direction of scientific and technological progress, human growth and institutional changes.

These interdependent factors together enhance the ability of people to meet their needs and desires, thereby ensuring a better quality of life now and in the future.

In the generally accepted sense, sustainable development is understood as a concept of socio-economic development that avoids the depletion of natural resources and promotes the sustainability of society. Sustainable development involves the gradual formation of a self-organizing society that has an impact on the economy, society and the environment. Sustainable development is characterized by adherence to the principles of economic health, environmental protection and social justice.

At the current stage of development, the planning system of the Government of Kazakhstan is focused on achieving results and plays an important role in accelerating the country's progress towards achieving the Sustainable Development Goals (SDGs). Since 2021, the country has introduced a new national planning system - Figure 1, where the main principle of the new system is the inclusion of indicators related to the UN SDGs in national planning documents. In addition, indicators for achieving the country's SDGs in 2021 have also been approved for this work.

It is important to note that Kazakhstan is still in the early stages of integrating the SDGs into the budget planning process. To determine the level of compliance of the state budget with the SDGs in Kazakhstan, a rapid analysis of the budget system was also conducted with the technical support of the United Nations Development Programme. Based on the results of the analysis conducted by various working groups, it was found that budget programs cover 46% (77 out of 167 national SDG targets) related to the SDGs. In summary, the results of the study show that budget plans are in line with the SDG goals to a certain extent. The highest level of implementation is observed for SDG 16 "Peace, Justice and Strong Institutions" - 92%, followed by SDG 11 "Resilient and Sustainable Cities" with an implementation level of 80%, SDG 9 "Industry, Innovation and Infrastructure" reached 75%, SDG 4 - "Quality Education" - reached 70%. In addition, the level of implementation of SDG 3 - "Health and Well-being" - was 69%. Finally, SDG 13 "Climate Protection" has reached 67%.

The average level of implementation of budget programs for SDG 7 "Clean and affordable energy" was 60%. Similarly, the level of implementation of SDG 8, concerning quality jobs and economic growth, was 50%. SDG 12 "Burden on consumption and production" was achieved by 45%. In addition, the level of achievement of SDG 1, aimed at eradicating poverty, was 43%, and SDG 10, aimed at reducing inequality, was 40%.

It is also worth noting that the alignment of budget programs with SDG 17, which concerns "cooperation for development," is low at 37%. SDG 15, which aims to protect the Earth's ecosystem, is at 33% according to the budget plan. Finally, SDG 2, "End Hunger," has a 25% linkage to the budget system.

Thus, there is currently no need to use the SDG budget plan as a reliable indicator of financial support for achieving the SDGs and to continue trying to match budget plans with the SDGs to ensure that sufficient funds are allocated for their implementation (Merzlov, 2006).

It is also important that the effective implementation of the SDG recommendations requires a comprehensive analysis, with special attention to women's issues. Today, when preparing the budget in Kazakhstan, efforts are being made to systematically take into account the needs of various groups of the population. With the assistance of the UN Children's Fund, a budget system for children was developed. This tool is used to assess the level of social protection of children's society (Antipov, 2000; Menshchikova, 2012: 106-110).

Discussion. Today, the intensity of innovative processes in agricultural production ensures the rapid growth of the agro-industrial complex of Kazakhstan. The stability and efficiency of agriculture are considered the most important requirements that society sets for the functioning of the economic system, and the design, implementation and operation of them remains an unresolved problem. Sustainable development affects all aspects of the global economy: the size of the planet's population, income inequality, environmental damage, depletion of natural resources, meeting the current and future needs of people, where the most significant impact on the state of all spheres of human activity from the local to the global level is the sustainable development of rural areas. It is the sustainable development of rural areas that requires integration and coordination between sectors, as well as a balance between social, economic and environmental factors (Tasmaganbetov, 2019: 66-74; Nakipova, 2021: 98-107).

At the present stage of social development, the creation of mechanisms for sustainable development of rural areas is the most important element for the growth of competitiveness of our country. The development of the economy of Kazakhstan has led to the introduction of numerous economic management systems in the agricultural sector. At the same time, the use of agricultural products provides a number of advantages that can be used to create competitive food products. Such advantages include the abundance of large land areas, the purity of agricultural products, excess human capital in rural areas, etc. (Kovalenko, 2012; Khambar, 2022: 56-62).

It is important to note that agricultural growth is closely related to several aspects of development, including political, legal, economic, environmental, social, international, informational and governance factors. For this reason, effective agricultural governance by the government is widely regarded as one of the most important aspects of administrative powers. According to economic theory, the best results in terms of economic development can be achieved with the right combination of government intervention in the economy and producer autonomy within the framework of market development. At the same time, agriculture and the food market are not self-regulating systems in a number of ways. These include: the main production methods are land, insufficient infrastructure development, slow progress and scientific and technical skills, dependence on nature and climate. Conditions, conservatism and inelasticity, as well as low profits and price differences (Soltangazinov, 2023: 60-67; Dorosh, 2019: 4-13).

As for the modern development of rural areas, I would like to note the following:

the budgets of these areas are usually small compared to the budgets of cities. As a result, these limited financial resources are not always sufficient to solve the social and environmental problems necessary to ensure a sustainable balance between the economy, society and the environment. Spatial organization is an important factor that distinguishes the various types of human settlement in the territory of the Republic of Kazakhstan. These include megacities, urban agglomerations, urban settlements and rural areas. At the beginning of 2023, there were 17 regions, 188 districts and 89 cities in the Republic of Kazakhstan, three of which are of national significance. In addition, as shown in Table 1, there are 29 cities, 2,177 rural districts and 6,295 settlements in the country.

Table 1- Administrative-territorial units of the Republic of Kazakhstan at the beginning of 2023.

	Districts			populated areas,				
	in total	of which:		cities			villages	villages,
		urban areas		total	of which:			
		of republican significance	of regional importance		of regional importance	of regional importance		
Republic of Kazakhstan	188	18	4	89	38	48	29	6295
Abaya	8	-	-	4	2	2	2	327
Akmola	17	-	-	11	3	8	5	589
Aktobe	14	-	2	8	1	7	-	315
Almaty	9	-	-	4	1	3	-	380
Atyrau	7	-	-	2	1	1	-	153
West Kazakhstan	12	-	-	2	1	1	3	416
Zhambyl	10	-	-	4	1	3	-	367
Zhetysu	8	-	-	6	2	4	-	352
Karaganda	9	-	2	8	6	2	8	349
Kostanay	16	-	-	6	4	2	3	517
Kyzylorda	7	-	-	4	2	2	2	230
Mangistau	5	-	-	3	2	1	-	59
Pavlodar	10	-	-	3	3	-	3	352
North Kazakhstan	13	-	-	5	1	4	-	635
Turkestan	14	-	-	7	3	4	-	826
Ulytau	2	-	-	3	3	-	2	72
East Kazakhstan	9	-	-	6	2	4	1	356
in the city of Astana	5	5	-	1	-	-	-	-
Almaty city	8	8	-	1	-	-	-	-
Shymkent city	5	5	-	1	-	-	-	-

It should be noted that rural areas may have the necessary infrastructure facilities for the development of entrepreneurial activity, as well as such necessary elements as consulting support and business opening. It is worth noting that during the years of independence, the development of rural areas was associated with a change in ownership patterns and the transition of jobs to market principles in all spheres of life. The share of agriculture in GDP in 2022 was 5.2 percent, and the physical volume index was 106.4 percent compared to the same period last year. It is also worth noting that the rural population growth increased from 155.8 thousand people in 2018 to 111.9 thousand people in 2022. According to the Bureau of National Statistics, the total volume of agricultural production by the end of 2023 reached 37,754.7 million tenge, which is a significant increase. For example, the total production volume increased from 4,497,585.4 million tenge in 2018 to 9,521,002.3 million tenge in 2022, i.e. almost twofold. Now let's look at the availability of grain and legume crops by region of Kazakhstan as of January 1, 2024 - Table 2.

Table 2 - Availability of grain and legume crops by region as of January 1, 2024

	Total	these					
		for legal entities with the main type of activity				other legal entities,	individual entrepreneurs and peasant or farm households
		cultivation of grains and legumes, including seeds and rice cultivation,	flour and cereal industry	Wholesale trade of grain, seeds and feed for	warehousing and storage of grain		
Republic of Kazakhstan	14533207,7	5,012,489.1	1 340113,9	388 453,8	3 928 378,9	1 154 491,8	2 632 470,2
Abaya	239,886.3	69,775.3	57,890.0	-	-	24,056.8	88 164,2
Akmola	3 657 202,3	1 245 305,4	378 526,8	48,080.0	1,485,543.0	78,364.0	415 236,1
Aktobe	410 471,3	83 083,1	55,082.8	86 421,2	90 218,0	21,495.5	70 235,0
Almaty	179 898,7	29,782.5	43 117,6	7,045.6	21,542.7	45 668,2	23 257,1
Atyrau	620.9	-	-	-	-	620.8	0,1
West Kazakhstan	316 289,5	42 420,9	85 528,8	7 105,0	72 776,4	17,825.5	90 603,9
Zhambyl	59,440.8	2,462.1	3 981,3	-	-	12,954.7	39 809,3
Zhetysu	105 808,5	23,522.8	-	3 627,7	-	52,400.7	26 257,3
Karaganda	678 074,3	289 213,6	59 279,6	3 184,1	38,557.9	68,013.5	219 825,6
Kostanay	3,997,409.6	1,349,304.5	197,088.5	106,588.2	1,096,932.1	316,075.7	927 042,6
Kyzylorda	264,048.5	94 939,4	78 385,2	-	-	14,550.1	76 173,8
Mangistau	3 814,8	-	1,414.8	-	-	2,400.0	-
Pavlodar	487 556,2	134,652.8	24,378.7	33 133,7	66,727.8	79 724,8	148,938.4
North Kazakhstan	3 570 244,8	1,481,823.1	174,023.9	85 961,7	1 018 209,9	330 846,9	429,032.9
Turkestan	53,659.0	5 283,2	35,736.0	3,490.0	-	3 273,3	5 876,5

Ulytau	11,064.7	-	7,991.7	-	-	-	3,073.0
East Kazakhstan	400 990,0	160 710,2	71,584.7	185.1	22 159,0	77,985.5	66 110,0
Astana city	19,356.4	186.3	2,990.0	-	15 712,1	468,0	-
Almaty	82.6	23.9	26.3	32.4	-	-	-
Shymkent city	77 288,5	-	63,087.2	3 599,1	-	7,767.8	2 834,4

As for the volume of produced goods, in 2022, livestock farming produced 25,127.3 million tenge compared to the previous year by 103.6%, in crop production - 12,623.7 million tenge by 110.6% compared to the previous year. In addition, 12,463.3 tons of meat (104.3%) were produced in live weight, 40,727.6 tons of milk (105.2%) were produced and 2,578.2 thousand eggs (102.5%) were received. Let's look at the main indicators of crop production in Kazakhstan - Figure 2.

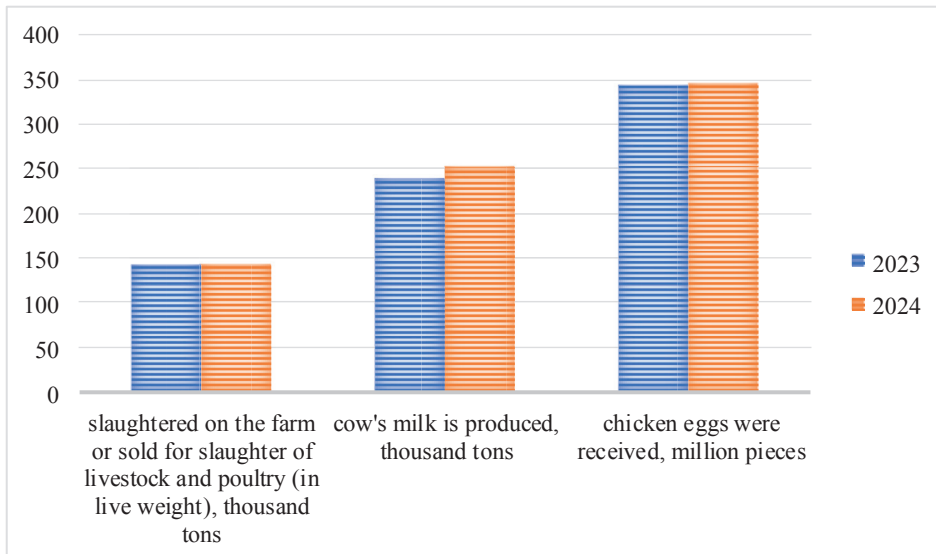

Figure 2. Key indicators of livestock farming in Kazakhstan.

Overall, based on the above data, it can be said that the current situation in rural areas is improving and progress is evident.

It is now very important to define the following areas of public administration for the development of rural areas:

- development of cooperation in rural areas with the aim of strengthening cooperation between players;
- support for improving access to credit resources in rural areas;
- implementation of effective pricing legislation;
- regulation of the distribution network of agricultural products, products, foodstuffs and goods on the market;

- provision of insurance to protect against risks associated with agriculture;
- application of technologies and technical achievements in the agricultural sector;
- protection and efficient use of land and other natural resources;
- promoting the development of rural areas;
- improving the tax system in the agricultural sector;
- creation of an information platform on the agro-industrial complex;
- the use of measures to promote environmentally friendly practices in agricultural production.

It should also be taken into account that the difference between the reproduction of agricultural products and the conditions and possibilities of satisfying the country's agricultural needs requires state control over agricultural production and the food market. The main goal and principle of such a policy is to ensure sustainable development of the agricultural sector, taking into account its specifics and the effective use of agricultural technologies to meet the needs of the population. When applying laws, the interests of the state, industrial and agricultural producers, credit and financial institutions, commercial organizations, urban and rural populations collide. Therefore, the main task of management is to determine the ways and means of satisfying the needs of these different groups.

The success of public administration in the agricultural sector can be seen in the achievement of the goals set by government bodies and included in plans and policies. The main direction of the country's agricultural policy is to promote sustainable development of the agricultural sector and rural areas, the main tasks of which are to increase the competitiveness of agricultural products, create jobs for the rural population, protect natural resources and develop agriculture. investment attractiveness of the agro-industrial complex, etc. At the same time, the stated goals of the agricultural policy serve as a means of assessing the effectiveness of state control in the agricultural sector. The most important indicators indicating the effectiveness of government measures in the agricultural economy are the growth rates of production and total added value measured in relevant prices. On the other hand, the most important indicators are the growth of major investments in the agro-industrial complex, the share of profitable agricultural organizations in relation to their number, as well as indicators of social payments and labor productivity.

It is important to note that the study of agricultural production at the current level of development allows us to classify the factors influencing the development of agriculture:

1) external factors that can affect the food industry are competition in foreign markets, a decrease in consumer demand and an increase in the share of imported food products on the market.

2) Internal factors: a weak regulatory system characterized by shortcomings and errors; the lack of sufficient state support for agriculture hinders the development and growth of the industry; the absence or high costs associated with entering the agricultural market.

In addition, the real problems faced by farming organizations include lack of

working capital, management problems characterized by the incompatibility of the management team with modern production management methods, as well as the use of traditional high-energy technologies and non-renewable costs of agricultural production; low prices for raw materials; weather dependence; problems with access to financial resources.

Conclusion. Overcoming the above-mentioned factors is possible only if the products of agricultural producers are competitive in international markets. At the same time, acquiring skills in effective cost reduction management is crucial, as it allows producing and selling agricultural products with competitive advantages over other market participants. In order to increase the diversity of agricultural products, it is important to master the skill of diversifying agricultural products. In addition, in regions where such practice was previously absent, it is advisable to develop non-traditional species, such as breeding marals or camels. Also today it is necessary to pay attention to increasing labor productivity in agriculture, which requires the use of modern technologies, the use of new equipment, the use of new plant species and animal breeds, optimization of methods for storing and caring for agricultural products, increasing investment and ensuring sufficient access to water supply. As a result, in order to achieve this goal, it becomes necessary to switch to growing crops that consume less water, reduce the use of agrochemicals, implement integrated pest and disease control strategies, and use anti-erosion technologies. Therefore, it is necessary to allocate funds for the implementation of green initiatives that meet environmental standards and promote sustainable development of rural areas.

References

- Antipov A. N., Fedorov V. N. Landscape and hydrological organization of the territory. Novosibirsk, 2000.
- Dorosh Y., Barvinsky A., Kupriyanchyk I., Kravchenko O., Saliuta V. Optimization of the agricultural land structure as the basis of sustainable development of rural areas// *Zemleustry, cadastre and land monitoring*. - 2019. - № 4 (25). - Pp. 4-13.
- Ivolga A.G., Chaplitskaya A.A. Substantiation of the approach to the concept of sustainable development of the economy of the region// *Bioresources and nature management*, 2014, Vol. 6. -№ 1-2. - pp. 151-154.
- Khambar B., Utebayeva A.B., Gafyatullina D.F. Introduction of the principle of budgeting of the UN Sustainable Development Goals in Kazakhstan// *Kazakh Economy, karzhi zhane halykaralyk sauda universitetinin zharshysy*. – 2022. – №3 (48). – Pp.56-62
- Kovalenko E. G. The mechanism of sustainable development of rural areas of the region // *Modern problems of science and education*. - 2012. - № 2.
- Lukyanchikov N. N., Potravny I. M. Economics and organization of environmental management. Moscow: UNITY, 2002. - 454 p.
- Menshchikova V. I. Sustainable development of rural areas// *Socio-economic phenomena and processes*. - № 7-8 (041-042). – 2012. – Pp.106-110.
- Merzlov A.V. Transition to sustainable rural development: theory, methodology and practice. M., 2006.
- Moldashev A.B., Nikitina G.A. Problems of sustainable functioning of the food system of the Republic of Kazakhstan// *Problems of the agro-market*. – 2019. – № 2. – pp. 11-19.
- Nakipova G., Lemechshenko O. Sustainable development of agro-industrial complex and rural areas: regional and applied aspect// *Economic series of the Bulletin of the L.N. Gumilev ENU*. -2021. - № 1. - pp. 98-107.

Official Internet source of Bureau of National statistics of Agency for Strategic planning and reforms of the Republic of Kazakhstan: <https://stat.gov.kz/en/>

Rodionova O.A., Borkhunov N.A., Grishkina S.N. Agriculture and other economic activities: new stereotypes// Agro-industrial complex: economics, management. - 2016. – № 4. – pp. 16-23.

Siptitz S.O. Methods of designing effective and sustainable options for the placement of agricultural production// International Agricultural Journal. – 2017. – № 6. – pp. 56-59.

Soltangazinov A.R., Adieva A.A. The ways of sustainable development of supporting rural areas// Bulletin of Innovative Eurasian University. - 2023. - № 2 (90). - Pp. 60-67.

Sustainable development: New challenges: Textbook for universities/ Under the general editorship of V. I. Danilova-Danilyan, N. A. Piskunova. — M.: Publishing house "Aspect Press", 2015. — 336 p.

Tasmaganbetov A.B., Abayev A.A., Rahmanova A.S., Tleukabylova K.B. Theoretical and methodological bases of assessment of sustainable development of rural areas// Bulletin of Karaganda University. Economy Series. - 2019. - Vol. 96. - № 4. - pp. 67-74.

The Sustainable Development Goals. The United Nations. Official Internet source: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/>

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 389–400
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.848>

УДК 336.02
МРПТИ 06.73.45

J.K. Romazanov^{1*}, T.J. Niyazov¹, T.A. Karipov², 2024.
Karaganda Industrial University, Temirtau, Kazakhstan;
«National Testing Center», Astana, Republic of Kazakhstan.
E-mail: rzhanat@mail.ru

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE CREDIT MARKET IN KAZAKHSTAN

Romazanov Zhanat Kabdullayevich – Candidate of Economics, Senior Lecturer of the Department of Economics and Business, Karaganda Industrial University, Temirtau, Kazakhstan, E-mail: rzhanat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9790-2021>;

Niyazov Talgat Zhaksybaevich – Doctor of Economics, Professor of the Department of Economics and Business, Karaganda Industrial University, Temirtau, Kazakhstan, E-mail: n.talgin@bk.ru, <http://orcid.org/0009-0003-3046-3532>;

Karipov Tlegen Amanbekovich – head of Information and Analytical Department, RSOE «National Testing Center», Astana, Kazakhstan, e-mail: tka77@mail.ru, <http://orcid.org/0009-0008-0803-1668>.

Abstract. Lending to the manufacturing industry is a prerequisite necessary for economic diversification and moving away from the country's dependence on raw materials. The key role in ensuring the availability of financing for the non-resource industry belongs to the National Bank of the country and its monetary policy. Therefore, the purpose of the study is to consider the reasons for the under-creditworthiness of the real sector of the economy and to propose a mechanism for the development of the credit market in Kazakhstan. The scientific significance of the work is determined by the fact that it is aimed at solving the current problems of the economy related to the underfunding of the manufacturing industry of the republic. The practical significance of this study lies in the proposal of tools to remove prudential standards that hinder the development of the country's credit market, as well as in the development of special financial mechanisms for lending to the manufacturing industry. The methodological basis of the work was the methods of collecting, generalizing and systematizing information, analyzing and synthesizing the data obtained, and applying a systematic approach to studying the problem posed. The main results of the work consist in the proposal of adjustments to the standards governing the banking sector, as well as in the development of new financing tools for the domestic non-resource industry, which will achieve the goals of diversifying the economy of Kazakhstan. The value of the conducted research

lies in the fact that its results can be used in the development of the country's credit market, as well as in expanding financial support for the manufacturing industry. The practical significance of the results of the work is determined by the possibility of applying the above proposals in improving legislation on banking activities, as well as the possibility of using the proposed mechanisms in the development of state programs for the development of the country's manufacturing industry.

Keywords: diversification, investment, credit, stagflation trap, economic growth.

Ж.К. Рамазанов^{1*}, Т.Ж. Ниязов¹, Т.А. Карипов², 2024.

¹Қарағанды индустриялық университеті, Теміртау, Қазақстан

²«Ұлттық тестілеу орталығы» Астана, Қазақстан.

E-mail: rzhanat@mail.ru

ҚАЗАҚСТАННЫҢ КРЕДИТТІК НАРЫҒЫН ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Рамазанов Жанат Қабдұллаұлы – экономика ғылымдарының кандидаты, "Экономика және бизнес" кафедрасының аға оқытушысы, Қарағанды индустриалды университеті, Теміртау, Қазақстан, E-mail: rzhanat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9790-2021>;

Ниязов Талғат Жақсыбайұлы – экономика ғылымдарының докторы, "Экономика және бизнес" кафедрасының профессоры, Қарағанды индустриалды университеті, Теміртау, Қазақстан, E-mail: n.talgin@bk.ru, <http://orcid.org/0009-0003-3046-3532>;

Карипов Тлеген Амангелдыұлы – ақпараттық-талдау басқармасының басшысы, «Ұлттық тестілеу орталығы» РМҚМ, Астана, Қазақстан, E-mail: tka77@mail.ru, <http://orcid.org/0009-0008-0803-1668>.

Аннотация. Өндеуші өнеркәсіпті кредиттеу экономиканы әртараптандыру және елдің шикізатқа тәуелділігінен құтылу үшін қажетті міндетті шарт болып табылады. Шикізаттық емес өнеркәсіпті қаржыландырудың қолжетімділігін қамтамасыз етудегі шешуші рөл елдің Ұлттық Банкіне және ол жүргізіп отырған монетарлық саясатқа тиесілі. Сондықтан зерттеудің мақсаты экономиканың нақты секторының кредиттелмеу себептерін қарастыру және Қазақстанның кредиттік нарығын дамыту тетігін ұсыну. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы – республиканың өңдеу өнеркәсібін жеткіліксіз қаржыландырумен байланысты экономиканың ағымдағы проблемаларын шешуге бағытталғандығымен айқындалады. Бұл зерттеудің практикалық маңыздылығы елдің несие нарығының дамуына кедергі келтіретін пруденциалдық нормативтерді алып тастау құралдарын ұсынудан, сондай-ақ өңдеуші өнеркәсіпті кредиттеудің арнайы қаржылық тетіктерін әзірлеуден тұрады. Жұмыстың әдіснамалық негізі ақпаратты жинау, жалпылау және жүйелеу әдістері, алынған деректерді талдау және синтездеу, проблеманы зерттеуге жүйелік тәсілді қолдану болды. Жұмыстың негізгі нәтижелері банк секторын реттейтін нормативтерге түзетулер енгізуді ұсынудан, сондай-ақ Қазақстан экономикасын әртараптандыру мақсаттарына қол жеткізуге мүмкіндік беретін отандық шикізаттық емес индустрияны қаржыландырудың жаңа құралдарын әзірлеуден тұрады.

Жүргізілген зерттеудің құндылығы оның нәтижелерін елдің несие нарығын дамытуда, сондай-ақ өңдеу өнеркәсібіне қаржылық қолдауды кеңейтуде пайдалануға болатындығында. Жұмыс қорытындыларының практикалық маңыздылығы банк қызметі туралы заңнаманы жетілдіруде келтірілген ұсыныстарды қолдану мүмкіндігімен, сондай-ақ елдің өңдеуші өнеркәсібін дамытудың мемлекеттік бағдарламаларын әзірлеу кезінде ұсынылған тетіктерді пайдалану мүмкіндігімен айқындалады.

Түйін сөздер: әртараптандыру, инвестициялар, несие, стагфляциялық тұзақ, экономикалық өсу.

Ж.К. Ромазанов^{1*}, Т.Ж. Ниязов¹, Т.А. Карипов², 2024.

¹Қарагандинский индустриальный университет, Темиртау, Казахстан;

²Национальный центр тестирования, Астана, Казахстан.

E-mail: rzhanat@mail.ru

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ КРЕДИТНОГО РЫНКА КАЗАХСТАНА

Ромазанов Жанат Кабдуллаевич – кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры «Экономика и бизнес», Карагандинский индустриальный университет, Темиртау, Казахстан, E-mail: rzhanat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9790-2021>;

Ниязов Талгат Жаксыбаевич – доктор экономических наук, профессор кафедры «Экономика и бизнес», Карагандинский индустриальный университет, Темиртау, Казахстан, E-mail: n.talgin@bk.ru, <http://orcid.org/0009-0003-3046-3532>;

Карипов Тлеген Аманбекович – руководитель информационно-аналитического управления, РГКП «Национальный центр тестирования», Астана, Казахстан, E-mail: tka77@mail.ru, <http://orcid.org/0009-0008-0803-1668>

Аннотация. Кредитование обрабатывающей промышленности является обязательным условием необходимым для диверсификации экономики и уходу от сырьевой зависимости страны. Ключевая роль в обеспечении доступности финансирования несырьевой промышленности принадлежит Национальному банку страны и проводимой им монетарной политике. Поэтому целью исследования является рассмотрение причин недокредитованности реального сектора экономики и предложение механизма развития кредитного рынка Казахстана. Научная значимость работы определяется тем, что имеет направленность на решение текущих проблем экономики, связанных с недофинансированием обрабатывающей промышленности республики. Практическая значимость данного исследования состоит в предложении инструментов по снятию пруденциальных нормативов, препятствующих развитию кредитного рынка страны, а также в выработке специальных финансовых механизмов кредитования обрабатывающей промышленности. Методологической основой работы послужили методы сбора, обобщения и систематизации информации, анализ и синтез полученных данных, применение системного подхода к изучению поставленной проблемы. Основные результаты

работы состоят в предложении корректировок нормативов, регулирующих банковский сектор, а также в разработке новых инструментов финансирования отечественной несырьевой индустрии, которые позволят достичь целей диверсификации экономики Казахстана. Ценность проведенного исследования состоит в том, что его результаты могут быть использованы в развитии кредитного рынка страны, а также в расширении финансовой поддержки обрабатывающей промышленности. Практическое значение итогов работы определяется возможностью применения приведенных предложений в совершенствовании законодательства о банковской деятельности, а также возможностью использования предложенных механизмов при разработке государственных программ развития обрабатывающей промышленности страны.

Ключевые слова: диверсификация, инвестиции, кредит, stagflationная ловушка, экономический рост

Введение

На сегодня проблема диверсификации экономики Казахстана, ее уход от сырьевой направленности и развитие обрабатывающей промышленности стоит перед страной более остро, чем за последние 20 лет. Для решения данной задачи разрабатывались и реализовывались основные стратегические документы страны, включая:

Стратегия индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2003-2015 годы.

Государственная программа по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010-2014 годы.

Государственная программа индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2015-2019 годы.

Государственная программа индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2020-2025 годы.

Концепция развития обрабатывающей промышленности Республики Казахстан на 2023–2029 годы.

Оценка эффективности проводимым реформам в этой сфере дана международными экспертами в сфере промышленной политики (Юхас, Лейн, 2023) и сотрудниками Международного валютного фонда (Шериф, и др., 2024), которая подтверждает недостижение Казахстаном своих целей по диверсификации экономики. Мнение отечественного экспертного сообщества полностью совпадают с данными выводами зарубежных специалистов.

Особо в вышеуказанных работах иностранных специалистов можно отметить то, что на фоне негативных перспектив развития нефтяного рынка в ближайшие два десятка лет, предстоящем сокращении доходов от сырьевого экспорта и уменьшении доходов бюджета, у Казахстана не остается времени на «промедление» в решении вопроса диверсификации экономики и сохранении достигнутого уровня жизни населения страны.

Вместе с тем, по мнению авторов статьи, причины недостижения целей по развитию промышленности в Казахстане, озвученные зарубежными экспертами, являются спорными или неточными. Так, иностранными специалистами приводится оценка, что потраченные значительные средства на индустриализацию представляется недостоверным, потому что выделяемые государством средства не пошли на финансирование непосредственно промышленности, а были направлены на создание институтов поддержки развития индустрии, например на создание индустриальных и специальных экономических зон, на стимулирование экспорта, на субсидирование и гарантирование кредитных институтов. При этом необходимо отметить, что выделенные так называемые «колоссальные суммы» на все программы за весь рассматриваемый период не достигают стоимости строительства одного проекта, например, такого как Kazakhstan Petrochemical Industries Inc. или KPI, а распределенные по множеству программ и по годам, вообще не представляют из себя какой-либо практической ценности.

Другой причиной, указываемой зарубежными специалистами, является применение Правительством мер по развитию импортозамещения в ущерб экспортоориентированности. Тут тоже есть спорные моменты, так как данными специалистами не указываются конкретно какие-такие мировые рынки товаров остались нишевыми, так и ожидающими заполнения продукцией, пока несуществующей казахстанской индустрии, а также не учитывающими необходимость развития новой казахстанской промышленности до уровня конкурентоспособности с мировыми промышленными гигантами, имеющими узнаваемый имидж и бренд своей продукции. Кроме того, остается не учтенным вопрос о сравнительной дороговизне транспортировки казахстанской продукции на мировые рынки, не имеющего прямого выхода к морю, что является немаловажным конкурентным преимуществом иностранной промышленности. В дополнение можно отметить, что практически весь предыдущий опыт индустриализации в большинстве развитых стран мира, начинался как раз с насыщения внутреннего рынка этих стран с последующим выходом на экспорт.

Еще одной причиной недостижения целей диверсификации, указанной зарубежными экспертами, является применение административно-командных, нерыночных инструментов поддержки промышленности, но при этом данные эксперты не указывают напрямую связанной с этим проблемы недоступности кредитов для реального сектора экономики (рыночных инструментов), которая является следствием их же рекомендации по повышению базовой ставки для борьбы с инфляцией и ограничением денежного предложения экономике (рекомендации Всемирного банка и МВФ), направляемых Национальному банку и Правительству Казахстана.

Приведенные выше дискуссии по проблемам диверсификации казахстанской экономики внутри страны и за рубежом, подтверждают **актуальность** и **научную значимость** рассматриваемой тематики исследования.

Определение причин недостижения целей диверсификации экономики страны, вызванные недоступностью кредитных средств, а также предложение специальных инструментов финансирования несырьевой промышленности и является основной **целью** данной статьи.

Для достижения поставленной цели, **методологической основой** послужили общенаучные способы и методы проведения исследований: анализ и синтез, сбор, обобщение и систематизация данных, комплексный подход, выстраивание логических трендов.

Результаты исследования

Научно-аналитический подход к устранению существующей проблемы (Уэттен, 1996; Акофф, 1982) предполагает выявление причин ее возникновения и выработку релевантных механизмов их решения. Поэтому для определения путей развития кредитного рынка Казахстана необходимо проанализировать причины сложившегося дефицита кредитов для реального сектора экономики.

Наиболее точная оценка проблем с дефицитом кредитных ресурсов озвучена в ежегодном послании Главы государства от 1 сентября 2023 года (К. Токаева, 2023), в котором были указаны следующие проблемы кредитного рынка страны:

отсутствие макроэкономической стабильности, высокая волатильность нацвалюты и индексов инфляции, что повышает рискованность долгосрочных вложений в индустрию;

замена рыночных инструментов кредитования экономики нерыночными и дефицит инвестиций, который составляет 15% от ВВП;

смещение акцентов в кредитовании банковским сектором, больше потребительских займов в ущерб долгосрочным инвестициям в промышленность;

возможность у банковского сектора формировать доходность вне реального сектора экономики, за счет кредитования Нацбанка и Правительства при высокой базовой ставке, используемой для борьбы с инфляцией;

наличие малопривлекательных условий в сфере пруденциальных нормативов для банков при кредитовании реального бизнеса;

отсутствие гарантий национальных институтов для банковского сектора при кредитовании приоритетных проектов;

неразвитость механизмов совместного и синдицированного кредитования;

отсутствие механизмов вовлечения в хозяйственный оборот «замороженных активов» банковского сектора;

высокая концентрация банковского сектора, при котором финансированием инвестиционных проектов осуществляет только несколько крупных банков.

При этом, Президентом страны поставлена задача довести годовые темпы роста кредитования реального сектора до уровня более 20%.

Проблема макроэкономической стабильности, определяемая, в первую очередь, денежно-кредитной политикой Нацбанка, сказывается не только

на кредитовании банками второго уровня реального сектора экономики, но и сказывается на способности средств в нацвалюте сохранять свою покупательную ценность (Глазьев, 2015).

Стратегия Нацбанка по таргету инфляции не предполагает принятие каких-либо действий по росту предложения денег и замене, после мирового финансового кризиса 2007 года, внешних заимствований внутренними источниками финансирования экономики. Использование механизмов таргета инфляции еще больше сокращает количество денег в стране, что приводит к дефициту кредита и инвестиций, а в последствии и к сокращению производительных сил и рабочих мест в промышленности. Эти события уже во многом сбылись, но главный банк страны продолжают прежний курс, базовая ставка на 31 мая 2024 года составила 14,5% (Пресс-релиз Нацбанка, 2024), что приводит к росту процентных ставок по кредиту для бизнеса, а также сохраняется режим свободного плавания курса нацвалюты, повышая уровень рисков при кредитовании реального сектора экономики.

По мнению российского эксперта (Глазьев, 2015), в ходе проведенных исследований не была определена прямая связь колебаний индексов инфляции от роста базовой ставки и сокращения количества денег в стране. В тоже время отмечалась четкая корреляционная зависимость падения вложений в основной капитал и объемов выпуска продукции от сокращения денежной массы, вызванной ростом базовой ставки. Следовательно, действия Нацбанка по сжатию денежной массы имеют своим прямым следствием сокращение кредитования реального сектора экономики и последующим падением объемов производства товаров, что становится новой причиной для роста инфляции.

Получается замкнутый цикл или так называемая «стагфляционная ловушка». На первом этапе, под воздействием импортируемой инфляции, Нацбанк для контроля роста инфляции повышает базовую ставку, тем самым предлагая банкам второго уровня безрисково зарабатывать на разнице между стоимостью средств, направляемых главным банком страны на их фондирование, и текущей базовой ставкой, что в итоге сокращает предложение денег экономике, т.е. уменьшается кредитование банками бизнеса. На втором этапе, падение доступности кредита и рост его стоимости приводит либо к сокращению объемов производства, либо к выпуску более дорогой продукции, которая включает стоимость более дорогого кредита под операционные цели, либо и к тому, и к другому сразу, что запускает механизм роста цен на продукцию отечественных товаропроизводителей, т.е. растет внутренняя инфляция. Теперь Нацбанку нужно бороться и с ростом инфляции, вызванных внутренними причинами и вся цепочка действий перезапускается.

Этот цикл повторяется все прошедшие 30 лет независимости страны, не способствуя росту инвестиций в обрабатывающую промышленность и, соответственно, к диверсификации экономики. При этом такая деятельность Нацбанка всемерно поддерживается Всемирным банком и МВФ, которые регулярно направляют свои рекомендации главному банку страны и

Правительству по сохранению действующих мер. Все это способствует дальнейшему закреплению за Казахстаном статуса сырьевого экспортера и исключению его из острой конкурентной борьбы на мировых рынках промышленных товаров.

Как показывает прежний и текущий мировой опыт, страны с преобладающей сырьевой экономикой более подвержены влиянию мировых экономических шоков, а достижение макроэкономической стабильности в таких странах практически невозможна. Именно поэтому в Казахстане уже давно планируют диверсификацию экономики и уход от сырьевой зависимости, но текущая ситуация сохраняется.

В целом, проблема макроэкономической стабильности зависит от большого количества факторов, не только от монетарной политики, хотя ее вклад самый большой среди других причин. Решение данной проблемы достигается последовательно, на протяжении достаточно длительной и совместной работы денежных властей и Правительства страны. Этот вопрос требует отдельного изучения, не в рамках данной работы.

Выход из стагфляционной ловушки заключается в создании многоканальной системы кредитования экономики. Механизмы по расширению денежного предложения позволят устранить оставшиеся проблемы, озвученные в указанном выше Послании Главы государства, связанные с дефицитом инвестиций в обрабатывающую промышленность.

Предлагаемые механизмы можно использовать и при существующей монетарной политике, изменение которой может привести к внешнеполитическим последствиям для государства. Их цель корректировка действующей стратегии. При этом, полностью отрицать инструмент контроля за инфляцией через повышение базовой ставки и сокращение денежной массы в стране нельзя, тем более что альтернативных действенных мер в теории денежного обращения пока не разработано.

Поэтому, меры по увеличению кредитования реального сектора экономики и, в первую очередь, обрабатывающей промышленности, нужно вводить, как механизмы, корректирующие действие существующей монетарной политики Нацбанка. В их число можно отнести следующее:

Ввести ограничение для Национального банка на привлечение средств у банков второго уровня, например, в пределах 5-10% от имеющихся у них на счетах средств, т.е. квотировать возможности Нацбанка на использование данного инструмента, чтобы больше средств банков второго уровня направлялось в реальный сектор экономики.

Ввести ограничения для банков второго уровня на вложение средств в ценные бумаги государства, также на уровне не более 5-10% от имеющихся у них на счетах средств, т.е. квотировать возможности банковского сектора зарабатывать на ценных бумагах государства, чтобы больше кредитовали экономику.

Ввести для банков второго уровня квоты на кредитование физических

и юридических лиц, а также по секторам экономики, тем самым исключая перекосы, связанные с преобладанием потребительского кредитования в ущерб вложений в корпоративный сектор, в том числе такие квоты нужны при кредитовании отраслей экономики, например, введя стандартное требование на финансирование проектов обрабатывающей промышленности действующих и новых в размере, например, не менее 20% от имеющихся на счетах банков средств. При этом, принимая высокую рискованность долгосрочных кредитов, предложить, как озвучивал Глава государства, инструменты гарантирования от национальных институтов развития при финансировании приоритетных проектов несырьевой индустрии.

Сократить требования к банкам второго уровня по хранению своих средств на депозитах Нацбанка для обеспечения сохранности вкладов населения и бизнеса, введенные в период после мирового финансового кризиса 2007 года. Граждане страны добровольно вкладывают свои средства на депозиты банков, что не исключает возникновение рисков потери средств в крайних случаях мировых финансовых и экономических шоков. Это традиционно в развитых странах мира, и Казахстан не является исключением из данного правила. Для уменьшения таких рисков по всему миру используются инструменты индивидуального страхования, а замораживание средств банков на депозитах главного банка страны на десятилетия приносят больший ущерб, замедляя развитие страны в условиях дефицита кредитных средств.

Ввести требования к Национальному банку по поэтапному насыщению финансовой системы страны денежной массой до уровня не менее 100% от ВВП для оживления и оздоровления реального сектора экономики. При этом насыщение денежной массой экономики страны необходимо проводить по строгой схеме, во избежания инфляционных скачков, исключительно под финансирование инвестиционных проектов обрабатывающей промышленности или сельского хозяйства, что компенсирует вливания новых денежных средств в экономику выпуском новой промышленной или сельскохозяйственной продукции. Исключением может стать финансирование инфраструктурных проектов, которые также продуцируют дополнительное производство продукции, например, электроэнергетики, водо- и теплоснабжение. Ограничению в финансирование отраслей экономики должно быть связано с наличием у них возможности при получении кредитных средств оказывать прямое или косвенное воздействие на рост инфляции в стране.

Увеличение денежного предложения для реального сектора экономики возможно через развитие фондового рынка страны, который предложит частным владельцам средств альтернативу хранения средств на депозитах банков, т.е. инструмент совместного или синдицированного кредитования инвестиционных проектов, озвученный Главой государства. Такая работа требует проработки большого числа правовых актов, защищающих интересы индивидуальных кредиторов – участников совместного или синдицированного кредитования, в том числе по страхованию их рисков. Важным механизмом стимулирования

развития фондового рынка должно стать включение в их реестр не только приватизируемых государственных компаний или уже действующих частных компаний, но и предоставление возможности участвовать в финансировании новых индустриальных, сельскохозяйственных и инфраструктурных проектов.

Вместе с тем, полностью исключать нерыночные инструменты, используемые государством для финансирования реального сектора экономики, тоже не стоит. Единственным условием при его использовании должно быть то, что он не должен конкурировать с традиционными рыночными инструментами кредитования экономики через банковский сектор, а должен дополнять его, закрывая наименее интересные ниши, например, высокорискованные и низкорентабельные проекты, проекты с большими инвестициями или долгим сроком окупаемости. Наоборот, в целях достижения главной экономической цели государства по диверсификации экономики и уходу от сырьевой направленности, возможно использование специального финансового инструмента, предназначенного для кредитования только проектов несырьевой индустрии. Такой инструмент важен для ситуации, когда инвестиционные проекты промышленности имеют высокий уровень рисков, например, при реализации новых индустриальных проектов или создании новых отраслей промышленности с нуля, так называемые «старт-ап» проекты. Такие проекты могут быть малопривлекательны для коммерческих банков или консорциума частных инвесторов, но могут иметь ключевое значения с отраслевой точки зрения, являясь обязательными видами производств при выстраивании вертикально-интегрированной технологической цепи отдельной отрасли или подотрасли промышленности.

Выводы

Таким образом, действующая денежно-кредитная политика Нацбанка, реализуемая по рекомендациям Всемирного банка и МВФ, направлена на удушение национального кредита и не приводит к эффективной борьбе с инфляцией и обесценением национальной валюты. При этом такая монетарная политика сохраняет свою чрезвычайную эффективность в борьбе с ограничением финансирования реального сектора экономики и сдерживании промышленного развития страны. Поэтому реализация государственных программ по развитию несырьевой индустрии и последующей диверсификации экономики без должной корректировки монетарной политики главного банка страны преодолеть не удастся. Безусловно, такая корректировка деятельности Нацбанка не является универсальным инструментом решения всех проблем в экономике страны. Однако принятие мер по расширению объемов и механизмов кредитования реального сектора экономики станет одним из действенных инструментов, содействующих развитию страны, структурной перестройки экономики и построению более стабильной макроэкономической ситуации.

Предложенные в статье инструменты корректировки денежно-кредитной политики Нацбанка должны привести к стимулированию финансирования

реального сектора экономики и способствовать оживлению и развитию кредитного рынка страны в соответствии с требованиями и ожиданиями государства и общества Казахстана.

Литература

- Дэвид А. Уэттед. «Эффективное решение проблем» – 1996 – 109 с
- Касым-Жомарт Токаев (2023). Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Экономический курс Справедливого Казахстана» – 2023 – <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskii-kurs-spravedlivogo-kazahstana-18588>
- О Государственной программе по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010-2014 годы. Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 19 марта 2010 года – №958 – https://adilet.zan.kz/rus/docs/U100000958_
- О Государственной программе индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2015-2019 годы. Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 1 августа 2014 года – №874 – <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000874>
- О Государственной программе индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2020-2025 годы. Утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2019 года – №1050 – <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900001050>
- О Концепции развития обрабатывающей промышленности Республики Казахстан на 2023–2029 годы. Утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 20 декабря 2018 года – №846 – <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000846>
- Пресс-релиз Национального Банка Казахстана (2024). «О снижении базовой ставки до 14,50%» – 2024 – <https://www.nationalbank.kz/ru/news/press-reлизy/16767>
- Река Юхас, Натан Лейн и Дэни Родрик (2023). «Новая экономика промышленной политики» – 2023 – <https://www.annualreviews.org/content/journals/10.1146/annurev-economics-081023-024638>
- Реда Шериф, Фуад Хасанов, Мади Сарсенбаев (2024). «Чувство долга: промышленная политика постнефтяной эпохи» – 2024 г – <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2024/03/29/Call-of-Duty-Industrial-Policy-for-the-Post-Oil-Era-546941>
- Сергей Глазьев (2015). О таргетировании инфляции // *Вопросы экономики*, 2015 – №9 – С. 1-12
- Сергей Глазьев (2019). Политика Центробанка вреднее санкций – 2019 – <https://glazev.ru/articles/165-interv-ju/66501-politika-tsentrobanka-vrednee-sanktsiy>

References

- About the State program for accelerated industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2010-2014. Approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated March 19, 2010. - №958. - <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U100000958>.
- About the State program of industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2015-2019. Approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated August 1, 2014. - №874. - <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000874>.
- About the State program of industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025. Approved by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 31, 2019. - №1050. - <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900001050>.
- David Allred Whetten. «Effective problem-solving». – 1996. – 109 p. Russell Ackoff (1982). "The art of problem solving." – 1982. – https://vk.com/doc365119082_507356572?hash=KSzdlaPdVZzGoPRzt8NF9dmhR5tFFkPD4V5AxiJSAsc.
- Kassym-Jomarta Tokayev (2023). The message of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan "The Economic course of a Just Kazakhstan". – 2023. - <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskii-kurs-spravedlivogo-kazahstana-18588>.

On the Concept of development of the manufacturing industry of the Republic of Kazakhstan for 2023-2029. Approved by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 20, 2018. - №846 - <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000846>.

On the Strategy of industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2013-2015. Approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated May 17, 2003. - №1096. - <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U030001096>.

Press release of the National Bank of Kazakhstan (2024). "On reducing the base rate to 14.50%" - 2024. - <https://www.nationalbank.kz/ru/news/press-relizy/16767>.

Reda Cherif, Fuad Hasanov, Madi Sarsenbayev (2024). Call of Duty: Industrial Policy for the Post-Oil Era. – 2024. - <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2024/03/29/Call-of-Duty-Industrial-Policy-for-the-Post-Oil-Era-546941>.

Réka Juhász, Nathan Lane, and Dani Rodrik (2023). «The New Economics of Industrial Policy». – 2023. - <https://www.annualreviews.org/content/journals/10.1146/annurev-economics-081023-024638>.

Sergey Glazyev (2015). About inflation targeting// Economic issues. 2015. - No.9. – pp.1-12.
Sergey Glazyev (2019). The Central Bank's policy is more harmful than sanctions. – 2019. - <https://glazev.ru/articles/165-interv-ju/66501-politika-tsentrobanka-vrednee-sanktsiy>.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 401–418
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.849>

УДК 331.452

© L.M. Shayakhmetova *¹, A.M.Kurmanov², S.T. Aitimova³, 2024.

¹Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan;

²Republican Research Institute for Labor Protection of the Ministry of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan;

³ L.N. Gumilyov Eurasian National University.
E-mail: liliya-shayahmetova@mail.ru

IMPROVEMENT OF OCCUPATIONAL SAFETY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: ASSESSMENT OF PROFESSIONAL RISKS AND STRATEGIES FOR ACCIDENT INSURANCE IN THE WORKPLACE

Shayakhmetova L.M. – PhD, Head of the Department of Postgraduate Education Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan e-mail: liliya-shayahmetova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2731-7011>;

Kurmanov A.M. – Candidate of Economics, CEO Republican Research Institute for Labor Protection of the Ministry of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan; e-mail: rniit@rniit.kz, <https://orcid.org/0009-0004-4068-9022>;

Aitimova Sh.T. – 2st year doctoral student of L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan e-mail: aitimova_80@mail.ru <https://orcid.org/0000-0001-6736-10605>.

Abstract. The study of occupational safety issues in the Republic of Kazakhstan is driven by the global problem of workplace injuries, which annually result in millions of injuries and hundreds of thousands of deaths. In the context of economic development and the intensification of labor processes in Kazakhstan, workplace safety issues have gained particular importance. This article aims to analyze the current state of risk assessment and classification in the context of workplace accident insurance. The main objective is to identify challenges and propose solutions to improve the effectiveness of insurance and create safer working conditions.

The research highlights important aspects of professional risk assessment and insurance strategies, emphasizing the need for integrating international experience and employing modern approaches, including machine learning, for risk classification and management. The study contributes to the improvement of the regulatory framework and insurance practices in Kazakhstan. The developed proposals and measures for enhancing the system of professional risk assessment and workplace accident insurance aim to create safer working

conditions and improve the effectiveness of injury prevention. The scientific results were obtained within the framework of program-targeted funding by the Ministry of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan (scientific and technical program No. BR11965728 “Economic Issues of Safe Labor and Institutional Transformations of the Insurance Mechanism in the Republic of Kazakhstan”).

The obtained results and recommendations can be utilized by government authorities, employers, and insurance companies to improve risk assessment and insurance mechanisms, as well as to develop effective programs for the prevention of occupational injuries. This, in turn, contributes to enhancing overall workplace safety and improving working conditions at enterprises in Kazakhstan.

Keywords: labor statistics, workplace injury rate, workplace injury insurance, professional risk assessment, labor economics.

© Л.М. Шаяхметова *¹, А. М. Курманов², Ш.Т. Айтимова³, 2024.

¹Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан;

² Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің Еңбекті қорғау жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институты, Астана, Қазақстан;

³ Л.Н.Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Қазақстан;
E-mail: liliya-shayahmetova@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЕҢБЕКТІ ҚОРҒАУДЫ ЖЕТІЛДІРУ: КӘСІПТІК ТӘУЕКЕЛДЕРДІ БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ӨНДІРІСТЕГІ ЖАЗАТАЙЫМ ОҚИҒАЛАРДАН САҚТАНДЫРУ СТРАТЕГИЯСЫ

Шаяхметова Л.М. – PhD, Alikhan Bokeikhan University, «Бизнес және басқару» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Семей, Қазақстан; e-mail: liliya-shayahmetova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2731-7011>;

Курманов А.М. – экономика ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің Еңбекті қорғау жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институтының бас директоры e-mail: rniot@rniot.kz, <https://orcid.org/0009-0004-4068-9022>;

Айтимова Ш.Т. – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университетінің 1 курс докторанты. Астана, Қазақстан e-mail: aitimova_80@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6736-1060>.

Аннотация. Қазақстан Республикасында еңбекті қорғау мәселелерін зерттеу өндірістегі жаракаттанудың жаһандық проблемасымен өзекті болып отыр, ол жыл сайын миллиондаған жаракат жағдайларына және жүздеген мың өлімге әкеледі. Қазақстандағы экономикалық даму және еңбек процестерінің қарқындылығы жағдайында еңбек қауіпсіздігі мәселелері ерекше маңызға ие болады.

Мақала өндірістік жазатайым оқиғалардан сақтандыру контекстінде кәсіби тәуекелдерді бағалау мен жіктеудің ағымдағы жағдайын талдауға бағытталған.

Негізгі мақсат – өндірістегі мәселелерді анықтау және сақтандыру тиімділігін арттырып, қауіпсіз еңбек жағдайларын жасау бойынша шешімдерді ұсыну. Зерттеу кәсіби тәуекелдерді бағалаудың, сақтандыру стратегияларының маңызды аспектілеріне тоқталып, халықаралық тәжірибені біріктіру және тәуекелдерді жіктеу, басқару үшін машиналық оқытуды қоса алғанда, заманауи тәсілдерді қолдану қажеттілігін көрсетеді. Зерттеу нәтижесі Қазақстандағы нормативтік-құқықтық база мен сақтандыру тәжірибесін жетілдіруге ықпал етеді.

Кәсіби тәуекелдерді бағалау және жұмыс орнындағы жазатайым оқиғалардан сақтандыру жүйесін жетілдіру бойынша әзірленген ұсыныстар мен шаралар неғұрлым қауіпсіз еңбек жағдайларын жасауға және жарақаттанудың алдын алу тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Ғылыми нәтижелерді Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде алды (№BR11965728 «Қазақстан Республикасындағы қауіпсіз еңбектің экономикалық проблемалары және сақтандыру тетігін институционалдық қайта құру»). Алынған нәтижелер мен ұсынымдарды мемлекеттік басқару органдары, жұмыс берушілер мен сақтандыру компаниялары тәуекелдерді бағалау және сақтандыру тетіктерін жетілдіру, сондай-ақ кәсіби жарақаттанудың алдын алудың тиімді бағдарламаларын әзірлеу үшін пайдалана алады. Бұл өз кезегінде жалпы еңбек қауіпсіздігін арттыруға және Қазақстан кәсіпорындарындағы жұмыс жағдайларын жақсартуға ықпал етеді.

Алынған нәтижелер мен ұсынымдарды мемлекеттік басқару органдары, жұмыс берушілер мен сақтандыру компаниялары тәуекелдерді бағалау мен сақтандыру тетіктерін жетілдіру, сондай-ақ кәсіби жарақаттанудың алдын алудың тиімді бағдарламаларын әзірлеу үшін пайдалана алады. Бұл өз кезегінде жалпы еңбек қауіпсіздігін арттыруға және Қазақстан кәсіпорындарындағы жұмыс жағдайларын жақсартуға ықпал етеді.

Түйін сөздер: еңбек статистикасы, өндірістік жарақаттану деңгейі, өндірістік жарақаттануды сақтандыру, кәсіби тәуекелдерді бағалау, еңбек экономикасы.

© Л.М. Шаяхметова *¹, А. М. Курманов², Ш.Т. Айтимова³, 2024.

¹Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан;

²Республиканский научно-исследовательский институт по охране труда
Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан,
Астана, Казахстан;

³ Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан.

E-mail: *liliya-shayahmetova@mail.ru*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОХРАНЫ ТРУДА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ОЦЕНКА ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ РИСКОВ И СТРАТЕГИИ СТРАХОВАНИЯ ОТ НЕСЧАСТНЫХ СЛУЧАЕВ НА ПРОИЗВОДСТВЕ

Л.М. Шаяхметова – PhD, ассоциированный профессор кафедры «Бизнес и управление»
Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан, E-mail: *liliya-shayahmetova@mail.ru*,
<https://orcid.org/0000-0002-2731-7011>;

А.М. Курманов – кандидат экономических наук, генеральный директор
Республиканского научно-исследовательского института по охране труда Министерства
труда и социальной защиты населения Республики Казахстан, E-mail: *rniiot@rniiot.kz*,
<https://orcid.org/0009-0004-4068-9022>;

Ш.Т. Айтимова – докторант 2 курса Евразийского национального университета им.
Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, E-mail: *aitimova_80@mail.ru*, [orcid.org/ 0000-0001-
6736-1060](https://orcid.org/0000-0001-6736-1060).

Аннотация. Исследование вопросов охраны труда в Республике Казахстан актуализируется глобальной проблематикой травматизма на производстве, которая ежегодно приводит к миллионам случаев травм и сотням тысяч смертей. В условиях экономического развития и интенсификации трудовых процессов в Казахстане, вопросы безопасности труда приобретают особую значимость.

Статья направлена на анализ текущего состояния оценки и классификации профессиональных рисков в контексте страхования от несчастных случаев на производстве. Основная цель – выявление проблем и предложение решений для повышения эффективности страхования и создания безопасных условий труда. Исследование освещает важные аспекты оценки профессиональных рисков и стратегий страхования, подчеркивая необходимость интеграции международного опыта и применения современных подходов, включая машинное обучение, для классификации и управления рисками. Работа вносит вклад в улучшение нормативно-правовой базы и практики страхования в Казахстане.

Разработанные предложения и меры по совершенствованию системы оценки профессиональных рисков и страхования от несчастных случаев на рабочем месте способствуют созданию более безопасных условий труда и

повышению эффективности профилактики травматизма. Научные результаты получены в рамках программно-целевого финансирования Министерством труда и социальной защиты населения Республики Казахстан (научно-техническая программа №BR11965728 «Экономические проблемы безопасного труда и институциональные преобразования механизма страхования в Республике Казахстан»). Полученные результаты и рекомендации могут быть использованы органами государственного управления, работодателями и страховыми компаниями для совершенствования механизмов оценки рисков и страхования, а также для разработки эффективных программ профилактики профессионального травматизма. Это, в свою очередь, способствует повышению общей безопасности труда и улучшению условий работы на предприятиях Казахстана.

Ключевые слова: статистика труда, уровень производственного травматизма, страхование производственного травматизма, оценка профессиональных рисков, экономика труда

Введение

По данным Всемирной организации здравоохранения, вопросы, связанные с травмами на рабочем месте, представляют собой одну из наиболее актуальных проблем для большинства стран мира. Ежегодно по всему миру фиксируется приблизительно 125 миллионов случаев травматизма в производственной сфере, причем порядка 220 тысяч из них заканчиваются летальным исходом. По степени влияния на смертность среди населения травмы, полученные на работе, занимают третье место после смертей от сердечно-сосудистых и онкологических заболеваний. Кроме того, каждый год регистрируется около 160 миллионов новых случаев профессиональных болезней (Bastgen_Andreas 2016).

Актуальность исследования подтверждается статистикой, указывающей на увеличение числа несчастных случаев на производстве и профессиональных заболеваний, что свидетельствует о недостаточной эффективности действующих механизмов оценки рисков и систем страхования. Эта проблема в полной мере соответствует проблемам современной науки и практики в сфере охраны труда, требуя разработки инновационных подходов и интеграции международного опыта.

Объект исследования – система охраны труда в Республике Казахстан. Предмет – оценка профессиональных рисков и стратегии страхования от несчастных случаев на производстве. Целью статьи является анализ существующих проблем и предложение комплексных решений для их устранения. В качестве задач выступают анализ статистических данных, оценка эффективности текущих мер по обеспечению безопасности труда, исследование международного опыта и разработка предложений по совершенствованию законодательства и практик в данной области. Методологическую основу исследования составляют аналитические, статистические методы, а также методы машинного обучения для классификации и управления рисками.

Важным аспектом исследования является анализ правовой базы и действующей системы страхования от несчастных случаев на производстве в Казахстане. Особое внимание уделяется выявлению пробелов и несоответствий международным стандартам и практикам, что позволит сформулировать конкретные предложения по их устранению.

Новизной работы является:

Предлагаемая методика предполагает переход к системе страховых тарифов для групп производств внутри отраслей по фактическим показателям профессионального риска, уровню производственного травматизма, профессиональной заболеваемости и т.д.

Таким образом, устанавливается четкая взаимосвязь между страховыми премиями и условиями труда на предприятиях. Предприятие, имеющее худшие условия труда, будет уплачивать большие страховые взносы, а то предприятие, которое имеет хорошие условия труда, будет платить гораздо меньше, несмотря на отнесение к одной отрасли.

Применение такого подхода:

- стимулирует улучшение условий труда и снижение профессиональных рисков;

- создает для работодателей возможность сокращения затрат на страхование и инвестирования высвобождающихся средств в улучшение условий труда, социальные программы и т.д.;

- обеспечивает адресное направление средств на компенсацию занятости работников в тяжелых и вредных для здоровья условиях труда и реабилитацию в случае травмирования или профессионального заболевания.

Метод исследования

Методы исследования охватывали:

- Аналитический метод для систематизации и критического осмысления научной информации, статистических данных, нормативных документов.

- Статистический метод применялся для обработки полученных данных, выявления тенденций и закономерностей.

- Метод экспертных оценок использовался для анализа и оценки эффективности существующих систем оценки профессиональных рисков и стратегий страхования.

- Метод моделирования (включая использование программного обеспечения для машинного обучения) позволил разработать предиктивные модели оценки рисков и оптимизации страховых стратегий.

- Материалы исследования включали в себя:

- Открытые базы данных по статистике труда, уровню производственного травматизма и страхования.

- Нормативно-правовые акты, регулирующие вопросы охраны труда и страхования от несчастных случаев на производстве.

- Специализированное программное обеспечение для обработки статистических данных и моделирования профессиональных рисков.

Оборудование и технологии: Использовались современные информационные технологии и программное обеспечение, включая системы машинного обучения и обработки больших данных для классификации и оценки профессиональных рисков.

Методика оценки результатов базировалась на сравнении полученных данных с теоретическими предпосылками и научными гипотезами, а также на анализе эффективности предложенных решений в контексте улучшения безопасности труда и снижения уровня профессиональных рисков.

Таким образом, многоуровневый подход, сочетающий теоретический анализ, статистическую обработку данных, экспертные оценки и применение их влияния на результаты исследования. Основой анализа служили статистические данные, полученные из национальных реестров, а также результаты анкетирования и интервью с экспертами в области охраны труда. Методология исследования включала использование как общенаучных методов анализа и синтеза, так и специализированных методик, в частности, метода нечеткой логики и машинного обучения для классификации профессиональных рисков.

Результаты

В рамках ОСНС в Республике Казахстан страховой фонд формируется за счет страховых премий, размер которых определяется посредством применения к годовому фонду оплаты труда страхового тарифа в диапазоне от 0,12% до 2,96% (в зависимости от класса профессионального риска). Страховые тарифы дифференцированы по 22 классам профессионального риска.

Однако, усреднение размеров страхового тарифа для отрасли одного вида экономической деятельности приводит к необоснованному увеличению или занижению страховых тарифов по сравнению с фактическими затратами на возмещение ущерба на отдельных предприятиях. Неэффективной является также система надбавок к страховому тарифу, так как в ней, не предусмотрено установление действенных скидок к страховым тарифам в случае низкого уровня производственного травматизма и профессиональных заболеваний, что в совокупности приводит к незаинтересованности работодателей в улучшении условий труда на предприятии.

В действующей системе ОСНС есть ряд вопросов, требующих внимания.

По состоянию на 01.01.2024 г. договорами ОСНС охвачено 44% действующих юридических лиц (без учета госучреждений).

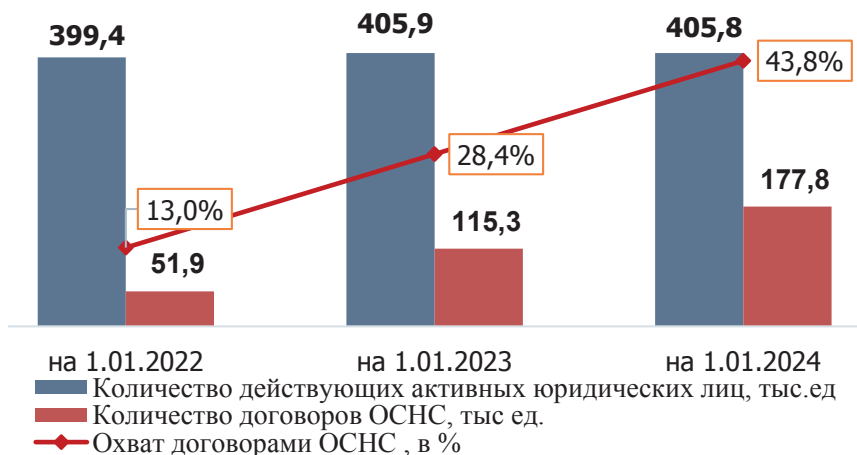

Рисунок 1 – Охват договорами ОСНС за 2022-2024 гг.

Примечание: на основе данных Национального банка Республики Казахстан <https://www.nationalbank.kz/ru/news/svodnye-otchety-str-sektor>

Справочно: в странах с развитой системой ОСНС более 85% рабочей силы застрахованы от производственного травматизма посредством обязательного социального страхования.

Порядка 17 % страховых премий направляются на страховые выплаты (компенсации пострадавшим и оплата их реабилитации). На 01.01.24 г. страховыми компаниями осуществлен сбор страховых премий на сумму 85 млрд тенге, а объем страховых выплат составил порядка 15 млрд тенге.

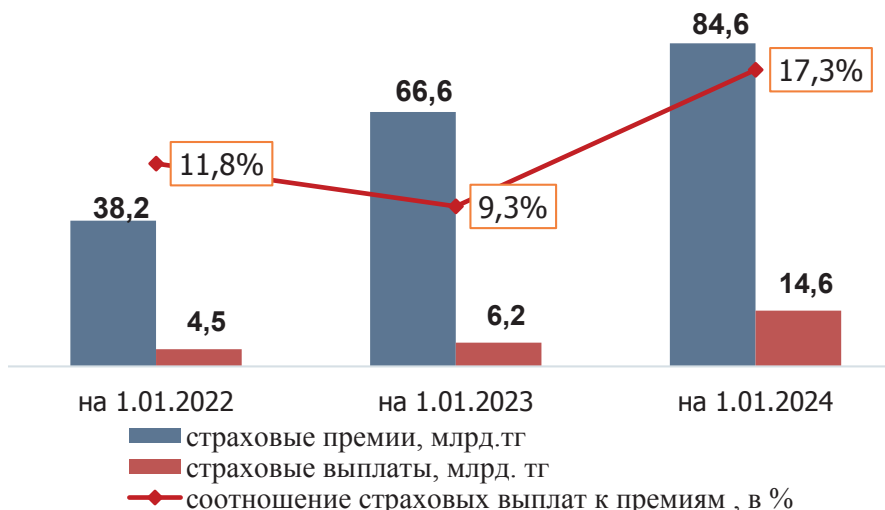

Рисунок 2 – Соотношение страховых выплат к страховым премиям за 2022-2024 гг.

Примечание: на основе данных Национального банка Республики Казахстан <https://www.nationalbank.kz/ru/news/svodnye-otchety-str-sektor>

Большая финансовая нагрузка на работодателя (выплаты при степени утраты профессиональной трудоспособности (СУПТ) 5-29%, возмещение разницы, доп.расходы).

Справочно: экономические потери работодателя в связи с несчастными случаями на производстве (выплаты по листку нетрудоспособности, доплаты до прежнего заработка при переводе на другую работу, выплаты единовременных пособий, т.е. возмещение доп. расходов, вызванных повреждением здоровья работника) ежегодно составляют более 4 млрд тенге или в расчете на одного пострадавшего работника – 1,7 млн тенге.

При этом действующие тарифы не отражают уровень профессиональных рисков (не учитываются усилия работодателя по обеспечению безопасных условий труда).

Для повышения эффективности действующей системы страхования от несчастных случаев на производстве целесообразно установить двухкомпонентный страховой тариф на основе определение размера страхового тарифа от КПП по видам экономической деятельности интегральным показателем профессионального риска, который отражает оценку риска производственной среды и трудового процесса, оценку риска заболеваемости, оценку риска утраты трамвоопасности трудового процесса и оценку безопасности производственного оборудования, оценку обеспеченности средствами индивидуальной защиты.

Обсуждение результатов

Исследуя проблематику профессионального травматизма и методы его анализа, особое внимание следует уделить пяти ключевым коэффициентам, используемым в международной и казахстанской практике. Эти коэффициенты служат инструментом для оценки состояния безопасности труда на предприятиях, выявления непосредственных проблем и долгосрочных последствий для производительности и здоровья работников (Панков, и др., 2021).

Страховые тарифы по классам ПР в зависимости от видов экономической деятельности страхователя (первый компонент страхового тарифа), установленные в законодательном порядке, **упорядочены** в зависимости от класса ПР и отражены в таблице 1.

Таблица 1 – Страховые тарифы по классам ПР в зависимости от видов экономической деятельности действующие и упорядоченные

Классы ПР	Страховые тарифы		Классы ПР	Страховые тарифы	
	действующие	упорядоченные		действующие	упорядоченные
1	0,12%	0,12%	12	0,76%	0,88%
2	0,29%	0,29%	13	1,29%	1,13%
3	0,48%	0,48%	14	1,55%	1,17%
4	0,49%	0,49%	15	1,13%	1,21%
5	0,52%	0,52%	16	1,17%	1,29%
6	0,53%	0,53%	17	1,21%	1,55%
7	0,54%	0,54%	18	2,43%	1,75%

8	0,65%	0,56%	19	1,75 %	2,05%
9	0,56%	0,65%	20	2,05%	2,43%
10	0,88%	0,75%	21	2,54 %	2,54%
11	0,75%	0,76%	22	2,96 %	2,96%

Порядок отнесения видов экономической деятельности к классам профессионального риска определяется уполномоченным органом. В случае, когда страхователь осуществляет несколько видов экономической деятельности, то он подлежит отнесению к классу профессионального риска, соответствующему основному виду его деятельности.

В случае, когда страхователь осуществляет деятельность в рамках договора на оказание услуг по предоставлению персонала в качестве направляющей стороны, то он подлежит отнесению к виду экономической деятельности, который имеет класс профессионального риска не ниже класса профессионального риска принимающей стороны или самого высокого класса профессионального риска принимающей стороны, в соответствии с заключаемыми им договорами на оказание услуг по предоставлению персонала.

В случае, когда страхователь осуществляет несколько видов экономической деятельности, равномерно распределенных в общем объеме производства, он подлежит отнесению к тому виду экономической деятельности, которому соответствует более высокий класс профессионального риска. В случае, когда страхователь имеет филиал (филиалы), осуществляющий (осуществляющие) отличную от страхователя деятельность, то она подлежит отнесению к тому виду экономической деятельности, которому соответствует ее класс профессионального риска.

При этом филиал (филиалы) должен (должны) иметь подтверждение об осуществляемом им (ими) виде экономической деятельности.

Страховые тарифы в зависимости от степени ИОПР (второй компонент) *предлагается* установить в соответствии с таблицей 2.

Таблица 2 – Страховые тарифы по зависимости от степени ИОПР (второй компонент)

Класс ПР по видам экономической	Степень интегрального профессионального риска				
	1 степень	2 степень	3 степень	4 степень	5 степень
по 1-22 классам	k_1	страховой тариф (первый компонент)	k_2	k_3	k_4

где:

- k_1 - понижающий коэффициент к страховому тарифу, который применяется для страхователя в случае ИОПР 1 степени;

- k_{2-4} – надбавочный коэффициент, к страховому тарифу, который применяется для страхователя в случае ИОПР 3-5 степени.

7. Страховой тариф для страхователя, которому по результатам интегральной оценки профессионального риска установлена 1 степень ИОПР (*допустимый*

риск, допускающий, обеспечение безопасных условий труда и отсутствие производственного травматизма и профессиональных заболеваний), определяется путем умножения страхового тарифа по соответствующему классу ПР (1-22) на поправочный коэффициент k_1 (равный 0,9%). В этом случае установление 1 степени ПР. Страховой тариф для страхователя, которому по результатам ИОПР установлена 2 степень, определяется на основе установленных страховых тарифов. Страховой тариф для страхователя, которому по результатам оценки профессионального риска установлена с 3 по 5 степени ИОПР, определяется путем умножения страхового тарифа по соответствующему классу ПР (1–22) на соответствующие коэффициенты k_{2-4} . (Курманов А. М., Айтимова Ш. Т., Сарыбаева И. Е.)

В экономическом контексте, анализ данных коэффициентов позволяет не только выявить прямые и косвенные затраты, связанные с травмами и профессиональными заболеваниями, но и оценить потенциальную экономию от внедрения мер по улучшению условий труда и повышению безопасности. Применение этих коэффициентов в качестве инструмента анализа и управления позволяет оптимизировать затраты на охрану труда, минимизировать потери от нерабочего времени, сократить расходы на компенсации и лечение травмированных сотрудников, а также предотвратить потери производственной мощности. Улучшение условий труда и снижение уровня профессионального риска влечет за собой не только сокращение непосредственных и косвенных издержек предприятия, но и укрепляет его социальную ответственность и репутацию в глазах работников и общественности (Ералина, и др., 2023).

Исследование о заработной плате в Казахстане выявляет важные экономические и социальные динамики, включая региональные различия, гендерный разрыв и отраслевые особенности в оплате труда. В период с 2011 по 2022 годы наблюдается тенденция роста заработных плат, чему способствуют как социально-экономические реформы, так и программы по увеличению доходов населения. В частности, отмечается, что отрасли с высокими профессиональными рисками и физическими нагрузками, такие как горнодобывающая промышленность и строительство, предлагают более высокие заработные платы, компенсируя таким образом повышенные риски для здоровья и безопасности работников. Эта динамика подчеркивает связь между уровнем профессионального риска и заработной платой, указывая на значимость создания безопасных условий труда и адекватной компенсации в контексте управления заработной платой и охраны труда на национальном уровне (enbek/press/news/ 2023).

Анализ профессионального травматизма и его экономические аспекты требуют комплексного подхода, включая не только непосредственное измерение и контроль за указанными коэффициентами, но и разработку целенаправленных программ по улучшению условий труда, обучение и повышение квалификации работников в области безопасности и здоровья. Важную роль играет и государственная поддержка, включая законодательное

регулирование и контроль, а также стимулирование предприятий к внедрению инновационных технологий и методик в сфере охраны труда.

Таким образом, адекватное внимание к коэффициентам анализа производственного травматизма и профессиональной заболеваемости, а также их экономическим последствиям, может значительно повысить эффективность управления охраной труда на предприятиях в Казахстане и внести вклад в обеспечение устойчивого развития национальной экономики.

Рассмотрение статистики несчастных случаев на производстве в Республике Казахстан показывает нарастающую тенденцию к росту числа инцидентов и объемов материальных потерь, что подчеркивает актуальность проблемы и необходимость ее решения. На основе данных обсуждения представляется очевидным, что реализация Концепции безопасного труда до 2030 года, разработанная Правительством РК, является показателем стратегии по снижению профессиональных рисков и обеспечению безопасности труда.

Концепция предусматривает комплексный подход к управлению профессиональными рисками, основанный на модернизации национальной системы управления охраной труда, экономическом стимулировании мер по снижению профессионального риска, развитию профессиональных компетенций и повышении эффективности контроля и мониторинга. Предложения Международной Организации Труда (МОТ) о применении частоты смертельных и несмертельных профессиональных травм в качестве показателя для оценки рисков, а также о содействии в создании надежных и безопасных условий работы подчеркивают важность международного сотрудничества и обмена опытом в этой сфере (*Полукаров, и др., 2021*).

В Республике Казахстан приняты важные нормативные акты, направленные на улучшение условий труда и повышение уровня безопасности работников на производстве. Ключевыми среди них являются Приказ Министра труда и социальной защиты населения от 5 марта 2022 года № 86, устанавливающий правила отнесения видов экономической деятельности к классам профессионального риска (Приказ МТСЗН Об утверждении Правил отнесения видов экономической деятельности к классам профессионального риска) (Эти правила разработаны в соответствии с Законом Республики Казахстан «Об обязательном страховании работника от несчастных случаев при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей» (Закон РК от 7 февраля 2005 года Об обязательном страховании работника от несчастных случаев при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей) и определяют порядок отнесения видов экономической деятельности к классам профессионального риска.), и Приказ Министра здравоохранения, определяющий процедуру проведения экспертизы для установления связи профессионального заболевания с выполнением трудовых (служебных) обязанностей. Эти документы играют важную роль в системе мер по предотвращению профессиональных заболеваний и несчастных случаев на работе, а также способствуют созданию условий для обеспечения здоровья и безопасности казахстанских работников.

Законодательные инициативы Республики Казахстан в области регулирования профессионального риска и экспертизы связи заболеваний с трудовой деятельностью являются важным шагом на пути к созданию безопасной и здоровой рабочей среды, обеспечивая тем самым защиту прав и интересов работников на всех уровнях экономической деятельности.

В рамках анализа оперативных сведений Комитета труда и социальной защиты МТСЗН РК о состоянии производственного травматизма по регионам Республики Казахстан за 2022 и 2023 годы было выявлено, что общее количество пострадавших на производстве составило 1241 человек в 2023 году по сравнению с 1251 человеком в 2022 году. Изучение динамики по регионам позволяет отметить, что, несмотря на незначительное сокращение общего количества пострадавших на производстве в целом по республике, в некоторых областях наблюдается увеличение количества происшествий. Так, например, в Абайской области количество пострадавших увеличилось с 16 человек в 2022 году до 102 человек в 2023 году, что свидетельствует о необходимости усиления мер по обеспечению безопасности труда.

Количество смертельных исходов в результате производственного травматизма составило 184 случая в 2023 году против 175 случаев в 2022 году, что указывает на сохраняющуюся актуальность проблемы безопасности на производстве и необходимость дальнейшей работы по снижению производственного травматизма и предотвращению несчастных случаев на рабочих местах. Также было отмечено наличие групповых несчастных случаев, количество которых составило 96 случаев в 2023 году по сравнению с 91 случаем в 2022 году.

В заключение, анализ показывает, что, несмотря на некоторое снижение общего количества пострадавших от производственного травматизма в Республике Казахстан, проблема безопасности труда остается острой и требует постоянного внимания со стороны как работодателей, так и государственных органов. Увеличение числа смертельных исходов и групповых несчастных случаев подчеркивает необходимость усиления мер по предотвращению производственных травм и повышения уровня безопасности на рабочих местах (О состоянии производственного травматизма в организациях республики 2023).

При сопоставлении данных о производственном травматизме, предоставленных Комитетом труда и социальной защиты Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан, и Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, были выявлены некоторые различия в показателях. Эти расхождения могут быть обусловлены разными методологиями сбора, обработки и интерпретации статистических данных, а также спецификой учета инцидентов в различных отраслях экономики. Важно отметить, что такие различия подчеркивают необходимость унификации подходов к ведению статистики производственного травматизма и усиления сотрудничества

между государственными органами для повышения точности и надежности информации, которая лежит в основе разработки и реализации мер по обеспечению безопасности труда и снижению травматизма на производстве.

Особое внимание в Казахстане уделяется развитию и внедрению стандартов по охране труда, включая Концепцию «Нулевого травматизма - Vision Zero», что свидетельствует о стремлении страны не только к снижению уровня профессиональных рисков, но и к кардинальному изменению подходов к безопасности труда (Безопасность и охрана труда 2023).

В современных исследованиях по управлению профессиональными рисками на рабочем месте был применен инновационный подход, использующий принципы машинного обучения и анализа больших данных по широкому спектру видов экономической деятельности.

Применение теории машинного обучения с большими данными по 132 видам экономической деятельности (двузначные, включая некоторые пятизначные) позволило выполнить процедуру классификации, в результате которой они были разбиты на 22 класса профессионального риска. Это выявило необходимость введения пятизначной классификации и более детального описания видов экономической деятельности по мере увеличения класса профессионального риска, так, например, пятизначные коды 07101 «Подземная добыча железных руд» и 43991 «Строительство шахт» были включены в класс 22 (наивысший), отделяя их от двузначных кодов горнодобывающей промышленности и строительства соответственно (Ш. Абикенова, и др., 2023).

Это было сделано для того, чтобы улучшить процесс классификации видов экономической деятельности по классам профессионального риска. Использование теории машинного обучения и больших данных позволило не только уточнить и детализировать существующую классификацию, но и выделить новые, более точные классы риска на основе актуальной статистики и анализа данных.

Введение пятизначной классификации и детализация видов экономической деятельности по мере увеличения класса профессионального риска позволяют более точно определить уровень риска для конкретных видов деятельности. Это, в свою очередь, способствует более эффективному управлению профессиональными рисками, позволяет работодателям и страховым компаниям лучше оценивать потенциальные угрозы и адекватно рассчитывать страховые взносы в системе обязательного страхования от несчастных случаев на работе.

Таким образом, целью этих изменений является повышение точности и актуальности оценки профессиональных рисков, что способствует созданию более безопасных условий труда и снижению числа несчастных случаев и профессиональных заболеваний среди работников.

Таблица 3 – Динамика численности погибших и материальных последствий несчастных случаев в Республике Казахстан (2018-2022 гг.)

№	год	Численность погибших	Материальные последствия (тыс. тенге)
	2018	215	1,532,656.2
	2019	190	1,730,202.4
	2020	203	1,971,764
	2021	176	2,636,722.8
	2022	205	4,106,738.9
Составлено автором на основе статистических данных БНС АСПиР РК			

Количество погибших при несчастных случаях колеблется от года к году, с минимальным значением в 2021 году (176 человек) и максимальным в 2018 и 2022 годах (215 человек). Эти колебания могут отражать как изменения в условиях безопасности, так и случайные факторы, влияющие на число несчастных случаев.

Сумма материальных потерь от несчастных случаев растет с каждым годом, достигнув максимума в 2022 году (более 4 миллионов тысяч тенге). Этот рост может указывать на увеличение стоимости имущества и затрат на восстановление после несчастных случаев, а также на увеличение количества и масштабов этих событий.

Увеличение материальных последствий несчастных случаев требует от общества и государства дополнительных ресурсов на восстановление и компенсацию ущерба. Это подчеркивает необходимость в инвестициях в меры по повышению безопасности и профилактике несчастных случаев. Кроме того, колебания в численности погибших подчеркивают важность постоянного мониторинга и адаптации мер безопасности к текущим условиям.

Создание безопасной рабочей среды требует скоординированных усилий всех заинтересованных сторон и постоянного совершенствования системы управления охраной труда на основе научных исследований и международного опыта. Важно подчеркнуть, что инвестиции в безопасность труда и профилактику несчастных случаев на работе не только спасают жизни и сохраняют здоровье работников, но и обеспечивают экономическую выгоду за счет снижения материальных потерь и улучшения производительности труда.

Выводы

Исследование производственного травматизма и оценка классификации профессиональных рисков в страховании от несчастных случаев на производстве в Республике Казахстан выявило комплекс проблем и вызовов, с которыми сталкивается страна на пути к обеспечению безопасных условий труда. Анализ статистических данных показал устойчивый рост числа несчастных случаев на производстве, что требует немедленного реагирования со стороны государственных органов, работодателей и самого рабочего персонала.

Реализация Концепции безопасного труда до 2030 года, разработанная Правительством Республики Казахстан, является шагом в правильном

направлении, предусматривающим комплексный подход к управлению профессиональными рисками. Это включает в себя модернизацию национальной системы управления охраной труда, экономическое стимулирование мер по снижению профессионального риска, развитие профессиональных компетенций и повышение эффективности контроля и мониторинга.

Однако для достижения целевых индикаторов и ожидаемых результатов требуется не только принятие соответствующих правовых актов, но и их активное и эффективное исполнение. Важным аспектом остается усиление контроля за соблюдением требований охраны труда и внедрение современных технологий и методик, направленных на минимизацию рисков для здоровья и жизни работников.

В статье были предложены конкретные пути и мероприятия для повышения эффективности страхования от несчастных случаев на рабочем месте в Казахстане, основанные на анализе текущей ситуации и изучении опыта других стран. Активизация участия в системе обязательного страхования от несчастных случаев, внедрение риск-ориентированного подхода и цифровизация сферы охраны труда позволят снизить уровень профессионального травматизма и обеспечить безопасность труда.

В заключение, данное исследование подчеркивает важность интегрированного подхода к решению проблемы профессионального травматизма в Республике Казахстан, требующего усиленных усилий со стороны всех заинтересованных сторон, включая государство, работодателей, работников и их представителей. Только совместными усилиями можно достичь значительного прогресса в обеспечении безопасных и здоровых условий труда для всех казахстанцев.

Благодарность, конфликт интересов. Научные результаты получены в рамках программно-целевого финансирования Министерством труда и социальной защиты населения Республики Казахстан (научно-техническая программа №BR11965728 «Экономические проблемы безопасного труда и институциональные преобразования механизма страхования в Республике Казахстан»). Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.

Литература

Абикенова Ш., Марчеллони С., Айтимова Ш. (2023). Математические аспекты профессионального риска и его классификация с учетом статистических показателей. Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Математика. Компьютерные науки. Серия Механика, 145(4), 23-34. URL: <https://doi.org/10.32523/2616-7182/bulmathenu.2023/4.3>

Бастген А. Защита занятости, инновации и рынок труда URL: https://edoc.ub.uni-muenchen.de/20357/2/Bastgen_Andreas.pdf-2016

Ералина Э.М., Алшанов Р.А. Заработная плата в Казахстане: основные тенденции и влияющие факторы. Вестник университета «Туран». 2023;(4):39-53. <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-4-39-53>

Закон Республики Казахстан от 7 февраля 2005 года № 30. «Об обязательном страховании работника от несчастных случаев при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей» URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000030_

Механизм установления двухуровневого страхового тарифа с учетом вида экономической деятельности, степени и класса профессионального риска № 48506 от «19» июля 2024 года Курманов А. М., Айтимова Ш. Т., Сарыбаева И. Е.

О состоянии производственного травматизма в организациях республики на 1 декабря 2023 года URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/lspm/press/article/details/145767?directionId=_292&lang=ru

Полукаров О.И., Праховник Н.А., Полукаров Ю.О., Митюк Л.О., Демчук Г.В. (2021). Оценка профессиональных рисков: новые подходы к усовершенствованию и методологии. *Международный журнал передовых и прикладных наук*, 8(11), 79-86. <https://doi.org/10.21833/ijaas.2021.11.011>

Приказ Министра здравоохранения Республики Казахстан от 21 декабря 2020 года № ҚР ДСМ-301/2020 «Об утверждении правил экспертизы установления связи профессионального заболевания с выполнением трудовых (служебных) обязанностей» URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000021862>

Приказ Министра труда и социальной защиты населения Республики Казахстан от 15 августа 2022 года № 312 «О внесении изменения в приказ Министра труда и социальной защиты населения Республики Казахстан от 5 марта 2022 года № 86 «Об утверждении Правил отнесения видов экономической деятельности к классам профессионального риска» URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200029135>

Производственный травматизм в Казахстане URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/496899?lang=ru>

В.А. Панков, М.В. Кулешова Анализ риска производственного травматизма в основных отраслях промышленности URL: <https://journal.fcisk.ru/sites/journal.fcisk.ru/files/upload/article/576/health-risk-analysis-2021-4-13.pdf> (дата обращения: 09.01.2024)

В. С. Сердюк, А. М. Добренко, О. А. Цорина, Е. В. Бакико, В. В. Утюганова Определение индивидуального профессионального риска: учеб. пособие / [В. С. Сердюк и др.]; Минобрнауки России, ОмГТУ – Омск: Изд-во ОмГТУ, 2016

Безопасность и охрана труда за 12 месяцев 2023 года URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/lspm/activities/292?lang=ru>

References

Bastgen, A. Employment Protection, Innovation, and the Labor Market. URL: https://edoc.ub.uni-muenchen.de/20357/2/Bastgen_Andreas.pdf-2016

Pankov, V. A., Kuleshova, M. V. Risk Analysis of Workplace Injuries in Major Industries. URL: <https://journal.fcisk.ru/sites/journal.fcisk.ru/files/upload/article/576/health-risk-analysis-2021-4-13.pdf> (Accessed: 09.01.2024)

Serdyuk, V. S., Dobrenko, A. M., Tsorina, O. A., Bakiko, E. V., & Utyuganova, V. V. Determining Individual Professional Risk: A Study Guide. Ministry of Education and Science of Russia, Omsk State Technical University. Omsk: Omsk State Technical University Publishing, 2016.

Eralina, E. M., & Alsharov, R. A. Wages in Kazakhstan: Main Trends and Influencing Factors. *Turan University Bulletin*, 2023;(4):39-53. <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-4-39-53>

The mechanism for establishing a two-level insurance tariff, taking into account the type of economic activity, degree and class of occupational risk No. 48506 dated July 19, 2024 Kurmanov A.M., Aitimova Sh. T., Sarybaeva I. E.

Workplace Injuries in Kazakhstan. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/496899?lang=ru>

Polukarov, O. I., Prakhovnik, N. A., Polukarov, Y. O., Mityuk, L. O., & Demchuk, G. V. Professional Risk Assessment: New Approaches to Improvement and Methodology. *International Journal of Advanced and Applied Sciences*, 2021, 8(11), 79-86. <https://doi.org/10.21833/ijaas.2021.11.011>

Order of the Minister of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan dated August 15, 2022 No. 312 “On Amending the Order of the Minister of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan dated March 5, 2022 No. 86 ‘On Approval of the Rules

for Assigning Types of Economic Activities to Professional Risk Classes”’. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200029135>

Law of the Republic of Kazakhstan dated February 7, 2005 No. 30. ‘On Mandatory Insurance of Employees against Workplace Accidents’. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000030_

Order of the Minister of Health of the Republic of Kazakhstan dated December 21, 2020 No. ҚР ДСМ-301/2020 ‘On Approval of the Rules for Expert Examination of the Establishment of a Connection between a Professional Disease and the Performance of Work (Service) Duties’. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000021862>

State of Workplace Injuries in Organizations of the Republic as of December 1, 2023. URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/lspm/press/article/details/145767?directionId=_292&lang=ru

Occupational Safety and Health for 12 Months of 2023. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/lspm/activities/292?lang=ru>

Abikenova, Sh., Marcelloni, S., & Aitimova, Sh. (2023). Mathematical Aspects of Professional Risk and Its Classification Based on Statistical Indicators. Bulletin of the L. N. Gumilyov Eurasian National University. Mathematics. Computer Science. Mechanics Series, 145(4), 23-34. <https://doi.org/10.32523/2616-7182/bulmathenu.2023/4.3>

CONTENTS
PEDAGOGY

E.T. Adylbekova, N.F. Sarsenbieva, K.M. Kulzhataeva WAYS OF EFFECTIVE IMPLEMENTATION OF ELECTRONIC RESOURCES IN THE EDUCATIONAL PROCESS.....	5
A.A. Azatbakyt, A.M. Kartayeva, A.T. Tamayev ANALYZING AND TEACHING THE PSYCHOLOGY OF CHARACTERS IN THE STORIES OF M. AUEZOV.....	20
L.S. Dzhumanova, A.S. Sagindykova, G.M. Kadyrova FORMATION OF STUDENTS' TEXT READING COMPETENCE IN GERMAN LANGUAGE LESSONS.....	32
D.M. Zharylgapova, A.A. Almagambetova, U.A. Abitayeva DEVELOPMENT OF COMPETENCES OF STUDENTS IN TEACHING PHYSICS BY USING COMPUTER MODELS.....	45
G.G. Ibragimov, A.P. Mynbaeva, K.Zh. Saparbayeva DEVELOPMENT OF ESSAY WRITING SKILLS OF PUPILS BASED ON THE ART OF RHETORIC.....	62
R.Zh. Ismanova, G.K. Akhmetova SPEECH THERAPY AND THE BASICS OF NEUROPSYCHOLOGY.....	79
L. Kazykhankyzy, D. Babakhanova FUTURE ENGLISH TEACHERS' USE OF SELF-REGULATED LEARNING STRATEGIES IN DEVELOPING LANGUAGE PROFICIENCY.....	96
B.D. Karbozova, M. Imankulova, A. B. Shormakova FORMATION OF CREATIVE THINKING SKILLS IN THE STUDY OF THE KAZAKH LANGUAGE.....	109
G.T. Kurbankulova, A.S. Stambekova WAYS TO PREPARE FUTURE PRIMARY EDUCATION TEACHERS FOR INSTILLING NATIONAL VALUES IN THE STUDENTS.....	120
G. Kozhasheva, A.A. Bazhi, M.I. Yesenova, L. Nassir METHODOLOGICAL APPROACHES TO ASSESSING STUDENTS' ACADEMIC ACHIEVEMENTS IN MATHEMATICS IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION OF EDUCATION.....	134

U.S. Marchibayeva

DEVELOPMENT OF ADAPTIVE PHYSICAL CULTURE AND SPORTS IN THE EDUCATIONAL SYSTEM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: PEDAGOGICAL CHALLENGES AND RESEARCH PROSPECTS.....148

R.Zh. Mrzabayeva, N.M. Abdulkadyrov, G.U. Akhmetshina

INCREASING SUBJECT COMPETENCE AT THE BERLIN CONGRESS ON OTTO VON BISMARCK'S POLITICAL POSITIONS IN RELATION TO THE OTTOMAN EMPIRE.....165

A.N. Omarov, O. Kozhabergen, G.R. Kurmasheva

PRACTICE-ORIENTED TEACHING OF STUDENTS AT THE UNIVERSITY.....185

A.A. Seitaliyeva, N.T. Shyndaliyev, A.Sh. Barakova

TRAINING OF FUTURE TEACHING STAFF IN THE CONTEXT OF DUAL EDUCATION.....197

G. Tanabayeva, A. Boranbayeva

WAYS TO DEVELOP THE VOCABULARY OF CHILDREN WITH INTELLECTUAL DISABILITIES OF PRESCHOOL AGE THROUGH FAIRY TALES.....210

A.K. Urazova, G. A. Tuyakbaev, K.T. Kudaibergenova

EFFECTIVE METHODS OF TEACHING THE EPISTOLOGICAL HERITAGE OF ABDILDA TAZHIBAEV.....227

G. Utemissova, A. Alimbekova, A. Bulshekbayeva

THE RELATIONSHIP BETWEEN CYBERBULLYING AND AGGRESSIVE VICTIMIZATION.....241

Sh.Sh. Khamzina, A.M. Utilova, T.Zh. Shakenova

EFFECTIVENESS OF THE MENTORING SYSTEM IN SCHOOLS.....257

ECONOMICS

G.Y. Amalbekova, A.N. Narenova, S.B. Nauryzkulova

GLOBAL POULTRY MARKET: CURRENT DEVELOPMENT TRENDS AND EXPORT POTENTIAL OF KAZAKHSTAN.....276

K.T. Auyezova, Zh.M. Bulakbay, A.A. Zhakupov

PROJECT MANAGEMENT IN THE STRATEGIC PLANNING OF ENERGY INDUSTRY ENTERPRISES.....295

A.Yelubayeva, Ceslovas Christauskas INCREASING THE HUMAN RESOURCES POTENTIAL OF STATE AUDIT BODIES AS A BASIS FOR IMPROVING THE EFFICIENCY AUDIT MECHANISM.....	307
A.M. Yessirkepova, R.K. Niyazbekova, D.M. Makhmud RESEARCH OF THE ACTIVITIES OF PEASANT FARMS IN KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF EFFECTIVE ENERGY CONSUMPTION.....	318
Sh.A. Zhumadilla, M.R. Sikhimbayev, D.R. Sikhimbayeva STATE REGULATION OF SUBSOIL USE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: ECOLOGY AND INNOVATIONS.....	330
A.S. Karbozova, A.Z. Bukharbayeva, G.B. Duzelbaeva THEORETICAL ASPECTS OF THE ECONOMIC MECHANISM OF AGRICULTURAL PRODUCTION MANAGEMENT.....	345
T. Kuangaliyeva, Zh. Yerzhanova, G. Mukasheva SHEEP BREEDING IN KAZAKHSTAN: CHALLENGES OF MODERN DEVELOPMENT.....	359
A. Makenova, A. Oralbayeva, A.Kizimbayeva SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF RURAL AREAS OF KAZAKHSTAN: CURRENT STATE.....	374
J.K. Romazanov, T.J. Niyazov, T.A. Karipov PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE CREDIT MARKET N KAZAKHSTAN.....	389
L.M. Shayakhmetova, A.M.Kurmanov, S.T. Aitimova IMPROVEMENT OF OCCUPATIONAL SAFETY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: ASSESSMENT OF PROFESSIONAL RISKS AND STRATEGIES FOR ACCIDENT INSURANCE IN THE WORKPLACE.....	401

МАЗМҰНЫ

ПЕДАГОГИКА

Э.Т. Адылбекова, Н.Ф. Сарсенбиева, К.М. Құлжатаева ЭЛЕКТРОНДЫҚ РЕСУРСТАРДЫ ОҚУ ҮДЕРІСІНЕ ТИІМДІ ЕНГІЗУ ЖОЛДАРЫ.....	5
А.А. Азатбақыт, А.М. Картаева, А.Т. Тамаев М. ӘУЕЗОВ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ КЕЙІПКЕР ПСИХОЛОГИЯСЫН ТАЛДАП ОҚЫТУ.....	20
Л.С. Жұманова, А.С. Сағындықова, Г.М. Қадырова НЕМІС ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ МӘТІНДІ ОҚУ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	32
Д.М. Жарылғапова, А.А. Алмагамбетова, У.А. Абитаева КОМПЬЮТЕРЛІК МОДЕЛДЕРДІ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ФИЗИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	45
Г.Г. Ибрагимов, А.П. Мыңбаева, Қ.Ж. Сапарбаева ШЕШЕНДІК ӨНЕР НЕГІЗІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЭССЕ ЖАЗУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУ.....	62
Р.Ж. Исманова, Г.К. Ахметова ЛОГОПЕДИЯ ЖӘНЕ НЕЙРОПСИХОЛОГИЯ НЕГІЗДЕРІ.....	79
Л. Қазыханқызы, Д. Бабаханова БОЛАШАҚ АҒЫЛШЫН ТІЛІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ БІЛІМ АЛУДА ӨЗІН-ӨЗІ РЕТТЕУ СТРАТЕГИЯЛАРЫН ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ТІЛДІК ҚАБІЛЕТІН ДАМЫТУ.....	96
Б.Д. Карбозова, М. Иманқұлова, А.Б. Шормақова ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУ ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	109
Г.Т. Курбанқұлова, Ә.С. Стамбекова БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ БІЛІМ ПЕДАГОГТЕРІН ОҚУШЫЛАРДЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚҚА БАУЛУҒА ДАЯРЛАУ ЖОЛДАРЫ.....	120

Г.О. Кожашева, А.А. Бажи, М.И.Есенова, Л. Нәсір
 БІЛІМ БЕРУДІ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ
 МАТЕМАТИКА ПӘНІНЕН ОҚУ ЖЕТІСТІГІН БАҒАЛАУДЫҢ
 ӘДІСТЕМЕЛІК ТӘСІЛДЕРІ.....134

Ұ.С. Марчибаева
 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ
 БЕЙІМДІК ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ МЕН СПОРТТЫ ДАМУЫ:
 ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МІНДЕТТЕР МЕН ЗЕРТТЕУ БОЛАШАҒЫ.....148

Р.Ж. Мрзабаева, Н.М. Абдукадыров, Г.У. Ахметшина
 БЕРЛИН КОНГРЕСІНДЕ ОТТО ФОН БИСМАРКТИҢ ОСМАН
 ИМПЕРИЯСЫНА ҚАТЫСТЫ САЯСИ ҰСТАНЫМДАРЫ ТУРАЛЫ ПӘНДІК
 ҚҰЗІРЕТТІЛІКТІ АРТТЫРУ.....165

А.Н. Омаров, О. Қожаберген, Г.Р. Құрмашева
 УНИВЕРСИТЕТТЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫ ТӘЖІРИБЕГЕ БАҒЫТТАП
 ОҚЫТУ.....185

А.А. Сейталиева, Н.Т. Шындалиев, А.Ш. Баракова
 ДУАЛДЫ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА БОЛАШАҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
 КАДРЛАРДЫ ДАЯРЛАУ.....197

Г.Т. Танабаева, А.Р. Боранбаева
 МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ ЗЕРДЕ БҰЗЫЛЫСТАРЫ БАР БАЛАЛАРДЫҢ
 СӨЗДІК ҚОРЫН ЕРТЕГІЛЕР АРҚЫЛЫ ДАМУЫ ЖОЛДАРЫ.....210

А.К. Уразова, Ғ.Ә. Тұяқбаев, К.Т. Құдайбергенова, А. Жолмаханова
 ӘБДІЛДА ТӘЖІБАЕВТЫҢ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ МҰРАСЫН ОҚЫТУДЫҢ
 ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ.....227

Г.У. Утемисова, А.А. Алимбекова, А.И. Булшекбаева
 КИБЕРБУЛЛИНГ ПЕН АГРЕССИВТІ ЖӘБІРЛЕНУШІНІҢ МІНЕЗ-
 ҚҰЛҚЫНЫҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ.....241

Ш.Ш. Хамзина, А.М. Утилова, Т.Ж. Шакенова
 МЕКТЕПТЕРДЕГІ ТӘЛІМГЕРЛІК ЖҮЙЕНІҢ ТИІМДІЛІГІ.....257

ЭКОНОМИКА

Г.Е. Амалбекова, А.Н. Наренова, С.Б. Наурызқұлова
 ӘЛЕМДІК ҚҰС ЕТІ НАРЫҒЫ: ҚАЗІРГІ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯСЫ ЖӘНЕ
 ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭКСПОРТТЫҚ ӘЛЕУЕТІ.....276

К.Т. Ауезова, Ж.М. Бұлақбай, А.А. Жакупов ЭНЕРГЕТИКА САЛАСЫНДАҒЫ КӘСПОРЫНДАРДЫ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЖОСПАРЛАУДАҒЫ ЖОБАЛАРДЫ БАСҚАРУ.....	295
А. Елубаева, Чесловас Кристаускас МЕМЛЕКЕТТІК АУДИТ ОРГАНДАРЫНЫҢ КАДРЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН АРТТЫРУ ТИІМДІЛІК АУДИТІНІҢ ТЕТІГІН ЖЕТІЛДІРУ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ.....	307
А.М. Есиркепова, Р.К. Ниязбекова, Д.М. Махмуд ТИІМДІ ЭНЕРГИЯ ТҰТЫНУ КОНТЕКСІНДЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШАРУА ҚОЖАЛЫҚТАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІН ЗЕРТТЕУ.....	318
Ш.А. Жұмадилла, М.Р. Сихимбаев, Д.Р. Сихимбаева ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖЕР ҚОЙНАУЫН ПАЙДАЛАНУДЫ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ: ЭКОЛОГИЯ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛАР.....	330
А.С. Карбозова, А.Ж. Бұхарбаева, Г.Б. Дузельбаева АУЫЛШАРУАШЫЛЫҒЫ ӨНДІРІСІН БАСҚАРУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МЕХАНИЗМІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	345
Т. Куанғалиева, Ж.Ержанова, Г. Мукашева ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОЙ ШАРУАШЫЛЫҒЫ: ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	359
А.А. Макенова, А.К. Оралбаева, А. Кизимбаева ҚАЗАҚСТАННЫҢ АУЫЛДЫҚ АУМАҚТАРЫНЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ.....	374
Ж.К. Ромазанов, Т.Ж. Ниязов, Т.А. Карипов ҚАЗАҚСТАННЫҢ КРЕДИТТІК НАРЫҒЫН ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ.....	389
Л.М. Шаяхметова, А.М. Курманов, Ш.Т. Айтимова ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЕҢБЕКТІ ҚОРҒАУДЫ ЖЕТІЛДІРУ: КӘСПТІК ТӘУЕКЕЛДЕРДІ БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ӨНДІРІСТЕГІ ЖАЗАТАЙЫМ ОҚИҒАЛАРДАН САҚТАНДЫРУ СТРАТЕГИЯСЫ.....	401

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕДАГОГИКА

Э.Т. Адылбекова, Н.Ф. Сарсенбиева, К.М. Кулжатаева СПОСОБЫ ЭФФЕКТИВНОГО ВНЕДРЕНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ РЕСУРСОВ В УЧЕБНЫЙ ПРОЦЕСС.....	5
А.А. Азатбакыт, А.М. Картаева, А.Т. Тамаев АНАЛИЗ И ОБУЧЕНИЕ ПСИХОЛОГИИ ПЕРСОНАЖЕЙ РАССКАЗОВ М. АУЭЗОВА.....	20
Л.С. Джуманова, А.С. Сагиндыкова, Г.М. Кадырова ФОРМИРОВАНИЕ КОМПЕТЕНЦИИ ЧТЕНИЯ ТЕКСТОВ СТУДЕНТАМИ НА ЗАНЯТИЯХ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА.....	32
Д.М. Жарылгапова, А.А. Алмагамбетова, У.А. Абитаева РАЗВИТИЕ КОМПЕТЕНЦИЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ В ПРЕПОДАВАНИИ ФИЗИКИ ПУТЕМ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОМПЬЮТЕРНЫХ МОДЕЛЕЙ.....	45
Г.Г. Ибрагимов, А.П. Мынбаева, К.Ж. Сапарбаева РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ НАПИСАНИЯ ЭССЕ У УЧАЩИХСЯ НА ОСНОВЕ ИСКУССТВА РИТОРИКИ.....	62
Р.Ж. Исманова, Г.К. Ахметова ЛОГОПЕДИЯ И ОСНОВЫ НЕЙРОПСИХОЛОГИИ.....	79
Л. Казыханкызы, Д. Бабаханова ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СТРАТЕГИЙ САМОРЕГУЛИРОВАНИЯ В РАЗВИТИИ ЯЗЫКОВОГО МАСТЕРСТВА БУДУЩИМИ УЧИТЕЛЯМИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....	96
Б.Д. Карбозова, М. Иманкулова, А.Б. Шормакова ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА.....	109
Г.Т. Курбанкулова, А.С. Стамбекова СПОСОБЫ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ К ФОРМИРОВАНИЮ У УЧАЩИХСЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ.....	120

Г.О. Кожашева, А.А. Бажи, М.И. Есенова, Л. Насир
МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОЦЕНКЕ УЧЕБНЫХ ДОСТИЖЕНИЙ
УЧАЩИХСЯ ПО МАТЕМАТИКЕ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ
ОБРАЗОВАНИЯ.....134

У.С. Марчибаева
РАЗВИТИЕ АДАПТИВНОЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА В
ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН:
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЙ...148

Р.Ж. Мрзабаева, Н.М. Абдукадыров, Г.У. Ахметшина
ПОВЫШЕНИЕ ПРЕДМЕТНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ О ПОЛИТИЧЕСКИХ
ПОЗИЦИЯХ ОТТО ФОН БИСМАРКА В ОТНОШЕНИИ
ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ НА БЕРЛИНСКОМ КОНГРЕССЕ.....165

А.Н. Омаров, О. Кожаберген, Г.Р. Курмашева
ПРАКТИКО-ОРИЕНТИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ
В УНИВЕРСИТЕТЕ.....185

А.А. Сейталиева, Н.Т. Шындалиев, А.Ш. Баракова
ПОДГОТОВКА БУДУЩИХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ
КАДРОВ В УСЛОВИЯХ ДУАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....197

Г.Т. Танабаева, А.Р. Боранбаева
СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА ДЕТЕЙ С
НАРУШЕНИЯМИ ИНТЕЛЛЕКТА ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА
ЧЕРЕЗ СКАЗКИ.....210

А.К. Уразова, Г.А. Туякбаев, К.Т. Кудайбергенова
ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ
ЭПИСТОЛОГИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ АБДИЛЬДЫ ТАЖИБАЕВА.....227

Г.У. Утемисова, А.А. Алимбекова, А.И. Булшекбаева
ВЗАИМОСВЯЗЬ КИБЕРБУЛЛИНГА И АГРЕССИВНОГО ВИКТИМНОГО
ПОВЕДЕНИЯ.....241

Ш.Ш. Хамзина, А.М. Утилова, Т.Ж.Шакенова
ЭФФЕКТИВНОСТЬ СИСТЕМЫ НАСТАВНИЧЕСТВА В ШКОЛАХ.....257

ЭКОНОМИКА

Г.Е. Амалбекова, А.Н. Наренова, С.Б. Наурызкулова
МИРОВОЙ РЫНОК МЯСА ПТИЦЫ: СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ
РАЗВИТИЯ И ЭКСПОРТНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ КАЗАХСТАНА.....276

К.Т. Ауезова, Ж.М. Булакбай, А.А. Жакупов ПРОЕКТНОЕ УПРАВЛЕНИЕ В СТРАТЕГИЧЕСКОМ ПЛАНИРОВАНИИ ПРЕДПРИЯТИЙ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ.....	295
А. Елубаева, Чесловас Кристаускас ПОВЫШЕНИЕ КАДРОВОГО ПОТЕНЦИАЛА ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО АУДИТА КАК ОСНОВА СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕХАНИЗМА АУДИТА ЭФФЕКТИВНОСТИ.....	307
А.М. Есиркепова, Р.К. Ниязбекова, Д.М. Махмуд ИССЛЕДОВАНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КРЕСТЬЯНСКИХ ХОЗЯЙСТВ В КАЗАХСТАНЕ В КОНТЕКСТЕ ЭФФЕКТИВНОГО ЭНЕРГОПОТРЕБЛЕНИЯ.....	318
Ш.А. Жумадилла, М.Р. Сихимбаев, Д.Р. Сихимбаева ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ НЕДРОПОЛЬЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ЭКОЛОГИЯ И ИННОВАЦИИ.....	330
А.С. Карбозова, А.Ж. Бухарбаева, Г.Б. Дузельбаева ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО МЕХАНИЗМА УПРАВЛЕНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫМ ПРОИЗВОДСТВОМ.....	345
Т. Куангалиева, Ж. Ержанова, Г. Мукашева ОВЦЕВОДСТВО КАЗАХСТАНА: ВЫЗОВЫ СОВРЕМЕННОГО РАЗВИТИЯ.....	359
А.А. Макенова, А.К. Оралбаева, А. Кизимбаева УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКИХ ТЕРРИТОРИЙ КАЗАХСТАНА: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ.....	374
Ж.К. Ромазанов, Т.Ж. Ниязов, Т.А. Карипов ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ КРЕДИТНОГО РЫНКА КАЗАХСТАНА.....	389
Л.М. Шаяхметова, А. М. Курманов, Ш.Т. Айтимова СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОХРАНЫ ТРУДА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ОЦЕНКА ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ РИСКОВ И СТРАТЕГИИ СТРАХОВАНИЯ ОТ НЕСЧАСТНЫХ СЛУЧАЕВ НА ПРОИЗВОДСТВЕ....	401

Publication Ethics and Publication Malpractice in the journals of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan

For information on Ethics in publishing and Ethical guidelines for journal publication see <http://www.elsevier.com/publishingethics> and <http://www.elsevier.com/journal-authors/ethics>.

Submission of an article to the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan implies that the work described has not been published previously (except in the form of an abstract or as part of a published lecture or academic thesis or as an electronic preprint, see <http://www.elsevier.com/postingpolicy>), that it is not under consideration for publication elsewhere, that its publication is approved by all authors and tacitly or explicitly by the responsible authorities where the work was carried out, and that, if accepted, it will not be published elsewhere in the same form, in English or in any other language, including electronically without the written consent of the copyright-holder. In particular, translations into English of papers already published in another language are not accepted.

No other forms of scientific misconduct are allowed, such as plagiarism, falsification, fraudulent data, incorrect interpretation of other works, incorrect citations, etc. The National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan follows the Code of Conduct of the Committee on Publication Ethics (COPE), and follows the COPE Flowcharts for Resolving Cases of Suspected Misconduct (http://publicationethics.org/files/u2/New_Code.pdf). To verify originality, your article may be checked by the originality detection service Cross Check <http://www.elsevier.com/editors/plagdetect>.

The authors are obliged to participate in peer review process and be ready to provide corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. All authors of a paper should have significantly contributed to the research.

The reviewers should provide objective judgments and should point out relevant published works which are not yet cited. Reviewed articles should be treated confidentially. The reviewers will be chosen in such a way that there is no conflict of interests with respect to the research, the authors and/or the research funders.

The editors have complete responsibility and authority to reject or accept a paper, and they will only accept a paper when reasonably certain. They will preserve anonymity of reviewers and promote publication of corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. The acceptance of a paper automatically implies the copyright transfer to the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan.

The Editorial Board of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan will monitor and safeguard publishing ethics.

Правила оформления статьи для публикации в журнале смотреть на сайте:

[www: nauka-nanrk.kz](http://www.nauka-nanrk.kz)

ISSN 2518–1467 (Online),

ISSN 1991–3494 (Print)

<http://www.bulletin-science.kz/index.php/en>

Директор отдела издания научных журналов НАН РК *А. Ботанқызы*

Редакторы: *Д.С. Аленов, Ж.Ш. Әден*

Верстка на компьютере *Г.Д. Жадыранова*

Подписано в печать 29.05.2024.

Формат 60x881/8. Бумага офсетная. Печать - ризограф.

46,0 п.л. Тираж 300. Заказ 5.